

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

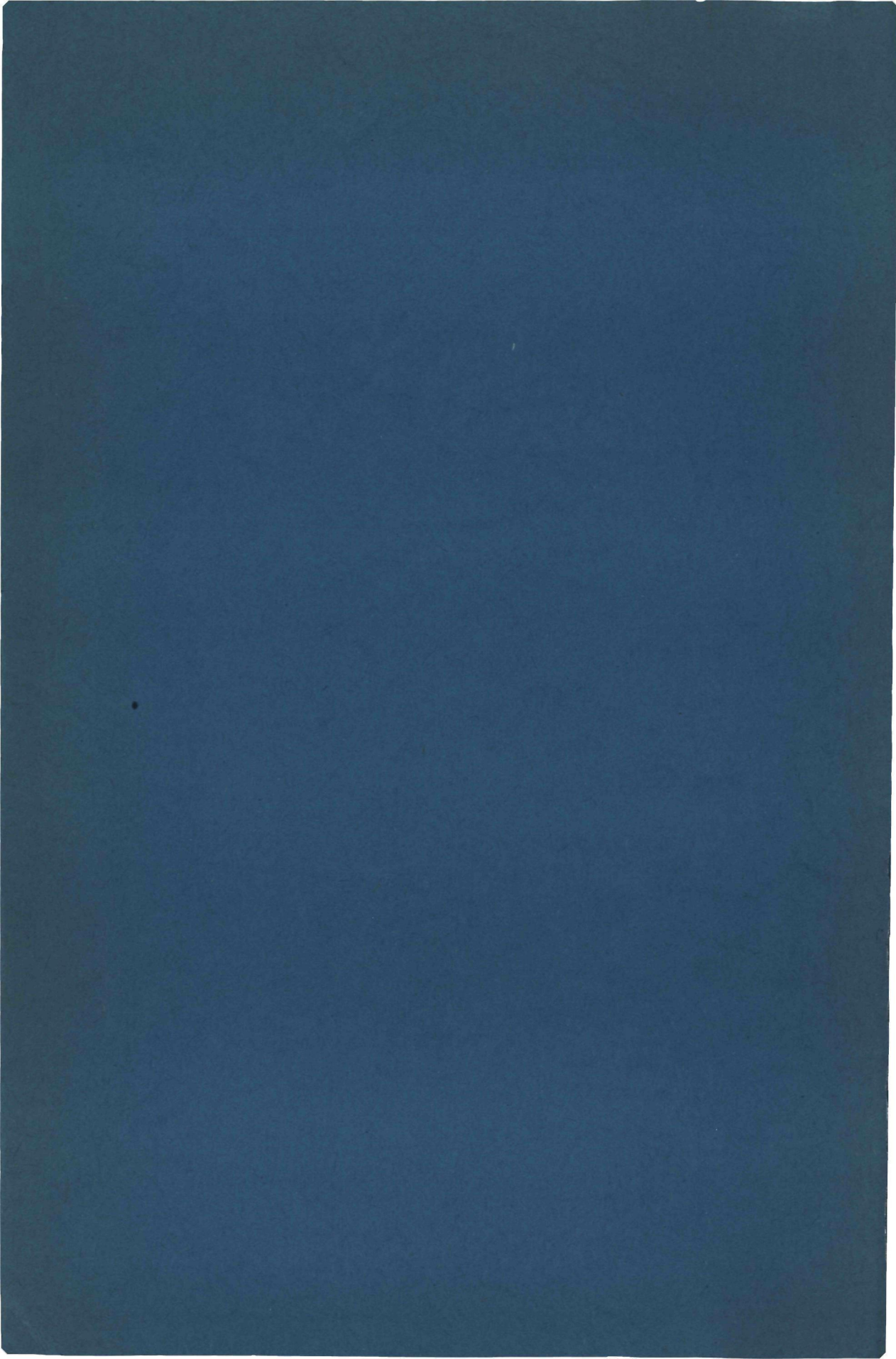
<http://hdl.handle.net/2066/148757>

Please be advised that this information was generated on 2017-12-05 and may be subject to change.

1929

DE ZIONISTISCHE BEWEGING IN
NEDERLAND 1899-1941

LUDY GIEBELS

DE ZIONISTISCHE BEWEGING IN NEDERLAND 1899-1941

PROMOTOR: PROF. DR. A. F. MANNING

DE ZIONISTISCHE BEWEGING IN NEDERLAND 1899-1941

Proefschrift ter verkrijging van de graad van
doctor in de Letteren aan de Katholieke Universiteit
te Nijmegen, op gezag van de rector magnificus,
Prof. Mr. F. J. F. M. Duynstee, volgens besluit van het
College van Decanen in het openbaar te verdedigen op
11 april 1975, des middags te 2 uur precies door

LIDWINA ANTONIA MARIA GIEBELS

geboren te Helmond

Deze uitgave is tot stand gekomen met behulp van subsidies van de Universiteitsbibliotheek van de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam en van de Nederlandse Organisatie voor zuiverwetenschappelijk Onderzoek. Z.W.O

INHOUD

Inleiding

HOOFDSTUK I	Het ontstaan van een zionistische beweging in Nederland. . .	1
HOOFDSTUK II	Het zionisme in zijn relatie tot de nederlandse joodse gemeenschap	27
HOOFDSTUK III	De N.Z.B. tot aan de Balfourdeclaratie.	83
HOOFDSTUK IV	Een nieuwe joodse toekomst: congresdemonstratie, Balfour- declaratie, Palestina	111
HOOFDSTUK V	De N.Z.B. in oppositie tegen de Executive tijdens de twintiger jaren.	136
HOOFDSTUK VI	De N.Z.B. in de dertiger jaren. Het begin van de bezetting.	165
	Geraadpleegde werken	211
	Namenregister (personen, verenigingen, kranten, e.d.) . . .	219

INLEIDING

Deze studie behandelt de geschiedenis van de zionistische beweging in Nederland vóór de tweede wereldoorlog. Omdat het zionisme in Nederland zich voornamelijk afspeelde binnen het keurslijf van de Nederlandse Zionistenbond, ligt het begin bij de oprichting van de N.Z.B. in 1899 en het einde bij de formele opheffing van de Bond onder dwang van de Duitse bezetters in 1941.

Degene die geschiedschrijving wil leveren over het zionisme, hetzij in het algemeen, hetzij zoals het zich in Nederland manifesteerde, wordt al direct geconfronteerd met de beladen vraag of het zionisme een goede dan wel een slechte zaak is. Naar mijn mening moet elke beweging achteraf worden beoordeeld op de vervulling van haar idealen en de geldigheid van haar pretenties. Omdat deze, ook in de zionistische beweging, in de loop der tijd veranderingen ondergaan, zal een historische beoordeling van tijd tot tijd wisselend kunnen uitvallen.

Een tweede, meer specifiek Nederlands probleem wordt veroorzaakt door de omstandigheid dat de geschiedschrijving van de Nederlandse joden in de tijd na de Franse revolutie veelal nog niet is uitgegroeid boven het apologetische en anecdotische. Hierdoor wordt te veel nadruk gelegd op het eigene en unieke van de joodse geschiedenis en te weinig op analogieën met de niet-joodse geschiedenis. De onderhavige studie wil graag een kleine steen bijdragen tot het doorbreken van dit eenzijdige historische patroon.

Men kan zeggen dat de geschiedenis van het zionisme in Nederland (op zijn hoogtepunt nog maar een fractie binnen het Nederlandse jodendom) in beginsel een secularisatieproces is geweest: het zoeken naar een nieuwe joodse identiteit toen de orthodoxe religie aan overtuigingskracht inboette. Dit alternatief van „nationale” saamhorigheid vond geen weerklank in een brede laag. Men kan het vooroorlogse zionisme intolerant en zelfgenoegzaam noemen, falend ten opzichte van de taak die het zich stelde tegenover het proletariaat, maar het kan geen moed en doorzettingsvermogen worden ontzegd. Het begon te opereren in een omgeving, van orthodoxe vijandigheid en gedeconfessionaliseerde onverschilligheid. Tegen de verdrukking in echter veroverde de beweging in Nederland belangstelling voor haar idealen: een bewust beleefd jodendom buiten de enge grenzen van de religie en Palestina als uiteindelijk doel hiervan. Deze belangstelling en solidariteit met het zionisme groeide ook buiten de organisatie.

Deze studie is gebaseerd op een grote hoeveelheid bronnenmateriaal. Behalve

uit de vele zionistische periodieken en brochures kon worden geput uit de Central Zionist Archives (C.Z.A.) en de Weizmann Archives (W.A.). Bij de eerste berust de correspondentie tussen de verschillende hoofdbureaus van de zionistische wereldorganisatie en de N.Z.B. en tevens een deel van het Bondsarchief, hoofdzakelijk uit de twintiger en dertiger jaren. In de Weizmann Archives vond ik interessante aanvullingen in de vorm van de correspondentie van Chaim Weizmann, die jarenlang de president van de wereldorganisatie was.

Bij het tot stand komen van dit proefschrift wil ik graag diegenen danken die hebben geholpen. Dat zijn op de eerste plaats dr. L. Fuks en zijn vrouw, drs. R. G. Fuks-Mansfeld. Beiden hebben steun gegeven vanaf de eerste onzekere stappen in dit onderzoek tot en met de laatste zware loodjes. Zonder hun begeleiding en vriendschap zou ik me minder hebben kunnen inleven in het onderwerp. De andere medewerkers van de Bibliotheca Rosenthaliana, drs. A. K. Offenbergh en drs. F. J. Hoogewoud, dank ik hartelijk voor de behulpzaamheid en het geduld waarmee zij steeds hielpen. Ook wil ik niet vergeten de uitleen van de universiteitsbibliotheek in Amsterdam, die jarenlang de zware jaargangen van de vele periodieken opdiepten. Tenslotte wil ik dank zeggen aan degenen die me wilden inlichten over de vooroorlogse N.Z.B.: behalve de onuitputtelijke verteller prof. mr. Isaak Kisch waren dat mr. K. J. Edersheim, mr. Abel Herzberg, dr. J. Melkman uit Jeruzalem en Mirjam de Leeuw-Gerzon uit Haifa.

Vermeld moet nog worden dat de hoofdstukken uit dit boek als artikelen zijn verschenen in de *Studia Rosenthaliana* van januari 1973 - januari 1975. Hierdoor wordt hier en daar uitleg over zionistische namen herhaald.

I. HET ONTSTAAN VAN EEN ZIONISTISCHE BEWEGING IN NEDERLAND

DE NEDERLANDSE JODEN ROND DE EEUWWISSELING

Wat was het milieu waarin in 1899 de N.Z.B. werd opgericht? Overwegend somber zijn de beschrijvingen van wat toen werd aangeduid als de Nederlandse jodenheid of Neêrlandsch Israel, een koosnaam graag gebruikt door rabbijnen en stichtelijke hoofdredacteuren van de talloze joodse blaadjes. In zijn grote werk over de moderne geschiedenis van het joodse volk wijdde Dubnow maar een halve bladzijde aan de 82.000 Nederlandse joden, een relatief groot aantal in vergelijking met 60.000 in Frankrijk en Engeland elk. Hij beschreef het joodse leven hier als star en conservatief; een frisse wind brachten na 1882 de Russische vluchtelingen waarvan echter de meesten doorreisden naar Engeland en de Verenigde Staten. Het merendeel van de joodse gemeenten was nog orthodox en wilde niets weten van modernismen in de religie, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de Duitse joden. Het insipide karakter van de Nederlandse samenleving in zijn geheel werd door Dubnow misschien het beste gekarakteriseerd in zijn constatering dat er geen conflicten waren tussen joden en christenen, omdat in hun wederzijdse betrekkingen de aantrekkingskrachten even zwak waren als de afstotingskrachten¹. Dit beeld is echter onvoldoende zonder nadere toelichtingen die gegeven worden door de schaarse Nederlandse historici die zich hebben bezig gehouden met de moderne Nederlands-joodse geschiedenis.

Het is bekend dat de joden tijdens de Republiek een betrekkelijke, en in vergelijking met andere landen zelfs een grote, vrijheid hadden: deze vrijheid hield in dat zij niet lijfelijk werden vervolgd, niet werden gedwongen om in ghetto's te leven, een grotere godsdienstvrijheid hadden dan de niet-calvinistische godsdiensten en juridische bescherming; zij hield echter niet in toegang tot de gilden, vrije vestiging in alle plaatsen en deelname aan de bestuurlijke lichamen². In dat laatste kwam verandering toen tijdens de Bataafse revolutie de joden voor de wet werden gelijkgesteld met de andere burgers. Niet alleen de debatten van voor- en tegenstanders in de Nationale Vergadering t.a.v. dit besluit zijn interessant, vanuit joods standpunt zijn de strubelingen in hun kring tegenover rechtsgelijkheid nog belangrijker. De voorstanders van emancipatie, van het individu, vormden een kleine kring van ontwikkelde joden

¹ S. Dubnow, *Die neueste Geschichte des jüdischen Volkes von 1789-1914*. Berlin 1920-1923. Band III, p. 265/266; Frankrijk, p. 258; Engeland p. 235.

² Voor de geschiedenis vóór de Bataafse revolutie: *Geschiedenis der Joden in Nederland*. Onder redactie van H. Brugman en A. Frank. Amsterdam 1940.

die behept waren met de ideeën van de Verlichting. Daar tegenover stonden de rabbijnen en parnassijns, de machtige regenten van de joodse gemeenten. Zij hadden de grote numerieke achterban van een politiek onverschillige en gezagsgetrouwe joodse bevolking, voor het grootste deel bestaande uit paupers³. Het ging erom of de joodse gemeenschap als joodse natie, een toendertijd gebruikelijke benaming, zou voortleven met alle onmiskenbare voordelen van een autonome groep (immers daardoor beter te beschermen tegen de verderfelijke invloeden van nieuwe niet-joodse ideeën), of dat zij versplinterd zou worden in een aantal joodse, joods-Nederlandse, Nederlands-joodse en op den duur Israëlietische individuen. Dit proces van atomisering was onvermijdelijk in de negentiende-eeuwse liberale structuur waarin geen plaats was voor groepsvorming binnen de staat. Logischerwijze komt dan niet alleen de vraag op hoe de joden het er af brachten in deze ingrijpende nieuwe constellatie, maar ook hoe hun niet-joodse omgeving deze veranderingen beïnvloedde. Een antwoord op deze vraag is echter nauwelijks of niet te geven, omdat de historici die zich bezig hebben gehouden met de geschiedenis van de Nederlandse joden zich nog te weinig verdiept hebben in de relatie met de algemene Nederlandse geschiedenis. De bovengenoemde opmerking van Dubnow over de lautheid in de betrekkingen tussen joden en niet-joden en de onmiskenbare hokjesgeest in de Nederlandse samenleving zou bijvoorbeeld eerder een basis moeten zijn voor een onderzoek naar het negentiende eeuwse antisemitisme dan het uitwijden over dit verschijnsel zelf. De vraag of het overwicht van de handelaar in het traditionele beroepenpatroon van de joden, ook na de toegang tot alle beroepen, meer heeft te maken met de moeilijkheid om als arbeider de sabbathplicht na te komen of met de late industrialisatie en typische handelseconomie van Nederland is nog steeds niet beantwoord⁴. Zo zouden ook verschijnselen als het secularisatieproces in de joodse godsdienst en de verhouding tussen rijk en arm duidelijker worden als het eenzijdige beeld gecompleteerd werd door vergelijking met dezelfde verschijnselen in de niet-joodse samenleving.

Maar informatie wordt wel gegeven over de interne situatie van deze joodse gemeenschap. Haar economische condities waren tot op het eind van de negentiende eeuw weinig gunstig. Amsterdam had het grootste joodse proletariaat van het West-Europese vasteland, slechts te vergelijken met dat in Londen na de Russische pogroms. In het midden van de negentiende eeuw werd 17% van de Amsterdamse bevolking bedeed, van de Hoogduitse en Portugese joden was dat percentage in de stad respectievelijk 55 en 63%. Hoewel in 1899 deze percentages waren teruggelopen, lag het aantal joodse bedeeden toen nog vijf maal zo hoog als het stedelijk gemiddelde⁵. Dit massaproletariaat bleef lange tijd de joodse orthodoxie trouw, zij het weinig bezielde, maar wendde zich rond de eeuwwisseling langzaam maar zeker tot het socialisme⁶. Over deze massa heerste in feite een kleine liberale bovenlaag voor wie

³ Voor de emancipatie de ruim gedocumenteerde artikelenreeks van S Bloemgarten in *Studia Rosenthaliana*, januari en juli 1967 en januari 1968

⁴ vgl S Kleerekoper, *Het Joodse proletariaat in het Amsterdam van de negentiende eeuw*. *Studia Ros* juli 1967

⁵ C Reynders, *Van „Joodsche Natien” tot Joodse Nederlanders* Amsterdam 1969, p 43 en 49.

⁶ J Meijer, *Tussen Gotterdammerung en Morgenrood* Amsterdam 1951, p 29.

jodendom ofwel maatschappelijk minderwaardig was, ofwel louter een religie waarvan men de naleving voornamelijk overliet aan de lagere klassen. Zij voelde zich met dezen niet maatschappelijk verbonden, alleen verantwoordelijk zodra antisemitisme opdook⁷. Over assimilatie is eigenlijk weinig bekend in deze tijd. Demografische gegevens zijn gebrekkig, omdat alleen het behoren tot de beide joodse kerkgenootschappen het criterium was en aangenomen werd dat tot 1900 lidmaten en joden elkaar nagenoeg zullen dekken⁸. Ook ten aanzien van het antisemitisme komen we, afgezien van het algemeen aanvaarde feit dat het in Nederland officieel niet, officieus wel bestond, niet verder dan enige rudimentaire gegevens: in 1849 werd de Maatschappij tot Nut van de Israëlieten in Nederland opgericht door mr. A. de Pinto, omdat het bestaande Nut niet toegankelijk was voor joden⁹; bekend waren de antisemitische uitlatingen van christelijke voormannen als Abraham Kuyper en Alberdingk Thijm¹⁰.

In dit patroon was de liberale jood de boosdoener: hij verried zijn jodendom in de struggle naar high-life, i.c. de assimilatie. Hij stak schril af bij zijn christelijke standgenoten in de taaie strijd om het Bijzonder Onderwijs, terwijl de joodse bijzondere school de massa nog had kunnen redden voor het jodendom. Maar de joodse minister Godefroi protesteerde in 1858 tegen een voorstel van de christelijke Elout van Soeterwoude om het onderwijs voor joodse kinderen bij Koninklijk Besluit te regelen en vond dat de Openbare School voor joodse kinderen voldeed als zij opleidde voor „Christelijke deugden” in plaats van de voorgestelde „Christelijke leer”¹¹. De liberalen beheersten als parnassijs de joodse gemeenten en instituten tot meerdere glorie van zichzelf, de rabbijnen liepen aan hun leiband¹². Als de oorzaak van dit kwalijke beeld wordt de emancipatie beschouwd. Jaap Meijer, degene die zich tot nog toe het meeste heeft bezig gehouden met de geschiedenis van de joden in Nederland, meent dat de emancipatie in de negentiende eeuw is gedegenereerd tot een object van praktische politiek van joods liberalisme¹³. Ook bij anderen vindt men de neiging om de schuldige daar te zoeken¹⁴. Karakteristiek zijn de woorden van de opperrabbin van Den Haag Tobias Lewenstein in 1897: Geen valse Messias heeft Israel meer kwaad gedaan dan de valse Messias van de emancipatie welke vond dat de scheidsmuren (namelijk tussen joden en christenen) moesten wegvallen en Schrift en traditie verdrongen¹⁵. Ook hier vraagt men zich af, als de rol van de liberale jood werkelijk zo somber is, welke krachten het de emancipatie en zijn gevolgen onmogelijk maakten om regenererend te werken.

Een beeld van deze gemeenschap is onvolledig zonder de joodse pers rond de

⁷ id. p. 7.

⁸ E. Boekman, Demografie van de Joden in Nederland. Amsterdam 1936, p. 22.

⁹ Ph. A. Sondervan, Tsedaka. Haarlem 1959, p. 141.

¹⁰ Meijer, Götterdämmerung, p. 16.

¹¹ J. Meijer, Erfenis der Emancipatie. Het Nederlandse Jodendom in de eerste helft van de 19e eeuw. Haarlem 1963, p. 47.

¹² Meijer, Götterdämmerung.

¹³ id. p. 6.

¹⁴ Sondervan, p. 139.

¹⁵ Centraal Blad voor Israëlieten in Nederland 28-5-1897.

eeuwwisseling te bestuderen. Het meest gelezen weekblad was het N.I.W. (Nieuw Israëlietisch Weekblad), uitgegeven in Amsterdam en met een oplage van 7000 exemplaren in 1899 het meest gelezen periodiek onder de Nederlandse joden¹⁶. Eveneens in Amsterdam kwam het Centraal Blad voor Israëlieten in Nederland uit en in Rotterdam het Weekblad voor Israëlietische Huisgezinnen. Daarnaast bestonden nog talrijke andere blaadjes met een zeer wisselende levensvatbaarheid.

In dit trio was het N.I.W. het meest geruchtmakende. Hoewel het een echt bourgeoisblad was, heeft het een zeer roerig bestaan geleid onder leiding van de godsdienstonderwijzer Philip Elte, voor wie geen zee te hoog was als het om zijn gelijk ging¹⁷. Het Centraal Blad, eveneens geleid door een godsdienstonderwijzer: Abraham van Creveld, was een beetje de sociale rebel onder hen; het had meer oog voor de problemen van het proletariaat, maar bleef toch voorzichtig. Het Weekblad was het meest bezadigd.

De joodse pers in Nederland stond in die tijd sterk onder invloed van de Duitse. Men vindt er veel berichten uit de Duitse landen overgenomen en ook de feuilletons, waarin veel smartelijkheid altijd weer uitmondt in een goede afloop, waren veelal uit het Duits vertaald¹⁸. Het was dan ook gedurfd dat het Centraal Blad in deze tijd een feuilleton opnam van de Engelse schrijver Israel Zangwill, die gevoelig maar tegelijk ironisch het joodse leven in Whitechapel beschreef. In deze pers vindt men aan de ene kant het overzichtelijke leven: de brave verhalen waarin iedereen op het rechte pad terugkeerde en ontvoerde kinderen op raadselachtige manier de weg naar huis terug vinden; de talrijke berichten over inwijdingen van nieuwe synagogen; inspectie-reizen van rabbijnen die tot ieders tevredenheid en met gepaste feestelijkheid verliepen; de eendrachtige arbeid die leidde tot de stichting van een nieuwe school, electrisch verlicht; de oproepen aan 'edele menschevrienden' om oppassende huisgezinnen, buiten hun schuld aan lager wal geraakt, te helpen; het verzoek om de zwager van de pas overleden A. C. Wertheim tot lid van de Kerkeraad te benoemen als een passende hulde aan de populaire dode.

Maar aan de andere kant is er onrust te zien over de bedreiging van deze overzichtelijkheid waarin alles zijn eigen plaats had. Deze onrust spitste zich bijna uitsluitend toe op de geloofsafval, de bron van veel onbegrepen kwaad. Niet alleen bleek het om praktische redenen steeds moeilijker te zijn voor de middenstand om de sabbath na te leven, maar de jongeren uit de lagere klassen spotten met de naleving van de joodse wet om redenen die men niet zag of niet durfde zien. Ondanks dat werden de armen die kosjer aten steeds zwaarder belast. Aan vlees hoefden zij niet eens te denken, maar omdat de kosjere vleeshal verliezen leed werd het snijloon voor gevogelte, door hen veel gegeten, maar liefst verhoogd van 5 tot 15 cent. De voorstanders van deze maatregel meenden dat wie kosjer eet dat zelf maar moet betalen, de tegenstanders wezen met zorg op de onmacht van de armen dat te doen.

¹⁶ I. Lipschits, Honderd jaar N.I.W. Het Nieuw Israëlietisch Weekblad 1865-1965. Amsterdam 1966, p. 77.

¹⁷ id. p. 6 en 24.

¹⁸ L. Fuks, Joodse pers in de Nederlanden en in Duitsland. Catalogus voor tentoonstelling. Amsterdam 1969, p. 12.

Belangrijk zijn ook de reacties op Heijermans' toneelstuk „Ghetto” dat in 1898 uitkwam en waardoor men zich in de rug voelde aangevallen. Het stuk ging over Rafaël, de zoon van de blinde uitdrager Sachel, die met de gewichten knoeide. Rafaël hield het met de christelijke dienstbode Rose met wie hij wilde trouwen. De joodse pers meende unaniem en heftig dat Heijermans' beschrijving van het zo dierbare joodse volksleven een echte antisemiet niet onwaardig was geweest¹⁹. Het is waar dat Heijermans in dit stuk elke godsdienstovertuiging veroordeelde als een ghetto-geest van angst voor de wereld, dat men Lodewijk van Deyssels bewondering („omdat hij ziet met genegenheid”) voor zijn milieuschildering kan delen²⁰. Maar het zou kortzichtig zijn van de toen levende joden te eisen dat zij de gedistantieerdheid opbrachten om uit de negatieve beschrijving van het joodse volksmilieu de algemene aanklacht tegen de godsdiensten te destilleren. Heijermans heeft trouwens niet alleen twee passages geschrapt op verzoek, maar ook het stuk omgewerkt om de teneur beter te laten uitkomen²¹.

De zionistische activiteiten begonnen zo in een gemeenschap die in een overgang leefde: zij had nog veel rustigs en ogenschijnlijk veranderde er nog niet veel, tenminste minder voor de toen levenden dan voor degenen die achteraf kunnen terugkijken. Maar het veranderingsproces was aan de gang en daarom moesten de zionisten rekeninghouden met een tweeslachtige situatie.

HET ZIONISME

Onder zionisme verstaat men heden ten dage de joods-nationale beweging die ontstond in het einde van de negentiende eeuw en als doel heeft de terugkeer van het joodse volk naar Zion, een heuvel bij Jeruzalem en pars pro toto van Palestina. Het is gebruikelijk in de zionistische literatuur hierbij in één adem mee te delen dat de hang naar deze terugkeer zo oud is als de diaspora, de verbanning na de verwoesting van de tempel door Titus, zelf of zelfs zo oud als de geschiedenis van het joodse volk²². Men mag echter niet uit het oog verliezen dat het verlangen naar terugkeer en herstel van de oude joodse staat niet altijd even sterk was en tot de negentiende eeuw een uitgesproken religieus karakter had: het trad vóór de Franse revolutie vooral op wanneer er een pseudo-Messias opstond die meestal coïncideerde met een toenemen van antisemitisme. Waarschijnlijk onderscheidde het zich niet essentieel van de chiliastische stromingen die optraden in tijden van nood onder andere rechteloze

¹⁹ C.B. 30-12 '98; N.I.W. 6-1 '99; C.B. 17-2 '99.

²⁰ vgl. F. Baur/W. J. M. Asselbergs e.a., *Geschiedenis der Nederlandse Letterkunde*. Deel 9. 's Hertogenbosch 1951, p. 233; Kleerekoper, *Geschiedenis van het Joodse proletariaat van de eerste helft van de 20e eeuw en zijn leiders*. Studia Ros. juli 1969, p. 81 noemt het verwijt van de joodse pers ronduit belachelijk vanwege Heijermans' begaanheid met de ellende in de jodenbuurt.

²¹ Herman Heijermans, *Toneelwerken I*. Amsterdam 1965. *Ghetto*, correspondentie over schrappen en nieuwe versie van het stuk, p. 175 e.v.; p. X e.v.

²² Josef Heller, *Geschiedenis des Zionismus*. Berlin 1935, p. 7/8. Max Nordau, *De emancipatie der Joden*. 's Gravenhage 1901.

groepen. De min of meer massale immigraties naar Palestina waren toen nog niet nationaal gericht in moderne wereldlijke zin en werden voornamelijk ondernomen door joden die in het heilige land van hun vaders de religieuze wetten wilden naleven, de thora bestuderen en er wilden sterven, omdat het laatste oordeel daar zou plaats vinden²³. Na de Franse revolutie vond er een verschuiving plaats van het religieuze naar het praktische vlak. Onder invloed van antisemitische uitbarstingen, m.n. na de pogroms in 1882 in Rusland, trokken (nog kleine) groepen joden weg naar Palestina om het land, dat toen onder Turks bestuur stond, te koloniseren en een bestaan op te bouwen dat niet in de eerste plaats aanknoopte aan de religieuze, maar ook aan de agrarische tradities van het bijbelse joodse volk. Zij noemden zich Choveve Zion, Minnaars van Zion, en hun emigratie was niet alleen een gevolg van het antisemitisme, maar ook beïnvloed door de narodniki-beweging, een Russische stroming met als ideaal de terugkeer van stadsmensen naar het land. De Choveve Zion onderscheidde zich van het latere zionisme van Herzl, maar sloten zich voor het merendeel wel bij zijn beweging aan en vormden een kritisch element erin. Het is in dit verband niet overbodig om het ontstaan van de term „zionisme” te vermelden. Zij werd gelanceerd door Nathan Birnbaum, een van de oprichters van de eerste zionistische studentenvereniging in 1882, de Kadimah in Wenen. Met deze naam werd oorspronkelijk bedoeld het streven naar een joodse vestiging, al dan niet in Palestina (dit laatste is tekenend genoeg voor de breuk tussen de oude religieuze bewegingen en de moderne zionisten), zonder uitgesproken nationale ambities. Onder het leiderschap van Herzl werd het een geaccepteerde politieke term van een nationale beweging²⁴. Birnbaum, die in de eerste wereldoorlog naar Nederland vluchtte en een niet onbelangrijke figuur was in de kolonie van Oost-joodse vluchtelingen in Scheveningen, zou overigens niet alleen het zionisme al gauw vaarwel zeggen, maar ook een felle tegenstander ervan worden.

Terwijl zo in de Oost-europese landen, waar de joden nog geen burgerlijke emancipatie hadden meegemaakt, hun rechtszekerheid afhing van de veelal slechte luimen van het bewind, onderging in het Westen Theodor Herzl, journalist bij de Weense Neue Freie Presse, die ingrijpende verandering die hem tot de vader van het moderne zionisme zou maken. Als columnist bij dit toonaangevende Oostenrijkse liberale blad en als toneelschrijver was Herzl het enfant chéri van het Weense publiek²⁵. Zijn studie aan de Weense universiteit en voorspoedige schrijverscarrière hadden hem gemaakt tot het in Westerse landen veel voorkomende type van gecultiveerde en welgestelde assimulant met een optimistische kijk op de toekomstmogelijkheden voor de joden in een maatschappij die hen rechtsgelijkheid had geschonken en alleen nog maar wat tijd nodig had om hen met hun eigenaardigheden volledig te accepteren. Maar speciaal in Wenen werd dit optimisme geloochenstraft door een groeiende antisemitische beweging, die vooral door kleinburgerlijke christe-

²³ Heller, id. p. 9.

²⁴ Alex Bein, The Origin of the Term and Concept „Zionism”. In: Herzl Year Book, vol. II. New York 1959, p. 26.

²⁵ Stefan Zweig, Die Welt von gestern. Erinnerungen eines Europäers. Stockholm 1944, p. 125.

lijke partijen als politiek wapen werd gebruikt²⁶. Al als student kwam Herzl hiermee in aanraking en hij verschilde in zoverre met veel anderen van zijn klasse dat het antisemitisme hem tot nadenken stemde over het joodse vraagstuk. Hiervoor zag hij aanvankelijk als oplossing een algehele assimilatie door middel van een massale doop van de Oostenrijkse joden in de Stephanskatedraal van Wenen, een plechtigheid waarvoor hij zelfs al een klein scenario in het hoofd had²⁷. Keerpunt echter in zijn denken en leven werd het Dreyfusproces dat hij als Parijs correspondent van de Neue Freie Presse versloeg. Vooral het manifeste antisemitisme van de menigte bij Dreyfus' publieke degradatie maakte een diepe indruk op hem, juist omdat Frankrijk de bakermat was van de burgerlijke gelijkstelling van de Joden. Hij werd door de gebeurtenissen in een hevige geestelijke crisis gedompeld waarin hij zijn hele visie op het joodse vraagstuk herzag. Het resultaat hiervan was het nog steeds meeslepende en trotse pamflet, *Der Judenstaat*, gepubliceerd in februari 1896²⁸.

Het hoofdthema in Herzls brochure is het antisemitisme: dit is onuitroeibaar; degenen die probeerden op te gaan in hun niet-joodse omgeving werden weer teruggestoten en zullen dat, op enkele uitzonderingen na, altijd worden. Het moderne antisemitisme, dat Herzl uitdrukkelijk onderscheidt van de religieuze haat uit vroegere tijden tegelijkertijd erkennend dat het godsdienstige tintje nog niet is verdwenen, is een gevolg van de emancipatie. Deze is te laat gekomen voor de joden, omdat zij gedwongen waren zich in het ghetto te ontwikkelen tot een handeldrijvende middenstand en daarom als een geduchte en snel gehate concurrent eruit kwamen. Juist omdat men door de burgerlijke gelijkstelling de joden niet meer wettelijk kan treffen, wordt de haat tegenover hen sterker en wordt zij des te meer gebotvierd in het maatschappelijk leven. Het „zwevende”, van land tot land trekkende, joodse proletariaat zal door zijn immigratie steeds weer antisemitisme oproepen of versterken. Daarom ook is het zionisme voordelig voor de assimilanten, omdat dezen bevrijd zullen worden van een altijd weer dreigende druk. Vanuit dat gezichtspunt is bovendien de oprichting van een joodse staat een weldaad voor de hele mensheid, want de „gastvolkeren” en hun proletariaat zullen natuurlijk ook de druk van het binnenkomende joodse proletariaat verliezen. Daarom hebben de mogendheden er alle belang bij om het joodse volk de soevereiniteit over een gebied (bij Herzl komen Palestina en Argentinië in aanmerking) te geven. Die soevereiniteit, het staatsidee, is het fundament van het Herzliaanse zionisme: immers kolonisatie van joden zonder eigen soevereiniteit verplaatst slechts het antisemitisme, door de schepping van een staat zal het verdwijnen. Een uitermate delicaat punt is de vraag of de joden een volk zijn. Herzls criteria zijn voornamelijk negatief: de vijand maakt hen tot een volk, of de joden dat willen of niet, en het lijden van twee millennia bewijst dat zij niet als volk willen ondergaan²⁹. Het is opmerkelijk dat hij later het idee van een rasseneenheid

²⁶ P. G. J. Pulzer, *The Rise of political anti-semitism in Germany and Austria*. London 1964, p. 169, 180; vgl. ook D. van Arkel, *Antisemitism in Austria*. Leiden 1966.

²⁷ Alex Bein, *Theodore Herzl. A biography*. Philadelphia (1941) 1962, p. 94.

²⁸ id. p. 97 e.v.

²⁹ Theodor Herzl, *Zionistische Schriften*. Tel Aviv 1934. I. Band, p. 17-105, *Der Judenstaat*.

uitdrukkelijk verwerpt en de eenheid van het joodse volk omschrijft als een historische eenheid met antropologische variëteiten. Opmerkelijk, omdat het begrip ras te pas en te onpas in die tijd werd gebruikt, ook door zionisten³⁰.

Herzls Judenstaat wakte veel consternatie in de joodse wereld, voornamelijk van negatieve aard van de zijde van rabbijnen, orthodoxen en assimilanten. Maar daarnaast won hij de steun van intellectuele joden die als hij teruggekomen waren van aanpassing aan hun niet-joodse omgeving, ondanks de behagelijke posities die zij daarin innamen. De bekendste waren Max Nordau in Frankrijk, arts en geliefd schrijver van sombere cultuurkritische werken en de Engelse journalist en schrijver Israel Zangwill, die in zijn *Children of the ghetto* de kaleidoscoop van het joodse immigrantenproletariaat in Londen fijnzinnig portretteerde. Speciaal Nordau zou in de zionistische beweging een belangrijke rol gaan spelen met zijn gespierde redevoeringen op de congressen waar hij de Duitse taal regelmatig verrijkte met nieuwe woorden.

Het eerste zionistische congres kwam bijeen onder veel moeilijkheden en tegenstand in de joodse wereld. Het werd gehouden in Basel op 29 augustus 1897. Herzl maakte hier voor het eerst kennis met de Russische Choveve Zion van wie hij nog nooit gehoord had. Hij ontdekte dat in de Oost-europese landen een liefde voor Palestina leefde die veel emotioneler was dan die van de Westerse joden. Op dit congres werd het beginselprogramma van de nieuwe, politieke, zionistische beweging vastgesteld: het streven naar een publiek-rechtelijk gewaarborgde woonplaats voor het joodse volk (in de oorspronkelijk Duitse formulering: öffentlich-rechtlich gesicherte Heimstätte). Uit opportune overwegingen had men dit gekozen boven de joodse staat en het was een logische konsekwentie van het zionistische axioma dat het antisemitisme een onuitroeibaar fenomeen was zolang de abnormale situatie dat het joodse volk geen eigen staat, of vaderland, had voortduurde. Wanneer men afziet van enkele geïsoleerde en vage ideeën om de joodse staat te herstellen, o.a. van Napoleon, Palmerston en lord Shaftesbury³¹, betekent dit programma een definitieve breuk met de vroegere on-nationale zionistische bewegingen vóór Herzls tijd. In dit programma lag tegelijkertijd de kracht en de zwakheid van de moderne zionistische beweging: kracht, omdat het de joden als volk aan de orde stelde, aansluitend aan negentiende eeuwse criteria voor een volk, dus niet op verouderde religieuze gronden alleen³²; maar ook zwakheid, omdat de zionisten eigenlijk de ene assimilatie, de individuele, verwierpen om een andere, loodzware, op te pakken. Immers de publiek-rechtelijke erkenning kwam in de praktijk neer op erkenning door de grootmachten die zelf onderdrukkers waren en met wier politiek de zionisten zich gingen identificeren. Dit gebeurde onvermijdelijk ondanks het feit dat de erkenning waarschijnlijk oorspronkelijk stond voor een idealistische instemming met een joodse soevereiniteit van de zijde van de wereldbevolking. Om haar doel te bereiken heeft de zionistische beweging echter achtereenvolgens geflirt met het oude corrupte Turkije, het expan-

³⁰ Bein, id., p. 162 (voetnoot).

³¹ Richard Lichtheim, *Die Geschichte des deutschen Zionismus*. Jerusalem 1954, p. 31/32 en 45.

³² vgl. W. Döbertin, *Der Zionismus Theodor Herzls*. Hamburg 1954, p. 25 e.v.

sionistische Duitsland, het imperialistische Engeland en het neo-koloniale Amerika⁸³. Men moet dit wel afwegen tegen het idealisme en de nood waarin het moderne zionisme is ontstaan.

DE REACTIES VAN DE JOODSE PERS IN NEDERLAND OP DE JUDENSTAAT EN HET ONTSTAAN VAN EEN NEDERLANDSE ZIONISTISCHE ORGANISATIE

De Judenstaat kwam uit in februari 1896 en werd hier het eerst besproken in het Weekblad voor Israëlietische Huisgezinnen waarin waarschijnlijk de populaire Haagse opperrabbijn Tobias Tal er vanaf 6 maart een drietal beschouwingen aan wijdde getiteld: Het Nieuwe Joodsche Rijk⁸⁴. Tegenover de elegante, modern westers denkende journalist Herzl plaatste hij de oosterse vluchteling, de sjofele, maar waardige grijsaard die alle ellende kan verdragen terwille van de komende Messias. Herzl is de verloren zoon, een typische vertegenwoordiger van hen die hun jodendom verloren, zich assimileerden, maar door de logica der feiten, het antisemitisme, teruggedreven werden naar datzelfde jodendom⁸⁵. Evenals bij de Russische Choveve Zion⁸⁶ ook hier bevreemding, omdat Herzl blijkbaar het bestaand zionisme niet kende: „Volstrekt geen Zionist. Niets wat aan Godsdienstige gehechtheid, zelfs zonder „vormen” herinnert. Niets wat aan in het gemoed gewortelde Zion-liefde, aan Joodsch-nationalisme denken doet.” Ook Tal zag dat Herzl Palestina niet uitkoos uit liefde voor het land en uit overtuiging, maar omdat het een appeal bij de massa zou hebben. Voor hem was de brochure ontstaan uit een rationele, moderne wereldbeschouwing en een natuurlijk gevolg van het „hard en raadselachtig verschijnsel van het antisemitisme”. Hij be-

⁸³ Een fragment uit een van de redevoeringen van Nordau waaruit blijkt hoe snel de identificatie van het zionisme met de machtspolitiek der grote mogendheden tot stand kwam is in dit verband belangrijk, ook omdat er uit blijkt dat men in dat stadium wel degelijk een Arabische nationale beweging onderkende: „Eine Bewegung, die einen grossen Teil des arabischen Volkes ergriffen hat, kann leicht eine Richtung nehmen, die auch Palästina berühren würde. Dann würde das Land unserer Väter wieder einmal, wie so oft im Laufe der Geschichte, in den Mittelpunkt des politischen Weltinteresses gerückt sein. Die türkische Regierung würde sich vielleicht in die Notwendigkeit versetzt sehen, ihre Herrschaft in Palästina und Syrien gegen ihre eigenen Untertanen mit der Waffe in der Hand zu verteidigen. Die europäische Mächte würden in die schwere Verlegenheit kommen, die jedesmal eintritt, wenn die bestehende Ordnung in einem Lande bedroht ist, an dessen Grenzen ihre gegenseitige Eifersucht Wache hält. Bei dieser Sachlage könnte esdann der türkischen Regierung einleuchten, dass es für sie von ausserordentlichem Werte wäre, in Palästina und Syrien ein zahlreiches, kräftiges und wohlorganisiertes Bevölkerungselement zu besitzen, das bei voller Achtung der Rechte der vorgefundenen Einwohnerschaft keine Angriffe auf die Autorität des Sultans dulden, sie vielmehr mit dem Aufgebot aller Kräfte verteidigen würde. Auch Europa würde es wohl als einen ihm geleisteten Dienst ansehen, wenn das jüdische Volk durch seine friedliche, doch energische Besetzung Palästinas gewaltsame Änderungen der dortigen Souveränitätsverhältnisse verhüten und eine Intervention der Mächte überflüssig machen würde, deren Gefahren der Diplomatie nur zu bekannt sind. (Lebhafte Zustimmung).” Stenographisches Protokoll der Verhandlungen des VII. Zionistenkongresses. Berlin 1905, p. 25.

⁸⁴ De artikelen zijn niet ondertekend, maar op grond van typische overeenkomsten in woordkeus met een rede die Tal over hetzelfde onderwerp hield (vgl. N.I.W. 26-11 '97) is de schrijver waarschijnlijk T. Tal.

⁸⁵ Weekblad 30-3 '96.

⁸⁶ vgl. Bein, p. 181: Herzl had voor de verschijning van de Judenstaat geen enkel contact gehad met de ideeën van de Oost-Europese zionisten.

sloot zijn beschouwingen met de aansporing aan Israel om, als het over een week aan de sedertafel zou zitten, zich maar eens van een echt joodse geest te laten bezielen³⁷.

Het opmerkelijke van Tals artikelen is niet zijn afwijzen van Herzls zionisme, noch zijn argwaan tegen de 'wereldse' assimilant (deze gevoelens werden gedeeld door het merendeel van de orthodoxie), maar het ongewoon analyserende van zijn beschouwingen. Hij was de enige in dit stadium die met distantie de nieuwe beweging bekeek. Misschien kwam dat doordat hij het Oost-europese zionisme kende en zag hij mede daardoor de zwakheid van Herzls zionisme. Daarbij weken zijn uitgangspunten weinig af van die van Herzl, zij waren het zelfs roerend eens over het antisemitisme, alleen hun conclusies lagen mijlenver uiteen.

Het N.I.W. liet daarentegen zijn wekelijkse gang van zaken niet doorkruisen en bracht zijn commentaar in de normale rubriek „Oostenrijksch Hongaarsche Monarchie“: „In Weenen is een geschriftje verschenen van de hand des heeren dr. Theodor Herzl, een man van invloed in Weenen, een bekend journalist. In dat boekje wordt gepleideerd voor de kolonisatie van Palestina. Dat is per se niet zoo belangrijk. De lezers weten, dat een aantal mannen van zulk een kolonisatie droomen, en ook in Nederland hebben wij bij herhaling bezoeken van vreemdelingen gehad, die onder ons propaganda voor dat denkbeeld trachtten te maken. Zulke denkbeelden worden niet verwezenlijkt, en zijn bovendien wellicht niet eens van Joodsch standpunt te verdedigen. Zoo wij de aandacht op het werkje vestigen, is het niet wegens de inhoud, maar wegens den schrijver. Twintig jaar geleden stond dr. Theodor Herzl geheel buiten het Jodendom en bekommerde zich volstrekt niet om zijn geloofsgenooten. De ongelukkige gebeurtenissen der laatste twintig jaar evenwel, hebben hem in herinnering gebracht dat hij Jood is en hem tot een kampioen voor Zion gemaakt; in hem het denkbeeld wakker geroepen van de stichting van een Joodschen staat in Palestina. Dat is nog een lichtpunt in de duisternis van godsdienst- en rassenhaat.”³⁸ Het was de enige keer dat het N.I.W. Herzl nog als een lichtpuntje zag, na dit vaderlijk verwijt zou de toon al gauw vijandiger worden. Het Centraal Blad, dat later zijn kolommen zou openstellen voor de eerste zionistische propagandisten – overigens buiten verantwoording van de redactie –, vermeldde vreemd genoeg de hele brochure niet en schreef pas over Herzl toen diens activiteiten in volle gang waren³⁹.

De joodse orthodoxe pers wordt het nogal kwalijk genomen dat zij de zegeningen van het zionisme zo weinig apprecieerde⁴⁰. Maar eigenlijk kan men haar standpunt niet anders dan terecht noemen wanneer men haar de vrijheid van een joods-orthodoxe levensbeschouwing laat. Immers, afgezien van de netelige vraag of het herstel van een joodse staat moet geschieden door ingrijpen van een Messias of niet – een van de meest omstreden twistpunten in het begin –, zij had terecht niet de illusie dat het zionisme een terugkeer naar het oude jodendom, de religie, was. Het was de secularisatie van een religie die veel minder plooibaar was dan b.v. de christelijke gods-

³⁷ Weekblad 13-3 en 30-3 '96.

³⁸ N.I.W. 13-3 '96.

³⁹ C.B. 5-2 '97.

⁴⁰ vg. b.v. Lipschits, p. 228 e.v.

diensten, die dit proces veel beter aankonden al hadden zij er nog moeilijkheden genoeg mee. Het probleem is dan ook niet dat de orthodoxe bestrijders het nationale element in het jodendom ontkenden, al gebeurde dat ook, maar dat zij dat als onafscheidelijk van de religie beschouwden terwijl de zionisten daaraan een ondergeschikte plaats toekenden. Het is dan ook geen wonder dat de orthodoxen hun aanvankelijk toch wel aanwezige sympathie voor de teruggekeerde verloren zonen snel lieten varen, omdat dezen, verre van zich opnieuw in de vaderlijke armen te willen werpen alsof er niets gebeurd was, de hebbelijkheid hadden om hun reis door de zondige wereld op eigen manier verwerkt te hebben. Ondanks de onaangename gelijkhebberige en triomfantelijke toon in de orthodoxe bestrijding – iets waarvan ook zionisten niet vrij waren –, kan men hen ook niet een eerlijke onrust ontzeggen over bepaalde nevenverschijnselen in het zionisme, zoals de steun die zij kreeg van rabiate antisemieten als Drumont en de gemengde huwelijken die bij de zionisten natuurlijk erg opvielen⁴¹.

De liberale joden werden pas echt ongerust toen het eerste congres bijeen dreigde te komen. In het Algemeen Handelsblad, dat veel door hen werd gelezen, kwam de eerste aanval van een ingezonden briefschrijver die zich als „een Nederlandsch Israëliet” bekend maakte. Nadat hij zijn verontwaardiging had gespuid over de onbezonnenheid en de dwaasheid van de nieuwe beweging zonder dat nu nader te motiveren, spoorde hij de Nederlandse Israëlieten aan luide te verkondigen dat zij gehecht zijn aan Nederland en zijn tradities, want het zionisme gaf het antisemitisme een wapen in de hand. Zijn heftige brief beantwoordde niet helemaal aan zijn conclusie dat het zionisme een doodgeboren kind was⁴². Het Handelsblad achtte het congres van een voldoende interessante actualiteit om te proberen de woordvoerders van het Nederlandse jodendom over deze zaak te interviewen, mede naar aanleiding van verschillende ingezonden brieven⁴³. Omdat de Amsterdamse opperrabbin Dünner –waarschijnlijk de enige sympathisant met het zionisme onder de rabbijnen –, met vakantie was, ging men naar rabbijn Onderwijzer. Deze begon zijn boosheid uit te spreken over de bovengenoemde verontruste Israëliet, omdat hij beweerd had dat het oude gebed voor de terugkeer naar Zion alleen nog maar werd gehandhaafd uit behoudzucht. Onderwijzer onderstreepte dat dit verlangen nog wel degelijk zeer reëel was, maar dan alleen terugkeer met de Messias. Gelukkig, zei hij, is de Nederlandse jood te flegmatisch om zich druk te maken over zo iets heethoofdigs als het zionisme, dat ook volgens hem koren op de molen van de antisemieten was. De vervolgende joden mochten echter van hem gerust naar Palestina uitwijken en er een kolonie stichten⁴⁴. Hier reikten dus zoals gebruikelijk liberalen en orthodoxen (er werden nog meer rabbijnen geïnterviewd of als tegenstander geciteerd) elkaar de hand, nu tegen het zionisme. Hadden de liberalen als het er op aankwam de autoriteit van de orthodoxie

⁴¹ C.B. 17-9 '97; N.I.W. 3-6 en 23-9 '98; vgl. ook Bein, p. 118 en Herzl, Tagebücher. Tel Aviv 1934. Band I, p. 363.

⁴² Algemeen Handelsblad 7-9 '97.

⁴³ id. 10-9 '97.

⁴⁴ id.

nodig voor een uitspraak ex cathedra of was geen van de gezaghebbenden bereid of genoeg geïnteresseerd om ook zijn woordje mee te spreken? Interessant is hoe weinig aanstootgevend gewone kolonisatie was bij de tegenstanders en dat terwijl later zal blijken hoe weinig verder dan dat de eerste Nederlandse zionisten dachten.

Tegenover deze geluiden kwamen de eerste aarzelende voorstanders. Het is niet verwonderlijk dat de eerste Nederlandse zionisten veel meer door het eerste congres dan door Herzls brochure werden bezielde. We hebben al gezien dat zijn ideeën niet nieuw waren en dat zijn onbekendheid met zijn voorlopers bevreemding en argwaan wekten. Daarbij moeten de invloed van Herzls uiterlijke verschijning – zoals zijn indrukwekkende Assyrische baard –, zijn redenaarstalent en bezieling, maar ook de machtige retoriek van Nordau en vooral de confrontatie van joden uit verschillende landen, met name het contact tussen Oost en West en hun wederzijdse herkenning, voor de deelnemers aan het congres een ingrijpende ervaring zijn geweest⁴⁵. Het stenografisch verslag ervan is nu nog uitermate boeiende lectuur⁴⁶. Op de presentielijst van het congres staan maar twee Nederlanders vermeld, de gebroeders Kann uit Den Haag⁴⁷ over wie later meer. Een andere deelnemer heeft echter in het Centraal Blad zijn indrukken op verzoek van enkele vrienden weergegeven onder de initialen S.B.R.⁴⁸. Het waren de impressies van iemand die door jarenlange arbeid in het zionisme sceptisch was geworden, maar zijn oordeel over het congres was gematigd enthousiast. Hem scheen het dat Herzl was gekomen naar het congres van de Russische joden, die altijd hadden moeten zwijgen en desondanks bezielde waren van de toekomst, in plaats dat zij op Herzls congres waren. Ook voor hem waren die Russische joden een openbaring: niet somber, zoals de immigranten in het Londense Whitechapel, maar Europees gekleed en zeer intelligent, bovendien waren zij goed op elkaar afgestemd. De aanwezige Duitse joden bleken theoretici te zijn en gebruikten zeer gecompliceerde zinnen. Als voorstander van een geleidelijke kolonisatie was de schrijver er toch van overtuigd dat een internationale joodse staat misschien genade kon vinden in de ogen van de Turkse sultan, maar de resultaten van het congres vond hij nog teleurstellend. Een pluspunt was dat er een vertegenwoordiging op brede sociale basis was⁴⁹.

Intussen waren er drie mannen bezig, ieder op een eigen manier, om een zionistische organisatie in Nederland van de grond te laten komen: de Amsterdamse opperrabbijn Dünner met zijn predikaties, de dichter van Collem met een reeks beschouwingen over het zionisme in het Centraal Blad en de Haagse bankier Jacobus Kann door Nordau voor een propagandaredevoering naar Nederland te halen.

⁴⁵ vgl. Bein, p. 226 e.v.

⁴⁶ Protokolle des I. Zionistenkongresses in Basel vom 29 bis 31 August 1897. Prag 1911.

⁴⁷ id. p. 219.

⁴⁸ S.B.R. kan de „donkere Hollander wiens gelaat zijn Marraanse afkomst verraadt” zijn geweest die Zangwill vermeldt in zijn verslag voor een Engels blad (gecit. in C.B. 22-10 '97). Als de initialen niet door drukfouten zijn verminkt kan S.B.R. misschien een van de Hollandse Ricardo's zijn geweest die ook familie in Engeland hadden (vgl. zijn bekendheid met het Londense Whitechapel). Dit is uiteraard alleen maar een veronderstelling. De initialen corresponderen in ieder geval niet met een van de andere bekende Nederlandse zionisten.

⁴⁹ C.B. 24-9 '97.

Dünner was in 1833 in Krakau geboren, in 1862 werd hij benoemd tot rector van het rabbijnseminarium in Amsterdam en in 1874 dank zij de invloed van de Haagse gebroeders Lehren en A. C. Wertheim, allen machtige parnassijns in de Nederlandse joodse wereld, tot opperrabbin van Amsterdam. Voor deze benoeming was een staatsgreep in de Amsterdamse kerkeraad nodig vanwege de heftige tegenstand van andere invloedrijke bestuurders⁵⁰. Dünner zou als geestelijk leider van het Amsterdamse jodendom, dat verreweg het grootste deel was van het Nederlandse, een omstreden figuur blijven. Zelf had hij een academische filologische en filosofische opleiding, een noviteit in Nederland voor een opperrabbin, en hij richtte een ware hervorming aan in de rabbijnenopleiding door haar ook aan een academische opleiding te koppelen om daarmee een degelijker wetenschappelijke basis te krijgen⁵¹. Ondanks zijn verdiensten op dit gebied werd hij nooit de gezaghebbende of populaire persoon die juist de massa van de verpauperde Amsterdamse joden nodig had, wilden zij behouden blijven voor de orthodoxie. Daarvoor vervreemde hij, in Holland aangekomen als de arme protégé van de rijke Lehrenfamilie, te veel van zijn oorspronkelijke Pools-joodse omgeving en paste hij zich te veel aan bij de liberale regenten, overigens zonder bepaald een hielenlicker van deze klasse te worden⁵². Typerend is de geringe aandacht in het N.I.W. en het Centraal Blad aan zijn zilveren ambtsjubileum in 1899 geschonken. In het eerste blad alleen een summier verslag van de huldiging⁵³, in het tweede een korte beschouwing over de jubilaris van een Nijmegenaar die, zelf een vereerder van Dünner, een paar bepaald niet zachtzinnige verwijten van diens critici noemde: heerszucht, bedilzucht, Dünner is een mensenhater, een typische Pool en bovendien nog een zionist; zijn verre blik en grote liefde voor de joodse wetenschap zijn te veel voor de trage massa, maar door een kleine „gideonsbende” wordt hij vergoed in een mate die men slechts zelden onder joden aantreft⁵⁴.

Dünner was de eerste hier te lande die zich in het openbaar voor het zionisme uitsprak. Voor hem ook was deze stroming niet nieuw. De „communistische rabbijn” Mozes Hess had hem indertijd zijn beroemde boek *Rom und Jerusalem*, dat in 1862 verscheen en zich ook uitsprak voor een herstel van de joodse staat, toegestuurd ter becommentariëring. In zijn antwoord betuigde Dünner zijn sympathie voor Hess' „nationaal-theoretische principes” en schatte meteen de kansen van dit idee bij de Amsterdamse joden: „Ook Amsterdam, dat toch een vlijtig, zelfs zeer vlijtig proletariaat bezit, kan in dit opzicht een rijk en zeer nuttig reservoir vormen. Weliswaar zijn de Hollandse Joden in het algemeen Germaans nuchter, en zullen zij derhalve niet, gelijk de Poolse Joden geënthousiasmeerd zijn voor de idee, doch dat doet weinig ter zake. Want zodra zij inzien, dat zij er voordelen in vinden, volharden zij des te hardnekkiger bij het eenmaal voorgenomen plan, een omstandigheid die ten aanzien van het huidige project van grote betekenis is. Daar komt nog bij dat ook de rijke Joden offers zullen brengen, als hier een mogelijkheid wordt geopend, zich te ontdoen van

⁵⁰ Lipschits, p. 181.

⁵¹ id. p. 372.

⁵² J. Meijer, *Götterdämmerung*, p. 18.

⁵³ N.I.W. 8-12 '99.

⁵⁴ C.B. 1-12 '99.

het „Innen in den Tod verhasste Proletariat”.⁵⁵ We hebben al gezien dat dit laatste aspect ook Herzl niet was ontgaan en het zal blijken dat men inderdaad in Nederland niet ongevoelig was voor dit argument. Dünner, die de Amsterdamse arts Sarphati aanbeval als gangmaker in Nederland voor het project, meende dat persoonlijke verhoudingen hem verhinderden om Hess' ideeën zelf in te leiden⁵⁶. Dertig jaar later was dat kennelijk veranderd. Dit lag waarschijnlijk aan een grote bezorgdheid over de toenemende geloofsafval. Uit de predikaties die hij regelmatig op sabbath in de Grote Synagoge hield en gelukkig voor een groot deel in het Centraal Blad zijn afgedrukt blijkt zonneklaar wat Dünner in het zionisme zag. In een statige retoriek, die men qua vorm ook nu nog kan waarderen, is het herhaalde adagium het heimwee naar de vroomheid – al dan niet geïdealiseerd – onder de Amsterdamse joden bij zijn intrede als rector en de ondankbaarheid van de lagere klassen tegenover hun joodse opvoeding op de armenscholen, aan het licht tredend door geloofsafval, schreiden in Dünners denkwereld ten hemel. Zijn fulminaties tegen de jonge lanterfanters in de jodenbuurt, de „ruwe spottende jongelieden” die openlijk de sabbath ontwijdden en daardoor niet in staat waren tot „uitingen van zedelijke, echt menselijke, maar (slechts) van natuurlijke, dierlijke gehechtheid” aan hun ouders⁵⁷, zijn maar een van de velen in deze trant. Zij geven een angstwekkende vervreemding weer tussen hem, de geestelijke herder van de belangrijkste groep van de Nederlandse joden, en de massa, iets waarin hij overigens als rabbijn lang niet alleen stond.

In zijn twee belangrijke redevoeringen over het zionisme, beide in de Grote Synagoge gehouden in oktober 1897 en september 1898, blijkt dat Dünner de terugkeer van de zionisten naar het huis van Jakob beschouwde als een les voor de meer simpele afgedwaalde schapen: als deze ingekeerden, met hun veelal schitterende posities zich kennelijk niet thuis voelden in de heidense wereld, hoe futiel zouden dan de pogingen zijn van de minder bevoorrechten. Hij vermaande de wetsgetrouwen de zionisten niet te wantrouwen omdat zij eens afvallig waren en hekelde de bangelijken die elke uiting van bewust joods gevoel vreesden⁵⁸. Dünners sympathie kwam dan ook voort uit dezelfde conservatieve religieuze gronden waarop de meeste orthodoxen het zionisme verwierpen. Hij wordt door huidige joodse historici nogal gewaardeerd en hem wordt een vooruitziende blik toegekend, omdat hij al zo vroeg zionist was. Maar men kan eigenlijk alleen maar concluderen dat de orthodoxe tegenstanders die vooruitziende blik hadden, omdat zij terecht niet de illusie koesterden dat het de zionistische beweging ging om het behoud van de onvervalste orthodoxie.

Afgezien van zijn eerste enthousiaste instemming met het zionisme is Dünner verder tamelijk stil geweest. Voor de zo belangrijke propagandaredevoering waarmee Nordau in 1899 de oprichting van een Nederlandse organisatie moest voorbereiden

⁵⁵ J. Meijer, Problematiek per post. Amsterdam 1949, p. 95. Hij citeert de brief in zijn geheel in het Nederlands met uitzondering van de Duitse pregnante zinssnede en dateert hem met een vraagteken.

⁵⁶ id.

⁵⁷ C.B. 21-5 '97.

⁵⁸ C.B. 15-10 '97; 23-9 '98. Zie ook Jos. Hirsch Dünner, Die Zionisten. Köln 1898.

liet hij zich verontschuldigen, omdat hij bang was de emoties niet aan te kunnen⁵⁹. Tot zijn dood in 1907 toe was hij lid van de N.Z.B., maar ontplooide weinig activiteiten in deze vereniging. Dat lag ook niet in het karakter van de kamergeleerde die Dünner was. Hij zou nog wel met de pen het zionisme steunen, zij het alleen in het religieuze vlak⁶⁰. Daarbij begon hij na enige tijd wel bezorgd te worden over het ongodsdienstige in het zionisme⁶¹. Zijn hele overtuiging krijgt daardoor iets mysterieus. Zou Dünner wel een zionist zijn geweest als hij het zionisme echt gekend had? De strijd die na zijn dood uitbrak over de vraag of hij wel dan niet zionist was ten tijde van zijn overlijden kan men enerzijds wel op het conto van de weinig bewonderenswaardige polemische methodes van de orthodoxe anti's zetten, maar zij is niet uit de lucht gegrepen: in hetzelfde jaar immers had Dünner nog verklaard dat hij de zionistische beweging wel als iets goeds beschouwde, mits zij zich echter binnen de regels van de religieuze idealen hield⁶².

Van een ander en realistischer soort waren de zionistische sympathieën van Abraham van Collem. Ook bij hem lagen de wortels dieper. De serie pogroms die na de moord op Alexander II in 1882 onder de Russische joden losbrak hadden een grote indruk op hem gemaakt. Ten bate van de vluchtelingen schreef hij een reeks gedichten, Russische melodieën getiteld, die in 1891 verschenen⁶³. Van Collem was dichter, maar voor de kost reisde hij in textiel; zijn gedichten noteerde hij in versleten orderboekjes. Henri Wiessing, hoofdredacteur van De Groene Amsterdammer en later van de Mosgroene, niet bepaald iemand met een mild oordeel over zijn medemens, schreef in zijn mémoires over van Collem: „ik hield eerlijk van hem, en wel juist om die kinderlijke warmte en om de Joodse zachtmoedigheid en tederheid van geest”. Zijn goedigheid kon echter ook ontaarden in sentimentaliteit⁶⁴.

In een tiental artikelen waarin van Collem op minder zachtzinnige wijze zijn lezers te lijf ging probeerde hij van augustus tot november 1898 in het Centraal Blad sympathisanten voor het zionisme te winnen. Terecht merkte een van zijn aanhangers op dat degenen die gehoor gaven aan zijn roep bepaald niet ervan konden worden beschuldigd dat zij „door de zoete stem des vogelaars” werden gelokt⁶⁵. Evenals de hem opvolgende propagandisten geselde van Collem de lauwen die niet het grootse van de beweging inzagen. Zijn impressionistische schrijfwijze, door het N.I.W. een „ongeniebare Nieuwe Gidsstijl” genoemd⁶⁶, leed wel eens onder contactstoornissen zoals het gemakkelijke misverstand rond een zeer gevoelige beschrijving van een van Dünners zionistische predikaties. Van Collem beschreef de opperrabbijn als een priester (hetgeen op zich erg onjoods is), „die opscheen, uitrijzig van waardigheid,

⁵⁹ C.B. 21-4 '99.

⁶⁰ Zoals in het voorwoord van de brochure van de Mizrachistische rabbijn Ph. de Vries, *Ma'aneh Lezion*. 1905.

⁶¹ C.B. 14-12 '97: verwijt aan de zionisten dat zij nalieten te verklaren dat hun programma slechts met traditionele wetten kon worden gerealiseerd.

⁶² C.B. 1-11 '07. Wanneer er nog correspondentie van Dünner overgebleven is, zou dat misschien meer duidelijkheid geven t.a.v. zijn zionistische overtuiging.

⁶³ J. Meijer, *Götterdämmerung*, p. 16/17.

⁶⁴ H. P. L. Wiessing, *Bewegend Portret*. Amsterdam 1960, p. 34.

⁶⁵ C.B. 14-10 '98.

⁶⁶ N.I.W. 14-10 '98.

met het stukke gelaat gepleisterd in den korten baardring van kortend ijzervaste haren”, en werd ter verantwoording geroepen om o.a. dat „stukke gelaat”; wat bedoelde hij daar in 's hemelsnaam mee?⁶⁷ Niet uit het veld geslagen door zoveel onbegrip voor dichtelijke stijl verklaarde hij trouwhartig dat het „stukke gelaat” had moeten zijn, afgeleid van stucadoren en dat het woord refereerde aan de eigenaardig witte gezichtskleur van de arme Dünner. Gelukkig beloofde hij voortaan minder „zwaar” van taal te zullen zijn⁶⁸.

De zionistische stukjes van van Collem geven een merkwaardige ontwikkeling te zien: eerst alleen argumenten voor het zionisme, later een nogal negatieve beschrijving van het Nederlandse jodendom dat alleen door de energie van deze beweging gered zou kunnen worden. Uitdrukkelijk benadrukte hij dat zionisme niet was de terugkeer van *de* joden, maar van enige miljoenen „natuurgenooten (toevallig geloofsgenooten)” die vervolgd werden in de barbaarse Oost-europese landen⁶⁹. Een zuiver humanitaire beweging dus waarbij hij ook wees op de konsekwenties voor de Nederlandse joden bij een nieuwe vervolging van „een vloed van mensen, die de wereld niet anders kennen dan door het gebed in hun binnenkamer en hunne verdrukking in het openbaar”⁷⁰. Belangrijk motief was blijkbaar al vanaf het begin het afwenden van antisemitisme als gevolg van een toevloed van verpauperden door de stroom naar elders af te leiden. De laatste passage is ook interessant, omdat men mag aannemen dat van Collem de Oostjoden van nabij heeft gekend en, ondanks zijn sympathie voor hen, kennelijk de kloof zag tussen hen en de geürbaniseerde Hollandse joden. De nationale verbondenheid die in de zionistische ideologie dezen zou moeten samenbinden werd door de latere socialist discreet omschreven als een „in iederen Jood trillend gehouden geschiedkundig bewustzijn”. Maar het zionisme was volgens hem zonder bestaansreden in een vrij land: Holland is mijn vaderland, niet Zion!⁷¹

Typisch zionistisch is bij hem het gemak waarmee het joodse nationale recht op Palestina werd aangenomen. De draad van de geschiedenis werd simpelweg opgenomen waar zij bijna twee millennia geleden was afgebroken: de joodse historie en traditie *is* Palestina, schreef van Collem, en dus hoefde het historische recht op Palestina niet eens te worden bewezen. Hiermee werd in feite het onwaarschijnlijke aangenomen dat de joden sinds de verwoesting van de tempel in Jeruzalem geen enkele ontwikkeling hadden doorgemaakt en dat de hele diasporaperiode een soort ingevroren toestand was geweest met als enige levende element het verlangen naar Zion. Daarmee houdt ook de gevaarlijke gedachte verband dat sinds het wegtrekken van de joden het land braak zou hebben gelegen; alleen de eerste joodse kolonisatie zou Palestina weer vruchtbaar hebben gemaakt. Tenslotte zou Palestina als een toekomstige brug tussen Oost en West bevolkt moeten worden met een natie die Oosters gevoel ver-

⁶⁷ C.B. 14-10 '98.

⁶⁸ id.

⁶⁹ C.B. 19-8; 26-8; 16-9; 23-9 '98.

⁷⁰ C.B. 19-8 '98.

⁷¹ C.B. 16-9 '98.

enigde met Westers verstand⁷², naar mijn mening het meest idealistische en ook het meest joodse, nl. een gesecculariseerd zendingsbewustzijn, motief in de zionistische beweging, maar zoals gebruikelijk bij zendingen het minst gerealiseerd.

Wanneer van Collem zich al ongetwijfeld weinig populair maakte bij de joodse pers met zijn zionistische propaganda sec, barst de bom helemaal los als hij het traditionele jodendom aanvalt. Het volgende citaat is een levendig voorbeeld van zijn mening. Na te hebben geconstateerd dat de meeste hoofdredacteuren het zionisme als iets vreemds en overtolligs beschouwden: „wat is dat nu? Schrijf ik niet allen Sjabbes mijn journalistiekjes over Jodenellende, Jodenballingschap en antisemitisme, doorzeurd van Joodsche braafheid, Joodsche gepastheid en andere malle dingen? Wat wil het Zionisme dan hier? Het Zionisme is de beweging naar de maatschappelijke daad! Een daad! Gij wilt een daad! O, mijne geloofsgenooten, een daad is utopie. Ongelukkigen, een daad is staatsgevaarlijk. Doe alles, maar geen daad. Traditioneel Jodendom *doet* geen daad. Traditioneel Jodendom *kan* geen daad doen. Traditioneel Jodendom heeft afgeleerd de daad te doen. Het schuwt de daad. Het wantrouwt de daad. Traditioneel Jodendom schrijft hoofdartikels. (.....) Wacht gij Messias? Uw eigen Messias moet gij reeds zijn. Openbreken als een rijpe vrucht moet in uw ziel het gevoel van eigenwaarde. Doorvuurd moet gij staan van rechtvaardigheidsgevoel tegenover andersdenkenden, van rechtvaardigheidsgevoel, gij onverdraagzamen tusschen de natiën. Bijt in uw tong achter de kar en achter de lezenaar, want gij zijt een vloekziek volk. Een volk zijt gij, die de lorren en beenen en het afval en de pauweveerkens en ook eerelintjes apporteert tusschen de Christenmaatschappijen. Hóóg den staart uwer deemoedigheid. „Ben ik geen bruikbaar Joodje?” Een volk van opgeblazen levensrichting zijt gij. Gij handelt in den arbeid van anderen en ge noemt zulks „arbeiden”, maar het is sjacher. *Zoek* den arbeid – een vak, een ambacht, ontwikkel Uw handen, Uw tastzin, Uw vaardigheid, Uw smaak, en weest niet goochemer dan Uw broeders; daar is maar één volk van broeders en dit zijn De Arbeiders.”⁷³ Een dergelijk citaat roept problemen op: het is op bepaalde punten van een dergelijke generaliserende diskwalificatie ten aanzien van het joodse karakter dat het gemakkelijk de indruk kan wekken dat van Collem slachtoffer was van het verschijnsel joodse zelfhaat. Dat lijkt me niet waarschijnlijk. In de eerste plaats staan tegenover dit soort uitbarstingen weer andere passages die wel degelijk van liefde voor het joodse leven, ook het traditionele, getuigen⁷⁴, zoals de hartstocht van zijn kritiek alleen al een aanwijzing voor deze gehechtheid is. Verder was de toon, die bij ons gemakkelijk een schrik-effect teweeg brengt, een zeer gebruikelijke in de polemiek van die dagen. Tenslotte lijkt van Collem een extatische figuur te zijn geweest (niet te verwarren met een goedkope fraseur) voor wie een idee, behalve dat het verdienste van zijn inhoud had, ook een voertuig was voor zijn mooischrijven. Het N.I.W. reageerde trouwens met gusto op eenzelfde manier: „Is het misschien geen daad zoo wij daar hebben een traditioneel Jood, een man van talent en onmiskenbare capaciteit; niet zoo een op-

⁷² Al deze argumenten samengevat in C.B. 14-10 '98.

⁷³ C.B. 30-9 '98.

⁷⁴ vgl. C.B. 21-10 '98 en Meijer, *Götterdämmerung*, p. 17.

gesmukte nieuwe-gids-man, maar een wezenlijk degelijk man, en die man kan rijk en gemakkelijk 't brood voor zich en de zijnen verdienen, maar hij doet het niet, omdat hem overal tot eisch wordt gesteld, Sabbath en Joodsche feestdagen te ontwijden?" Daarbij gaf het nog een persoonlijke steek door op te merken dat van Collem smulde waar hij kwam en werkte wanneer hij het goed vond, kortom nooit een offer aan religieuze overtuiging had gebracht⁷⁵.

Duidelijk was de onvrome dichter niet de aangewezen propagandist onder het gelovige volk. Omdat door anderen het Centraal Blad niet veel gelezen werd, was zijn succes dan ook niet overweldigend. De oproep die hij naar verschillende bladen had gestuurd om handtekeningen voor een adhesiotelegram naar het tweede zionistische congres vond weinig gehoor⁷⁶. Volgens G. C. Polak, zijn opvolger als propagandist, zou o.a. de latere communist David Wijnkoop aan dit congres adhesie hebben betuigd⁷⁷. Eind september schijnen er aarzelende tekenen van sympathie op gang te zijn gekomen⁷⁸.

Wanneer Dünner de eerste geestelijke herder was van de zionistische beweging in Nederland en van Collem haar eerste (zij het snel trouweloze) ideoloog, is Jacobus Kann de eerste praktische werker achter de schermen geweest. Hij was ook de enige die contact had met de leiders van de wereldorganisatie vanaf het begin van haar oprichting.

Kanns „bekering” tot het zionisme lijkt een moeilijk verklaarbaar verschijnsel, omdat hij er eigenlijk zo weinig uiterlijke redenen voor had. Iets van verwondering sprak jaren later uit een commentaar in De Joodsche Wachter, toen Kann in de Centrale Commissie, het deftige bestuur van het Nederlands Israëlietisch Kerkgenootschap, protesteerde tegen de anti-zionistische agitatie van de opperrabbijnen: „Zóó sprak medestander Kann, blonder Teutoon dan eenig aanwezige. De Heeren staarden met ogen vol verbazing naar iemand, die zoo weinig uitwendige jiddisjkat te verdragen heeft, en zich zooveel inwendige op den hals haalt.”⁷⁹

Kann was in 1896 24 jaar, een jonge Haagse bankier van de honderd jaar oude, erbidwaardige familiefirma Lissa & Kann, die het vermogen van o.a. koningin Wilhelmina zou beheren⁸⁰. Hij behoorde tot de Haagse aristocratie en zijn archief in Jeruzalem bevat een uitgebreide correspondentie met Nederlandse politici en hofkringen onder wie hij ook het zionisme probeerde te verspreiden, iets wat later niet erg geapprecieerd werd door de Nederlandse zionisten. Ook was hij niet iemand van een grote emotionele of intellectuele diepgang, hetgeen bij veel zionisten van zijn sociale positie tot een identificatiecrisis had geleid. Men zou Kann kunnen zien als het betrekkelijk zeldzame voorbeeld in het Westen van een natuurlijke zionist en daarom is het woord bekering niet op zijn plaats. Het verhaal gaat dat hij als klein jongetje op een goede dag naar het station stapte en aan het loket een kaartje naar

⁷⁵ N.I.W. 11-11 '98.

⁷⁶ C.B. 19-8; 26-8 '98.

⁷⁷ De Vrijdagavond 13-6 '24.

⁷⁸ C.B. 4-11 '98.

⁷⁹ De Joodsche Wachter 30-6 1905.

⁸⁰ Lichtheim, p. 191.

Palestina vroeg⁸¹. Zelf verklaarde hij later al van jongs af te geloven in een terugkeer van de joden naar Palestina, en vervolgens: „Da erschien Herzls Judenstaat. Ich füllte mich angezogen. In jedem Juden steckt etwas messianische Erwartung. Ich sagte mir: Warum nicht? Und warum nicht jetzt? Und so ging ich zum ersten Zionistenkongress. Aber nur als Zuhörer.“⁸² Even nuchter en matter of factly was zijn entree in de leiding van de zionistische wereldorganisatie. Na het eerste congres werd de oprichting voorbereid van de Jewish Colonial Trust, de bank die in de politieke onderhandelingen met Turkije en later de kolonisatie van Palestina het financiële instrument zou moeten zijn. Herzl, die zelf weinig relaties had met de financiële wereld, had de leiding van de oprichting toevertrouwd aan David Wolffsohn, uit Rusland afkomstig, maar naar Duitsland geëmigreerd en in 1896 een succesvol zakenman in Keulen. Hij was een van Herzls trouwste medewerkers van het eerste uur en na diens dood in 1904 zijn opvolger als president van de organisatie. Kann nu, die Wolffsohn slechts van zien (op het congres) kende, vond dat de inschrijving voor de bank niet goed werd aangepakt. Hij schreef dat het zo nooit goed kon gaan en werd voor een bespreking in Keulen uitgenodigd. Hieruit ontstond een levenslange vriendschap waarvan Kann later getuigde „Wolffsohn und ich würden Freunden. Die Freundschaft eines Mannes wie Wolffsohn ist das schönste was der Zionismus mir gebracht hat“⁸³. Van hem ook leerde hij, de elegante Westering, de Oostjoden waarderen⁸⁴. Ook Herzl hechtte veel waarde aan de vriendschap van de sympathieke Wolffsohn wiens trouw aan hem door dik en dun niet anders dan bewonderenswaardig kan worden genoemd, gezien Herzls moeilijke karakter. Zo vormden zij met Kann een driehoek waarbij Herzl, aan wie toch al het vermogen om zichzelf te relativieren ontbrak⁸⁵ en die binnen de organisatie in toenemende mate geheiligd werd, een moeilijke faktor was. Toen hij zich te veel ging bemoeien met banktechnische zaken en het tot een breuk kwam met Kann, stelde hij zelfs Wolffsohn voor de keus tussen zijn en Kanns vriendschap. Het is niet duidelijk of Wolffsohn zich voor het blok heeft laten zetten, maar zijn hechte relatie met Kann heeft er niet onder geleden.⁸⁶ Hoewel ook Herzl zich later weer met Kann verzoende en zij elkaar na verloop van tijd weer met Lieber Freund aanschreven, blijkt uit hun briefwisseling bepaald geen vriendschap zoals nog al eens wordt verondersteld⁸⁷, eerder een wapen-

⁸¹ Jaap Meijer in De Joodsche Wachter 7-10 '49.

⁸² Warum wir zum ersten Zionistenkongress gingen? Berlin 1922, p. 59.

⁸³ Aantekeningen van Kann over zichzelf, waarschijnlijk voor een artikel, CZA. A121/118, waarschijnlijk uit 1911.

⁸⁴ id. A121/52, ongedateerd.

⁸⁵ vgl. Bein, p. 66.

⁸⁶ vgl. Bein, p. 338 en Kann aan Wolffsohn 2-5 1900 A121/135.

⁸⁷ vgl. Encyclopedie of Zionism and Israel, New York 1971, p. 652; illustratief voor de verhouding Kann-Herzl zijn de twee volgende brieven (C.Z.A. H VIII 425)

Kann aan Herzl 22-1 '02: „Ich fürchte nur, dass, wenn wir zusammenarbeiten wir zu wiederholten Male mit einander uneinig sein werden. Wie ich Sie kennen habe gelernt fürchte ich, dass Sie einerseits meine Individualität nicht respectieren werden, und andererseits wieder mehr von meinem Zeit und Arbeit verlangen werde, als ich zu geben bereit bin.“

Herzl aan Kann 18-2 '04: „Lieber Freund Kann. Ich möchte Sie gern wieder in meinen Generalstab zurückbekommen. In den paar Jahren sind wir vermuthlich Beide vernünftiger geworden. Ich könnte Sie sehr gut brauchen, als eine Art finanziellen Generalstabchefs. Pariren

stilstand. Kann was waarschijnlijk te nuchter voor Herzl die met al zijn charismatische leiderskwaliteiten ook een pompeus man kon zijn. In 1900 schreef hij Wolffsohn: „Vielleicht bin ich doch nicht genug Jude, und kommt es daher, dass ich nicht in der Herzlverehrung teile“⁸⁸. Later vertelde hij bij herlezing van zijn correspondentie met Herzl te moeten erkennen dat hij het deze niet gemakkelijk had gemaakt. Toen deze hem eens aan de trein een hartelijke afscheidskus gaf, kon hij, de koele Hollander, niet zijn afkeer daarvan verbergen. Het is kenmerkend voor de eerlijkheid en het pretentieloze karakter van Kann dat hij kon erkennen niet genoeg inzicht te hebben gehad in Herzls politieke kwaliteiten⁸⁹. Met al zijn nuchterheid kon hij wel degelijk met iemand weglopen: dat deed hij met Wolffsohn. Voor hem was deze minstens even belangrijk voor de zionistische beweging als Herzl. Als Herzls gebeente naar Palestina moet worden overgebracht, dan ook dat van Wolffsohn; Herzl vond hij geniaal, maar zonder Wolffsohn zou hij hopeloos verdwaald zijn geweest⁹⁰. Tenslotte moet in het kader van deze persoonlijke relaties nog vermeld worden dat Kann, samen met Wolffsohn – of Dade zoals deze werd genoemd – voor de kinderen Herzl de rol van hun vroeg overleden vader heeft overgenomen. Niet alleen behartigde hij de zakelijke belangen van de kinderen, die onverzorgd achterbleven omdat hun vader een groot deel van zijn vermogen in het zionisme had gestoken, maar zij fungeerden ook werkelijk als vaders⁹¹.

Kanns activiteiten in de internationale zionistische organisatie hebben zeker geen populaire pers gehad. Later werd hem verweten „rechthaberisch” te zijn en hij zou een slechte invloed hebben uitgeoefend op Wolffsohn met wie hij enkele jaren na Herzls dood de organisatie leidde⁹². Tegenover het enthousiasme van de Oost-europese zionisten om, desnoods zonder publiek-rechtelijke erkenning, Palestina te koloniseren stelde hij zijn kaufmännische nuchterheid, hetgeen op de congressen tot botsingen leidde. Zoals Kann eens opmerkte: als ik zeg twee maal twee is vier, roepen zij „hoch die hebräische Sprache!“⁹³. Omdat hij lange tijd de financiële instituten van de organisatie leidde, lag het in zijn vermogen om kolonisatieactiviteiten die hij onzakelijk vond af te remmen en dat werd hem nogal kwalijk genomen⁹⁴. Daarnaast echter had de organisatie aan hem het bezit van de eerste landerijen in Palestina te danken. Omdat namelijk het volgens de Ottomaanse wetten verboden was aan

müssten Sie nur freilich noch immer, aber Sie werden doch inzwischen eingesehen haben, dass ich nie Unrechtes will u. weder dumm noch unvorsichtig bin, einem Sachverständigen füge ich mich immer gern.”

Vgl. ook David Freeman, Jacobus Kann of The Hague in Herzl Year Book, Vol. VII, New York 1971, p. 51 e.v.

⁸⁸ Kann aan Wolffsohn 2-5 1900 A121/35.

⁸⁹ Kann in J.W. 14-7 '33, id. '35.

⁹⁰ id.

⁹¹ Dit blijkt vooral uit de briefwisseling tussen Kann en Herzls jongste dochter Trude, die een beeld geeft van de tragedie van kinderen van beroemde ouders, A121/113.

⁹² Adolf Pollack, Zionistische Chronologie. Von Juni 1897 bis Juli 1914. Tel Aviv 1949.

⁹³ Stenografisches Protokoll der Verhandlungen des XI. Zionistenkongresses. September 1913. Berlin 1914, p. 264.

⁹⁴ vgl. verslag van dit congres.

joodse organisaties land in Palestina te bezitten, trad Kann op als dekmantel bij grondaankopen⁹⁵.

Kann begon zijn zionistische loopbaan dus met mee te werken aan de oprichting van de Jewish Colonial Trust. Dat was een zaak die Herzl zeer ter harte ging, omdat hij geld wilde laten rinkelen om de constant in geldnood verkerende sultan van Turkije te bewegen tot concessies in Palestina. De medewerking van een der firmanten van Lissa & Kann was ondanks de betrekkelijk geringe internationale betekenis van deze bank te meer waardevol gezien de vijandige houding van de grote joodse bankiers⁹⁶. Daarom verbleef hij op doorreis naar Londen in het najaar van 1898 een paar dagen in Holland, waar het Hollandse landschap en de Amsterdamse jodenbuurt hem verrukten⁹⁷. Wolffsohn en Kann voerden daar met hem besprekingen en kregen de primeur van zijn eerste diplomatieke succes. Dit was de uitnodiging voor een audiëntie bij Wilhelm II en wel in Jeruzalem waar deze zou verblijven op zijn reis in de Turkse gebieden die als doel had de Duitse invloed in het Midden-Oosten uit te breiden⁹⁸. De bank werd op 20 maart 1899 officieel geregistreerd⁹⁹ en intussen was Kann druk bezig in Nederland propaganda ervoor te voeren. Het Algemeen Handelsblad plaatste een interview met hem waarin ook hij benadrukte dat het zionisme er was voor de Oost-europese tobbers (niemand vroeg zich overigens af of dezen wel naar Zion wilden, het werd zonder meer als een zeer logische zaak aangenomen) en dat de vaderlandsliefde van de West-europese joden zeker niet in twijfel hoefde te worden getrokken. Maar, voegde hij er aan toe, in tijden van nood moeten de joden hun eigen nationaliteitsgevoel bewijzen. Met een voor dat stadium bepaald lichtzinnig optimisme sprak hij over de steun van „de regeringen”¹⁰⁰. Eind maart volgde er in de joodse bladen een bewogen oproep aan de joden van Nederland om aandelen voor de bank te kopen, waarbij het N.I.W. pinnig opmerkte dat zij, na alles wat zij over het zionisme had geschreven, deze „geheel voor rekening van de inzender” liet¹⁰¹. Kann werd echter in de verwachtingen die hij had omtrent de steun van de Nederlandse joden (waarbij hij hoopte op de gunstige invloed van zijn naam) teleurgesteld. Hij vond de stemming niet onsympathiek, maar twijfelde eraan of deze zich tot de geldbuidel zou uitstrekken¹⁰². Op 9 april, dus tien dagen na de eerste oproep, was er in Amsterdam voor 33 aandelen ingetekend, bij zijn eigen bank voor 1358, volgens hem grotendeels van christenen¹⁰³. Uit een lijst in zijn archief, helaas ongedateerd, blijkt dat de familie Kann wel het leeuwendeel van de inschrijvingen had genomen, in totaal 1020 aandelen, waarbij de namen van Jacobus en zijn broer Eduard, ook een bezoeker van het eerste congres en in die maanden op reis in Palestina, zijn opengelaten. Verder zien we dat de liberale oud-minister Tak

⁹⁵ Kann aan Congresbureau Wenen 31-12 '03 C.Z.A. Z1/251.

⁹⁶ Bein, p. 267 e.v.

⁹⁷ Herzl, Tagebücher. Band II, p. 129 e.v.

⁹⁸ id. p. 130.

⁹⁹ N.I.W. 31-3 '99 (advertentie).

¹⁰⁰ geciteerd in C.B. 24-3 '99.

¹⁰¹ N.I.W. 31-3 '99.

¹⁰² Kann aan Wolffsohn 9-4 '99 A121/135.

¹⁰³ id.

van Poortvliet 5, de schilder Josef Israels (die door Herzl tijdens diens verblijf in Den Haag voor het zionisme was gewonnen) 40, een zekere P. Labouchère zelfs 200 en de Nederlandsch Evangelische Gemeente in Brussel 1 aandeel¹⁰⁴ hadden genomen. Dezelfde lijst gaf een totaal van 86 aandeelhouders, waarvan toch het merendeel joods lijkt te zijn, met 2861 aandelen. Voor het grootste gedeelte waren dezen in Amsterdam en Den Haag woonachtig, maar er staat ook een Mozes Krukziener uit Oldenzaal en een Johan Wolf uit Steenwijk op¹⁰⁵. De teleurstelling van Kann is begrijpelijk als men weet dat de prijs van één aandeel gesteld was op £1, juist om de niet-rijken bij het project te betrekken. Overigens liepen de inschrijvingen in de andere landen ook niet hard en als Wolffsohns schatting dat 3/4 van het totaal voor rekening van de Russische joden kwam¹⁰⁶ juist is, blijkt wel hoezeer de Westerse joden, weliswaar in aantal verre de minderen maar in welstand de meerderen, het erbij lieten zitten.

Intussen had Kann geprobeerd om wat meer glans aan de propaganda voor de bank te geven door Max Nordau in Nederland te laten spreken. Nordau als zionistische propagandist was op zich een riskante zaak, ondanks zijn grote populariteit. Door zijn forse aanpak van tegenstanders had hij stof doen opwaaien. Volgens het N.I.W. had hij in Berlijn verklaard bijna te gaan geloven in de „antisemitische Lehre von der Gemeinheit und Erbärmlichkeit des jüdischen Volkskarakters”¹⁰⁷. Later viel hij in Keulen in een rede over socialisme en zionisme de joodse miljonairs aan¹⁰⁸. Herzl vroeg dan ook aan Kann of hij in 's hemelsnaam Nordau wilde afhouden van aanvallen op de miljonairs, wier steun hij hard nodig had, en of Kann Nordau trouwens helemaal wilde coachen bij zijn rede in Holland¹⁰⁹.

Het N.I.W. weigerde een verslag van het grote gebeuren te geven, omdat het Nordau's uitspraak in Amsterdam dat het zionisme er was voor hen die niet kunnen of willen opgaan in het volk waartussen zij leven als een zonneklaar (en dus niet nader toegelicht) bewijs beschouwde van het onjoodse van de beweging¹¹⁰. Gelukkig heeft het Centraal Blad een uitgebreide weergave van Nordau's rede in het Concertgebouw gegeven. Hij begon zich te wenden „tot het koele Hollandse hoofd, dat gewend is de zaken zeer kalm te beoordelen en zich niet op een dwaalspoor laat brengen; hij wendt zich tot het warm gevoelend Joods hart, dat warmer slaat, indien het van het treurig lot zijner stamgenooten verneemt, hij wendt zich tot de Bataafse harten, dié waarlijk edel en grootmoedig voelen voor allen, die leven en strijden voor hun goed recht, voor een ideaal”. Na nog enige flatterende zinnen te hebben gewijd aan de verdraagzaamheid van de Hollanders (er waren veel niet-joden aanwezig en Kann had hem kennelijk goed gecoached) en hun roemrijke geschiedenis, schetste hij de hemel-schreiende toestanden in Oost-Europa en daarop volgde het sterkste argument voor

¹⁰⁴ De predikant van deze gemeente aan Kann 14-1 '99 A121/117: wij zoeken een weinig te leven naar Gods woord en leggen het zionisme uit als Israel op weg naar huis. Preek en collecte brachten 27 frs. op, het lijkt aardig hiervoor een aandeel te kopen.

¹⁰⁵ Ongedat. lijst van inschrijvers voor J.C.T. A121/117.

¹⁰⁶ Bein, p. 318.

¹⁰⁷ N.I.W. 13-5 '98.

¹⁰⁸ id. 17-2 '99.

¹⁰⁹ Herzl aan Kann 11-3 '99 A121/121.

¹¹⁰ N.I.W. 21-4 '99.

iedereen en ten allen tijde: deze ongelukkige mensen moesten toch ergens heen en het zou Nederland zeker niet bevallen wanneer enige honderdduizenden van deze paupers plotseling in deze oase van vrijheid kwamen. Antisemitisme, herhaalde hij, is niet iets voorbijgaands; de dreiging van vluchtelingen zou dus altijd blijven. Het zionisme wilde geen massale exodus, maar voorkomen dat zij andere landen zouden overstromen, lees: lastig vallen¹¹¹.

Zoals bekend uit het voorgaande was dit bepaald geen nieuwe argumentatie, maar nog nooit was in Nederland dit motief zo cynisch duidelijk naar voren gekomen als in de eerste propagandarede voor het zionisme, waarschijnlijk omdat men wilde appelleren aan het eigenbelang van de betrokkenen.

Als Nordau ingaat op de geuite bezwaren tegen het zionisme, is het opvallend dat hij niet rept over de orthodoxie (het lijkt onwaarschijnlijk dat het Centraal Blad dit zou hebben weggelaten). Voor degenen die hun vaderlandsliefde betwijfeld zagen had hij een aardige vergelijking met de verbondenheid van het Nederlandse volk met zijn Zuid-Afrikaanse stamgenoten, iets wat in de tijd van de Boerenoorlogen wel moet hebben aangesproken. Hij deed ook geheimzinnig over de steun die „gekroonde hoofden” al zouden hebben toegezegd aan het zionisme. Een hebbelijkheid van de zionistische leiders om steun, maar daardoor ook vaak teleurgestelde verwachtingen, te wekken¹¹². Na ook een beroep op de christenen besloot Nordau met een niet on aardige logica: het zionisme was eenvoudig een voortzetting van de emancipatie. De oude van de Franse revolutie immers bracht vrijheid aan de jood als individu, het zionisme was de emancipatie van het hele joodse volk¹¹³. Het succes van Nordau's rede en het enthousiasme bij zijn gehoor deelde Kann nog diezelfde dag mee aan Herzl: „rede Nordau 800 Hörer besten Publikums grossen platonischen Erfolg Verein wird entstehen”¹¹⁴. Bedoelde Kann met platonisch een vrijblijvend enthousiasme? Er was immers ook een soberder geluid. Het Centraal Blad citeerde de Zutphensche Courant. Deze wees erop dat het publiek ondanks de lage entreeprijs bestond uit de gegoede standen en voegde eraan toe dat, zomin men tegenstanders van liefdadigheid kan vinden, zo min kon men tegenstanders van het door Nordau beschreven zionisme vinden: dit zionisme had niets met Zion te maken en kon evengoed een Drentisme zijn of een vereniging tot ontginning van de Drentse heidegronden om zoveel mogelijk mensen een eerlijke broodwinning te verschaffen¹¹⁵. Deze visie werd bevestigd door een volgende oproep van Kann en van Collem, nu in gezamenlijke actie, waarin o.m.: „voor Hollandsche Joden is het Zionisme tot aanwijzing van een nieuw vaderland doelloos. Zij zijn vrije lieden en behooren aan *hun* land. Maar krachtig hopen wij hen te zien steunen deze poging, die geschieden gaat in het belang hunner onvrije geloofsgenooten, waarvan alleen in Rusland 6 millioen leven”¹¹⁶. Weinig principieel nationaals dus aan de eerste zionistische activiteiten in Nederland.

¹¹¹ C.B. 21-4 '99.

¹¹² vgl. Bein, p. 203 en 325.

¹¹³ C.B. 21-4 '99.

¹¹⁴ Telegram Kann aan Herzl 18-4 '99 C.Z.A. Z1/251.

¹¹⁵ C.B. 5-5 '99.

¹¹⁶ C.B. 19-5 '99.

Als een anticlimax kwam daarna een magere mededeling dat op 28 mei 1899 in Diligentia in Amsterdam een Nederlandsche Zionistenbond was opgericht, zonder zelfs een vermelding van de bestuursleden¹¹⁷. Voorlopig verdween daarmee het zionisme uit de joodse pers op de verslagen van het derde zionistencongres en wat uitvallen in het N.I.W. na ¹¹⁸.

Hier worden we dan ook niets wijzer ten aanzien van de strubbelingen die met de oprichting van de N.Z.B. gepaard gingen. Twee Nederlandse zionisten van het eerste uur hebben later een tipje van de sluier die nog steeds hangt over de onmiskenbare moeilijkheden bij de oprichting van de N.Z.B. opgelicht. Uit hun mededelingen blijkt dat een eerdere oprichting was getorpedeerd door de voorzitter van de Nederlandse afdeling van de Alliance Israélite Universelle, prof. L. de Hartog¹¹⁹. De Alliance was de meest invloedrijke internationale joodse organisatie en werd in 1860 opgericht om de omstandigheden van de joden te verbeteren. Zij richtte haar bezigheden het meest op de arme massa's in Oost-Europa, Noord-Afrika en Klein-Azië en voelde zich als filantropische organisatie natuurlijk in de wielen gereden door het zionisme dat zich immers ook op deze groepen richtte. Daarbij kwam later nog haar principiële tegenstand tegen de nationale leer van het zionisme, terwijl de zionisten de filantropie van de Alliance afwezen als onprincipieel lapwerk¹²⁰. De Hartog zou dan ook instructies uit Parijs hebben gekregen om de oprichting van een Nederlandse zionistische organisatie tegen te houden¹²¹. Intussen probeerde Kann in Den Haag een zionistische kring te vormen met „vogels van zeer exotische pluimage die de ernstige joden deden schrikken of spotten, terwijl in Amsterdam de wervingspogingen bij de haute finance spaak liepen”¹²². Bij de oprichting van de N.Z.B. kwamen zeer uiteenlopende typen ter vergadering. Naast notabele joden als B. E. Eitje, lid van de Amsterdamse Kerkeraad (overigens tegen het idee van een joodse staat) en mr. Jules Enthoven waren daar de niet-joodse liberale Kamerleden mr. A. Kerdijk en Tak van Poortvliet, door Kann warm gemaakt. Daartegenover stonden de Oostjoden onder wie bijvoorbeeld H. Aronowitz, die jarenlang zou zwoegen bij het moeilijke inzamelingswerk voor het Joods Nationaal Fonds. Tussen deze uitersten stonden enthousiasten als Isidore Hen, een jonge nog niet afgestudeerde Haagse jurist, en enkele vrienden van van Collem. De grote tegenstelling tussen „zionisten en zionistische liefhebbers” bleek al gauw: de notabelen wilden niet-joden als lid toelaten en kregen voorlopig hun zin, de Oostjoden¹²³ achtten dat een groot bezwaar en meenden dat een volk zich op eigen kracht moest vrijmaken¹²⁴. De Nederlandse benadering van het zionisme zegevierde ook hier: er kwamen geen Oost-Europeanen in het bestuur. Van

¹¹⁷ C.B. 2-6 '99.

¹¹⁸ C.B. 25-8; N.I.W. 1-9; Weekblad 25-8 '99.

¹¹⁹ G. C. Polak in C.B. 6-12 '01.

¹²⁰ vgl. Bein, p. 344.

¹²¹ C.B. 6-12 '01.

¹²² G. C. Polak, *Vóór en bij de geboorte van den N.Z.B. De Vrijdagavond* 13-6 '24.

¹²³ Meestal Russen genoemd.

¹²⁴ Polak, id.; Ed. Pool in J.W. 5-5 '11.

Collem werd de eerste voorzitter, maar nam een jaar later afscheid van het zionisme om redenen die later nog ter sprake zullen komen¹²⁵.

Het was dus een wankele basis waarop de N.Z.B. in 1899 stelde en geen wonder dat in dit heterogene gezelschap velen gingen¹²⁶. Ook Kann, die duidelijk niet paste in het milieu dat hij zelf min of meer had geschapen, vooral niet toen de Bond niet meer openstond voor niet-joden¹²⁷, had verder weinig meer te betekenen in het Nederlandse organisatorische leven, tenzij als een persoon die met zijn vele relaties en activiteiten elders het prestige gaf. Dat wil niet zeggen dat hij niet in de N.Z.B., net als in de wereldbeweging, storm kon veroorzaken.

Volgens Meijer zouden de Oostjoodse vluchtelingen in deze beginjaren het meest constante ledenelement vormen¹²⁸. Dit past wel bij de kritiek van Zangwill en Chaim Weizmann op een van de eerste congressen ten aanzien van de overwaardering van de aanhang van het zionisme in Westerse landen. Volgens hen was het zionisme in Engeland en Zwitserland voornamelijk een zaak van de Oost-europese vluchtelingen en studenten, terwijl bovendien het ledenaantal sterk fluctueerde¹²⁹. Het is wel typerend dat weinig blijkt van een Oost-europese aanwezigheid in de N.Z.B. Veertig jaar later werd in de Joodsche Wachter een anecdote verteld die, als zij waar is, de kloof tussen Oost en West illustreert. Op een der eerste zionistische propagandavergaderingen gaf de voorzitter gelegenheid tot debat zoals dat gebruikelijk was. Er stond toen een vergrijsde orthodoxe jood uit het Oosten op en zei in gebroken Nederlands dat hij kaddisj had (d.w.z. het jaarlijkse gebed voor een overledenen wilde zeggen) en of de voorzitter maar minjan wilde maken (het vereiste aantal van 10 volwassen joden voor het gebed). De voorzitter wees er op dat het zionisme een politieke beweging was en geen sjoel. De hele ideologie werd nog eens onder de gebruikelijke opschudding uiteengezet en de oude man ging teleurgesteld heen. Ongetwijfeld, schreef de verteller, was hij een aanhanger van Herzl, maar wat had hij eraan als hij geen kaddisj kon zeggen¹³⁰. Ook Aronowitz, die in het Centraal Blad als Russische zionist schreef, vertelde iets van de moeilijkheid van het leven van een vluchteling in het Westen „wanneer hij, tengevolge van de onbarmhartige behandelingen, gebogen en schuw om zich heen blikkend, ronddoelt, dan wordt hem zijn niet al te deftig uiterlijk, zelfs door zijn geloofsgenooten, die in betere omstandigheden verkeerden – dank zij de voorbeschikking, dat hun voorouders eenige eeuwen vroeger vanuit dezelfde landen hierheen of elders geëmigreerd zijn – voor een misdaad aangerekend”¹³¹. Er stond maar weinig tegenover: een spontaan briefje van mevrouw R. Gerzon-Hildesheim, die zich door een zionistische avond de verhalen van haar Poolse grootvader herinnerde¹³²; jaren later Albert van Raalte, die met zijn jiddisje verhalen en liedjes altijd

¹²⁵ Hierbij zal ook de relatie tussen N.Z.B. en het socialisme ter sprake komen.

¹²⁶ vgl. J. Meijer, Waar wij ballingen zijn. Rotterdam z.j., p. 35 e.v.

¹²⁷ Na lang debat in 1903: De Joodsche Courant 23-11 '03.

¹²⁸ Meijer id.

¹²⁹ Stenografisches Protokoll der Verhandlungen des IV. Zionisten-Congresses in Londen. Wien 1900, p. 95 en 165.

¹³⁰ J.W. 12-7 '40.

¹³¹ C.B. 4-5 1900.

¹³² C.B. 11-1 1901.

een zaal wist te boeien. De Oostjoodse immigranten die niet alleen na de Russische pogroms, maar ook na de eerste wereldoorlog een niet gering aandeel leverden in de bevolkingsgroei van de Nederlandse joden zullen in de geschiedenis van het Nederlandse zionisme niet vaak aan de orde komen. Dat de kloof diep was en niet alleen op rekening van de Westerse joden kan worden geschoven is duidelijk. Ook is het menselijk dat de abstracties van de zionistische idealen, het solidariteitsgevoel met de Oost-Europese vervolgd en later de theorie van de volksverbondenheid van alle joden, niet gemakkelijk in de praktijk konden worden omgezet. Maar dat over deze moeilijkheden zo weinig werd gerept dat men de indruk krijgt dat ze niet eens gezien werden kan men nu juist het zionisme in Nederland kwalijk nemen.

II. HET ZIONISME IN ZIJN RELATIE TOT DE NEDERLANDSE JOODSE GEMEENSCHAP

VANAF DE OPRICHTING VAN DE NEDERLANDSE ZIONISTENBOND TOT DE EERSTE WERELDOORLOG

In dit hoofdstuk zal worden beschreven hoe de Nederlandse zionisten in de jaren tot aan de eerste wereldoorlog hun nationaal-joodse wereldbeschouwing probeerden te verdedigen tegenover de verschillende groepen van het Nederlandse jodendom. In het verlengstuk van deze verdediging liggen natuurlijk de pogingen meer zionisten te winnen. De bekeringsijver ging in de allereerste plaats uit naar de meest homogene groep, de joodse orthodoxie. Daarna komt aan de beurt het joodse socialistische proletariaat dat onmisbaar was voor het creëren van een echte zionistische volksbeweging. Tenslotte was er een diffuse groep van hele en halve burgerlijke assimilanten die overgehaald moest worden bevrediging te vinden in de zionistische conceptie van een nationale solidariteit. In dit hoofdstuk zal hoofdzakelijk de relatie van de zionisten met de joodse wereld buiten hen worden behandeld. Later zullen de ideeën en het leven binnen de N.Z.B. worden beschreven.

HET ZIONISME CONTRA DE ORTHODOXIE

In zijn wekelijkse homiletische beschouwingen in het Centraal Blad vertelde de Haarlemse rabbijn Simon Philip de Vries, een zionist van het eerste uur, eens het volgende fraaie talmoedische verhaal: de bejaarde Abraham en Sara zouden na de geboorte van Isaak ervan verdacht zijn dat zij een vondeling voor hun eigen kind lieten doorgaan. Om deze roddel te ontzenuwen richtte Abraham een groot feestmaal aan om het spenen van de jonggeborene te vieren. Hele families met hun kinderen kwamen opdagen, maar toen de zuigelingen begonnen te huilen van de honger bleken ongelukkigerwijze de voedsters thuis achtergebleven te zijn. Daarop bood Sara zich aan en voor de ogen van de verbaasde gasten zoogde zij aan haar drooggewaande borsten de dorstige babies. De analogie was voor rabbijn de Vries duidelijk. Het was het zionisme, het onjoods gewaande kindje van het oude jodendom¹. Het was immers de harde beschuldiging van de orthodoxie dat het zionisme een onjoodse beweging was. Deze herhaaldelijk uitgesproken verwijten hebben de zionisten begrijpelijk niet alleen geïrriteerd, maar ook wel degelijk erg verdriet.

¹ C.B. 18-9 '03.

De tegenstand van de orthodoxie spitste zich toe op twee thema's: de louter theologische bezwaren tegen een nationaal herstel in Palestina en het bovenvermelde onjoodse karakter van het zionisme. Wat het laatste betreft lag een grote moeilijkheid in een definiëring van het begrip „onjoods”. Voor de orthodoxen was dat alles wat in tegenspraak was met de joodse godsdienstige traditie, ook de mentaliteit die uit de praktijk van deze traditie was gegroeid; voor de zionisten was „joods” een veel ruimer begrip: het eigene van de joodse natie, voor hen uiteindelijk een geseculariseerde eenheid waarin zij zelf niet goed raad wisten met de plaats van de religie. Het heeft dan ook jaren geduurd voordat deze begrippen door beide partijen uitgekristalliseerd waren.

Alvorens op de argumenten over en weer in te gaan, moet iets gezegd worden over de polemiek zelf. Van orthodoxe zijde was het meest ijverig het N.I.W. onder aanvoering van de strijdbare Philip Elte. Maar terecht zegt Lipschits dat wie het zionisme bestudeert uit de vergeelde jaargangen van het N.I.W. een wel erg vertekend beeld ervan krijgt². In het vorige hoofdstuk is vermeld dat pennestrijd in die dagen een heel wat heftiger en persoonlijker karakter had dan wij tegenwoordig gewend zijn, zelfs wanneer men in aanmerking neemt dat in de laatste jaren de pers meedogenlozer te werk gaat. Ook de zionisten waren niet bepaald zachtzinnig van toon in hun aanvallen op tegenstanders, noch tegenover het N.I.W. noch tegenover de meer zakelijke bestrijders. Toch zijn de scheldpartijen van het N.I.W. iets uitzonderlijks. Morbide trekken bijvoorbeeld verraden zich in een verslag van het zionistisch congres in 1900. Zoals gebruikelijk had Elte hier geen goede woorden voor over, maar een nauwelijks bedwongen enthousiasme reserveerde hij voor Nordau's redevoering, omdat deze zó schitterend en welsprekend de ellende van de Roemeense vluchtelingen schilderde, dat men de gebroken grijsaards in de straten zag liggen samen met door honger overmande moeders en kinderen³. De ellende om de ellende! Het N.I.W. maakt ook de indruk een stuk ongelukkiger te zijn geweest als het zionisme niet haar pad had gekruist. Elke slip van de zionistische „wandelpredikers”, de „dansmeestersbeschaving” die zij op onoirbare plaatsen opdeden en elke „godslastering” werd dankbaar aangegrepen als een zegen van boven. Een zeker niet zo fijn grapje van Isidore Hen, overigens zelf orthodox, dat Herzl op zijn reis door Palestina zich aan het oefenen was in ezelrijden en sjofarblazen, handelingen die volgens de religieuze traditie aan de Messias werden toegeschreven, deed het N.I.W. enthousiast uitbarsten: „Bravo Heeren! Gij drijft dus den spot met dat, wat ons Joden heilig is en dierbaar; wat onze hoop en verwachting is; gij drijft den spot met dat, wat ons in het lang en bitter lijden van het galoeth staande houdt; gij drijft den spot met den Messias”⁴. Daarbij kwamen de verdachtmakingen. Bijvoorbeeld tegenover het Centraal Blad dat volgens het N.I.W. alleen maar uit winstbejag haar kolommen had opengesteld voor de N.Z.B.; dat bovendien zich medeplichtig maakte aan de zionistische „misdaden” van onder anderen een Zangwill, die „zich veroor-

² I. Lipschits, 100 Jaar N.I.W. Amsterdam 1966, p. 228.

³ N.I.W. 31-8 1900.

⁴ Hen in C.B. 16-3 1900; Elte in N.I.W. 23-3 1900; galoeth is de diaspora.

loofd heeft zelfs de Voorzienigheid in zijn vuile Witzen niet ongemoeid te laten".⁵ Tenslotte haalde het N.I.W. zich zelfs een proces op de hals door haar bestrijdingsmethoden. Het had de Jewish Colonial Trust, de zionistische bank, beschuldigd van wanbeheer en pressie bij de verkoop van haar aandelen⁶. De rechter verplichtte Elte een rectificatie te plaatsen, maar door een „heel domme fout van de drukker" (volgens Elte althans⁷) werd in de rectificatie wel de beschuldiging herhaald, maar zonder de vermelding dat zij onwaar was. Dit werd wel hersteld, maar de hoofdredacteur bleef hardnekkig weigeren zijn leedwezen aan de correctie toe te voegen zoals de advocaten van de Trust hadden bedongen⁸. Tot zover de bestrijdingsmethoden van het N.I.W., waarvan overigens de zionisten zelf meenden, dat haar invloed niet evenredig was met het aantal van haar lezers⁹.

De sappige aanvallen van het N.I.W. hadden echter een serieuze theologische achtergrond. In het vorige hoofdstuk is al uiteengezet dat de joodse orthodoxie niet veel bezwaren had tegen het menslievende kolonisiestreven van het zionisme, maar struikelde over de beoogde oprichting van een nieuwe joodse staat. Deze immers was voor haar onverbrekelijk verbonden met de komst van de Messias, dus een bovennatuurlijk ingrijpen van God. Nu was het wel zo dat het staatsidee voorlopig op de achtergrond raakte, omdat het niet in het Baseler program was opgenomen en omdat Herzls diplomatieke activiteiten nog niet veel tastbaar resultaat afwierpen. Maar hiervoor in de plaats trad het begrip „charter" op, de toestemming van de Turkse sultan om een autonome joodse gemeenschap in Palestina op te richten. Bij die toestemming hoorde ook de goedkeuring van de grote mogendheden. In de zionistische vocabulaire bleven echter „staat" en „charter" een nogal verward en dubbelzinnig bestaan leiden. Het was duidelijk dat men vast aannam dat op den duur uit zo'n autonome gemeenschap langs evolutionnaire weg een staat zou groeien¹⁰. Aanvankelijk wisten de zionisten met deze kwestie geen raad. Dat kwam omdat zij, afkomstig als zij waren uit een min of meer geassimileerde omgeving, eigenlijk bitter weinig afwisten van de joodse theologie. Dat zij zichzelf niet beschouwden als een soort Messias zoals hun tegenstanders beweerden, spreekt vanzelf. Maar door hun onkunde werkten zij wel spraakverwarring in de hand. Op de brandende vraag of zionisme verenigbaar met het geloof in de Messias was werd van zionistische zijde geantwoord, dat beide zaken niets met elkaar te maken hadden. Want er hadden toch altijd joden met Messiasverwachtingen in Palestina gewoond en dit zou ook zo blijven met alle zionisten in Palestina¹¹. Men negeerde in dit antwoord het essentiële verschil in de motieven van de vóór-zionistische (louter religieuze) en de zionistische (nationale) vestiging. Er was dan ook een pennestrijd van bevoegden voor nodig om

⁵ N.I.W. 5-10 1900.

⁶ vgl. N.I.W. 15-6 1900; 4-4 '02.

⁷ Elte aan mr. Jules Enthoven die voor de Engelse advocaten van de Trust deze zaak behartigde, 18-4 '02, C.Z.A. Z1/416.

⁸ Enthoven aan H. R. Lewis in Londen 17-4 '02, id.

⁹ N.Z.B. aan Zionistisch Bureau Keulen, 9-4 '11, C.Z.A. Z1/432.

¹⁰ vgl. C.B. 13-4 1900.

¹¹ C.B. 4-4 '02.

wat helderheid te brengen in een discussie, die dreigde te verzanden in uiterst vage beroepen op informatie uit de zoveelste hand. Deze bevoegden waren Lion Wagenaar, opperrabbin van Gelderland, tegen het zionisme, en de eerder genoemde rabbijn de Vries als zijn tegenstander.

Wagenaar en de Vries waren allebei leerlingen van Dünner en waarschijnlijk vereerden zij hun leermeester evenzeer. Zij waren ook beiden vriendelijke, rechtvaardige mannen met de integriteit van hun zo uiteenlopende meningen ten aanzien van het zionisme. Maar daarmee lijkt een verdere overeenkomst op te houden. Wagenaar was de bedachtzame geleerde, opvolger van Dünner als rector van het seminarium in Amsterdam, het type van de joodse kanselredenaar rond de eeuwwisseling die zich qua stijl weinig onderscheidde van zijn christelijke collega ondanks de ingrijpende verschillen wat betreft het ambt. Daartegenover was de Vries, ook voor niet-joden, het prototype van een rabbijn met zijn „fonkelende en toch goedige ogen”, een van de weinigen ook die nog een lange baard droeg. Hij was bekend als rabbijn de Vries in een tijd waarin het gebruikelijk was een rabbijn met „mijnheer” aan te spreken¹². Hij had zijn studie voor moré, de hoogste rang onder de rabbijnen, wegens financiële moeilijkheden moeten afbreken, iets wat hem zijn leven lang gespeten had. Later kreeg hij de titel honoris causa voor zijn omvangrijke publicaties over de joodse godsdienst.

Rabbin de Vries was vanaf het begin van het optreden van Herzl een actieve zionist geweest. Hierbij sloot hij zich aan bij Dünner, maar veel meer dan de laatste droeg hij het idee uit binnen en buiten zijn gemeente. Ondanks het feit dat hij zeer geliefd was, leidde zijn zionistische propaganda ertoe dat hij in een zeker isolement raakte in de joodse orthodoxie, iets wat hem verdriet deed. Voor hem waren zionisme en joodse godsdienst onverbreekelijk met elkaar verbonden¹³.

Wagenaar was niet altijd zo anti-zionistisch geweest als hij zich in dit debat manifesteerde¹⁴. Hij zou het ook niet blijven. In 1905 was hij echter ongerust geworden, omdat rabbijn de Vries de brandende kwestie van zionisme versus Messianisme had voorgelegd aan zoiets gevaarlijks als een openbare vergadering met een gemêleerd publiek¹⁵. Hij wilde nu zijn vriend, tevens oudleerling, terechtwijzen door middel van een brochure, getiteld „Lema'an Tsion”. De titel was ontleend aan een passage uit Jesaja: Omwille van Tsion zal ik niet zwijgen. Een spitse terechtwijzing vindt men al in de mededeling onder de titel van het boekje, „uitgegeven ten bate van de armen van het Heilige Land”¹⁶.

Volgens Wagenaar was het jodendom het monotheïsme geschonken om het in woord en daad te belijden en onder de rest van de wereld te verspreiden door als

¹² M. H. Gans, Memorboek. Baarn 1971, p. 376/377; 614/615.

¹³ E. Dasberg, Rabbijn Simon Philip de Vries. Neede 1870 – Bergen Belsen 1944. Lochem 1973, p. 41 e.v.

¹⁴ vgl. C.B. 14-2 '02; Wagenaar: het is onverschillig waar het joodse probleem zal worden opgelost, daarom steun aan het zionisme, zij het met bedenkingen.

¹⁵ L. Wagenaar, Lema'an Tsion. Open schrijven aan mijnen geachten Vriend en Oud-leerling den Eerw. Heer S. Ph. de Vries, Rabbijn bij de Nederl. Isr. Gemeente te Haarlem. Den Haag april 1905, p. 5/6.

¹⁶ id., titelpagina.

voorbeeld te dienen. Uitsluitend hiervoor was de volksgemeenschap van de joden bestemd. Israel zou zich wel weer een natie mogen noemen in zionistische zin, maar pas als het zijn eigen vervolmaking had bereikt en de mensheid zo ver zou zijn dat zij God erkende. Rabbijn de Vries mocht zich wel afvragen waar het tegengestelde van het laatste verboden stond, maar had hij een categorisch verbod nodig waar verstand en piëteit het verboden? Voor Wagenaar was het Zion van de zionisten (of liever het fonetisch correcte Tsion) louter een romantische fantasie. Als land van terugkeer had het bovendien al lang bewezen onpraktisch te zijn¹⁷. Later zou Wagenaar nog een ander argument toevoegen, dat ook nu nog belangrijk is voor de anti-zionistische orthodoxie, Israel mag niet naar zijn vaderland terugkeren om de ballingschap te ontgaan¹⁸. Zij mocht immers niet haar taak in de wereld opgeven door het antisemitisme te ontvluchten, wat de zionisten in feite wilden.

De Vries beantwoordde Wagenaars brochure met zijn *Ma'aneh le-Zion*, Antwoord voor Zion¹⁹. Hij ontkende niet dat het jodendom een godsdienstige taak had in de wereld. Maar hij betoogde dat het jodendom geen louter religieus begrip was en dat het als natie werd gevormd vóór de wetgeving van Mozes ten behoeve van zijn monotheïstische zending. Als lichaam en ziel verhoudt zich het joodse volksbestaan tot zijn godsdienstige bestemming: zij zijn onafscheidelijk. Vervolgens wees hij op de verwevenheid van het godsdienstige en nationale element in de joodse feestdagen, zoals Chanoekeh en Soekoth, en de haat die ook de niet-religieuze jood trof²⁰. Met klem verwierp hij de opvatting dat het nationale herstel afhankelijk zou zijn van een bovennatuurlijk Messiaans ingrijpen. Hij citeerde als bewijs een reeks vooraanstaande wetsgeleerden uit alle tijden, zoals Maimonides en Zvi Hirsch Kalischer²¹. Tenslotte meende hij dat het zionisme juist gunstig moest zijn voor de herleving van de godsdienstzin, omdat immers natie en godsdienst niet te scheiden waren²². Extra kracht kreeg zijn brochure door een voorwoord van Dünner waarin deze schreef dat „het streven van het Zionisme niet alleen niet verwerpelijk, maar zelfs in den edelsten zin van het woord een godsdienstige daad, ja zelfs een godsdienstige plicht is”²³.

Na het verschijnen van de brochures volgde een polemiek tussen de twee schrijvers in het Centraal Blad. Deze bevatte weinig nieuws, maar is tekenend voor de scherpte waartoe de verdeeldheid over het zionisme toen aanleiding gaf. De bittere en gegriefde toon waarin het debat werd gevoerd laat zien hoe weinig vriendelijks er over bleef tussen de twee mannen die zich in het begin vrienden noemden. Hun

¹⁷ id. p. 7-12.

¹⁸ C.B. 11-8 '05; vgl. ook Weekblad 27-4 1900: zelfs al zouden alle joden in Palestina traditioneel zijn, dan gaat het weer mis met de godsdienstzin als het hen goed gaat. Ook een zionist als G. C. Polak deelde die angst voor de slechte invloeden van de welvaart, maar hij zei dat het zionisme juist geen joodse parvenu's wilde kweken zoals die in het Westen voorkwamen, C.B. 25-5 1900.

¹⁹ S. Ph. de Vries, *Ma'aneh le-Zion*. Een betoog voor het Zionisme van joodsch traditioneel standpunt. Haarlem 1905.

²⁰ id. p. 11-16.

²¹ id. p. 50/51.

²² id. p. 50/51.; 73.

²³ id. inleiding; vgl. ook C.B. 13-4 1900: de godsdienstcodex verbiedt alleen het streven om Palestina terug te krijgen met wapengeweld.

verhouding bleef ook daarna definitief koel. Zo vond Wagenaar dat de naam van de vereerde Dünner op een „pijnlijke wijze” in de discussie werd gebracht, alsof de Vries geen recht had zich op diens toch duidelijke uitspraken te beroepen. Hij beschuldigde zijn tegenstander bovendien van plagiaat uit een Duitse brochure die een jaar eerder was verschenen²⁴. Dit trof de Vries des te pijnlijker omdat Wagenaar hem eerst een waarderende brief had geschreven. Ook had hij het werkje in zijn eigen brochure aangehaald. Terecht merkte hij dan ook op dat de door hem vermelde bronnen al oeroud waren en door elke deskundige gemakkelijk konden worden gevonden. Het zou ook moeilijk zijn om bij een theologische verdediging van zionisme niet op dezelfde bronnen te stuiten²⁵.

Men heeft later Wagenaar verweten dat hij zich niet heeft durven richten tot de raw, de vereerde leermeester Dünner, en wel tot de Vries die in de rabbinale hiërarchie lager stond²⁶. Dit is niet helemaal rechtvaardig. Dünner immers had zich na de eerste jaren in het zionisme op de achtergrond gehouden. Hier doen zijn incidentele uitspraken, meer gericht tot een select publiek of tot enige intimi, niet aan af. Voor de massa was Dünner wel een zionist, maar niet een echte propagandist. De Vries was de exponent van het religieuze zionisme door zijn intensieve arbeid. Vooral na zijn redevoering in Amsterdam, die zeer veel aandacht trok en waarin hij de theologische bezwaren tegen het zionisme overzichtelijk op een rij zette. Het was dan ook geen wonder dat juist hij het voorwerp werd van Wagenaars bestrijding. Dit neemt niet weg dat Wagenaar een weinig verheffende rol speelde in het debat. Niet alleen om zijn kinderachtige aanvallen op de Vries in het Centraal Blad, maar ook om zijn paternalistische argumenten. Hij had zijn brochure in eerste instantie geschreven omdat hij vond dat een discussie over de toelaatbaarheid van het zionisme in de huiskamer van geleerden paste en niet in een vergadering „overgevoerd met een zo heterogeen samengestelde voor een groot deel ook immers onbevoegde, licht ontvlambare schare, onder de machtige, maar zoo vluchtige indruk van een vurig pakkende, wegsleepende rede niet het meest gewenste tribunaal waarvoor de levensvragen van Israëls geloof en verwachting ter beoordeeling gebracht worden”²⁷. Terwijl de Vries in een doorwrocht werk van ruim 70 pagina's onverdachte autoriteiten aanvoerde met citaten en al, kwam Wagenaar met zijn 14 pagina's aan een expliciete bewijsvoering voor zijn stelling nooit toe, ook niet later toen hem er nadrukkelijk om werd verzocht²⁸. Zijn beroep op verstand en piëteit, die tegen de terugkeer zouden pleiten, doen vermoeden dat hij ofwel geen betere argumenten had ofwel deze niet aan het gewone volk wilde voorschotelen.

Dat wil echter niet zeggen dat hij op andere dan theologische gronden niet sterker stond. Dit wordt geïllustreerd door een commentaar op de brochure van de Vries in de Joodsche Wachter door A. B. Kleerekoper. Deze zei dat hij het werkje

²⁴ C.B. 11-8 '05.

²⁵ C.B. 18-8 '05.

²⁶ vgl. E. Dasberg, p. 54.

²⁷ L. Wagenaar, p. 6.

²⁸ dr. M. Wolff in Weekblad v. Isr. Huisgezinnen 25-5 '06.

evenmin wilde weerschrijven als onderschrijven, want het bindende element was voor de zionisten het Baseler program; de een steunde dit uit gelovige, de ander uit socialistische of praktische motieven. Hij vond dat het nut van de brochure een propagandistische was: het toetreden van de gelovige joden en de noodzaak voor kerkelijke autoriteiten zich eindelijk eens uit te spreken over hun argumenten voor de bestrijding van het zionisme²⁹. Rabbijn de Vries kan niet blij zijn geweest met deze opportunistische benadering.

Het ging hier om de positie van de religie in de toekomstige joodse staat en dit was een delicate aangelegenheid in de zionistische beweging. Vooral toen de euforie van de eerste congressen al snel werd overschaduwd door de innerlijke tegenstellingen die men moest oplossen om de nationale eenheid inhoud te geven. De strikte neutraliteit t.o.v. de religie die het niet orthodoxe deel van de beweging wenste bleek al gauw onhoudbaar vanwege de verwevenheid van natie en religie. Het probleem bleek minder groot in Oost-Europa, omdat daar assimilatie en geloofsafval onder de gegoeden veel minder sterk was en omdat het hele godsdienstige leven een veel levendiger en meer inspirerend bestaan leidde dan in West-Europa. In de eerste jaren was de machtspositie van de West-Europeanen in de zionistische organisatie nog sterk genoeg om remmend te werken op het verlangen van de Oost-Europeanen om de relatie tussen joodse godsdienst en joods-nationale cultuur te bespreken. Maar na enkele jaren werd het vraagstuk van de cultuur zo'n indringend deel van de agenda dat men er niet meer omheen kon en de tegenstellingen wel naar boven moesten drijven. Er werd dan ook gesproken over Kulturkampf, de strijd over de vraag of men de godsdienst naar eigen individueel inzicht in de cultuur moest passen of dat de cultuur zich moest richten naar de godsdienst. In 1902 werd in Wilna, in Polen, een vereniging opgericht van tora-getrouwe zionisten die de naam Mizrachi kreeg. Hebreeuwse afkorting voor „geestelijk centrum”. De Mizrachi wilde het Baseler program realiseren in de geest van het traditionele jodendom en gebaseerd op de tora, de wetgeving van Mozes. Zij was een zelfstandige vereniging binnen de zionistische organisatie en oefende een sterke invloed uit³⁰. Zionisten als opperrabbijn Dünner en rabbijn de Vries waren Mizrachisten, maar binnen de N.Z.B. vormden zij met hun aanhangers voorlopig nog geen zelfstandige vereniging.

De opstelling van de Nederlandse zionisten tegenover de religie was in het begin vrij dubbelzinnig. Niet zozeer uit vuig opportunisme als wel omdat zij er te gemakkelijk tegenaan keken. Nog in 1900 konden zij naievelijk verklaren dat het zionisme de kolonisten in Palestina niet zou dwingen tot uitoefening van godsdienstplichten. Maar omdat ze bijna allemaal traditionele joden zouden zijn zou de samenleving er joodser zijn dan elders³¹. Trouwens juist in Palestina zou het gemakkelijker zijn de wetten na te leven. (Deze mening werd niet gedeeld door prof. L. de Hartog, de voorzitter van de Alliance, die het een onoverkomelijk bezwaar vond dat er in het

²⁹ J.W. 4-8 '05.

³⁰ J. Heller, *Geschiede des Zionismus*. Berlin 1935, p. 28 e.v.

³¹ C.B. 13-4 1900.

joodse Palestina geen sabbathgoy zou zijn³²). Vijf jaar later was de reserve tegenover de godsdienst groter geworden. In een reeks artikelen in de Joodsche Wachter werd de vraag opgeworpen of het zionisme godsdienstloos was. Het antwoord luidde on-dubbelzinnig neen, want de joodse gemeenschap is ondenkbaar zonder godsdienst. Maar in één adem werd hieraan toegevoegd dat het zionisme toch geen religieuze beweging was in de eerste plaats, maar een politiek-sociale³³. In dezelfde tijd kon men in dit blad ook lezen hoe G. C. Polak op heldere wijze in een vergadering had uiteengezet dat zionisme, godsdienst en politiek niets met elkaar te maken hadden³⁴. En Kleerekoper gooide later nog meer roet in het eten door te verklaren dat men elkaar niet mocht veroordelen om sabbathontwijding³⁵.

Daarnaast bestond een levendige roddel over het zondige leven van de zionistische leiders: geruchten dat op de congressen niet kosjer werd gegeten, dat het bureau van de organisatie op sabbath open was en dat de briefhoofden van haar correspondentie data van joodse feestdagen droegen³⁶. Het waren beschuldigingen die moeilijk controleerbaar zijn, maar op zichzelf niet onbelangrijk. Wel stonden de maaltijden tijdens de congressen onder streng rabbinaal toezicht en paste men de vergaderingen aan aan de sabbath, maar het is nauwelijks voorstelbaar dat de vrijzinnige aanhang onder de zionisten tijdens de officiële representatie niet eens uit haar rol viel. De verontruste orthodoxie lette hierop des te scherper, omdat deze aanhang in haar ogen toch al een zeer assimilatorisch leven leidde. Uitspraken als die van Nordau, dat het jodendom niet te scheiden was van de Sjoelchan-Aroech, een boekje waarin in het kort de joodse voorschriften stonden opgeschreven, gaven alleen maar aanleiding tot sarcasme van de zijde der orthodoxen. Het op zich gematigde anti-zionistische Weekblad had dan ook ongetwijfeld velen aan haar zijde met de opmerking dat Nordau helemaal had moeten zwijgen over de Sjoelchan-Aroech, want als hij er al een had, dan moest dat wel een héél beknopte editie zijn³⁷. Juist de herhaalde verzekeringen van de zionisten dat in hun huis plaats was voor veel verschillende overtuigingen hadden dan ook een averechtse uitwerking. In de joodse religie was geen ruimte voor de opvatting dat in een joodse staat godsdienst een privé-aangelegenheid was³⁸. Een joodse staat kon alleen de goedkeuring van de orthodoxie wegdragen als zij een oud-testamentische theocratie was. De zionisten konden wel aanvoeren dat de joodse gemeenten en instituten nu voor een groot gedeelte werden bestuurd door assimilatorische baantjesjagers zonder enig hart voor het jodendom³⁹, maar dit werd geaccepteerd als inherent aan de diaspora en het was ondenkbaar dat in Palestine niet iedereen totaal volgens de tora leefde. Men

³² J.W. 13-6 '24; een sabbathgoy is een niet-jood die enkele noodzakelijke karweitjes opknapt, zoals vuur aansteken, die niet geoorloofd zijn op sabbath.

³³ dr. M. Wolff in J.W. 10-3 '05.

³⁴ id. 20-1 '05.

³⁵ C.B. 27-4 '06.

³⁶ Kleerekoper aan Kann 6-5 '08 C.Z.A. A121/36; Wagenaar in zijn brochure, p. 12; het N.I.W. op zeer veel plaatsen.

³⁷ Weekblad 8-6 1900.

³⁸ Wagenaar in Weekblad 27-7 '06.

³⁹ C.B. 22-6 1900; J.W. 14-7 '05; C.B. 30-3 '07.

moet ook niet uit het oog verliezen dat dit nu juist het wezen van de joodse vestiging daar was vóór de komst van de zionisten. Uitspraken van officiële zionistische zijde dat het hele godsdienstvraagstuk zou worden geregeld wanneer het recht op terugkeer van het joodse volk zou worden erkend en dat het judaïsme zich moest ontwikkelen in plaats van vast te houden aan stroeve dogma's waren dan ook gruwelijke bewijzen van het grote gevaar dat de beweging in zich meedroeg⁴⁰. Aan de andere kant was er ook een streven om zo min mogelijk de orthodoxie tegen het zionisme in het harnas te jagen en de mizrachistische aanhang niet voor het hoofd te stoten. Een controversionale uitspraak in de eigen boezem van de jaarvergadering, dat de joodse wetten voor een deel product zijn van de diaspora en dat dat aantoonbaar was, wekte zoveel rumoer dat een debat haastig werd afgewimpeld⁴¹. Maar in de praktijk konden de zionisten een tacteloosheid begaan die meer dan de discussies hun vervreemding van het orthodoxe jodendom tonen. Een sterk voorbeeld hiervan was een Haagse bijeenkomst van de afdeling van de N.Z.B., door Kann gepreseed. Deze eiste dat de aanwezigen die een hoed droegen deze afnamen. Dit met het oog op de niet-joodse aanwezigen. Hierover ontstond natuurlijk ter plaatse veel verontwaardiging, maar hij hield voet bij stuk. Later bood hij zijn verontschuldiging aan voor deze enormiteit⁴², maar een dergelijk incident droeg bepaald niet bij tot een ontspannen houding van de anti-zionistische orthodoxie.

Toch is er terecht op gewezen dat de tegenstand van de orthodoxie niet zo breed was als men lang heeft gemeend⁴³. Men vindt namelijk bij de zionisten eenzelfde vertekening van het beeld als bij het N.I.W., zij het minder sterk. Voor een deel kwam dat voort uit de omstandigheid dat de zionisten deze bestrijding node zouden missen. Zij gaf aan hun propaganda een zeker elan, zoals openlijk werd erkend⁴⁴.

Een voorbeeld van het opkloppen van deze bestrijding was de befaamde „banvloek” van de opperrabbijnen in 1904. De Nederlandse opperrabbijnen kwamen jaarlijks in vergadering bijeen om religieuze aangelegenheden die hun bijzondere zorg eisten te bespreken, zoals sabbathrust en kasjroetaangelegenheden. Zij gaven hierover een soort communiqué uit. In 1904 werd op deze vergadering ook gesproken over het zionisme. Volgens Wagenaar was dat door deze zijde „afgeperst”⁴⁵. Hoewel we niet zo ver hoeven te gaan, was er wel aandrang uitgeoefend door de zionisten, die groot belang hadden bij een duidelijke uitspraak van de geestelijke leiders van het Nederlandse jodendom. In het communiqué nu werd een magere passage gewijd aan dit onderwerp, nl. dat de opperrabbijnen eenparig de overwegende bezwaren van orthodoxe zijde tegenover het zionisme deelden⁴⁶. Deze uitspraak veroorzaakte een schok bij de religieuze zionisten, vooral bij rabbijn de Vries. Hij vroeg in een emo-

⁴⁰ vgl. C.B. 11-5 1900; Wolff in Weekblad 13-7 '06 en 18-5 '06.

⁴¹ Verslag Jaarvergadering in J.W. 29-12 '12.

⁴² J.W. 1-9 '05.

⁴³ M. H. Gans, p. 612.

⁴⁴ Jaarverslag met bijlagen van het Bondsbestuur van den Nederlandschen Zionistenbond. 1 Juli 1912 – ultimo Juni 1913 5673/5674. z j., z.pl., p. 39.

⁴⁵ Weekblad 18-5 '06.

⁴⁶ C.B. 17-6 '04.

tionele brief aan Dünner een antwoord. Deze was geen lid van het college, omdat hij meende dat volgens de codex elke opperrabbin alleen verantwoording schuldig was aan zichzelf. Wel werd de uitspraak besproken op de wekelijkse sabbathmiddag waarop zijn oudleerlingen bij hem bijeenkwamen. Het merkwaardige is nu dat Dünner zich niet rechtstreeks tot zijn collega's wendde in een tegenverklaring. Waarschijnlijk achtte hij het in strijd met de codex om hun autoriteit aan te tasten. Wel machtigde hij zijn oudleerlingen om een resumé van het gesprek over de verklaring te publiceren in het Centraal Blad⁴⁷. In deze verklaring betwistte hij de opperrabbijnen het recht om het zionisme te veroordelen omdat zijn leiders niet op orthodox standpunt stonden. Ook vroeg hij zich af of zijn collega's zijn orthodoxie lichter zouden wegen dan die van hunzelf. Zijn oude argument dat het zionisme het geneesmiddel was tegen de oprukkende assimilatie kwam ook nu ter sprake. Tenslotte sprak hij zijn droefenis uit over het feit dat het zijn oudleerlingen waren die zo officieel het zionisme veroordeelden. Bovendien betwistte hij hen het recht deze uitspraak te doen in de hoofdstad van zijn ressort. Immers zij kon niet gelden buiten het gebied van de betrokken opperrabbijnen⁴⁸. Ook stuurde Dünner nog een verklaring naar de jaarlijkse algemene vergadering van de N.Z.B.

Daar werd voorgesteld om alsnog aan de opperrabbijnen een nadere argumentatie voor hun veroordeling te vragen. Maar het werd zonder debat verworpen. Men was blijkbaar bang dat er te harde woorden zouden vallen⁴⁹. Nadat de eerste opwinding gezakt was, werd hierna niet zoveel aandacht aan de uitspraak van de opperrabbijnen gewijd in de officiële zionistische kolommen. Waarschijnlijk hadden de zionisten na hun verzoek om een uitspraak niet op een gunstig antwoord gehoopt. Alleen dr. M. Wolff, een Haarlemse classicus, bleef hameren op een expliciete verklaring van de opperrabbijnen⁵⁰. Wolff was een Mizrachist en de Mizrachisten trokken zich de uitspraak natuurlijk zeer sterk aan.

Na een paar jaren ging de beknopte en voorzichtig geformuleerde zin van het communiqué een heel eigen leven leiden als de „banvloek van de opperrabbijnen”, de joodse cherem die het uiterste middel was in de handen van het rabbinaal gezag. Toen het zover was, slaagde Wolff erin om in het Weekblad tenminste Wagenaar tot een discussie erover te verleiden.

Het opmerkelijke nu is dat Wagenaar zei zich te rekenen tot één van het door Wolff geschatte aantal van drie opperrabbijnen die althans geen bezwaren meer zou hebben tegen een zionistische godsdienstonderwijzer. Dit echter zonder zijn principiële bezwaren ertegen op te geven; hij sprak dan ook van een „plichtmatige tolerantie”⁵¹. Zijn verklaring is belangrijk, omdat men de indruk krijgt dat de leiders van de orthodoxie zo langzamerhand om dezelfde redenen het hoofd in de schoot

⁴⁷ De achtergronden van en de reacties op de uitspraak van de opperrabbijnenvergadering vindt men uitgebreid bij E. Dasberg die ook de brief van rabbijn de Vries aan Dünner volledig geeft, p. 48 e.v.

⁴⁸ C.B. 17-6 '04.

⁴⁹ J.W. 6-1 '05.

⁵⁰ Weekblad 11-5 '06.

⁵¹ Weekblad 18-5 '06.

legden. Wagenaar schreef: zolang er bevoegde en respectabele orthodoxen zijn die het zionisme zijn toegedaan (hij zinspeelde hier op de onontkoombare Dünner, misschien ook op rabbijn de Vries), „ken ik mij niet de bevoegdheid toe, aan mijne, indien ook nòg zoo diep gewortelde tegengestelde overtuiging anders dan die eener subjectieve opvatting te hechten, waarvan ik uit een oogpunt van gepast respect billijkerwijze verwachten mag, dat mijne gemeentenaren haar in hun openlijk optreden *ontzien*, maar niet te eischen dat, zij haar voor zichzelf *deelen*.”⁵² De formulering heeft twee belangrijke kanten. Ten eerste dat Wagenaar zijn eigen overtuiging het predikaat „subjectief” meegeeft. Ten tweede wekt zij de indruk dat hij in zijn antizionistische mening in het defensief was, dat het zionisme in zijn ressort aan het opdringen was. In de hele discussie blijkt trouwens ook, en de Joodsche Wachter signaleerde dat al snel⁵³, dat Wagenaar niet meer het doel, de joodse staat, afwees, maar veeleer vreesde dat aan de nationale idee de religie ten offer zou vallen. Dat hij daarin geen ongelijk had werd na al het bovenstaande ten overvloede nog eens bewezen door de zeker niet anti-orthodoxe Albert van Raalte. Deze sprak in 1909 zijn blijdschap uit over het verheugend verschijnsel dat steeds meer orthodoxen toetraden tot de N.Z.B., maar voegde eraan toe, dat er gevaar bestond dat de Mizrachisten in het zionisme een middel tot een godsdienstig reveil zagen en daarmee het zouden loswrikken van zijn bodem, het nationale jodendom en de democratie⁵⁴.

Niet alleen Wagenaar, maar ook andere rabbijnen gingen het bestaansrecht van het zionisme erkennen, variërend van een schoorvoetende tolerantie tot sympathiserend toeschouwer en actief deelnemer. Dat wil niet zeggen dat het Nederlandse rabbinaat zionistisch gezind werd. Dat was ook onmogelijk gezien de houding van de zionisten tegenover de godsdienst. Het tolereren van het zionisme binnen hun gemeente en het gedeeltelijk sympathiseren ermee sloot geen aanvallen uit op de beweging in de vele gevallen dat zij er aanleiding toe gaf. Dit leidde nogal eens tot verwoording. Zo werd opperrabbijn Tobias Tal op elke jaarvergadering van de fel antizionistische orthodoxe vereniging Tisjbi geannexeerd. Zijn zoon Justus moest dan weer in de pen klimmen om te vertellen dat zijn overleden vader geen anti-zionist was, maar een sympathiserend toeschouwer⁵⁵. Behalve Dünner en de Vries was Tobias Lewenstein, opperrabbijn van den Haag, bijna vanaf het begin een zionist. Hij ging echter voor Nederland verloren toen hij in 1903 werd benoemd tot opperrabbijn van Kopenhagen⁵⁶. Van de Portugees-Israëlitische gemeente was B. I. Ricardo, rabbijn in Amsterdam, vanaf het begin zionist. Felle anti-zionisten waren de opperrabbijnen van Rotterdam en Groningen, B. Ritter en E. Hamburg.

Belangrijk voor de propaganda onder de orthodoxie waren ook de lagere functionarissen in de joodse gemeenten, met name de godsdienstonderwijzers. Dezen waren echter uitermate kwetsbaar, omdat zij niet alleen afhankelijk waren van hun

⁵² id.

⁵³ J.W. 20-7 '06.

⁵⁴ J.W. 11-6 '09.

⁵⁵ J.W. 1-9 '11.

⁵⁶ C.B. 30-1 '03. Lew. was echter voor een cultureel, niet voor een politiek zionisme.

rabbijnen en opperrabbijnen, maar ook van de kerkbesturen (dit laatste betrof natuurlijk ook de rabbijnen, maar zij hadden het gemakkelijker vanwege hun sociale positie en hun kennis) Zoals onder de rabbijnen kwam ook onder deze godsdienst-onderwijzers hier en daar sympathie op voor het zionisme. Hoe weinig gewetensvrijheid er voor hen bestond blijkt wel uit een uitbarsting van één van hen, wie lafheid werd verweten omdat hij in het Centraal Blad een pseudoniem gebruikte voor een zionistisch pleidooi: „Ik ben nl. gazzan, rabbi en sjochet in kille koudesj Nergenshuizen, op een jaarwedde van f 416, of twel achthonderd centen geld per week. Nu zijn mijn parnosiem, zoals het Nederlandsche parnosiem voorlopig nog past, beslist anti-Zionistisch... Mijn parnosiem kennen slechts geestdrift voor hem, die opgeroepen zijnde, flink sijnodert en ook wel voor een ordentelijk stuk boterkoek, sjabbesmiddag bij de koffie. Van deze mijn parnosiem, hangt mijn parnose af ” Sarcastisch voegde hij er aan toe dat het ongetwijfeld heroïscher zou zijn als een zeitgemässige Max Havelaar op joods terrein een siddering te doen jagen door het Nederlandse assimulantendom⁵⁷. Een ander werd het zionisme afgeraden als hij carrière wilde maken in de joodse gemeente⁵⁸. De eerste aarzelende pogingen om in hun eigen maandblad het zionisme aan de orde te stellen vanwege de loffelijke pedagogische overweging, dat men toch een antwoord klaar moest hebben wanneer kinderen over deze zaak vragen gingen stellen, werd door het N.I.W. met gehoon ontvangen⁵⁹. Voor deze onderwijzers, die voor een hongerloontje werkten, daarbij allerlei nevenbaantjes moesten aannemen om de door de gemeente verwachte stand op te houden⁶⁰, moet het zionisme een kans zijn geweest om het dikwijls saaie godsdienstonderwijs voor de kinderen te actualiseren en levend te maken. Carry van Bruggen heeft in Het huisje aan de sloot beschreven hoe zo'n onderwijzer sprak over een terugkeer van de joden naar het heilige land en daarmee een opgewonden en romantisch gevoel bij de kinderen opwekte, ook hoe hij met zijn verfoeilijke moderne ideeën het veld moest ruimen⁶¹. In feite waren op den duur de onderwijzers voor het zionisme belangrijker dan de rabbijnen, omdat zij kinderen onder hun hoede hadden. Maar in de N.Z.B. had men weinig oog voor hun moeilijkheden G. C. Polak b.v. verweet hen de joodse renaissance niet op zijn waarde te schatten en meende dat zij ten onrechte dachten dat hun zionistische arbeid wrevel wakte bij de Nederlandse onderwijsinspecteurs⁶², alsof de opinies binnen de kille niet van oneindig meer belang was.

De sollicitatie van George Hen uit Hilversum naar de functie van voorzanger in Groningen bracht aan het licht hoe monddood de lagere ambtenaren in een joodse gemeente konden worden gemaakt wanneer zij niet konden of wilden vechten. De

⁵⁷ C B 12-8 '04 gazzan voorzanger in de synagoge, rabbi onderwijzer, sjochet kosjere slager, kille joodse gemeente, koudesj heilig, parnosiem eig iemand met een broodwinning, hier aanzienlijke in de joodse gemeente, opgeroepen wordt men om een gebed uit te spreken op sabbath in de synagoge en daarbij is het een gewoonte om geld te offeren sijnodern, parnose broodwinning

⁵⁸ C B 4-5 '06

⁵⁹ Achawah, maandblad april en mei 1900, N I W 13-4 1900

⁶⁰ M H Gans, p 386 e v

⁶¹ Carry van Bruggen, Het huisje aan de sloot Amsterdam 1938, p 78

⁶² J W 15-9 '05

zeer anti-zionistische opperrabbijn van Groningen, Eliezer Hamburg, vroeg Hen die lid was van de N.Z.B., of hij bereid was bij een eventuele benoeming zijn „stoffelijke en zedelijke steun” aan het zionisme te onthouden. Deze echter weigerde⁶³. Hierop volgde een stilzwijgen van Hamburg, hoewel volgens de afdeling Groningen van de N.Z.B. Hen al was opgeroepen door het kerkbestuur voor een proefdienst. Deze oproep was onder druk van de opperrabbijn ingetrokken⁶⁴. Een en ander leidde tot felle protesten tegen de „Groninger Gewetensdwang”⁶⁵, niet alleen in Groningen, maar ook in Amsterdam, Den Haag en andere plaatsen. De zionisten zagen het geval als een duidelijke vorm van clericalisme, die typisch christelijke kanker van geestelijke onvrijheid in andere dan godsdienstige zaken, die men in het jodendom niet kende, omdat het rabbinale gezag zich eigenlijk niet uitstreckte buiten de strikt religieuze aangelegenheden⁶⁶. Nu lijkt dat laatste nogal dubieus. Ten eerste is dit soort clericalisme een aankleefsel van nagenoeg elke geïnstitutionaliseerde godsdienst en leidde zij in de joodse religie een even hardnekkig bestaan als in de andere kerken van die tijd. Ten tweede had het zionisme volgens de orthodoxie nu juist alles met religie te maken en daarin kan men haar moeilijk ongelijk geven. Trouwens zelfs de Mizrachi meende, in een heel ander geval weliswaar, dat in een dilemma het orthodoxe belang moest prevaleren boven het zionistische⁶⁷. Het rumoer rond Hen was daarom een goede illustratie van het debat rond de religie sinds 1900, want iemand als Samuel Franzie Berenstein, zelf afstammeling van een beroemde rabbijnenfamilie en zich daar ook trots op beroepend, betwistte de opperrabbijn zijn gewetensdwang. Er was echter maar één die de vinger legde op de werkelijk wonde plek en dat was Kleerekoper. Clericalisme, zei hij, staat op waar de democratie ontwaakt: kijk maar eens naar de opperrabbijn die niets kan doen tegen mensen als hijzelf, de parnas Franzie Berenstein, Albert van Raalte, maar een kleine burgerman, een gazzan uit Hilversum voor wie Groningen een belangrijke promotie is, die kan hij met zijn korte arm bereiken⁶⁸.

Niet alleen de zionisten sprongen in de bres voor de voorzanger, ook de schrijfster Carry van Bruggen sprak haar verontwaardiging uit in de Joodsche Wachter⁶⁹. Diverse niet-zionistische kerkeraadsliden uit Groningen sloten zich hierbij aan. Bij de laatsten speelde echter ook de persoonlijke weerzin tegen het autocratische regime van Hamburg een rol⁷⁰. Desondanks leden de zionisten een nederlaag in de strijd om een opengevallen plaats in de Groningse kerkeraad net in die tijd. Een paladijn van de opperrabbijn behaalde 184 stemmen, zijn tegenkandidaat die altijd een kandidatuur had geweigerd, maar zich in naam van de vrijheid van meningsuiting beschik-

⁶³ Publicatie van de briefwisseling in J.W. 5-2-'09.

⁶⁴ id.

⁶⁵ J.W. 5-3-'09.

⁶⁶ Franzie Berenstein en van Raalte in J.W. 19-2 '09.

⁶⁷ De zionistische eigenaar van het Weekblad verkocht het blad op orthodoxe gronden aan een anti-zionist in '13, omdat er geen geschikte zionist voorhanden was. Dit werd algemeen gebillijkt door de Mizrachi. Verslag van de jaarlijkse Alg. Verg. van de N.Z.B., J.W. 2-1 '14.

⁶⁸ J.W. 5-3 '09.

⁶⁹ J.W. 19-3 '09.

⁷⁰ id.

baar stelde kreeg 146 stemmen. Dit bleek echter een Pyrrhusoverwinning voor Hamburg te worden, omdat 20 notabele leden van de gemeente zich afscheidden⁷¹.

Daarop volgde een merkwaardig compromis waaruit de zionisten moreel niet helemaal heelheids tevoorschijn kwamen. Hamburg immers krabbelde terug door te verklaren dat hij wel „alleen en uitsluitend terwille van de vrede” een mizrachistische godsdienstleraar zou toelaten, mits deze alleen contributie betaalde en de huis-houdelijke vergaderingen bezocht⁷². Hoewel hierop een schamper commentaar van de Joodsche Wachter volgde met de mededeling dat de actie tegen gewetensdwang zou worden voortgezet, kon men in hetzelfde nummer een officiële verklaring lezen die een heel ander geluid gaf. Franzie Berenstein, voorzitter van de N.Z.B., meende dat de zionisten tevreden mochten zijn met het bereikte. Immers formeel werd niet eens aansluiting bij de Mizrachi gevraagd en was elke zionist benoembaar. Wel werd de handelingsvrijheid van een zionistische functionaris beperkt (hij mocht immers bijvoorbeeld geen propagandavergaderingen bijwonen), maar een zodanige beperking was bij een ambtenaar van een joodse gemeente ten allen tijde denkbaar „uit een gevoel van tact”. Men kon dus tevreden zijn: Hamburg erkende in feite dat het zionisme zijn aanhangers niet tot godsdienstig minderwaardige joden maakte⁷³. Een rozige voorstelling van zaken, niet gedekt door de inhoud van het compromis en van een zwak opportunistische getuigend na alle mooie woorden over het onrecht van gewetensdwang in het algemeen. Franzie gaf dit ook zelf toe door er aan toe te voegen dat algehele satisfactie pas kon bestaan wanneer gegarandeerd zou worden dat een dergelijk geval niet meer zou voorkomen⁷⁴. Hiermee eindigde de rel bijna, want zij kwam nog eens voor in de Centrale Commissie, die haar echter taktisch uitstelde⁷⁵. Over Hen geen woord meer, zodat we niet weten of hij gedoemd was in Hilversum te blijven. Het lijkt waarschijnlijk dat hem de lust in het Groningse klimaat was vergaan.

Het is de vraag of men niet meer had kunnen bereiken met de verontwaardiging van anderen in de hand. Zoals een principiële uitspraak van de opperrabbijn dat een zionist volkomen vrijheid van meningsuiting was toegestaan of dat er minder van de tact van een joodse ambtenaar zou worden gevergd in de toekomst. De vloedigheid van Hamburgs compromis doet meer mogelijkheden veronderstellen. Tenslotte was er ook een kentering gekomen in de algemeen afwijzende houding van de leidende orthodoxie. Was het omdat de zionisten eigenlijk zo weinig oog hadden voor de scores van de gewone man, dat zij zo gauw tevreden waren? Het hele debat doet het vermoeden vanwege zijn abstractheid. Alleen Kleerekoper zag de maatschappelijke psychologie van de mensen om wie het ging, bij de anderen prevaleerde een edele verontwaardiging omdat hun ideaal te na werd gekomen. In ieder geval bleek uit

⁷¹ id.

⁷² J.W. 16-4 '09.

⁷³ J.W. 28-5 '09.

⁷⁴ id.

⁷⁵ J.W. 9-7 '09.

deze affaire in het anti-zionistische bolwerk Groningen dat de orthodoxie, hoe grommend ook, zich moest neerleggen bij het binnensluipen van het zionisme en dat zij niet ongestraft haar wetten kon opleggen aan de meer kwetsbaren. Men kon eruit ook de les trekken hoe belangrijk het was om zionisten of tenminste sympathisanten in de kerkeraden en -besturen te hebben⁷⁶.

Al tijdens het tweede zionistisch congres kregen de afgevaardigden een aansporing tot „verovering” van de joodse gemeenten en instellingen mee naar huis. Het was de zionisten een gruwel dat deze in de handen van de zozeer verfoeide assimilanten waren⁷⁷. Een sarcastisch commentaar op een vergadering van de Centrale Commissie van de immer strijdbare G. C. Polak geeft weer hoe men zich voelde tegenover de „Nederlands-Israëlietische notabelen”: „als men nu eenmaal Jood is en zijn Joodsche ouders niet meer kan dagvaarden tot herziening der geboorteacte, als men eenmaal gebukt gaat onder den vloek van uit Joodsche ouders geboren te zijn en zijn best doet zijn vrienden onder niet-Joden te zoeken, zijne kinderen uit te huwelijken aan niet-Joden, dan nog blijft men voor de niet-Joden een „Jood” en daarom is het tegenover de niet-Joden der conversatie zeer gekleed, tenminste lid te zijn van het hoogste Joodsche college. (...) Reeds bij de aanvang der zitting trof het, dat de voorzitter, die met elegante, nonchalante gebaren zijn vreemdheid áán en onbekendheid mèt de agenda zoo goed mogelijk trachtte te afficheren.”⁷⁸ Vanuit deze extravagant verwoorde ergernis groeide een infiltratie van zionisten in de kerkbesturen. In 1900 waren zowel Kann als dr. M. Wolff lid van de Centrale Commissie; de laatste werd herhaaldelijk gekozen tot vice-voorzitter⁷⁹. Een van de voorzitters van de N.Z.B., A. J. Mendes da Costa, werd in 1903 benoemd tot secretaris van de Hoofdcommissie van het Portugees-Israëlietisch Kerkgenootschap, een analoog instituut als de Centrale Commissie⁸⁰. (Overigens was de familie Mendes da Costa te deftig om het echte werk dat bij deze functie hoorde te doen en daarom was daarvoor een ondergeschikte beschikbaar⁸¹). De Amsterdamse arts H. Pinkhof kwam mettertijd ook in de C.C. en tot 1911 was hij lid van de Amsterdamse Kerkeraad⁸², zoals in Den Haag in 1907 mr. Samuel Franzie Berenstein⁸³. Deze opsomming maakt geen aanspraak op volledigheid, maar is representatief genoeg om te constateren dat van een overweldigende zionistische invloed geen sprake was. Maar het jaarverslag van de N.Z.B. in 1911 geeft een lijst waaruit een gestadige vooruitgang sedert de eerste jaren blijkt: in de kerkeraden en -besturen van Amsterdam en Den Haag zaten blijkbaar geen zionisten (of de afdelingsbesturen hadden er geen mededeling van gedaan), maar in het anti-zionistische Rotterdam toch nog 2, evenals in Utrecht en Nijmegen; in Haarlem waren het er 5, in Amers-

⁷⁶ Kerkbesturen waren de dagelijkse besturen van een gemeente, de kerkeraden waren de gekozen afgevaardigden van een gemeente die de besturen samenstelden.

⁷⁷ J. Heller, p. 28.

⁷⁸ J.W. 14-7 '05.

⁷⁹ J.W. 9-7 '09.

⁸⁰ C.B. 24-4 '03.

⁸¹ mededeling prof. I. Kisch.

⁸² J.W. 9-7 '09; 20-10 '11.

⁸³ J.W. 30-8 '07.

foort 4, in Arnhem 3, in Assen 2, in Coevorden 1, in Deventer was de voorzitter van de kerkeraad zionist, in Leeuwarden 1, in Leiden 3, ook in Meppel was de voorzitter zionist en in Noord-Brabant zaten 9 leden van de N.Z.B. in het bestuur van een joodse gemeente⁸⁴. Daarnaast werden er van zionistische zijde enige pogingen ondernomen de verkiezing van de besturen te democratiseren. Isidore Hen diende in 1907 het voorstel in om de census te verlagen (men koos volgens een censuskiesrecht), maar het voorstel werd nooit behandeld⁸⁵. Men krijgt ook niet de indruk dat de zionisten hun volle gewicht in de schaal legden voor dit soort activiteiten. Er was weinig belangstelling voor een meningsvorming over de zionistische politiek t.o.v. de joodse instellingen. Een commissie met de grootse opdracht „tot bestudering van het vraagstuk der Zionistische politiek in de Joodsche Gemeenten en andere Joodsche Organisaties” werd in 1912 ingesteld⁸⁶. Zij telde 8 leden van wie er 3 bedankten, maar weer werden aangevuld. Ondanks deze respectabele mankracht bracht zij een rapport van één pagina voort, waarvan de belangrijkste punten waren dat vanuit zionistisch standpunt geen onderscheid kon worden gemaakt tussen de gemeenten en instellingen en dat het wenselijk was snel regels in te stellen voor het optreden van zionisten in joodse lichamen. Verder stelde het voor N.Z.B.-leden te verbieden lid te worden van organisaties die zich tegen het zionistisch program of beginsel keerden⁸⁷. Het stuk maakte duidelijk hoezeer de belangstelling voor religieuze vraagstukken was verflauwd na de intensieve debatten van de eerste jaren.

Terugkijkende op deze discussies kan men vaststellen dat ze nooit voltooid werden, maar langzaam verflauwden. Dit geldt vooral ten aanzien van de theologische kant. De langzame verbetering in de betrekkingen tussen zionisme en orthodoxie (daarbij moet uitdrukkelijk worden opgemerkt dat deze verbetering alleen gold voor een qua omvang moeilijk te schatten gedeelte van de orthodoxie) had weinig theoretische ondergrond. Zij was er een van de praktijk. Deze praktijk was enigszins ambivalent. Enerzijds was er bezorgdheid en veelal ergernis om de vrijzinnige godsdienstige opvattingen van de zionisten en ook om hun eisen van een vrijer en meer gedemocratiseerd leven rond de synagoge. Anderzijds was men wel gedwongen om rekening te houden met het bestaan van het zionisme. Immers een niet gering deel van de leden van de N.Z.B. had een zodanige maatschappelijke positie dat een plaats in de kerkbesturen hen traditioneel toekwam. Omdat zij veel militanter waren dan hun mede-bestuursleden (zij hadden een plaats voor hun ideaal te veroveren), was hun invloed groter dan hun aantal zou vermoeden. Daarbij kwam het inzicht dat de zionisten een belangrijke hulp konden zijn voor de herleving van de belangstelling voor joodse godsdienst en cultuur. De aanvankelijk anti-zionistische opperrabbijn van Leeuwarden, Samuel Rüdelsheim, versmaadde de medewerking van deze rebellen tegen de oude orthodoxie niet toen hij in 1911 de „Commissie voor de reli-

⁸⁴ Jaarverslag van den Nederlandschen Zionistenbond over 5672-5673 (1911-1912) uitgebracht namens het Bondsbestuur door den Bondssecretaris. In J.W. 1-12 '11.

⁸⁵ J.W. 18-1 '07; 15-2 '07; 27-4 '17.

⁸⁶ J.W. 6-12 '12.

⁸⁷ Rapport gedateerd 22-12 '12, C.Z.A. Z3/830; ondertekend door mr. Franzie Berenstein en mr. I. Cohen Hzn.

gieuze en moreele verheffing der Joden in Nederland" oprichtte. Op de eerste conferentie van deze vereniging werd zelfs de sabbathplicht behandeld door twee zionisten in het broederlijke gezelschap van Wagenaar⁸⁸. De zionisten waren ook in staat de joodse cultuur, lange tijd zo minachtend behandeld buiten de orthodoxie, weer populair te maken onder de niet-religieuzen. Niet ten onrechte claimden zij de in 1900 opgerichte Haagsche Joodsche Litteraire Sociëteit als hun onecht kind⁸⁹. Niet tot vreugde overigens van de oprichter, rabbijn Joël Vredenburg, maar het was toen al heel iets dat zionisten niet uit de vereniging werden geweerd.

HET IDEAAAL VAN EEN ZIONISTISCHE VOLKSBEWEGING

We hebben gezien dat de leniging van de nood onder de Oosteuropese joden het Leitmotiv was bij de oprichting van de N.Z.B.⁹⁰. Gezien zijn ideologie echter kon het zionisme, ook in Nederland, niet blijven stilstaan bij een dergelijke filantropische opvatting van zijn taak. We zien dan ook direct na de oprichting en in de eerste jaren van het bestaan van de N.Z.B. een intense aandacht voor het eigen proletariaat, dat het substantiële aandeel moest gaan vormen in de beweging. Het ideaal werd het nationaal maken van de Nederlandse volksmassa. Dat betekende dat men propaganda moest voeren naar twee richtingen: naar de groep der orthodoxen en naar dat gedeelte van de joodse massa dat overgegaan was, of op het punt stond over te gaan, naar het socialisme. Het aantal proletariërs dat hier buiten viel was te verwaarlozen. Hoe weinig succes men echter had in deze maatschappelijke groep bleek uit een beroepeninventarisatie van N.Z.B.-leden in 1907: het overgrote deel kwam uit de kleine middenstand (kooplieden, winkeliers, handelsbedienden, makelaars, kleine fabrikanten), daarnaast een aantal diamantbewerkers uit Amsterdam en een groep intellectuelen; het aantal armen was klein, evenals trouwens het aantal rijken⁹¹.

Dit falen is geen exclusief Nederlands verschijnsel. Ook in de rest van West-Europa is het zionisme geen volksbeweging geworden, noch in de Verenigde Staten. Zelfs in Oost-Europa, door de zionisten geclaimd als het gebied waar zij een massale aanhang hadden⁹², waren het anti-zionistische socialisme en de anti-zionistische orthodoxie veel sterker⁹³. Zoals de meeste nationalistische bewegingen werd ook het zionisme gehandicapt door de aanwezige klassentegenstellingen binnen de natie. Meer zelfs nog omdat deze tegenstellingen van land tot land verschilden. Joodse socialisten werden zeker niet gelokt tot toetreden tot de organisatie waarin een duidelijke incomptabiliteit valt te bespeuren tussen een van goede bedoelingen bezield maar paternalistische bourgeois-leiding en de proletarische maar zelfbewuste

⁸⁸ J.W. 9-6 '11.

⁸⁹ C.B. 22-6 1900.

⁹⁰ zie: vorige hoofdstuk.

⁹¹ J.W. 11-10 '07.

⁹² vgl. b.v. de Encyclopedia of Zionisme and Israel. New York 1971 onder Oost-Europese landen als Rusland, Polen, etc.

⁹³ vgl. E. Mendelsohn, *Class Struggle in the Pale*. Cambridge 1970, p. IX; Isaac Deutscher, *The non-Jewish Jew And other Essays*. London 1968, p. 61 e.v.

leden. Een representatief voorbeeld hiervan is een incident op het tweede congres in 1898: hier werd geprotesteerd tegen de geringe vertegenwoordiging van arbeiders in een belangrijke organisatiecommissie; Herzl verweet hen, die de leiding aan hun schone woorden over volkssolidariteit hielden, dat zij klassentegenstellingen opklopten en dat er geen enkele reden tot klagen was, omdat hijzelf immers de mijnwerkers van Boryslaw vertegenwoordigde!⁹⁴

Voor Nederland blijkt dat de N.Z.B. in geen periode zoveel belangstelling koesterde voor het proletariaat als in de tijd voor de eerste wereldoorlog. Vooral voor 1910 waren er levendige en vinnige debatten met het socialisme waarbij de inzet de ziel van de joodse proletariër was. De punten waarop men elkaar niet kon vinden waren in hoofdzaak dat de socialisten niet het bestaan erkenden van een joods volk noch een economische uitzonderingspositie van de joden; de zionisten van hun kant beschouwden de klassentegenstellingen binnen het joodse volk als ondergeschikt aan het nationale solidariteitsgevoel en meenden dat dit solidariteitsgevoel ook in een joodse staat de sterkste kracht zou blijven.

Voor de propaganda onder het volk hing veel af van de personen die het moesten inspireren. Hierbij was weinig te verwachten van mensen als Kann die met al zijn sociale bewogenheid de warmte en bonhommie miste die zo aanstekelijk konden werken op het volk, zoals kapitalisten als Abraham Wertheim en Simon van den Bergh, de oprichter van de latere Unilever, hadden bewezen. Ook Dünner, die in 1903 een petitie ondertekende voor de anti-stakingswet van Kuyper⁹⁵, kon men moeilijk als reclamebord voor de gedeconfessionaliseerde arbeiders en straathandelaren uithangen. Maar dezen maakten niet meer de dienst uit in de N.Z.B. Belangrijk naar buiten werden de sociale propagandisten. Abraham van Collem werd gevolgd door G. C. (Gerhard) Polak en deze werd weer overschaduwd door de zeer populaire A. B. (Asser) Kleerekoper. Van Collem en Kleerekoper verlieten echter de beweging respectievelijk in 1900 en 1908 en gingen van lieverlee horen bij het kamp van anti-zionistische socialisten. Polak, van wie bij zijn overlijden niet voor niets werd gezegd dat hij „het beste the gentle art of making enemies verstond”⁹⁶, heeft in het Centraal Blad het eerst de discussie over de verhouding zionisme en socialisme op gang gebracht. Hij was een emotioneel man, moeilijk om mee samen te werken (tegen het eind van zijn leven waren er nog maar weinigen met wie hij überhaupt bereid was te praten), maar ook iemand die in stilte veel goeds deed waar nood was⁹⁷. Gememooreerd mag worden dat het enfant terrible Polak in de dertiger jaren zeer geharnast ten strijde trok tegen de anti-socialistische discipline van het Bondsbestuur. Maar daarom werd hij dan ook bij zijn overlijden intransigent genoemd, want zionistische discipline was toen de meest gewaardeerde eigenschap binnen de N.Z.B.⁹⁸

De aanleiding voor het intensieve debat, dat niet uitblonk door helderheid en

⁹⁴ Stenographisches Protokoll der Verhandlungen des II. Zionistencongresses gehalten zu Basel vom 28. bis 31. August 1898. Wien 1898, p. 30 e.v.

⁹⁵ C.B. 25-3 '04.

⁹⁶ J.W. 6-9 '40.

⁹⁷ id., ook mededeling prof. I. Kisch.

⁹⁸ vgl. id.

vaak ontsierd werd door weinig ter zake doende sneers, was de Kamerverkiezing in 1901. Polak lanceerde in navolging van de Engelse zionisten het idee dat joodse politici aan een kritisch onderzoek moesten worden onderworpen ten aanzien van hun behartiging van typisch joodse belangen⁹⁹. Of, met andere woorden: was het merkbaar dat joodse politici als de sociaal bewogen (vrijzinnige) liberaal mr. Z. van den Bergh en de socialist Henri Polak wisten dat het joodse proletariaat er slechter aan toe was dan het normale arbeidersproletariaat?¹⁰⁰ Polak wees op de omstandigheid dat er, met uitzondering van de diamantslijperij, bijna geen ambacht door joden werd uitgeoefend; dat werkgevers niet hadden geprobeerd joden in betrekkingen te krijgen waar zij hun sabbathplicht konden vervullen (zelfs voor joodse politieagenten en trampersoneel werd volgens hem geen moeite gedaan om hun diensten aan de joodse feestdagen aan te passen); dat er op sommige Amsterdamse stadscholen 80 à 90% joodse leerlingen waren die op sabbath niet hoefden te komen, terwijl hun joodse onderwijzers alleen werden aangesteld als zij bereid waren wèl op sabbath te werken¹⁰¹. Zijn stemadvies was: degenen die gewend waren te stemmen op van den Bergh of Henri Polak dienden zich nu van stemming te onthouden¹⁰².

Van den Bergh reageerde verontwaardigd op deze aantijgingen, wijzend op zijn steun aan diverse joodse instellingen en de moeite die hij zich had gegeven om een joodse onderwijzeres, die hij onrechtmatig gepasseerd achtte, toch te laten benoemen. Gezien het feit dat hij tijdens zijn ambtstermijn in de Amsterdamse gemeenteraad geen requesten van joden had ontvangen, concludeerde hij, waren er geen specifiek joodse belangen aan de orde gekomen¹⁰³. Polaks commentaar was dat dit laatste boekdelen sprak en het wantrouwen tegen de joodse afgevaardigden tekende¹⁰⁴. Hij scheen gelijk te krijgen toen in het joodse district Amsterdam IV Goeman Borgesius, toen minister van Binnenlandse Zaken, won van van den Bergh, ondanks de omstandigheid dat deze laatste in dit district bepaald niet impopulair was. Het Weekblad voor Israëlietische Huisgezinnen had zelfs haar lezers opgeroepen op Goeman Borgesius te stemmen, omdat deze, naar het zei, als liberaal oog had voor de „gepaste eisen” van minderheden, m.n. het bijzonder onderwijs¹⁰⁵. Polak distilleerde uit de verkiezingen (in het eveneens joodse district III was Henri Polak verslagen door de joodse liberaal den Hertogh) een trend van sterker joods bewustzijn en minder slaafse dankbaarheid voor de kruimpjes die de joodse politici bereid waren te geven. Het is niet verwonderlijk dat hij het zionisme als de verdienstelijke gangmaker van dit proces beschouwde¹⁰⁶. Dat er wel wat door de zionist Polak werd losgewoeld blijkt uit de mededeling van de arme van den Bergh, die het roddelpraatje

⁹⁹ C.B. 22-2 '01.

¹⁰⁰ C.B. 8-3 '01.

¹⁰¹ id.

¹⁰² id.

¹⁰³ C.B. 15-3; N.I.W. 15-3 '01.

¹⁰⁴ C.B. id.

¹⁰⁵ Weekblad 7-6 '01; het ongewone pleidooi voor bijzonder onderwijs door een liberaal kan samenhangen met de moeilijke positie waarin de Liberale Unie toen verkeerde door de afscheiding van de Vrijzinnig-Democraten.

¹⁰⁶ C.B. 12-4; 12-7 '01.

dat hij zijn zoon bar mitzwah had laten worden terwijl deze eigenlijk al te oud was¹⁰⁷ als propagandastukje voor de joodse kiezers, tegensprak¹⁰⁸. Maar zoveel reden tot juichen had Polak in feite niet. Want het feit dat Henri Polak in Amsterdam III werd verslagen maskeerde een vooruitgang van 270 stemmen op de S.D.A.P. in het jaar 1897 naar 1420 in 1901¹⁰⁹ waaruit men toch geenszins kan concluderen dat de joodse kiezers de socialistische „renegaat” hadden uitgespuwd. De verkiezingen van 1901 stonden te veel in het licht van een algemene politieke verschuiving, de afscheiding van de Vrijzinnig-Democratische Bond van de Liberale Unie en de opmars van de S.D.A.P.¹¹⁰, dan dat intern joodse verhoudingen hierbij een belangrijke rol hebben kunnen spelen.

Van meer gewicht dan deze uitslag was echter vooralsnog de discussie over de vraag of de zionisten zich wel of niet in de binnenlandse politiek moesten mengen. Er was nog steeds een richting in de N.Z.B. die zich wilde concentreren op de verlossing van het Oostjoodse proletariaat en meende dat zionisme niets met kamerverkiezingen had te maken¹¹¹. De belangrijkste woordvoerder van deze richting was Samuel Franzie Berenstein, een jurist uit de Haagse kring van Kann; hij was orthodox en stamde van moederszijde uit een eeuwenoud en bekend rabbijnengeslacht waarvan hij de naam, Berenstein, later bij zijn eigen familienaam voegde¹¹². Hoe on-nationaal en beperkt religieus zijn gezichtsveld was blijkt wel uit zijn mening dat de verkiezing van joodse afgevaardigden en de verdediging van joods-sociale belangen van godsdienstige en niet van nationale strekking waren¹¹³. De tegenpartij, minder Weltfremd en daarom veel sterker, vond het juist onmogelijk de joods-nationale belangen te bevorderen als men de sociale aspecten miskende¹¹⁴. In die tegenpartij verenigden zich zulke uiteenlopende visies als die van de toen nog anti-socialistische Gerhard Polak en Eduard Pool uit Hengelo, die juist een voorvechter van het socialisme binnen de Bond was. Zij meenden dat het noodzakelijk was voor een renaissance van het jodendom in het Westen om de tekortkomingen in datzelfde jodendom te signaleren, hoe pijnlijk dat ook was. Daarbij hadden zij vooral oog voor de sociaal-economische misstanden¹¹⁵. Overigens was deze plaatselijke botsing van meningen een konsekwentie van het dilemma van het internationale zionisme, zo pregnant uitgedrukt door Herzl op het eerste congres: Der Zionismus ist die Heimkehr zum Judentum noch vor der Rückkehr ins Judenland¹¹⁶. Evenzeer als in hun controverse tegenover de orthodoxie gold onder de zionisten zelf dat er een groot verschil van mening bestond over de vraag wat nu het essentiële van dat jodendom was.

¹⁰⁷ bar mitzwah, meerderjarig volgens de godsdienstige wet (13 jaar).

¹⁰⁸ N.I.W. 31-5 '01.

¹⁰⁹ W. H. Vliegen, *Die onze kracht ontwakende deed*. Amsterdam, z.j. I, p. 424.

¹¹⁰ id. p. 424 e.v.

¹¹¹ vgl. C.B. 22-3 '01.

¹¹² M. H. Gans, p. 429, 612.

¹¹³ C.B. 22-3 '01

¹¹⁴ id.

¹¹⁵ id.

¹¹⁶ Protokolle des I. Zionistenkongresses in Basel. Prag 1911, p. 16.

Men kan niet zeggen dat de gedachtengang van Gerhard Polak c.s. zo onlogisch was. Een joodse politiek, zeker in de Amsterdamse gemeenteraad, had veel goeds kunnen uitrichten. Een joodse partij had in die tijd moeilijk als een abnormaliteit kunnen worden beschouwd. Zij zou als middel om de legitieme rechten van een minderheid te behartigen evenveel bestaansrecht hebben gehad als bijvoorbeeld de confessionele partijen. De impulsen voor het vormen van een dergelijke partij ontbraken echter: er was geen geprononceerd antisemitisme of, belangrijker, nationaliteitsvraagstuk, factoren die in Oost-Europa tot joodse politieke groeperingen hebben geleid, hetzij zelfstandig opererend, hetzij aangesloten bij de socialistische partijen¹¹⁷. In Nederland heerst een analoge situatie als in Duitsland waar bijvoorbeeld het Verband der Deutsche Juden zich wel druk maakte over het feit dat de joden niet vertegenwoordigd waren in de Junkerstand, maar er zich niet om bekommerde dat de joden geen eigen vertegenwoordiging hadden in de Rijksdag¹¹⁸. Hier erkenden noch de joodse liberalen, noch de socialisten een eigen joodse problematiek, zodat de joodse orthodoxie, die het sterkst geconfronteerd werd met de realiteit van die wel degelijk aanwezige problematiek (b.v. het gebrek aan joodse bijzondere scholen), bij hen nauwelijks terecht kon. Waarschijnlijk heeft hier voor een groot deel een scrupuleuze, soms slaafse loyaliteit ten aanzien van de zegeningen van de emancipatie meegesproken, getuige het volgende citaat uit het debat over joodse politiek in 1901: „Hoe wij over het algemeen bij scheiding van kerk en staat van Joodsche en niet-Joodsche kandidaten kunnen spreken, is een raadsel dat die G.C.P. (nl. Gerhard Polak), wel zoo vriendelijk zal zijn op te lossen.”¹¹⁹

Ook de zionisten echter liepen niet echt warm voor een joodse politiek. De reden waarom zij zich erin mengden was enerzijds een hoop om het joodse proletariaat via deze weg te winnen, anderzijds het feit dat de emigratie naar Palestina vooralsnog imaginair was, ook al werd dit ten stelligste ontkend in de propagandaver-gaderingen.

In de hitte van de verkiezingsstrijd van 1901 opende Gerhard Polak het offensief tegen het socialisme om te bewijzen dat uit het oogpunt van sociale rechtvaardigheid de joodse arbeider zich net zo goed kon aansluiten bij het zionisme als bij het socialisme. Er was zelfs meer dat pleitte voor zionisme dan voor socialisme, omdat de joodse godsdienst al veel eerder de voorwaarden voor een sociale rechtvaardigheid had ingebouwd in de oude joodse staat. Bovendien werd een veel gebruikt argument dat het socialisme geen oog had voor de aparte, en veel ongunstigere, economische positie van de joden. Polak begon in een serie artikelen uiteen te zetten hoezeer de oud-testamentische joodse staat op dezelfde principes berustte als het communisme en dat deze in stand werd gehouden dank zij de Mozaïsche godsdienstige voorschriften. Tegelijk riep hij op tot een debat over de verhouding tussen socialisme en jodendom, waarbij jodendom kennelijk als synoniem moest worden gezien van

¹¹⁷ J. Heller, p. 73 e.v.

¹¹⁸ S. Dubnow. Die neueste Geschichte des Jüdischen Volkes. III Band. Die Epoche der zweiten Reaktion (1881-1914). Berlin 1923, p. 466.

¹¹⁹ N.I.W. 22-3 '01.

zionisme¹²⁰. De uitdaging was gericht aan Henri Polak, die waarschijnlijk vanwege zijn prestige bij de joodse socialisten een onberedeneerde ergernis opwekte bij de zionist Polak. Henri Polak echter reageerde niet. Wel werd de handschoen opgeraapt door de toen nog kersverse socialist en nieuwe journalist bij Het Volk, Maurits Mendels. Tussen hem en Gerhard Polak ontspoon zich een onvruchtbare discussie waarin het steeds terugkerende verwijt van de een dat de ander niet kon debatteren duidelijk maakte dat geen van de twee in staat was iets van de opvattingen van de ander te begrijpen of te accepteren¹²¹.

Polak, die zich blijkbaar had voorbereid door een soort stoomcursus bij een van de rabbijnen te volgen¹²², meende dat de Mozaïsche wetten met hun regelingen ten aanzien van grondbezit, uitbetaling van loon, renteverbod en vooral de instelling van het sabbathjaar toegepast zou kunnen worden in het nieuwe joodse Palestina. Daar zouden zij een voldoende waarborg vormen voor een samenleving die even rechtvaardig was als een socialistische, met daarbij nog de verdienste dat zij niet anti-godsdienstig zou zijn, omdat de Mozaïsche wetten tegelijk godsdienstige wetten waren¹²³. Dat laatste was niet zo'n gelukkige argumentatie, omdat hij in zijn enthousiasme uit het oog verloor dat in deze wetten juist het gevaar van een religieuze dictatuur school, die erger zou zijn dan een socialistische conceptie volgens welke godsdienst tenminste nog Privatsache was. Mendels ging echter vooral op het economische aspect in. Zijn verwijt was dat Polak op geen enkele manier probeerde aan te tonen hoe de oud-testamentische wetgeving, die duizenden jaren geleden voor een Oosters landbouwvolk had gegolden, een afdoende redmiddel kon vormen tegen de sociale wantoestanden van een ontwikkelde westerse kapitalistische maatschappij¹²⁴. Volgens Polak nu was kapitalistische uitbuiting in een echt joodse samenleving onmogelijk, omdat de productiemiddelen in handen zijn van de gemeenschap (het land is eigendom van Jahwe); de proletarisering van de arbeidersstand was onmogelijk, omdat de werkgever aansprakelijk was voor de werknemer en de opgestapelde meerwaarde in het sabbathjaar naar de vroegere eigenaar terugkeerde¹²⁵. Het sabbathjaar was elk zevende jaar waarin het land een jaar braak moest liggen om de grond niet uit te putten, schulden werden kwijtgescholden, slaven de vrijheid terug kregen en werknemers hun contracten konden opzeggen. Nu was het beroep op dit economisch belangrijke instituut nogal zwak, omdat het al sinds oud-testamentische tijden moeilijkheden had opgeleverd. Nadat het eeuwenlang in de ijskast had gelegen, omdat Palestina door de landbouwende joden was verlaten, werd het na de eerste kolonisatie in de negentiende eeuw weer een acuut probleem. Een zeer vinnige strijd over de toepasbaarheid van de Mozaïsche wetgeving in het sabbathjaar 1889 in Palestina¹²⁶ toont dat Polak redenen had voorzichtig te zijn met zijn optimistische

¹²⁰ C.B. 8-2 '01.

¹²¹ vgl. C.B. 22-2 '01.

¹²² C.B. 3-4 '01.

¹²³ id.

¹²⁴ C.B. 22-3 '01.

¹²⁵ C.B. 3-5 '01.

¹²⁶ vgl. Encyclopaedia Judaica. Jerusalem 1971 onder Sabbatical year.

verwachting ten aanzien van een economische imitatie van het oude Israel. Of hij iets wist van deze moeilijkheden is niet bekend. Zij sluiten ook niet uit dat hij gelijk had in zijn mening dat de uitgangspunten van deze Mozaïsche wetten nog zeer deugdelijk waren.

Een jaar later ging het debat een nieuwe fase in. Intussen had zich in Amsterdam een kern van socialistische zionisten gevormd. Van dezen probeerde A. Ricardo opnieuw een discussie over de verhouding socialisme-zionisme los te laten branden. Hij stelde dat in de typisch kapitalistische landen slechts een tegenstelling arbeiderskapitalisten bestaat zonder dat ras en godsdienst hierbij een rol spelen; in Oost-Europa daarentegen, dat economisch nog niet zo ver was ontwikkeld, kwam de meest afzichtelijke jodenonderdrukking voor. Hij maakte een onderscheid tussen de strijd om politieke en om economische vrijheid en meende dat het zionisme de politieke bevrijding probeerde te bevechten, terwijl het socialisme al aan de economische strijd toe was. Omdat beide tot doel hadden om de onderdrukten vrij te maken en omdat beide au fond proletarische bewegingen waren, was het alleen maar natuurlijk dat zij zij aan zij zouden vechten: immers de bestrijding van de bourgeoisie zou ook door zionisten moeten worden gevoerd¹²⁷. Deze opvatting moest wel door de burgerlijke zionisten met onrust worden bekeken. Polak, die ondanks de kritiek op zijn scherpe pen gehandhaafd bleef als hoofdredacteur van de zionistische kolommen in het Centraal Blad¹²⁸, was ook hier de woordvoerder van de Bond. Intussen was hij in dit jaar tot meer zakelijkheid en duidelijkheid gerijpt.

Tegenover de mening van Ricardo stelde hij dat onder de joden geen vorming van een werkgevers- contra werknemersstand had plaatsgevonden. De behoeftigen waren arm om dezelfde redenen die ook de gegoeden schaadden, nl. het antisemitisme. Hiermee ging hij voorbij aan de toch zeer goed waarneembare feitelijkheid dat ook onder de joden armen en rijken voorkwamen en dat dus het antisemitisme niet overal schuldig aan was. Hij ging zelfs zo ver een klassenstrijd binnen de joodse ghetto's uit te sluiten alsof deze alleen maar kan bestaan binnen het kader van een werkgevers-werknemerspatroon. Aan de andere kant wees hij er terecht op dat binnen de arbeidersbeweging aparte joodse verenigingen ontstonden, omdat de specifiek joodse economische problematiek door de socialisten werd miskend. De enige Nederlandse vakvereniging die men joods kon noemen, de diamantbewerkersbond, echter vertoonde weer assimilatorische tendensen door b.v. haar jaarvergaderingen op sabbath te houden zodat orthodoxe leden deze niet konden bijwonen¹²⁹.

Over het algemeen had Polak, ondanks zijn weinig houdbare theorieën, een aardig inzicht in de zwakke plekken van met name het Nederlandse socialisme. Vooral het starre orthodoxisme van Henriëtte Roland Holst, Cornélie Huygens en Frank van der Goes moesten het ontgelden. Zij waren mensen, die, naar hij zei „van uit hunne buitenplaatsen achter hun lessenaars Marxisme doceeren, zoals een koopman achter zijn lesenaar zijn reiziger voorschrijft, hoe hij op reis de klanten moet

¹²⁷ C.B. 15-8 '02.

¹²⁸ vgl. Verslag jaarvergadering N.Z.B., C.B. 8-11 '01.

¹²⁹ C.B. 15-10 '02.

behandelen”, terwijl „mannen, die in de beweging zijn en minder sportlik socialisme voeren, dan die heeren en dames, mannen als van Kol, Schaper, Troelstra e.a., vrij wat minder dogmatisch zijn dan de dames en heeren van de reine filosofie”¹³⁰. Met voldoening constateerde hij dan ook dat Schaper en Troelstra enkele jaren later het starre internationalisme loslieten¹³¹, terwijl trouwens van Kol en Tak vrij alert waren voor joodse belangen¹³². Een ander punt waar Polak graag op hamerde was het antisemitisme in de arbeidersbeweging. Volgens hem zou Henri Polak altijd moeten wijken voor niet-joden bij de kandidaatstellingen in de niet-joodse districten. Als bewijs noemde hij het opzij schuiven van Henri Polak in het socialistische district Amsterdam IX voor een nieuweling, de jonge predikant F. W. N. Hugenholtz¹³³. Dit was geen sterk argument. Het is logisch dat de S.D.A.P. de populaire Henri Polak meer nodig had voor het joodse district III dan voor het gegarandeerde IX. Men zou zelfs de zaak kunnen omkeren en zeggen dat Henri Polak bij voorkeur in een joods district werd ingezet, omdat de joodse kiezers meer geneigd waren op een jood te stemmen.

Het antisemitisme in de arbeidersbeweging is een moeilijk punt. Het is bekend hoe Marx schreef over de joodse kapitalisten en de joden op die hoop gooide. Maar Marx zag als oorzaak van de ondeugden van deze kapitalisten ook weer een bepaalde economische situatie, nl. de overgang naar een industrieel tijdperk die behoefte schiep aan een cosmopolitisch volk met internationale handelscontacten. Dit maakte de joodse kapitalisten evenzeer tot slachtoffers als boosdoeners. Of er in de S.D.A.P. een abnormaal sterk antisemitisme bestond, is moeilijk uit te maken. Volgens Meijer was het er¹³⁴, maar de zionisten in deze tijd, die er belang bij hadden om het te signaleren, klaagden er opmerkelijk weinig over. Zelfs Polak meende dat de socialisten tot dusver het antisemitisme hadden verworpen, maar voegde daaraan pessimistisch toe dat ook bij hen op den duur de natuur sterker zou zijn dan de leer, omdat joden bereid waren tegen lagere lonen te werken dan niet-joden¹³⁵. Merkwaardigerwijze was de boven genoemde theorie van Marx weer een argument voor het zionisme in een lezing van mr. Isidore Hen, een van de burgerlijke zionisten die een brug wilde slaan tussen zionisme en socialisme. Immers, volgens Marx was de

¹³⁰ C.B. 15-10 '02

¹³¹ J.W. 1-9 '05, 2-3 '06

¹³² vgl. voor Tak J.W. 13-9 '07; van Kol heeft zich vooral na de eerste wereldoorlog bezig gehouden met de getroffen Oost-europese joden.

¹³³ C.B. 15-10 '02

¹³⁴ J. Meijer, *Tussen Götterdämmerung en Morgenrood*. Amsterdam 1951 p 19 e.v. In het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis is een map met brieven die naar Het Volk werden gestuurd over de zaak Wijnkoop-Hugenholtz in 1906. Beiden claimden bij de Centrale (Arbeiders-Verzekering en Depositobank) eenzelfde functie. Deze affaire heeft de gemoederen toen nogal bezig gehouden o.a. omdat Wijnkoop met enige vrienden postte tegen Hugenholtz. Het karakter van de ruzie was uitermate geschikt om antisemitische uitlatingen te bevorderen. Toch zit in de map ingezonden brieven (waarvan niet alles gepubliceerd werd) maar één brief van onverbloemde antisemitische strekking. Uit de anderen spreekt alleen oprechte bezorgdheid over de reputatie van de partij zonder dat Wijnkoop, die duidelijk ongelijk had, op enige onfrisse manier werd beoordeeld. Dit zou kunnen pleiten tegen de mening van Meijer.

¹³⁵ C.B. 2-2 1900, J.W. 30-3 '06.

maatschappij bezig zich te emanciperen uit zijn afhankelijkheid van het joodse aandeel in de handel. Men meende dat de joden nu terug konden gaan naar Palestina, zoals de Chinezen terug naar China, nu de christenen de joden in hun bedrijf overtroffen¹³⁶. Deze lezing trok overigens veel aandacht, omdat er betrekkelijk veel joodse socialisten bij aanwezig waren. Uit de nasleep blijkt dat er zich twee partijen aan het vormen waren: de socialisten die zich afvroegen of zij het zionisme in hun overtuiging konden integreren, en de burgerlijke zionisten die zich afvroegen wat zij vanuit hun standpunt konden accepteren aan socialistische theorieën. Voor de eersten was belangrijk de vraag of de N.Z.B. de prioriteit van de klassenstrijd erkende binnen de nationale emancipatie van de joden. De tweede partij had het nadeel dat zij verdeeld was, maar zij vormde een aardige overeenkomst met de orthodoxe zionisten voor wie de religie heilig en onaantastbaar was: de burgerlijke zionisten waren pragmatici voor wie het zionisme heilig was en al het andere wilden zij wel van geval tot geval op zijn mérites beoordelen¹³⁷. Dit bracht met zich mee dat er sterke meningsverschillen konden bestaan onder deze groep, maar zij waren het toch wel eens in hun algemene huiver voor socialistische insluipselen in het zionisme. De socialisten hebben dan ook altijd een zeer kleine minderheid gevormd in de N.Z.B.

Tussen alle hooglopende discussies door werd er echter ook gehandeld. Het proletariaat moest beschaving bijgebracht worden „als Jood en als mensch”¹³⁸. Dat betekende eigenlijk het een nationaal bewustzijn bijbrengen. Sinds de oprichting van de N.Z.B. werden allerwege en meest op zionistisch initiatief clubs opgericht waar bibliotheken, cursussen en lezingen kennis moesten bijbrengen over het jodendom, ook het moderne. Het begon met verenigingen voor de meer gegoeden, waarin echter aandacht voor sociale vraagstukken een steeds belangrijker onderdeel gingen vormen. Dit kon variëren van een verbinding met een weldadig doel, „bijvoorbeeld een behoeftigen 13-jarigen jongeling een stel bovenkleederen verschaffen”¹³⁹ tot de verhouding kapitaal-arbeid als onderwerp voor een lezing te kiezen (maar dan wel door een rabbijn en getoetst aan de tora)¹⁴⁰. De samenhang van de hausse van dit soort verenigingen en het eerste optreden van de zionisten geeft ongetwijfeld opperrabbijn Justus Tal gelijk, toen hij in 1925 terugblikte op een kwart eeuw en constateerde dat vooral de zionisten hadden bijgedragen tot een popularisering van joodse kennis en wetenschap¹⁴¹. En Tal was geenszins een onverdeelde sympathisant van het zionisme. De verdienste hiervan is des te groter wanneer men bedenkt dat de N.Z.B. eigenlijk een lilliputter was onder de andere joodse organisaties.

In een volgend stadium werd in Den Haag het Joodsche Vereenigingslokaal opgericht voor de mindere man. Doel hiervan was d.m.v. een leestafel en cursussen joodse kennis bij te brengen aan een groep mensen voor wie het orthodoxe jodendom een lege formule was geworden en die verloren dreigde te gaan voor een wat mo-

¹³⁶ De Joodsche Courant 9-1 '03.

¹³⁷ vgl. C.B. 23-1; 6-2; 13-2 '03.

¹³⁸ C.B. 18-10 '01.

¹³⁹ Voorstel oprichting literaire sociëteit Rotterdam, C.B. 29-11 '01.

¹⁴⁰ vgl. N.I.W. 22-6 1900.

¹⁴¹ J. Tal, Een kwart eeuw Nederlandsch Jodendom. Zwolle 1923, p. 309.

derner en meer aansprekelijk jodendom als zij niet bijtijds daarover iets konden leren. Het is dan ook niet verwonderlijk dat bij de oprichting hiervan, zoals trouwens ook van andere soortgelijke verenigingen, rabbijnen en zionisten de handen ineen sloegen en samenwerkten om een dam tegen de assimilatie op te werpen. Dat deze samenwerking telkens werd bedreigd met disharmonie over de opvatting, t.a.v. echte joodse kennis is duidelijk. In Den Haag waren van de 8 bestuursleden van het lokaal minstens 4 zionist, zoals Kann, opperrabbijn Tobias Lewenstein en Samuel Franzie Berenstein¹⁴². Belangrijker echter werd de Toynbeehall in Amsterdam, omdat deze minder dan in Den Haag een min of meer toevallige liefhebberij was van enige goedwillende heren.

De Toynbeehalls waren van Engelse origine, in 1884 voor het eerst opgericht en genoemd naar de Engelse socioloog Arnold Toynbee. Doel van deze halls was een contact tot stand brengen tussen studerende jeugd en arbeidende bevolking. Het was ook de bedoeling dat de studenten in de arbeiderswijken gingen wonen. Zij verzamelden daar sociale gegevens en ondernamen experimenten op het gebied van het onderwijs¹⁴³. In Nederland werd dit initiatief nagevolgd met de oprichting van Ons Huis in 1892 met als doel volksontwikkeling zonder politieke of godsdienstige propaganda. Omdat de socialistische beweging zich echter afzijdig hield is er niet veel succes geboekt. De oprichting van een joodse Toynbeehall in de Rapenburgerstraat in Amsterdam was een idee van Eduard Pool uit Hengelo, een van de socialistische zionisten. Hij zag erin een remplaçant voor de oude synagoge, die eens een echte volkse verenigingslokaliteit was geweest¹⁴⁴. Waarschijnlijk was hij het niet eens met de officiële interpretatie van zionistische zijde: de hall zou niet alleen een dam moeten opwerpen tegen de assimilatiezucht, maar ook tegen de steeds feller wordende klassenstrijd; zij moest bewijzen dat bij alle belangenverschillen onder de joden het nationale saamhorigheidsgevoel sterker was¹⁴⁵. Een mooi streven, maar tot mislukking gedoemd.

Hoewel het idee dus afkomstig was van Eduard Pool, was het weer Gerhard Polak die de grote drijfveer was voor de oprichting. De „bekende, werkzame heer” mocht dan ook de feestelijke opening leiden¹⁴⁶. Belangrijk was dat de zionisten er in waren geslaagd een breed front van deelnemende organisaties voor het project te interesseren. Later zou blijken dat hieraan ook grote nadelen waren verbonden. Elf organisaties, alle werkzaam op joods-sociaal terrein, deden mee: o.a. Sjemiras Sab-bath, een vereniging die probeerde de sabbathrust voor joodse werknemers veilig te stellen, Betsalel, een vereniging van joodse handwerkslieden, Achawah, de bond van godsdienstonderwijzers, en de belangrijke Handwerkers Vriendenkring, een van de oudste Nederlandse vakverenigingen. Niet mee deed de Alliance, hoewel zij de hall wel financieel steunde¹⁴⁷. De oprichting verliep echter niet van een leien dakje.

¹⁴² C.B. 27-9 '01.

¹⁴³ Encyclopaedia Britannica onder Toynbee-halls.

¹⁴⁴ C.B. 25-1 '01.

¹⁴⁵ C.B. 20-12 '01.

¹⁴⁶ C.B. 27-12 '01.

¹⁴⁷ C.B. 20-9 '01; 30-1 '03.

Er waren bedenkingen tegen het toelaten van niet-joden. Men vond dat de hall geen reden van bestaan had als zij voor dezen werd opengesteld, omdat niet-joden toch geen joodse beschaving wensten. Gelukkig wezen tegenstanders van dit sectarisme erop dat de joden, die zelf wel toegang hadden tot het niet-joodse Ons Huis, moeilijk andersdenkenden konden weren en dat het niet gemakkelijk te verteren was om in een kring waar joden juist het minste discriminatie ondervonden zelf drempels op te gooien. Een aanvaardbaar compromis vond men dan ook in het voorstel dat in het bestuur en de commissies alleen joden mochten zitten. Het voorlopig comité bestond ook hier voor het overgrote deel uit zionisten¹⁴⁸. Intussen lokte het gerucht dat alleen joden zouden worden toegelaten van de zijde van de joodse socialist Max Pam de beschuldiging uit dat de hall tot antisemitisme zou leiden¹⁴⁹. Ook waren er twijfels of men werkelijk de mensen zou bereiken die men op het oog had. Bij de inschrijving bleek deze vrees echter ongegrond.

Voor de leestafel gaven zich op 188 deelnemers, van wie maar 40 konden worden toegelaten (dit gebeurde door loting); 240 vrouwen tussen 15 en 40 jaar wilden meedoen aan de verstelcursus; 58 analfabeten werden ingeschreven voor lees- en schrijflessen; 128 voor herhalingsonderwijs; 73 voor gewoon lager onderwijs (van wie 28 mannen tussen 14 en 40 jaar en 45 vrouwen tussen 13 en 50 jaar); 54 personen meldden zich voor de Hebreeuwse cursus. Bovendien werden eens in de twee weken gratis rechtsadviezen verstrekt aan leden, niet-leden moesten daarvoor 15 cent betalen¹⁵⁰. De start was dus gunstig genoeg. Bij de opening was zelfs een opperrabbin aanwezig, de Portugees-Israëlitische Izak van Juda Palache, de andere rabbijnen lieten verstek gaan¹⁵¹. Een jaar na de oprichting werden de werkzaamheden ook nog uitgebreid en toen bleken de lokalen al te klein te zijn¹⁵². Een blijspel, door leden opgevoerd, had veel succes, al was er een onwennig giechelend publiek en waren er te veel onrustige kinderen¹⁵³.

En toch was de hall vijf jaar later een verlopen zaak. Eduard Pool bekeek met droefenis dit verloop, nog een keer zijn ideaal belijdend van de oude synagoge toen de geestelijke leiders van de joodse gemeenschap ook de sociale leiders waren. Hij meende dat de oorzaak van het falen van de hall was de vervreemding der welgestelden van „hun volk” en dat er in Amsterdam weinig ijver was om van het zionisme een echte volksbeweging te maken¹⁵⁴.

Hoewel het nergens vermeld werd, is het mogelijk dat het eerste enthousiasme na het ontstaan van de hall bekoelde toen men oog in oog stond met de moeilijkheden en het geduldwerk dat een onderwijzende taak (want dat was tenslotte het werk in de hall) onder een weinig ontwikkelde bevolking aankleefde. Een ongunstige faktor

¹⁴⁸ nl. A. J. Mendes da Costa, I. Hen, Polak, S. Seeligmann, H. Pinkhof, H. Barnstein, C.B. 20-9 '01.

¹⁴⁹ C.B. 18-10 '01.

¹⁵⁰ C.B. 27-12 '01; 25-4 '02; gemiddeld werden 4 à 5 rechtsadviezen verstrekt op de wekelijkse avond, C.B. 30-1 '03.

¹⁵¹ C.B. 27-12 '01.

¹⁵² C.B. 30-1 '03.

¹⁵³ C.B. 19-12 '02.

¹⁵⁴ C.B. 26-10 '06.

was ook de inrichting van het bestuur, dat werd gekozen uit vertegenwoordigers van de deelnemende verenigingen. Vooral omdat de verschillende organisaties een meer dan orthodoxe ijver aan de dag zouden leggen. Al een jaar na de oprichting van de hall bleken de Vereeniging ter bevordering van de belangen van het Jodendom en enkele leden van de bond Achawah te twijfelen aan de orthodoxe oprechtheid van de bestuurders van de hall. Men had ernstige bezwaren tegen voorzitter Gerhard Polak, omdat deze te ver van het jodendom zou afstaan. De critici verdachten het bestuur ervan alleen maar uit opportunistische overwegingen de medewerking van orthodoxe organisaties te hebben gevraagd. De oprechte verdediging van de ongodsdienstigen dat men niets wilde doen dat in strijd zou zijn met de religie werd nauwelijks als een bewijs van goede trouw geaccepteerd. Het hele geschil werd teruggebracht tot het dilemma Toynbeehall in de jodenwijk of joodse Toynbeehall. Ongetwijfeld had het openstellen voor niet-joden bijgedragen tot de tegenzin van de orthodoxe dwarsliggers. Er ontspoon zich dan ook een debat of de lezingen wel joods genoeg waren en voorzitter Polak riep wanhopig dat men toch niet kan leren joods te verstellen. Terecht stelde men dan ook dat de geestelijkheid toch wel sterk had gefaald in haar arbeid en dat hier sprake was van een ultramontaans drijven¹⁵⁵. Men kan meevoelen met een bitter zionistisch commentaar dat joden zich ertegen verzetten dat een joodse Toynbeehall joodse beschaving aan joodse proletariërs probeerde bij te brengen¹⁵⁶. Dit commentaar werd overigens jaren later geleverd naar aanleiding van het cynisch antwoord van de Amsterdamse kerkeeraad op een verzoek om subsidie aan de Toynbeehall. Het werd afgewezen, „omdat er niet getornd mocht worden aan het eerbiedwaardige systeem, dat het prestige van de gemeente naar buiten zoo verhoogde, dat de vereenigingen die zich het bevorderen van de belangen der gemeente ten doel stelden zich zelf financieel bedruipen”¹⁵⁷.

Intussen lijkt de uitspraak van Polak: „Wij vrijzinnige Joden die in de Kerkeeraad, Weeshuizen en overal toonen de denkbeelden van anderen te eerbiedigen zonder die te onderschrijven, schijnen zoo langzamerhand de eenige beweegkrachten te zijn in het Jodendom, die nog in staat zijn iets voor de lagere volksklasse te volbrengen”¹⁵⁸ weer sterk overdreven. Hij schreef dit naar aanleiding van een tweede belangrijk sociaal initiatief van de zionisten. In 1871 was in de Spuistraat in Amsterdam een gaarkeuken geopend waar minvermogenden goedkoop konden eten of vanwaar zij eten mee naar huis konden nemen. Deze Volksgaarkeuken bestaat nog en is een geliefd trefpunt geworden voor oudere mannen, winkelende huisvrouwen en studenten die daar een eenvoudige maar smakelijke hap kunnen eten. Al vanaf de oprichting van de Volksgaarkeuken had Barnstein, een Oost-europese immigrant en zionist, geijverd om er naast een kosjere keuken voor orthodoxe joden te openen. In mei 1903 werd er een opengesteld met als eerste menu spinazie, runderlappen en aardappelen. Een maaltijd hier was 2 cent duurder dan in de gewone gaarkeuken, omdat

¹⁵⁵ C.B. 20-2 '03; 1-5 '03.

¹⁵⁶ J.W. 16-8 '07.

¹⁵⁷ C.B. 14-12 '06.

¹⁵⁸ C.B. 1-5 '03.

de bereiding van het kosjere voedsel extra kosten met zich meebracht. Er was plaats voor 64 personen in de lokaliteit die eens Apollo had geheten. Hoewel de aanvangskosten waren bijeengezameld door verschillende joodse verenigingen, werd de keuken geëxploiteerd door het Nutsbestuur van de gaarkeukens¹⁵⁹. Ook dit project bloeide echter niet lang. Al na een jaar kwam er een vaag berichtje in het Centraal Blad dat het niet goed ging met deze gaarkeuken die eens zo feestelijk was geopend¹⁵⁹. De redenen werden niet vermeld. Misschien hing het wansucces samen met het joodse familieleven dat zich sterk concentreerde om de eettafel en het klaarmaken van maaltijden.

Een derde poging om de volksmassa te winnen voor het zionisme was de oprichting van Het Joodsche Volksblad, bijvoegsel van De Joodsche Courant, een blaadje dat in 1902 door enkele Haagse (veelal orthodoxe) zionisten was begonnen¹⁶¹. Doel van het Volksblad was „de belangen van de joodse arbeiders en volksklasse vanuit joods standpunt te behandelen”¹⁶². De lijst van medewerkers toont het traditionele beeld van goedwillende intellectuelen en hogere standen, zoals, behalve de onvermijdelijke Gerhard Polak, mr. Ed. Belinfante, Franzie Berenstein, de latere opperrabbijn van Amsterdam A. S. Onderwijzer en de arts H. Pinkhof. Het eerste nummer gaf een artikel over het sabbathprobleem van de joodse diamantbewerkers, een toen nogal brandende kwestie. Het was van de hand van A. Abraham, waarschijnlijk de enige medewerker uit de klasse waarvoor het blad bestemd was. Een uitschieter naar de andere kant waren de bijdragen van Pinkhof, een van de parnassiem die in 1900 had gestemd voor de verhoging van het snijloon op het gevogelte in de kosjere vleeshal en het onbegrijpelijk had gevonden dat deze verhoging werd beschouwd als een extra belasting voor de armen¹⁶³. In het Joodsche Volksblad stelde hij de vraag: Moet de Werkman Nieuw-Malthusiaan worden? Zijn antwoord was een categorisch neen; immers, de werkman en zijn kind zouden maar verwend worden, de arbeiders zouden overgordijnen en namaak-rijkeluismeubeltjes kopen, het kind zou wel elke dag een ei krijgen, maar daarom nooit tevreden zijn¹⁶⁴. Nu was Pinkhof wel een extreem geval, maar hij is wel representatief voor eenzelfde kloof tussen zionisten en volk als tussen de liberalen en het volk, ondanks alle goed bedoelde pogingen om een brug te slaan.

Dit bleek weer eens te meer bij een incident naar aanleiding van een der vele protestvergaderingen na de progroms in Kisjinev in 1903. Deze had hier te lande een algemene verontwaardiging gewekt en er werd een inzamelingscomité opgericht waarin ook bekende niet-joden zitting hadden. Speciaal de S.D.A.P. had veel aandacht voor de moordpartij, zij het dan dat zij bij monde van Wijnkoop, bête noire van de zionisten, de progrom interpreteerde in marxistische zin. Dat wilde zeggen

¹⁵⁹ Het Volk 6-5 '03; C.B. 1-5 '03.

¹⁶⁰ vgl. C.B. 19-8 '04.

¹⁶¹ sept. 1902, redacteur was S. Franzie Berenstein, directie eerst I. Abrahams en vanaf dec. '02 de gebrs. de Lieme in Den Haag.

¹⁶² Joodsch Volksblad 29-5 '03.

¹⁶³ vgl. C.B. 19-10 1900.

¹⁶⁴ J.V. 12-6 '03.

dat hij erin niet een tegenstelling Rus-jood zag, maar de economische tegenstelling geldlener-boer; hij zag bovendien heel goed dat de progrom een van de middelen van het tsarenregime was om een dreigende revolutie te onderdrukken¹⁶⁵. Zoals men uit het voorafgaande kan afleiden moest dit wel op felle tegenstand stuiten bij de zionisten, omdat deze visie de door het antisemitisme historisch gegroeide uitzonderingspositie van de joden negeerde. De Amsterdamse afdeling van de S.D.A.P. nu organiseerde een aparte Kisjinewbijeenkomst naast een zionistische. Dit wekte nogal bevreemding bij socialisten en zionisten omdat er door de verontwaardiging over de misdaden in Rusland wat solidariteit tussen beide bewegingen was gegroeid. Toen moest de historie van de twee protestbijeenkomsten uit de doeken worden gedaan. Volgens Henri Polak was de S.D.A.P. wel gedwongen geweest een eigen meeting te organiseren. De N.Z.B. had nl. eerst Tak als spreker op hun bijeenkomst uitgenodigd, omdat deze niet joods was en daardoor een algemeen karakter aan de demonstratie zou geven en omdat deze als onorthodoxe socialist het specifieke van de joodse gruwelen erkende, iets wat de echte marxisten immers niet deden. Tak echter zou de uitnodiging hebben geweigerd omdat hij geen reclame wilde maken voor het zionisme¹⁶⁶. In werkelijkheid lag de zaak minder eenvoudig. Volgens de zionistische organisatoren Polak en Willem van Leer, een socialist, was oorspronkelijk het Amsterdamse liberale gemeenteraadslid Hubrecht als spreker uitgenodigd, omdat het comité speciaal mensen uitzocht uit kringen waarvan men geld voor de slachtoffers kon verwachten. Hubrecht meende dat er wat dit betraf er weinig van de S.D.A.P. viel te verwachten (inderdaad werd hier nog steeds geld ingezameld ten behoeve van de slachtoffers van de grote staking die ook in 1903 plaatsvond). Volgens Gerhard Polak adviseerde Hubrecht daarom uit die kring geen spreker uit te nodigen, terwijl volgens van Leer Hubrecht niet wilde komen als Tak ook kwam. Hoe het zij, op het laatste moment was Hubrecht om onbekende redenen verhinderd en zaten de zionisten zonder niet-joodse spreker met de handen in het haar. Van Leer kreeg opdracht alsnog Tak te benaderen alsmede toestemming om de voorgeschiedenis uit te leggen. Tak weigerde nu te komen¹⁶⁷ en dat is wel begrijpelijk.

Het is op zijn minst merkwaardig dat de zionisten hun blunders zo openlijk toegaven. Men vraagt zich af of zij bewondering verdienen voor de eerlijkheid waarmee zij hun staaltje van Realpolitik toegaven of verwondering vanwege zoveel naieve stommiteit. Helaas lijkt het laatste het meest waarschijnlijk. Zo is ook het meest welsprekend voor de incomptabilité tussen zionisten en socialisten de interpretatie van de gebeurtenissen zelf in Kisjinev. Voor de socialisten waren de progroms niet een geïsoleerde actie tegen de joden, maar een van de vele aspecten in de Russische onderdrukking van joden en Polen en Finnen, bovendien een afleiding van de problemen die het Russische bewind had met haar opstandige onderdanen. Een opvatting die momenteel weinig bestrijding zal ontmoeten, zelfs wanneer men in aanmerking neemt dat men tegenover joden anders optrad dan tegen Finnen en Polen.

¹⁶⁵ Joodsche Courant 12-6 '03.

¹⁶⁶ id.

¹⁶⁷ ingezonden brieven van van Leer en Henri Polak in J.C. 26-6 '03.

Wijnkoop stelde op de bijeenkomst van de S.D.A.P. in Amsterdam dat het beeld van Russen contra joden een simplificatie was, omdat onder de aangevallenen ook studenten, professoren, socialisten, etc. waren. Volgens hem was zelfs het paleis van de goeverneur van Bessarabië, waarin de stad lag, aangevallen (dit werd overigens bestreden door Loopuit die Wijnkoop verweet deze wetenschap uit Russische berichten te putten, terwijl de Russische regering er alle belang bij had de moorden als niet uitsluitend tegen joden gericht voor te stellen). Wijnkoop zag de progrom dan ook als een strijd tussen een ontworteld feodalisme en de groeistuipen van een industrialisatieproces¹⁶⁸. Het Volk gaf behalve verslagen en gruwelijke details van de acties ook plaats aan commentaren van Jean Jaurès en zelfs Max Nordau die beiden ook het economisch aspect belichtten en in interpretatie niet essentieel van elkaar verschilden, ook al was Nordau bepaald geen socialist¹⁶⁹.

Hiervoor was weinig waardering van de zijde van de zionistische redactie in het Centraal Blad. Polak somde wel de niet-joodse kranten op die geen aandacht besteedden aan de progroms of ze zelfs vergoelijkten, zoals enkele katholieke bladen¹⁷⁰, maar voor de voorlichting van Het Volk had hij weinig waarderende woorden. Niet alleen meende hij (terecht of ten onrechte) dat Wijnkoop het bestaansrecht van de joden als zodanig bestreed, maar hij vermeldde ook dat in Het Volk zonder protest was geschreven dat joden volgens bijbel en talmoed uitzuigers zijn¹⁷¹. Ook de commentaren vanuit zionistisch standpunt op de pogroms zelf zijn teleurstellend. Dat men ze zag als een bewijs dat de joden een eigen land moesten hebben is natuurlijk een honorabele opvatting, dat er veel emotie en aandacht was voor vorming van inzamelingscommissies voor de slachtoffers was noodzakelijk. Maar liever dan deze nieuwe en toch onverwachte uitbarsting te analyseren, op hoe zionistisch beperkte manier dan ook, werd de bovenvermelde opsomming van kranten die wel en niet aandacht eraan besteedden gegeven. Waarbij de ongenueanceerde tegenzin tegen de socialistische interpretatie die verder keek dan de joodse wereld iets geborneerds heeft. Want nergens vindt men bij deze gelegenheid aan de kant van de zionisten een besef dat het noodzakelijk is om te kijken naar de vervolgers wanneer men achter de oorzaak van de vervolging wil komen. In deze sfeer paste dan ook het voldane commentaar naar aanleiding van een bewogen Kisjinevstukje van David Cohen, toen nog student in Leiden: „Dat deze stem uit Leiden komt, uit een milieu van intellectueelen, dient wel opgemerkt. Aan zoodanigen heeft onze beweging behoefte”¹⁷². Hoe kortzichtig klonk dat in combinatie met die andere kortzichtigheid om liever steun te zoeken waar geld te verwachten was dan bij de au fond zoveel meer verwante en op lange termijn nuttiger socialisten. Er waren gelukkig wel pleidooien voor een grotere samenwerking met het socialisme, nu de gebeurtenissen in Kisjinev hadden bewezen dat beide bewegingen toch voor dezelfde ontrechten op de bres stonden.

¹⁶⁸ Het Volk 10-6 '03.

¹⁶⁹ Het Volk 9-6; 11-6 '03.

¹⁷⁰ C.B. 22-5 '03; De Telegraaf was de enige niet-joodse courant die bereid was giften voor de slachtoffers in ontvangst te nemen.

¹⁷¹ J.W. 30-6 '05.

¹⁷² C.B. 29-5 '03.

Maar dit werd met dooddoeners afgedaan onder het motto: het socialisme is op de verkeerde weg¹⁷³. Waarom werd er niet bij verteld. Ook de erkenning van mr. Isidore Hen dat er toch wel een kern van waarheid in de socialistische interpretatieschool, dat het antisemitisme door een burgerlijke beweging werd gebruikt om haar machtspositie te behouden¹⁷⁴, vond weinig weerklank.

Een gevoelige slag voor de propaganda van de N.Z.B. onder het proletariaat was ook het verlies van twee van haar steunpilaren, Abraham van Collem en A. B. Kleerekoper, aan de concurrentie. Het verlies van van Collem was ogenschijnlijk niet zo belangrijk, omdat zijn waarde als propagandist twijfelachtig was, zoals in het vorige hoofdstuk is gebleken. Maar van Collem was de eerste Bondsvoorzitter, die bovendien zo gevoelvol over het mooie in het zionisme had gesproken, en hij brak al na een jaar met de Bond. Het merkwaardige was dat hij, zelf als een duidelijk filantropische zionist gestart, er de brui aan gaf omdat hij zich stootte aan hetzelfde euvel in Nordau's redevoering in Amsterdam. In juli en augustus 1900 heeft hij dit, met zijn andere bezwaren uiteengezet in De Kroniek, het weekblad van Tak. Zijn argumentatie tegen het zionisme was niet alleen verrassend radicaal, maar ook vooruitziend.

In de eerste plaats erkende hij zelf het zionisme aanvankelijk als een middel ter verheffing van het ghettoproletariaat te hebben gezien, nl. overplaatsing naar Palestina. Maar later was hij tot het inzicht gekomen dat het ook daar het ellendige lot van een industrieproletariaat zou wachten. Hij voegde daaraan een opmerkelijke voorspelling aan toe: de eertijds uitgebuite joden zouden na vestiging in Palestina onvermijdelijk de uitbuiters worden van de omwonende primitieve Arabische volkeren¹⁷⁵. Ruim twee jaar later keerde hij zich in De Nieuwe Tijd, het maandblad van Henriëtte Roland Holst en Frank van der Goes, tegen de ouvertures uit zionistische kringen om met de socialisten samen te gaan. Hij verweet het zionisme een exclusivisme dat een deelprobleem uit een totaliteit wilde oplossen en hij meende dat de joodse socialisten, ook al hadden zij de bitterheid van de vervolgingen geproefd, zich toch niet bij het zionisme konden aansluiten, „omdat de partij der Zionisten de klassenstrijd verzwijgt, den rassenstrijd aanhitst, zich vermeidt in de hoedanigheden en eigenschappen van een vroeger glorieus volk en bewonderend gebogen ligt over de boeken eener sinds lang verbleekte uitverkorenheid”¹⁷⁶. „Het Zionisme gunstigst genomen en bijna als een wonder, sluit de Joden in een kring van socialistische gemeenschappelijkheid maar dan nog altijd ver van Perzen, Arabieren, Bedouïnen en de hen omzwervende Aziaten-groepen”¹⁷⁷. Men kan niet anders dan toegeven dat van Collem met dit oordeel een scherp inzicht toonde in de feilen van het zionisme. Maar men kan ook niet verbaasd zijn dat zijn uitspraken in de N.Z.B. met een schouderophalen werden beantwoord middels een stukje met de minachtende titel:

¹⁷³ C.B. 31-7 '03.

¹⁷⁴ Het Volk 5-6 '03.

¹⁷⁵ De Kroniek 21 en 28 juli; 4 aug. 1900.

¹⁷⁶ De Nieuwe Tijd febr. '03, p. 83/84.

¹⁷⁷ id.

„Ook een bestrijder”. De omstandigheid dat een leider van weleer tot een bestrijder was geworden werd bij deze gelegenheid als een teken van leven in de zionistische beweging gezien¹⁷⁸! Maar het zou wel een bovenmenselijke opgave voor een beweging zijn geweest om haar essentie aan een kritisch onderzoek te onderwerpen.

Meer ontgaan was men over het verdwijnen van Kleerekoper uit de zionistische gelederen in 1909. Hij was Asser Benjamin, de gloedvolle propagandist, onze Asser¹⁷⁹, die de N.Z.B. desnoods wel op haar knieën, als het moest, had willen terughalen. Waarschijnlijk kon niemand zijn gehoor zo pakken als de latere auteur van de Oproerige Krabbels in Het Volk, toen in de N.Z.B. spijtig de „oproerige-krabbelaar-naar-omhoog” genoemd, omdat men (terecht of ten onrechte) meende dat A.B.K. niet om de beginselen maar uit opportunisme naar de S.D.A.P. was overgegaan. Zeker is dat de S.D.A.P. wèl voer bij zijn bekering. Volgens Vliegen stonden de ouderen wat sceptisch tegenover zijn plotselinge toetreding tot de S.D.A.P. vanwege zijn recent lidmaatschap van de N.Z.B., waarin hij ook nog niet eens tot de socialistische vleugel had behoord. Bovendien was hij redacteur geweest bij De Telegraaf. Maar de jonge Kleerekoper beschikte over zo'n geweldig en in de Nederlandse socialistische beweging zeldzaam redenaarstalent dat reserve snel verkeerde tot dankbaarheid voor deze aanwinst¹⁸⁰.

Kleerekoper was de zoon en kleinzoon van een rabbijn. Zijn grootvader was Jesaja Kleerekoper, door zijn kudde rebbe Sjaja genoemd. Een van het toen al zeldzamer wordende type rabbijnen die nog echt rebbes waren. Hij liep rond in de kledij van het eind van de achttiende eeuw, compleet met kuitbroek en steek¹⁸¹. Asser Benjamin was een groot vereerder van deze grootvader die goed werk deed voor de veelal arme joodse seminaristudenten; ter ere van zijn gedachtenis werd een stichting opgericht die dit werk voortzette¹⁸². De kleinzoon werd in 1880 in Tiel geboren en studeerde rechten in Amsterdam. Maar hij maakte zijn studie niet af, waarschijnlijk omdat zijn onrustig en spontaan karakter niet accordeerde met de systematische discipline van het vak¹⁸³. In juni 1902 deed hij zijn intrede in de zionistische rubriek van het Centraal Blad met wat impressionistische verhaaltjes over de beweging. In 1904 was hij een van de oprichters van een zionistische studieclub in Amsterdam¹⁸⁴. Toen in 1907 het achtste zionistische congres in Den Haag werd gehouden, kreeg Kleerekoper de eervolle taak het congres namens de Nederlandse organisatie welkom te heren. Hij bewees een goed psycholoog te zijn door dit in het Hebreeuws te doen, een taal die het overgrote deel van het congres niet verstond maar die al lang op de nominatie stond om de officiële taal van het congres, het Duits, te vervangen als de nationale taal van het joodse volk. Kleerekoper oogstte dan ook een stormachtig

¹⁷⁸ C.B. 13-2 '03.

¹⁷⁹ J.W. 24-11 '05.

¹⁸⁰ W. H. Vliegen, *Die Onze kracht ontwaken deed*. Deel II. Amsterdam (1924), p. 465.

¹⁸¹ M. H. Gans, p. 367, 640.

¹⁸² vgl. J.W. 16-2 '06; Kleerekoper schreef zelf: „zijn kleinzoon zet zijn werk voort, maar aangepast aan de tijd: het Baseler program”, id.

¹⁸³ W. H. Vliegen, p. 466.

¹⁸⁴ C.B. 10-6 '04.

applaus¹⁸⁶. Zijn indrukken van dit congres legde hij als verslaggever van De Telegraaf neer en bundelde ze later als Zionistisch Schetsboek¹⁸⁶. Net toen men zich in de N.Z.B. bewust werd van de onschatbare waarde van deze propagandist, brak het conflict uit. Veel ervan was persoonlijk, maar het zou onjuist zijn het uittreden van Kleerekoper als het resultaat van alleen maar een kinderachtige ruzie te zien.

Een eerste principiële conflict was uitgebroken in de boezem van de Amsterdamse afdeling van de N.Z.B. naar aanleiding van de mislukte revolutie van 1905 in Rusland. In een artikel „Jodenpret” was Isidore Hen, redacteur van De Joodse Wachter, hartstochtelijk tekeer gegaan tegen de juichstemming van de joodse socialistische zijde naar Hens mening zeer misplaatst¹⁸⁷. Van de burgerlijke zionisten was misschien hij wel degene die het meest voor het socialisme openstond. De felheid van zijn artikeltje was daarom alleen maar verklaarbaar uit een grote desillusie dat ook bij deze gelegenheid weer joden slachtoffers waren. Het gewraakte stuk werd dan ook veel hoger opgenomen dan redelijk was. Daarbij had Hen als adept van de Tachtigers de slechte gewoonte de inhoud van zijn betoog in de meest letterlijke zin te laten overwoekeren door stijbloempjes. Hierdoor maakte hij zichzelf tot een gemakkelijk doelwit voor sarcasme. De zionistische socialistische Ricardo en Engländer maakten ervan een dankbaar gebruik hem te parodiëren: „de redactie zegt het zo goed en pittig: de vermoorde joodsche mannetjes bezuinigen met filosofisch genie, begiebelen met hun verstandsvingertjes”¹⁸⁸. Hun zakelijke argument was dat de redactie van De Joodsche Wachter de ogen sloot voor het feit dat in de revolutie ook niet-joden waren gevallen en dat deze omwenteling toch echt wel iets anders was dan het optreden van de reactionaire krachten in Rusland¹⁸⁹.

Twee vergaderingen werden door de afdeling Amsterdam aan deze affaire gewijd. Samen met Ricardo en Engländer eiste Kleerekoper van Hen ongelijk te erkennen. Deze nam echter geen woord terug van wat hij geschreven had, maar tenslotte werd een compromis motie aangenomen waarin Hen zich verenigde met de opvatting dat ter voorkoming van misverstanden enige uitdrukkingen in zijn stukje beter hadden kunnen worden gekozen. In de motie werd bovendien geconstateerd dat „zoowel ten gevolge van den Zionistischen zelfweer, als van de revolutionaire beweging in de eerste plaats onze Zionisten en Revolutionairen slachtoffers worden van de Russische woelingen, zonder dat hierdoor de Jodencrisis, gezien den toestand in parlementaire geregeerde landen, kan worden opgelost”. In feite werd dus erkend dat in opstanden als deze voornamelijk joden slachtoffer werden en de conclusie was dan ook dat met deze revolutie eens te meer werd bevestigd dat de oplossing van het

¹⁸⁶ vgl. Stenographisches Protokoll der Verhandlungen des VIII. Zionistenkongresses im Haag. Köln 1907, p. 39.

¹⁸⁸ A. B. Kleerekoper, Zionistisch Schetsboek. Bussum 1907.

¹⁸⁷ J.W. 10-11 '05.

¹⁸⁸ J.W. 24-11 '05.

¹⁸⁹ id.

joodse vraagstuk alleen mogelijk was in een eigen joods land¹⁰⁰. Dit op zich weinig belangrijke incident, dat bovendien geen diepe wonden kon slaan bij de betrokken kemphanen, bewees aan de andere kant weer dat er maar weinig nodig was om een scheiding der geesten tot stand te brengen in de controverse zionisme-socialisme.

Hoewel Kleerekoper zich niet als socialist bekende vóór zijn uittreden uit de Bond en een opmerking in De Joodsche Wachter dat tot voor een half jaar niemand iets wist van zijn proletarisch zionisme¹⁰¹ meer als oprechte verbazing dan als hatelijkheid is te interpreteren, ziet men bij hem toch duidelijk een radicalisering van zijn denkbeelden, die de N.Z.B. tot waarschuwing had moeten dienen. Een staaltje van deze ontwikkeling vindt men bijvoorbeeld in een uitspraak in 1907 dat het joodse proletariaat vervolgd werd omwille van enkele joodse miljonairs¹⁰².

De aanleiding voor de breuk tussen Kleerekoper en de Bond was de affaire de Hond. Meijer de Hond was de populairste volksrabbijn in de Amsterdamse kille. Zelfs in de N.Z.B. erkende men dat de zionisten wel eens bij hem in de leer konden gaan vanwege zijn uitzonderlijk talent om de krachten in de joodse bevolking te mobiliseren. Hij was de motor bij de inzameling voor De Joodsche Invalide, een ziekenhuis dat nu nog op het Weesperplein in Amsterdam staat. Dit was met name een grote prestatie omdat het benodigde bedrag uit veel kleine giften werd bijeengebracht. Rabbijn de Hond nu schreef in augustus 1908 een nogal geruchtmakend artikel, „Vrolijke Treur” getiteld. Hierin laakte hij het formalistische vasten ter gelegenheid van de negende ab, de jaarlijkse treurdag om de verwoesting van de tempel. Naast een pleidooi om meer te letten op de geest die achter deze voorschriften stond verkondigde hij de voor die tijd zeer vrijzinnige stelling dat de boete- en vastenwetten niet allemaal in de talmoed voorkwamen en gedeeltelijk in de loop der tijden door de rabbijnen waren verordonneerd¹⁰³. Dit riekte kwalijk naar het Reformjodendom dat in die tijd opgang deed in Duitsland en de Verenigde Staten. Het Nederlandse orthodoxe jodendom stelde er juist een eer in dat men in dit land niet met dergelijke ondermijnende ideeën was besmet. Het artikel leidde dan ook tot een strijd tussen de Hond en Dünner, de man die bij uitstek op de bres stond voor de onbesmette orthodoxie. Hij weigerde een jaar later de Hond een bewijs van goed gedrag te geven dat deze nodig had om tot het examen van moré, de hoogste rabbijnenrang, toegelaten te worden. De volksrabbijn was toen gedwongen zijn studie te voltooien in Duitsland, waar hij dit bewijs wel kon krijgen. De kwestie de Hond kreeg het karakter van een klassenstrijd omdat hij zo populair was bij het volk. Waarschijnlijk had ook in zijn artikel meer getroffen de uitval naar de rijken die zich aan de letter van de vastenwetten hielden, maar zich tegoed deden aan geoorloofde spijzen¹⁰⁴. In De Joodsche Wachter schreef Gerhard Polak een verontwaardigd commentaar. Volgens hem werd Dünner hier gebruikt om een geliefde eventuele op-

¹⁰⁰ J.W. 5-1 '06.

¹⁰¹ J.W. 26-11 '09.

¹⁰² C.B. 17-5 '07.

¹⁰³ Libanon. Maandblad der Joodsche Vereeniging Touroh Our (de leer is het licht), aug. '08.

¹⁰⁴ I. Lipschits, p. 190 e.v.

volger (Dünner was toen al oud en overleed in 1911) uit te schakelen. Polak noemde dit onjoods en wees erop dat het erge van dit geval was dat men uitgerekend de Hond probeerde te treffen, die het zieleheil behartigde van een groep mensen die meestal door de rabbijnen werden verwaarloosd¹⁹⁵. Naar aanleiding van dit commentaar wilde het Bondsbestuur Kleerekoper als hoofdredacteur van de Wachter schorsen. Het vond het artikel van Polak beneden de waardigheid van het partij-orgaan en schadelijk voor de belangen van het zionisme. Het antwoord van Kleerekoper heeft hen zelf waarschijnlijk verrast en men mag aannemen dat zij de zaak anders zouden hebben aangepakt als zij het van te voren hadden geweten. Hij nam namelijk meteen helemaal ontslag als hoofdredacteur, stuurde per omgaande het archief van het blad op en schreef dat het Bondsbestuur hem nog de somma van f 3,55 schuldig was, die het echter in de kas van het Joods Nationaal Fonds mocht storten¹⁹⁶. Men kon moeilijk misverstaan dat het bestuur voor de meest drastische konsekwenties van zijn besluit werd gesteld en inderdaad vroeg het geschrokken maar naïef waarom Kleerekoper ontslag nam. Deze verwaardigde zich niet daarop te antwoorden, maar verwees naar een bericht van hemzelf in het Algemeen Handelsblad, een gebaar dat bedoeld was om aan te geven dat zijn besluit onherroepelijk was¹⁹⁷. Overigens was het Bondsbestuur, waarvan mr. Franzie Berenstein voorzitter was en David Cohen secretaris, al langer ontevreden met Kleerekopers beleid als hoofdredacteur. Het verklaarde niet ronduit dat men hem te radicaal vond, maar het was duidelijk dat dit het hoofdbezwaar was. Net als in de tijd waarin Polak het hoogste woord had in de propaganda was men ook nu bang potentiële medestanders af te schrikken door een al te felle toon¹⁹⁸. Toch was het geen wonder dat kritische Bondsleden het hele geval belachelijk vonden: immers het Bondsbestuur dwong een redacteur tot aftreden, omdat het een artikel van de hand van een lid van datzelfde bestuur (Polak) afkeurde. Zo zag althans Henri Edersheim het, iemand die men niet van radicale sympathieën hoeft te verdenken, maar die wel begreep hoe groot het verlies van Kleerekoper voor de redactie van de Wachter was¹⁹⁹. Hoe onzeker het bestuur was over de behandeling van deze affaire blijkt wel uit het aftreden van ongeveer de helft van zijn leden, waarbij overigens ook aan het licht kwam dat men door persoonlijke antipathieën niet met elkaar kon samenwerken²⁰⁰.

De tweede kwestie die aanleiding gaf tot veel polemiek was het ventverbod. Van de specifiek joodse sociale problemen, zoals de winkelsluitingswet op zondag, heeft het verbod om op zondag te venten de meeste aandacht gekregen van zionistische zijde. Enige jaren tevoren had een lid van de Haagse gemeenteraad het initiatief genomen om een ventverbod op zondag te laten instellen. Hij was verstoord over de aantasting van de christelijke zondagsrust doordat joodse venters hun waar

¹⁹⁵ J.W. 3-9 '09.

¹⁹⁶ J.W. 17-9 '09; hierin werd de briefwisseling tussen Kleerekoper en het B.B. gepubliceerd.

¹⁹⁷ J.W. 1-10 '09; er stond inderdaad in het Handelsblad van 11-9 '09 een korte mededeling van Kleerekoper die verder geen verklaringen gaf.

¹⁹⁸ Algemene Jaarvergadering van de N.Z.B., J.W. 29-10 '09.

¹⁹⁹ J.W. 1-10 '09.

²⁰⁰ id.

luide aanprezen²⁰¹. De oorspronkelijke redelijke bedoeling was geweest dat dit verbod alleen zou gelden voor de onmiddellijke omgeving van een kerk, maar op den duur werd het uitgebreid voor de hele stad, ook de joodse buurten. Van joodse zijde werd het niet alleen als een discriminerende en absurde maatregel beschouwd (men wees op al het kabaal en straatruoer dat er ook was zonder venters), maar ook als een zeer harde omdat zonder de roep om de mensen uit de huizen te lokken de verkoop snel daalde. In de eerste 10 maanden van 1910 werden dan ook 300 veroordelingen uitgesproken²⁰². De overtredingen moeten talrijker zijn geweest omdat ook het bevoegd gezag niet altijd de zin van het verbod inzag: in minstens één geval trok zelfs de kantonrechter de vervolging in, omdat de zondaar had gevent in de joodse buurt²⁰³. Geen wonder dus dat hierover een algemene boosheid bestond, temeer omdat de venters toch al een marginaal bestaan leidden en onmogelijk de verdiensten van twee dagen, de sabbath en de zondag, konden missen. Dit nu werd door Kleerekoper in een stukje in *Het Volk*, nadat het geweigerd was door de Wachter, aangeroerd, zij het zijdelings. Het ging eigenlijk over het liberale Amsterdamse raads-lid Jacobus Polak, die indertijd vóór een invoering van het ventverbod in Amsterdam had gestemd. Kleerekoper vatte het sociale dilemma in het zionisme als volgt samen: „Waar nu de oplossing van het jodenvraagstuk beduidt de vrijmaking van het joodsche proletariaat, daar zal ieder, die in waarheid en eerlijkheid daaraan mee wil werken, de waarheid onder oogen moeten zien, dat een joodsche bourgeoisie Zion, Jerusalem, en heel het joodsche proletariaat zou verloochenen, zoodra hij in ruil daarvoor zijn brandkast zou moeten afgeven.”²⁰⁴. Zijn grief was dat ook de zionistische kring in dit opzicht niet vrijuit ging, want iemand als dr. Pinkhof had zich verzet tegen een voorstel van de Amsterdamse kerkeraad om stappen te ondernemen tegen het ventverbod. Terecht zag Kleerekoper dit als een teken aan de wand, want men kan inderdaad in de N.Z.B. een kentering zien van minder belangstelling voor sociale problemen dan enkele jaren tevoren. Het mislukken van de propaganda onder het proletariaat leidde er toe dat de zionisten zich van dat proletariaat afwendden!

Tekenend is in dit opzicht het commentaar van Kleerekopers opvolger als hoofdredacteur, mr. B. P. Gomperts, die een reeks artikelen wijdde aan de marxistische dwalingen in het zionisme. De taktiek hierbij was voornamelijk de ontkenning van sociaal-economische aspecten aan de diverse wrijvingspunten: wat hadden de zionisten ermee te maken dat de Hond op religieuze gronden een bewijs van goed gedrag was geweigerd? En hoe kon men in de kwestie van het ventverbod een klassentegenstelling zien, wanneer alle zionisten vóór afschaffing of tenminste beperking van deze maatregel waren?²⁰⁵ Ondanks, of misschien wel dank zij, deze bekeringspogingen (ook Nehemia de Lieme, later de grote man van de N.Z.B., deed een bescheiden poging), was het onmogelijk Kleerekoper terug te voeren in de Bond.

²⁰¹ J.W. 13-5 '10.

²⁰² J.W. 16-12 '10.

²⁰³ J.W. 1-4 '10.

²⁰⁴ *Het Volk* 6-11 '09.

²⁰⁵ J.W. 18-3 '10.

Slechts een diep stilzwijgen van het vroegere paradepaardje was het antwoord²⁰⁶. Zelfs zijn tegenstander Gomperts erkende bij al zijn kritiek dat Kleerekoper lange tijd de verpersoonlijking van de zionistische beweging in Nederland was geweest en veel warme vrienden had geworven; men had hem wel met de blote handen willen terughouden van zijn desertie²⁰⁷. Voordat hij in 1921 echter de Bond voorgoed vaarwel zei, was hij nog een klein jaar lid van de Poale-Zionbeweging en met de hen eigen doordraverij hadden hij en Gomperts zich maar meteen in een debat gestort over de vraag of een Poale-Zionist bij Kamer- en Raadsverkiezingen in principe de voorkeur zou moeten geven aan een anti-zionistische socialist of een zionistische bourgeois²⁰⁸.

De Poale-Zion was de socialistische fractie in de zionistische beweging. Rond 1900 was zij opgekomen in landen waar compacte arbeidersmassa's woonden, zoals Oostenrijk (1901), de Verenigde Staten (1904), Rusland, Engeland en Palestina (1906). In 1907 werd in Den Haag tijdens het zionistisch congres een wereldconferentie gehouden waarop de Poale-Zion van de verschillende landen zich verenigden en vanaf die tijd kreeg zij steeds meer invloed in de beweging. Concurrentie buiten het zionisme ondervond zij sterk in Oost-Europa waar het marxistisch socialisme zeer vijandig stond tegenover elk nationaal ideaal, terwijl juist daar een wirwar van nationalistische bewegingen bestond. De theoreticus van de Poale-Zion, Ber Borochow, meende dat slechts het zionisme het joodse arbeidersvraagstuk kon oplossen. Immers de bijzondere positie van de joodse proletariër in het kapitalisme werd gekenmerkt door de omstandigheid dat de joden gedwongen waren zich te concentreren op die beroepen die het verst verwijderd waren van de bronnen van de productie en het dichtst bij de consument stonden; dit was niet alleen de handel maar ook de fabrikatenindustrie (Fertigwarenindustrie). Hierdoor waren de joden niet helemaal geïndustrialiseerd en dientengevolge niet voldoende geproletariseerd. Het noodzakelijke proletariseringsproces kon alleen maar voltooid worden als het exterritoriale karakter van de joden zou worden opgeheven, dus in Palestina. In de Poale-Zion ontstonden twee stromingen: een Oost-europese orthodox marxistische en aan de andere kant de Amerikanen en Oostenrijkers die het nationale aspect benadrukten²⁰⁹.

Het is duidelijk dat de Poale-Zion er van uitging dat bij de vestiging van het joodse volk in Palestina voorlopig een tegenstelling kapitalisten-proletariërs zou blijven bestaan en dat deze zelfs verscherpt zou worden om uit de Verelendung een socialistische samenleving te scheppen. Dat was natuurlijk in strijd met de mooie gedachte van de nationale solidariteit in het zionisme. Het is dan ook begrijpelijk dat de Poale-Zion bij de N.Z.B. irritatie en oprecht verdriet wekte, vooral omdat ze niet naliet ook in de diaspora de vinger op elke wonde plek te leggen. Vooral in Neder-

²⁰⁶ Jaarverslag N.Z.B., J.W. 9-12 '10.

²⁰⁷ J.W. 18-3 '10.

²⁰⁸ Het Volk 12-11 '09.

²⁰⁹ Josef Heller, p. 45/46.

land was het optimisme ten aanzien van het sociale onrecht dat men in de joodse samenleving wel degelijk zag groot: dit zou vanzelf verdwijnen wanneer het nationale saamhorigheidsgevoel maar sterker was en daarom moest zoveel mogelijk het gemeenschappelijke worden benadrukt. Daarbij had men hier de neiging allerlei ongerechtigheden veel meer toe te schrijven aan externe omstandigheden, i.c. de discriminatie ondervonden van de christelijke maatschappij, dan joden te zien als andere mensen, evenzeer te verleiden door de kans om te profiteren van de zwakkeren. Daarom ook waren de zionisten, evenmin als andere bezorgden uit hun klasse, of dat nu de Alliance of een andere filantropische organisatie was, in staat om verder te gaan dan wat praktische randarbeid, zoals boven beschreven, die zo weinig duurzaam was.

De Poale-Zion heeft dan ook in Nederland niet veel levensvatbaarheid gehad. In de Wachter vindt men nauwelijks iets vermeld over de conferentie van 1907. In Amsterdam was een aanzet tot het vormen van een Nederlandse afdeling. Drijfkracht hiervan lijken weer te zijn geweest de Oost-Europese immigranten van de eerste of tweede generatie²¹⁰, die zich het minst hebben thuisgevoeld in de N.Z.B. Blijkens een jaarverslag bestond er echter in 1911 nog geen aparte afdeling en droegen maar twee leden van de Bond hun shekel (de contributie voor de wereldorganisatie, het was de naam van een oude joodse munt) af op naam van de Poale-Zion²¹¹. Eind 1912 werd een afdeling opgericht, die wel door het Bondsbestuur in het Jaarverslag met gepaste doch beheerste vreugde werd begroet, maar zij kreeg geen ruimte voor haar propaganda in de Wachter en stond geheel buiten de Bond. Genadig stond men toe dat Poale-Zionisten wel lid konden worden van de afdelingen binnen de N.Z.B.²¹². Bijna alle leden van de Poale-Zion waren lid van de S.D.A.P., maar dit was niet verplicht. Onder de oprichters vinden we de namen van Gerhard Polak en de schrijver M. H. van Campen²¹³. Hoeveel leden zij had bleef onduidelijk. Wat zij in concreto deed is ook niet te vinden, want na de oprichting zonk zij al snel in vergetelheid weg. Toen er dan ook na de eerste wereldoorlog opnieuw een Poale-Zionafdeling in Amsterdam werd opgericht, kon men denken dat dat de eerste was, zozeer waren de sporen van haar voorganger uitgewist.

Vanaf 1910 of daaromtrent wordt het duidelijk dat de eerste pogingen van de zionisten om een nationale volksbeweging op gang te brengen onder de Nederlandse joden²¹⁴ hebben gefaald. Dat zij niet meer werden bestreden door de socialisten werd ten onrechte als een succes beschouwd²¹⁵: in werkelijkheid was het veel meer het vege teken dat zionisme en socialisme elkaar niets meer te zeggen hadden. Maar bovendien, en dat was veel erger voor de toekomst, verdwenen ook de praktische initiatieven

²¹⁰ Zoals David Person, een van de actieven in de vereniging Hachnosas Oerechiem die landverhuizers op weg naar de V.S. en Engeland bijstond, J.W. 30-8 '07.

²¹¹ N.Z.B. aan bureau Keulen 9-4 '11, C.Z.A. Z2/431.

²¹² J.W. 6-12 '12.

²¹³ J.W. 25-10 '12.

²¹⁴ de tweede en derde volgden, met bijna even weinig succes, in 1917 en de dertiger jaren.

²¹⁵ N.Z.B. aan Keulen, id.

om op een of andere manier tot de massa te komen. De tijd van Toynbee-halls en gaarkeukens was voorgoed voorbij. Wel werd nog getheoretiseerd middels brochures over de economische toestand van de joden, maar dan vooral de mondiale toestand en dus vrij abstract²¹⁶.

De situatie werd bondig samengevat door Nehemia de Lieme die misschien scherp kon zien omdat hij zelf zonder socialist te zijn belangrijk werk verrichtte in de arbeidersbeweging (hij was een van de oprichters van de Centrale, de verzekeringsbank voor arbeiders die niet op particuliere winst werkte). Hij zag maar al te goed hoe de N.Z.B. steeds meer dreigde af te glijden tot een minieme sectarische beweging in plaats van het Nederlandse jodendom te revitaliseren: „Nederland telt utopische zionisten in overvloed, weinig democratische zionisten, en nog minder Poalei-Zionisten, wat voor ons subjectief oordeel evenveel beteekent als zéér weinig Zionisten”. En hij voegde eraan toe dat als het contact tussen zionisten en arbeiders niet tot stand kwam, de N.Z.B. „wel haar matten kon oprollen”²¹⁷. Bijna het enige dat nog over was van het vroegere actieve idealisme was de rubriek „Uit onze Ghetto's” in de Wachter van een zekere Naftali. Het mogen nu larmoyante verhaaltjes lijken over de joodse proletariër, die moet werken als voor anderen de sabbathrust invalt, of de jonge bloemenventer, die nauwelijks in staat is om zijn kar over een bruggetje te duwen en altijd weer met zijn halve handel thuiskomt²¹⁸. Maar het was wel de hopeloze realiteit van de armoede in de jodenbuurt en op deze manier werd die tenminste nog als zionistisch punt onder de aandacht gebracht.

Behalve de boven geschetste geestelijke en sociale kloof tussen zionisten en „het volk”, was het vooral de enge zionistische maatschappijvisie die de joodse massa niet aansprak. Niet alleen was het een illusie om de nationale saamhorigheid te hanteren als een soort wondermiddel tegen alle euvelen in het jodendom. Belangrijke faktor was bovendien dat de zionistische beweging was voortgekomen uit een vrij kapitalistische en imperialistische beschouwing, zoals in het vorige hoofdstuk is aangevoerd. Zij was en bleef bijna uitsluitend een beweging die geworteld was in de kleine burgerij. Deze joodse burgerij was even bang voor de druk van joodse, veelal revolutionaire, proletariërs die hun precare positie in de diaspora in gevaar zou kunnen brengen, als de niet-joodse burgerij bevreesd was voor het gevaar van het revolutionaire socialisme. Dit is overduidelijk te zien in Herzls geschriften en in uitspraken op de congressen²¹⁹. Het bleef aanwezig in het zionisme, ondanks het idealisme dat erbij hoorde. Na 1917 zou dat zelfs nog sterker worden. In Nederland ziet men er een afspiegeling van.

Niet alleen de boven geschetste geestelijke en sociale kloof tussen de zionisten en „het volk” was de oorzaak van het geringe succes van de zionisten bij hun pro-

²¹⁶ vgl. L. S. Ornstein, *Het Zionisme en de economische toestand*. Amsterdam 1913; Nehemia de Lieme, *Het zwerfende volk*. Amsterdam 1915.

²¹⁷ J.W. 8-1 '09.

²¹⁸ vgl. J.W. 5-7 '07; deze serie ging jaren door, soms met onderbrekingen.

²¹⁹ vgl. Stephen Halbrook, *The Class Origins of Zionist Ideology*; in *Journal of Palestine Studies*, Vol. II, no. 1. Autumn 1972, p. 86 e.v.

paganda. Ook een rol speelde natuurlijk de toen nog schijnbare onbereikbaarheid van haar doel. De bedriegelijke stabiliteit van de grootmachten rond de eeuwwisseling maakte het uiterst onwaarschijnlijk dat Turkije gedwongen zou kunnen worden Palestina te ontruimen van een joodse kolonisatie. Dat het zich ook niet vrijwillig daarvoor beschikbaar stelde was ook duidelijk. Immers de sultan had sinds de opkomst van de zionistische beweging, ondanks de voordelen die haar woordvoerders hem in het vooruitzicht stelden, de mogelijkheden voor een joodse kolonisatie steeds meer beknot. Zelfs was aankoop van land door joden, zowel privé als in organisatie, verboden²²⁰. Het was ook nauwelijks te verwachten dat het Nederlandse grotestadsproletariaat warm zou lopen voor een boerenbestaan in Palestina. De historische binding met Nederland, waar zij vaak eeuwenlang was gevestigd, gaf weinig impulsen aan een verlangen naar grootscheepse emigratie. Het vaak gesignaleerde Zionsverlangen bij het joodse proletariaat heeft dan ook niet veel praktische betekenis kunnen hebben voor het zionisme. Het was door de frustratie van eeuwen een abstractie geworden, iets wat het meest misschien aansprak bij kinderen door het avontuurlijke ervan en de zeldzaamheid waarmee het ter sprake kwam. Daarom mag men ook pas de resultaten van de zionistische propaganda in dit opzicht definitief meten in de tijd dat zij een generatie lang werkzaam was geweest.

Overigens was het zionistisch verwijt dat het socialisme geen nationale problemen erkende en geen oog had voor de typisch joodse vraagstukken²²¹ terecht. Ook hier hadden de Nederlandse zionisten de pech dat de verhoudingen niet scherper waren. Terwijl in Oost-Europa de marxistische stelling dat de klassensolidariteit strijdig was met het nationale element duidelijk te eenzijdig was, omdat men bijvoorbeeld al in het amalgame van nationaliteiten aangepaste socialistische propaganda moest voeren²²², was dat met de aangepaste joodse bevolking in Nederland niet noodzakelijk. Sommige socialistische zionisten, zoals Eduard Pool, zagen dit heel goed²²³. Maar ook toen onder invloed van Bernstein in Nederland het starre internationalisme verdween uit het socialisme, hielp dat weinig. Het won geen joodse socialisten voor het zionisme, omdat zij ondanks alles een aversie bleven houden tegen joods nationaal gevoel.²²⁴ Of liever joods nationalisme zoals dat door de zionisten werd gepresenteerd. Want het is nog maar zeer de vraag of het proletariaat ten offer viel aan assimilatie, wat men gemakshalve maar aannam. Het begrip assimilatie werd te veel gehanteerd vanuit een vooringenomenheid: de joodse orthodoxie vond de zionisten geassimileerd, omdat zij de joodse wetten niet meer naleefden; de zionisten beschuldigden de joodse socialisten van hetzelfde, omdat dezen hun nationaal ideaal afwezen. Maar de literatuur uit de tijd vóór de tweede wereldoorlog²²⁵

²²⁰ Chaim Weizmann, *Trial and error*. London 1950, p. 41.

²²¹ vgl. b.v. C.B. 10-8 1900; 29-11 '01.

²²² S. Subnow, p. 382, e.v.

²²³ vgl. C.B. 19-4 '01.

²²⁴ Ed. Pool in C.B. 11-5 1900.

²²⁵ vgl. b.v. H. Heertje, *De diamantbewerker van Amsterdam*. Amsterdam 1936; Jul. Leydesdorff, *De Nederlandse Joden*; in: *De Nederlandse Volkskarakters*, onder red. van P. J. Meertens en Anne de Vries.

over deze materie geeft juist het beeld van een zeer eigen joods leven en karakter onder de massa, zoals bijvoorbeeld een familieleven dat zich duidelijk onderscheidt van het niet-joodse. Men krijgt hieruit de indruk dat na de deconfessionalisering een nieuw jodendom zich in Nederland ontwikkelde.

DE NATIONALE SOLIDARITEIT: ZIONISTEN OVER ANTISEMITISME, ASSIMILATIE EN NATIONALE VERBONDENHEID

In dezelfde tijd waarin de zionisten hun energie richtten op orthodoxie en proletariaat probeerden zij inhoud te geven aan het alternatief dat zij hadden te bieden: een joodse nationale verbondenheid. Geleidelijk werd iets opgebouwd dat men beter een nationale solidariteit kan noemen dan een regelrechte nationale ideologie. Tot het laatste is het zionisme in Nederland, ondanks de vele discussies in haar boezem, nooit gekomen. Belangrijk in dit denkproces waren de uitgesproken negatieve factoren antisemitisme en assimilatie (het laatste verschijnsel was natuurlijk negatief vanuit zionistisch oogpunt). Daarnaast ontwikkelde zich rond de eerste wereldoorlog onder de Nederlandse zionisten een nationalisme dat zich steeds meer afsloot van de buitenwereld en een onmiskenbaar racistische inslag had. Over deze drie verschijnselen zal het volgende stuk gaan.

Gerhard Polak heeft eens in *De Joodsche Wachter* uit de doeken gedaan hoe hij aan zijn voornaam kwam. Een bloedverwante adviseerde bij zijn wieg de jongen geen Gerzon te noemen vanwege de risjes die deze naam zou uitlokken en werd toen belast met het probleem een minder aanstotelijke naam te laten inschrijven. In overleg met de ambtenaar van de Burgerlijke Stand werd hij toen als Gerhard ingeschreven. Thuis vond de moeder dit wat al te goys voor een jiddisj kind en kwam tot het compromis Gustaaf, dat minder goys was en toch het kind tegen risjes zou bewaren²²⁶. Risjes, het onvertaalbare jiddisje woord voor „gelegenheidsdiscriminatie” tegenover joden²²⁷, werden door Polak de vader van het antisemitisme genoemd.

Geen verschijnsel is na de tweede wereldoorlog zo moeilijk op zijn betekenis te schatten als het vooroorlogse antisemitisme en men wekt op zijn minst de indruk ongevoelig te zijn wanneer men het antisemitisme van vóór de dertiger jaren apart wil beschouwen²²⁸. Analyses van het verschijnsel in het buitenland hebben aangetoond dat het geenszins constant aanwezig is geweest; dat het te eenzijdig werd be-

²²⁶ J.W. 2-2 '06; Polak werd afwisselend Gerhard en Guus genoemd.

²²⁷ H. Beem geeft in zijn woordenboek van jiddisje woorden als betekenis „anti-joodse gezindheid”. Men vindt het woord risjes echter meestal niet gebruikt in de zin van echt systematisch antisemitisme, maar waar incidenteel antisemitisme ter sprake komt.

²²⁸ De joodse historicus Ismar Elbogen waarschuwde in 1945 tegen de verwarring van het nazistische optreden met de vroegere vormen van antisemitisme: I. Elbogen, *A century of Jewish Life*. Philadelphia 1945, p. 701 (voetnoot).

schouwd in de samenhang van agressieve en defensieve nationalistische stromingen zoals in Frankrijk en Centraal Europa (waarbij overigens ook andere groepen die verdacht werden van van te veel internationale bindingen gediscrimineerd werden); dat men het te weinig zag tegen de achtergrond van de politieke emancipatie van de kleine burgerij en het geen raad weten met de grotere sociale mobiliteit als gevolg van de opkomst van het kapitalisme. Ook het variabele en tegenstrijdige in antisemitische beschuldigingen wijzen eens te meer op de noodzaak de discriminerende te bekijken²²⁹.

In Nederland is het antisemitisme nooit systematisch bestudeerd. Hier was in ieder geval het nationalisme niet sterk en de ontwikkeling naar een moderne kapitalistische maatschappij ging niet met grote schokken gepaard. Het Nederlands antisemitisme lijkt dan ook veel meer samen te hangen met de verregaande religieuze differentiatie van de samenleving en het verzet tegen een langzame opening van de beslotenheid binnen die groepen. Daarin paste afstandelijkheid en verweer tegen huisvredebreuk. Dit vindt men evenzeer aan joodse zijde waar de orthodoxie discriminatie beschouwde als een middel om haar schaapjes binnen de omheining te houden. Het toch werkelijk niet meest benepen Centraal Blad gaf als commentaar op de mooie beschrijvingen van het Londense ghettoleven door Zangwill hoe betreurenswaardig het was dat de schrijver over dit karakteristieke en intieme leven vertelde. Immers de afstand tussen joden en christenen was alleen maar toe te juichen: „Het geloof zou groter gevaar lopen dan nu, indien schuwheid van den eenen kant en minachting van den anderen kant Jood en Christen niet verre van elkaar hielden”²³⁰. In het van hokjesgeest doortrokken Nederland was discriminatie geen verschijnsel dat stil stond bij joden. Gribling vermeldt in zijn biografie van Aalberse dat er rond de eeuwwisseling ook moed nodig was voor katholieke studenten om zich als zodanig te identificeren²³¹. Dat betekent niet dat het antisemitisme gebagatelliseerd zou moeten worden: katholieken in het Noorden of protestanten in het Zuiden zullen immers wel nooit op uiterlijke lichaamskenmerken uit café's of koffiehuisen zijn geweerd zoals de joden²³².

Antisemitisme bestond in Nederland officieel niet, officieus wel. Christelijke voormannen als Abraham Kuyper en Josef Alberdingk Thijm waren er mee behept en beïnvloedden er hun bewonderende aanhang mee²³³. Maar met name Kuyper nam wel de moeite zich te verdiepen in de situatie van de joden. Het is waar dat zijn, vaak als antisemitisch aangehaalde, boek *Om de Oude Wereldzee de gebruikelijke passages* bevatten over onzindelijke ghettojoden, protserige assimilanten, etc. Maar daarnaast geeft hij een scherpe en nuchtere analyse van de joodse problemen. Hij werpt zich op

²²⁹ vgl. D. van Arkel, *Antisemitism in Austria*. (Gestencil) 1966; P. G. J. Pulzer, *The Rise of political anti-semitism in Germany and Austria*. London 1964; Walter Laqueur, *A History of Zionism*. London 1972, Hoofdstuk I; N. W. Ackerman/Marie Jahoda, *Antisemitism and emotional disorder. A psycho-analytic interpretation*. New York 1950.

²³⁰ C. B. 9-12 '98; het publiceerde later wel een feuilleton van Zangwill.

²³¹ J. P. Gribling, P. J. M. Aalberse 1871-1948. Utrecht 1961, p. 71.

²³² vgl. C.B. 21-2 '03; het betrof hier het Zuidhollandsche koffiehuis in Amsterdam. Er zijn nog meer gevallen van dit soort, ook in de provincie.

²³³ J. Meijer, *Tussen Götterdämmerung en Morgenrood*. Amsterdam 1951.

als verdediger van de joodse orthodoxie en keert zich ondubbelzinnig tegen de beschuldigingen van rituele moord²³⁴.

Maar ook in Nederland vond het beruchte boek van Dühring, *Der Talmudjude*, zijn weg. Het was het boek waarnaar de nazi's later dankbaar zouden grijpen. Volgens Dühring zou de talmoed de joden verplichten om niet-joden te bedriegen²³⁵. Daarnaast was er ook heftige verontwaardiging wanneer er in Oost-Europa pogroms uitbarstten. Ten tijde van de Dreyfusaffaire werden in circus Carré hartgrondig ballen gegooid naar de tentoongestelde koppen van Drumont, Esterhazy c.s.²³⁶.

Deze studie moet zich echter beperken tot de zionistische visie op het verschijnsel. In de eerste plaats moet dan herinnerd worden aan het feit dat in deze ideologie antisemitisme iets onuitroeibaars was, een ingeboren eigenschap, bij niet-joden die misschien niet altijd aan de dag kwam maar toch altijd latent aanwezig was. In de tweede plaats richtte het antisemitisme zich volgens de zionisten voornamelijk tegen de door hen verachte assimilanten. Daarmee toonden zij zich het roerend eens met de orthodoxen die ook vonden dat het jodendom door dezen hopeloos werd gecompromitteerd²³⁷. Hiermee trad een verschuiving op sinds de eerste jaren van het zionisme, toen men veel meer bang was voor toenemen van het antisemitisme door immigratie van Oostjoden. Dit houdt verband met een grotere agressiviteit tegen de voortschrijdende assimilatie. Logischerwijze moest antisemitisme natuurlijk vooral deze groep treffen. Zij immers brachten de moed op zich buiten hun kring te wagen, iets wat overigens veel meer als een lafheid werd beschouwd.

Opvallend is dat het antisemitisme als constant en principieel verschijnsel door de zionisten veel meer werd gesignaleerd bij katholieken dan bij andere groeperingen. Dit lijkt weer onlogisch, omdat men mag aannemen dat assimilanten zich eerder binnen niet religieuze groepen zouden bewegen dan de bekering zoeken die hier in Nederland veel minder nodig was dan in andere landen. De verklaring moet zijn dat het niet-religieuze antisemitisme veel „stiller” en minder grijpbaar aanwezig was. De katholieken hadden geen last van remmingen in dit opzicht. Het weren van joden in café's of de klachten over hun luidruchtige aanwezigheid in Scheveningen, om enkele typische duidelijke antisemitische bezigheden te noemen, hadden een veel incidenteler karakter dan het katholieke antisemitisme. Dit laatste lijkt bijna een inherent afweermecanisme te zijn tegenover een bedreiging van buitenaf die men niet onder ogen kon zien, de deconfessionalisering. Als een godsdienst die haar gelovigen een grote eerbied inprentte voor het gezag van haar leiders slaagde zij erin om veel absurds aannemelijk te maken. In deze hoek vindt men de meest angstwekkende kanten aan vooroordelen in het pre-nazistische tijdperk.

Een belangrijke rol in het katholieke antisemitisme speelde het geloof in de rituele moord, dat wil zeggen dat de joden voor de bereiding van het matzesbrood in de Pésachtijd bloed zouden nodig hebben van onschuldige christenkinderen. Dit

²³⁴ A. Kuyper, *Om de Oude Wereldzee*. Amsterdam 1907. Hoofdstuk Het Joodsche probleem, p. 239-324.

²³⁵ C.B. 15-10 '97.

²³⁶ C.B. 7-10 '98.

²³⁷ N.I.W. 7-2 '96; 21-10 '98; C.B. 8-6 1900; zionisten: C.B. 28-12 '99; 12-7 '01.

geloof had een duistere origine in de Middeleeuwen en werd vaak genoeg door Rome tegengesproken, maar ook vaak gevoed door kerkelijke autoriteiten. Het N.I.W. citeerde nog in 1899 de Osservatore Romano die in een tijd waarin de beschuldiging weer opdook schreef: Moge een zeker onverzadiglijk volk zich tevreden stellen met Christengeld, maar ophouden Christenbloed te vergieten en te drinken²³⁸. Hier in Nederland kon nog in 1902 een reeks artikelen erover verschijnen in De Katholieke Gids onder de hypocriete titel „Waarheid of laster”? Zij werden geschreven onder het pseudoniem Neofitus, naar aanleiding overigens van een boekje van een katholieke priester die probeerde deze lasterlijke mythe te ontzenuwen²³⁹. De argumentatie om de waarheid van de rituele moord te bewijzen is zo belangrijk, omdat zij een van de vele voorbeelden is van die kronkelredeneringen die vooroordelen zo moeilijk weerlegbaar maken. De schrijver voerde als bewijs van een rituele moord op Simon van Trente (een geval uit 1475) aan dat er wel drie kapellen ter ere van dit heiligverklaarde kind in Trente stonden, vol met relikwieën, en dat het kind door paus Gregorius XIII in de martelaarsboeken was ingeschreven²⁴⁰. Dat de kerk later het bedrog in deze zaak erkende²⁴¹ wist hij kennelijk niet, of wilde het niet weten. Volgens de Wachter werd in 1911 ook een boekje over de rituele moord verspreid in het Zuiden des lands²⁴² en het citeerde in de beroering rond het laatste proces over een rituele moord, het beruchte Beilisproces in Rusland in 1913, een katholiek blad dat schoorvoetend moest toegeven dat de beschuldigingen vals waren: „Vraagt men hun (nl. de vele katholieken die met smaak in een matze happen) of er niet ergens ter wereld een Joodsche fanaticus kan wonen, die meent, dat de Talmud het gebruik van Christenbloed vereischt of aanbeveelt, dan halen zij de schouders op en ik hoor ze al zeggen: „Ja, dat kan wel; want er zijn geloofwaardige mensen, die het geschreven hebben; en al hebben zooveel andere geloofwaardige mensen het tegengesproken, er zijn zooveel onverklaarbare moorden en er worden zooveel beweegredenen voor een moord niet tot klaarheid gebracht, dat het absoluut niet vaststaat, dat niet ergens een Jood een Christen zou doodgesneden hebben om aan wat bloed te komen, maar de Joden die mijn matzes hebben gebakken, doen dat niet. Het kan echter wel zijn, dat het te Kief gebeurd is; ik zal dus de uitspraak van het gerecht afwachten” en het voegde er dreigend aan toe „Willen de Joden, dat wij niemand ooit kunnen verdenken zullen van een ritueelen aanslag op een Christen, laten zij dan geen wereldspektakel maken als zulk een beschuldiging ooit weer ergens opduikt. Dat maakt hun zaak verdacht”²⁴³.

Deze voorbeelden, inclusief het lange citaat, zijn om verschillende redenen belangrijk. De periodieken waarin zij voorkwamen waren misschien wel obscuur, maar zij hadden het soort lezerskring dat bevattelijk was voor de griezelige sensatie van deze beschuldigingen. Aangepast aan een wat ontwikkelder publiek was het „deftige”

²³⁸ N.I.W. 22-12 '99; 31-12 '97.

²³⁹ Fr. Frank, De ritueele moord. z.pl. 1901; met een voorwoord van P. J. M. Aalberse.

²⁴⁰ De Katholieke Gids. Reeks van 8 (!) artikelen in 1902.

²⁴¹ D. van Arkel, p. 30.

²⁴² J.W. 21-4 '13.

²⁴³ J.W. 19-12 '13. Het geciteerde blad heette „het Dompertje” en verkeerde blijkbaar in een discussie met de J.W. over deze zaak.

en „redelijker” antisemitisme in de grote katholieke bladen als De Tijd en Maasbode. Hierin vond men L.j voorkomende gelegenheden de gebruikelijke en vage insinuaties over joodse invloeden in de maatschappij²⁴⁴.

Op deze uitwassen vindt men weinig analyses van de zionisten. Men volstond ermee ze te citeren en opmerkzaam te maken. Naar aanleiding van verschillende commentaren op het Beilisproces overwoog het bestuur van de N.Z.B. een proces wegens smaad aan te spannen. Men zag er echter van af op juridisch advies²⁴⁵. Wel merkte men op dat de enkele katholieke voormannen die tegen het antisemitisme protesteerden beter hun werkzaamheden naar het Zuiden des lands konden verplaatsen, waar immers de meest primitieve ideeën over joden heersten, dan in Amsterdam hun redevoeringen houden. In de hoofdstad hielden katholieke politici zoals jhr. J. L. C. C. de Wijckersloot en Aalberse rond de eeuwwisseling hun rede. Vooral Aalberse wekte veel bijval toen hij zich tegen het antisemitisme uitsprak voor de Amsterdamse kieskring van de Katholieke Staatspartij. Zijn beloning hiervoor was een omhelzing van de joodse arts Perel en de ongenade van de conservatieven in zijn partij, speciaal de deken van Amsterdam, zodat hij in deze stad geen kandidaat werd bij de eerstvolgende verkiezingen²⁴⁶. Overigens lag aan Aalberse's rede, met al zijn verdiensten voor het ontzenuwen van de typisch religieuze en sociale vooroordelen, weer een clericaal stokpaardje ten grondslag dat even ongunstig kon werken voor de joden: het verzet tegen socialisme en secularisatie. Hij zag in het antisemitisme een steun aan deze stromingen²⁴⁷.

Heel anders lag het aan de protestantse kant. Hoewel ook De Standaard, de krant van de kleinburgerlijke Anti-Revolutionaire partij, antisemitische uitlatingen niet uit de weg ging²⁴⁸, vindt men in De Joodsche Wachter nergens die rabiate uitwassen gesignaleerd zoals ze bij de katholieken voorkwamen. Er was wel irritatie vanwege de verwoede zendingspogingen onder de joden door protestantse dominices, maar men hoefde er niet van wakker te liggen, omdat zij zo weinig succes hadden²⁴⁹. Zonder antisemitisme te verwarren met antizionisme is toch de sympathie van de protestanten voor het zionisme opmerkelijk (dit in tegenstelling met de katholieken die zich nogal druk maakten over de heilige plaatsen in Palestina). Zij hing waarschijnlijk samen met een eerbied voor de joden als volk van de bijbel en de wegbe-reider van het christendom, iets waarvoor de protestanten met hun veel grotere affiniteit met het oude testament veel meer oog hadden. Volgens Weizmann speelden deze gevoelens ook mee bij zijn onderhandelingen met gelovige Engelse politici ten tijde van de Balfourverklaring²⁵⁰. In Nederland zou zelfs van protestantse zijde eerder steun voor het zionisme zijn ontvangen dan van de joden zelf²⁵¹. In 1902 nam

²⁴⁴ vgl. b.v. De Tijd 23 sept. '11.

²⁴⁵ Jaarverslag van de N.Z.B. 1912-1913, p. 38.

²⁴⁶ P. J. Gribling, p. 71.

²⁴⁷ C.B. 9-2 1900; De Kroniek 18-2 1900.

²⁴⁸ vgl. J.W. 2-12 '06.

²⁴⁹ C.B. 8-3 '01; 15-6 '03.

²⁵⁰ Chaim Weizmann, Trial and Error. London 1950, p. 200.

²⁵¹ Isidore Hen in De Amsterdammer 8-7 1900; hij noemde hier ds. Gunning, misschien dezelfde Gunning die een van de ijverige bekeerders van de joden tot het protestantisme was.

een vereniging tot handhaving van het Christelijk Historisch karakter der natie zelfs in artikel 3 van haar statuten op als taak te beschouwen „het beginsel toepassen dat Israel het recht heeft op een eigen volksbestaan”²⁵² In hoeverre hierbij het weren van joodse invloeden in de natie een rol speelde is een tweede. In de N.Z.B. bestond dan ook wel enige huiver voor sympathiebetuigingen uit de protestantse hoek²⁵³.

In het algemeen werd door de joden naar aanleiding van deze verschijnselen meer gesignaleerd dan geanalyseerd. Men kan meevoelen met een bitter commentaar uit de provincie, al eerder aangeroerd, op de redevoering van Aalberse: wat was het nut ervan, vooral omdat zij werd uitgesproken in een grote stad waar naar verhouding weinig werd gediscrimineerd; en waarom ging Aalberse niet de boer op om de achterlijke bevolking van Brabant en Limburg van hun vooroordelen te genezen?²⁵⁴ Ook de Alliance meende op haar jaarvergadering van 1900 dat bestrijding van het antisemitisme weinig zin had²⁵⁵. Hetzelfde gevoel leefde aanvankelijk bij de zionisten waar men gelaten uitging van ieders recht op affecten en afkeer²⁵⁶. Maar aan de andere kant was het voor het zionisme in essentie een *raison d'être* dat toch tot rekenschap moest dwingen.

Hierbij lag het eenvoudig bij het Oost-europees antisemitisme dat een steeds drukkere pogromactiviteit ging vertonen. Dan werden acties en protestvergaderingen gehouden met als niet onbelangrijke nevenverdienste dat zionisten op brede basis met niet-zionisten samenwerkten en zo het isolement ten opzichte van elkaar doorbraken. De goede verstandhouding werd echter soms weer doorbroken wanneer de zionisten verontwaardigd werd verweten dat zij propagandistische munt sloegen uit de ellende²⁵⁷.

In de beschrijving van de relaties tussen zionisten en socialisten is al aangetoond hoe weinig de eersten bereid waren de gebeurtenissen in Oost-Europa te onderzoeken. Zij volstonden er in feite mee mee te delen dat zij niet verbaasd waren over zaken als pogroms en het Beilisproces omdat zij die altijd wel voorzien en voorspeld hadden. Dit sloot echter een evolutie van zelfbewustheid tegenover deze gruwelijkheden niet uit. Terwijl bijvoorbeeld een verontruste brieven-schrijver in het Centraal Blad meende dat het altijd de trots van de joden was geweest zelf geld op te brengen voor de Oost-europese slachtoffers en dat het betreurenswaardig was dat men bij de Kisjinew-pogroms niet-joden betrok bij de inzamelingen meenden zij dat dezen best konden meehelpen aan de ellende die in zekere zin ook hun verantwoordelijkheid was²⁵⁸. Ook meende Gerhard Polak dat de joden niet dermate grote verplichtingen hadden tegenover Aalberse dat zij hem ook niet eens mochten bekritisieren als dat nodig was²⁵⁹.

Hoewel de zionisten met begrijpelijke triomf wezen op antisemitische verschijn-

²⁵² C.B. 2-5 '02.

²⁵³ Verslag N.Z.B. aan het hoofdbureau in Keulen 9-4 '11, C.ZA. Z2/432.

²⁵⁴ C.B. 16-2 1900.

²⁵⁵ N.I.W. 13-7 1900.

²⁵⁶ B. A. Kahn en S. Franzie Berenstein in J.W. 10-7; 18-9 '08.

²⁵⁷ C.B. 24-7 '03.

²⁵⁸ C.B. 3-7 '03.

²⁵⁹ De Joodsche Courant 22-11 '02.

selen dicht bij huis, als een bewijs van hun a priori's²⁶⁰, zijn hun commentaren erop een van de beste kanten van hun zelfbewustheid. Hypocriete afwijzingen van antisemitisme met zelfvoldane formuleringen van „traditionele Nederlandse gastvrijheid” waarvan de joden dan ook de geneugten hadden ontvangen werden meedogenloos afgewezen als „gekke gastvrijheid” tegenover landgenoten die hun volledige burgerplichten vervulden en vaak generaties lang hier woonden²⁶¹. Men drong aan op onderscheiden in ware proporties en niet alles als discriminerend te zien wat het in feite niet was²⁶². Het getuigde van wijsheid om antisemitisme niet alleen te bestrijden om der wille van het verschijnsel, maar ook in deze context iemand zijn jodendom zo evenwichtig mogelijk te leren verwerken²⁶³.

Zij probeerden ook een onderscheid te maken waar men wel en niet in actie zou moeten komen. Toen in 1912 een antisemitisch toneelstuk in diverse Nederlandse schouwburgen zou worden opgevoerd, trachtten in enkele provinciesteden joodse notabelen de voorstelling te laten verbieden. Het resultaat was dat juist daar de theaters tot aan de nok waren gevuld. In de Wachter werd dan ook dit protest betreurd. Niet alleen meende men dat juist de geconstateerde versterking van het antisemitisme pleitte tegen een verbod: het was niet alleen een zaak van de joden, maar vooral een probleem van niet-joden dat door een verbod geen enkele oplossing zou krijgen. Maar ook meende men dat een andere reactie de verdienste had kunnen hebben om te demonstreren dat ook onder joden bedriegers en schurken mochten voorkomen²⁶⁴. Het laatste argument lijkt overigens wel erg optimistisch.

Een ander geval waar de zionisten tot een zekere analyse kwamen en hierbij wel tot actie overgingen was het weren van joden uit Trianon, een etablissement dat in 1912 in Amsterdam werd geopend en eigendom was van de firma Ferwerda en Tieman. Aan de kellners viel de delicate taak toe de joodse bezoekers er uit te pikken en ze door een dubbele prijs voor hun consumpties te rekenen duidelijk te maken dat ze beter niet konden terugkomen. Het geval leidde natuurlijk tot veel protest onder de Amsterdamse joden. Hoewel de zionisten het nogal minimaliseerden en deugdzaam opmerkten dat sommige joodse bezoekers zich misschien wat al te luidruchtig hadden gedragen waarmee maar eens te meer de noodzaak van opvoeding en beschaving bleek, hielden zij een protestvergadering. Zij vonden vanuit hun ideologie, die dit soort antisemitische gebeurtenissen nu eenmaal incalculeerde, voornamelijk de joodse reacties interessant. Het moment van solidariteit droeg hun goedkeuring weg, maar zij meenden terecht dat deze zich te veel beperkte tot gevallen van openlijke discriminatie: het zionisme wilde iets positievers dan „klappensolidariteit”. Zij meenden bovendien heel wat hypocrisie te zien in de verontwaardiging van de joden die vanuit hun hogere maatschappelijke positie een muur hadden gebouwd tussen zichzelf en het ghetto, waaruit zij nog maar pas waren ontkomen, en zich op dezelfde manier ergerden aan de hebbelikheden van de bewoners ervan als de niet-joden dat

²⁶⁰ J.W. 1-9 '11; 6-12 '12.

²⁶¹ J.W. 28-9 '06.

²⁶² C.B. 15-11 '01; rabbijn de Vries in C.B. 1-1 '05.

²⁶³ J.W. 10-11 '11.

²⁶⁴ J.W. 29-3; 26-4 '12.

deden. In hoeverre speelde de angst voor de bacil die zich meer en meer verspreidde in het buitenland mee, vroegen zionisten zich af²⁶⁵. Helaas kwam men niet tot een verdere ontleding van de oorzaken van het verschijnsel of de differentiatie ervan in de maatschappij. Alleen Polak raakte iets aan toen hij poneerde dat antisemitisme in de hogere regionen minder voorkwam en dat bijvoorbeeld een joods geleerde meer kans had om hoogleraar te worden dan een andere jood onderwijzer²⁶⁶.

In het verlengde van het antisemitisme stond het probleem van de „dubbele loyaliteit” voor de zionisten. Herhaaldelijk hadden zij op dit punt verzekerd, dat dit geen kwestie was, omdat hun streven naar een nationale staat geenszins Hollandse vaderlandsliefde in de weg stond²⁶⁷. Er werd hierbij ter illustratie een aardige vergelijking gemaakt: als men trouwt, sticht men een nieuwe familie, maar dat wil helemaal niet zeggen dat men daarmee een slechte zoon van zijn ouders wordt²⁶⁸. De discussie erover raakte echter bij gebrek aan relevantie op de achtergrond tot aan de vooravond van de eerste wereldoorlog. Toen ging men, niet verwonderlijk in een tijd van nationalistische opleving in heel Europa, spreken van de „tragische botsing” van iemands loyaliteit als nationaal-jood en Nederlander. De bezorgdheid om de afhankelijkheid aan de Nederlandse stam te bevestigen ging toen wel heel ver. Het lijkt nu onvoorstelbaar dat zionisten zich het hoofd braken over de noodzaak om joodse venters om te scholen tot arbeiders, omdat onder de niet-joodse arbeiders al werkloosheid heerste en ze dezen dus zouden benadelen²⁶⁹. Een ander voorbeeld is het geval van de Russische studenten. Die werden in hun eigen land getroffen door een numerus clausus aan de universiteiten voor joden. Landen als Zwitserland en Duitsland hadden veel van deze studenten aan hun universiteiten en in 1913 wierpen een drietal zionisten, onder wie Jacob Israel de Haan (zelf bekend met o.m. de Russische gevangenen die hij had bezocht), het plan op om de N.Z.B. de toegang van deze studenten tot de Nederlandse universiteiten te laten bevorderen²⁷⁰. Of dit plan nu zo praktisch was met het oog op de taalmoeilijkheden is een tweede, maar er zat toch niets aanstootgevends aan. Het drietal had al onderzocht in hoeverre de Nederlandse wet diploma's van buitenlandse scholen erkende en had gezien dat op de lijst daarvan weliswaar geen Russische diploma's voorkwamen, maar dat dit door een K.B. veranderd kon worden. Het bestuur van de N.Z.B. dacht er echter anders over. Het vond de ellende van de Russische studenten klein in vergelijking met de grote nood van het joodse volk in zijn geheel²⁷¹. Met dit argument werden meermalen daadwerkelijke hulpacties afgewimpeld. Ook meende het bestuur dat de universiteit een nationale opleidingsschool was en dat het daarom Nederlanders, ook Nederlandse zionisten, niet aanging om de belangen van vreemde studenten te behartigen. Aan deze opmerkelijke uitspraak werd toegevoegd een nogal hypocriete verdediging:

²⁶⁵ vgl. J.W. 6-12 '12 en De Joodsche Kroniek 6-12 '12 waarin de redevoeringen van B. A. Kahn en A. van Raalte „Wat leert ons Trianon?”

²⁶⁶ J.W. 16-6 '05.

²⁶⁷ o.a. C.B. 3-8; 5-10 1900; zie ook vorige hoofdstuk.

²⁶⁸ C.B. 30-3 1900.

²⁶⁹ J.W. 29-8 '13.

²⁷⁰ J.W. 13-3 '14.

²⁷¹ J.W. 13-3 '14.

men was niet bang voor antisemitisme bij het opnemen van joodse studenten uit Rusland, maar wel voor een nodeloze verplaatsing van het jodenvraagstuk; want „als er een kleine mogelijkheid wordt geopend, volgt dadelijk een grote stroom en dan verplaatst zich het vraagstuk”. De studenten moesten de oplossing voor hun problemen dan ook maar zoeken in Palestina²⁷². Met andere woorden: ondanks het beweren van het tegendeel, vreesde men dat de studenten het vreedzame samenleven met de niet-joodse omgeving zouden verstoren. Nu was het geenszins ongewoon dat de Bond dit soort hulpactie afwees, want in Nederland was de overtuiging onder de zionisten sterk dat ook op kleinere schaal oplossingen van het joodse probleem altijd in Palestina moesten worden gezocht. Bovendien stond er in Jeruzalem een universiteit op stapel. Maar nog niet was als argument gebruikt dat het in tegenspraak was met de loyaliteit aan de Nederlandse staat om vervolgde joden hier te helpen.

Veel konsekwenter was de houding van de N.Z.B. tegenover het verschijnsel assimilatie. In de zionistische denkwereld is het beeld van de verscheurde, ontwortelde joodse assimilant altijd sterk overtrokken geweest. Assimilatie als een historisch proces met zijn eigen logica werd ontkend. Niet alleen werd het feit ontkend dat eenzelfde soort geestelijke ontwikkeling in deze tijd geen exclusief joods probleem was, maar ook dat de aanpassing die de negentiende eeuwse maatschappij van haar leden eiste (in tegenstelling met de hedendaagse pluriforme samenleving) zich tot iedereen uitstrekke werd volkomen over het hoofd gezien²⁷³.

Ten aanzien van dit punt vindt men trouwens in de N.Z.B. meer dan één teken van haar eigen assimilatie aan de door haar zo verfoeide eisen van de niet-joodse wereld. Van de aanvankelijke filosofie in de Bond dat wie wilde de vrijheid had op te gaan in zijn niet-joodse omgeving was op den duur niet veel meer overgebleven. Zij joeg dan ook de bourgeoisie, waaruit haar leden voor het grootste deel kwamen, tegen zich in het harnas door redeloze uitvallen tegen assimilanten. Wat zij hieronder in feite verstond werd nauwelijks duidelijk. Het werd een scheldwoord voor degenen die de principes van de Bond niet aannamen, zoals de zionisten trouwens op hun beurt om evenmin overduidelijke redenen als assimilanten werden uitgekreten door de orthodoxie. Op zich redelijke bezwaren tegen de invloed van ongodsdienstige joden in de joodse instellingen degenereerden tot hatelijkheden die angstwekkend waren vanwege hun generaliserende onverdraagzaamheid. Assimilanten werden steeds meer geïdentificeerd met a-sociale rijken en a-nationale socialistes.

Een onzalig voorbeeld hiervan is het Poerimnummer van De Joodsche Wachter in 1909. Hierin plaatste Kleerekoper een gedicht getiteld „Waarom Sampie d'r teuge is...”, i.c. tegen het zionisme. Sampie, een dikbuikige rijkard die natuurlijk tegen het zionisme was omdat dat zijn vadsige rust verstoortte, werd bij dit gedicht in beeld gebracht door Albert Hahn. Het was een illustratie waarvoor een fervente antisemiet zich niet behoefde te schamen²⁷⁴. En inderdaad kreeg de toon van de aanvallen op diegenen die zich afkeerden van het jodendom of het zionisme een anti-

²⁷² id; ook 14-3; 9-5 '13.

²⁷³ Walter Laqueur, p. 591/592.

²⁷⁴ vgl. J.W. 5-3 '09.

semitisch karakter. Er werd weinig tegen geprotesteerd door de lezers van de Wachter²⁷⁵.

Niet alleen door haar houding tegenover de niet-zionistische joden, de orthodoxen, socialisten en nu tenslotte de burgerlijke assimilanten, trok de N.Z.B. zich steeds meer terug in een isolement dat in de eerste jaren zeker niet bedoeld was, ook haar bezinning op de nationale verbondenheid kreeg een meer en meer exclusivistisch karakter. Dat die nationale verbondenheid een probleem was is duidelijk. Dat gold niet alleen in internationaal verband, maar ook binnen het Nederlandse jodendom, dat juist in deze tijd zijn monolithisch karakter begon kwijt te raken. Men kan het de Nederlandse zionisten niet al te zeer verwijten dat zij er niet in slaagden deze verbondenheid bevredigend te formuleren, zowel wat betreft in hun interne discussies als in die met andersdenkenden. Zij waren immers nog maar een jonge beweging en het was verleidelijk meer aandacht te besteden aan directe polemieken en concrete organisatieproblemen. Hierin kwam verandering toen men zich ging aanpassen bij de toen geldende antropologische en sociologische theorieën.

Deze theorieën, die met hun Darwinistische mechanische interpretaties in de hele wetenschappelijke wereld opgang maakten, maakten het zoveel gemakkelijker om een nationale eenheid te definiëren en te verklaren. Men zou kunnen aanvoeren dat het toenemen van het antisemitisme, waarbij deze opvattingen als wapen werden gebruikt, ook de zionisten in Nederland dwong tot een defensief met dezelfde armatuur. Hiervan vindt men echter weinig tekenen in de aard van de zionistische discussies²⁷⁶. Veel meer is de vlucht in de toen geldende rassentheorieën te verklaren uit een aanpassing aan de niet-joodse wereld. Het was in de hele zionistische ideologie zelfs de meest erge vorm van assimilatie en de meest verre vervreemding van het jodendom.

Het woord „ras” nam na 1910 steeds meer de plaats in van het begrip „volk” of „natie”. Hierbij moet worden aangetekend dat weinig woorden tot zo’n semantische verwarring hebben geleid als het woord „ras”. Het werd vaak gebruikt in de zin van „soort” of „groep”, zonder de sinistere implicaties die in de rassentheorieën liggen opgesloten. Maar zoals elders ziet men ook in de zionistische terminologie hoe het woord en zijn context veranderde: in plaats van een nationale lotsverbondenheid kwam een biologische, erfelijke rasverbondenheid²⁷⁷. Hierbij moet nog eens worden aangetekend dat iemand als Herzl nadrukkelijk de eenheid van een joods „ras” had afgewezen en alleen de lotsverbondenheid erkende²⁷⁸.

In dit kader werd assimilatie ook niet meer betreurd vanwege het numerieke verlies voor het joodse volk, maar om de kwaliteit van het ras. Een commentaar

²⁷⁵ een uitzondering was b.v. I. Cohen Hzn. in J.W. 10-11 '05.

²⁷⁶ Dit excuus zou hoogstens gelden voor zionisten in Duitsland. In het internationale zionisme is Martin Buber een van degenen die in deze tijd leed aan de Blut-und-Boden-besmetting, vgl. Laqueur, p. 398.

²⁷⁷ vgl. Fr. Hertz, *Nationality in history and politics*. London 1951³, p. 53: "Racial sentiment consists in the belief in a deep, natural, hereditary diversity not changeable by education and assimilation, while national sentiment assumes merely historical and social differences which can be modified by society".

²⁷⁸ vgl. Alex Bein, *Theodore Herzl*. Philadelphia 1962, p. 94.

in de Wachter in 1905 zei: „ik vind het veel erger dat *onze* „beschaafde” jodinnettes met blonde landskerelen scharrelen”²⁷⁹. In 1909 werd men bezorgd dat ook de „mindere” joden de ware Hollandse allures (in dit geval drankzucht) gingen aannemen²⁸⁰. De zionistische classicus E. Slijper schreef over in zijn ogen plebejische joden die hij ontmoette op zijn reis in Griekenland: deze soort misgunnen wij joden geen enkele natie; jammer dat hun gelaatstrekken hun semietische afkomst ver-raden²⁸¹.

Vooraf nadat de niet-joodse antropoloog professor Steinmetz een rede had ge-houden voor een van de zionistische studentenverenigingen over de toekomstwaarde der joden, groeide de aandacht voor rassentheorieën. Steinmetz zei bij deze gelegenheid te geloven in het nut, maar ook de wenselijkheid en noodzaak van het bestaan van verschillen in rassen en volkeren. Wenselijk vond hij tevens strijd en wedijver tussen hen. Bovendien meende hij dat het joodse volk meer recht had op behoud dan andere volkeren vanwege hun prachtige eigenschappen²⁸². Dit was een gevaarlijke filosemitische tendens die zo vaak discriminatie verbergt: als het dan niet is tegen-over joden, dan toch meestal tegen andere, subjectief minder begaafde, groepen. De N.Z.B. was dan ook aangenaam verrast met deze lezing en gaf hem als propagan-dabrochure uit. Behalve Steinmetz had ook de Duitse econoom Werner Sombart hier succes. Voor dezelfde vereniging gaf hij een overzicht van de geschiedenis van de joden. Zijn lezing droeg de omineuze titel: van „heisses Wüsten- und Nomaden-volk” tot de „Träger des modernen Kapitalismus”. Sombart was eveneens een warm voorstander van conservering van afzonderlijke groepen²⁸³, een opvatting waaruit hij later zijn eigen antisemitische konsekwenties zou trekken.

Iets van de verwarde rassennystiek zoals die een tiental jaren eerder niet denkbaar zou zijn geweest in de gedachtenwereld van de Nederlandse zionisten vindt men in het volgende citaat van de sympathieke, maar helaas graag psychologiserende Siegfried van Vriesland: „Het Joodsch-nationalisme is de ééne grondpijler van de Zionistische beweging, de liefde voor het Jodendom, het enthousiasme voor ons groot verleden, de wil om die historie te wekken tot nieuw leven, de liefde voor alles wat in den waren zin des woords „Joodsch” is, dat „iets” dat atavistisch uit het bloed en uit het rassinstinct resulteert, het gemeenschapsgevoel, dat alle Joden, verspreid over de wereld, bindt”²⁸⁴. Angstwekkender was een beschouwing in het studentenblad Hatikwah. De jonge schrijver propageerde een zionisme dat zich in een soort laboratorium zou moeten ontwikkelen. Immers, het maximum dat een ras kan presteren wordt bepaald door het erfelijke rassinstinct en kruising van rassen leidde tot een overheersing van minderwaardige eigenschappen. Als afschrikwekkend voorbeeld haalde hij de Mestiezen en Indo's aan²⁸⁵.

²⁷⁹ J.W. 17-2 '05.

²⁸⁰ J.W. 3-9 '09.

²⁸¹ C.B. 7-8 '03.

²⁸² R. S. Steinmetz, De toekomstwaarde der Joden. Uitgegeven door den N.Z.B., z.pl., z.j.; vgl. ook J.W. 8-12 '11.

²⁸³ J.W. 2-2 '12.

²⁸⁴ J.W. 22-10 '13.

²⁸⁵ Hatikwah maart '17.

Vooral de zionistische studentenorganisatie lijkt een broedplaats van dergelijke gedachtenspinsels te zijn geweest. Dat wil niet zeggen dat hier het gezonde verstand niet ook aanwezig was. Abel Herzberg bijvoorbeeld reageerde in Hatikwah op een lang artikel van Victor van Vriesland (Siegfrieds broer) waarin de gebruikelijke uiteenzettingen over het ras wat subtieler waren verpakt met verwijzing naar allerlei sociologische theorieën. Herzberg verweet hierop van Vriesland niet alleen zeer terecht de haatdragendheid die in zijn betoog lag opgesloten. Hij raakte de kern van de zaak door te wijzen op de „geestelijke armoede en de geestestraagheid van dat deel van West-Europeesch Jodendom, dat, in wezen volkomen geassimileerd, nooit anders dan relatief, d.w.z. nooit anders dan in vergelijking met andere volken, de eigenaardigheid van hun ras herkennen zal”²⁸⁶. Hij meende dat, wanneer Nederland nog iets anders joods kende dan zijn beroemde begraafplaatsen, opvattingen als die van van Vriesland c.s. niet mogelijk zouden zijn geweest. Deze laatste verweet daarop Herzberg gevoelsanarchisme dat niet van Duitse smetten vrij was^{286!}

Het is niet verbazingwekkend dat in deze tijd ook in Nederland de belangstelling voor joodse statistiek opkwam. Het begon met nuttige zaken als beroepsverhoudingen²⁸⁷, maar naar, hoe kan het anders, Duits voorbeeld wilde men een vereniging oprichten die zich bezig zou gaan houden met statistische onderzoeken op antropologisch, etnografisch en ook moreel gebied²⁸⁸. De animator hiervan was L. S. Ornstein, een briljant natuurkundige die was gepromoveerd op een statistisch onderwerp. Ook hij meende dat rassen een grote rol speelden in de geschiedenis²⁸⁹, hoe men dat ook moet opvatten. Daarnaast vlooiden Henri Edersheim in 1916 boeken over rassen na en constateerde tot zijn tevredenheid dat het joodse ras vrij zuiver bewaard was gebleven, een mening waarop moderne onderzoeken nogal wat correcties hebben moeten aanbrengen, maar waaraan de zionisten zich krampachtig vastklampten. Het enige werk dat een afwijkend standpunt er op nahield werd dan ook door Edersheim assimilatörisch genoemd. Het was overigens een Engelse publicatie²⁹⁰.

Hoe kwetsbaar de hele zionistische conceptie over nationaliteit was blijkt wel uit het feit dat de N.Z.B. op de categorische vraag wat de criteria voor het begrip jood waren geen antwoord wist en verklaarde in twijfelgevallen wel te zullen beslissen²⁹¹. De vraag werd nooit meer herhaald. Volgens de joodse religieuze wetten was men jood door geboorte, maar niet wanneer de moeder niet joods was; daarnaast kon men jood worden door bekering. De zionisten beschouwden zich echter als niet gebonden aan de godsdienstige criteria. In 1905 kon daarom nog een Groningse motie over het gemengde huwelijk onbesproken blijven, omdat dit zou ontaarden in een godsdienstig dispuut, waarop de N.Z.B. nooit zo gebrand was²⁹². Ook in het inter-

²⁸⁶ Hatikwah mei 1917.

²⁸⁷ J.W. 30-11 '06.

²⁸⁸ J. W. 15-3 '07; in de vereniging zouden ook niet-joden zitten. De eerste stappen werden ondernomen in nauwe samenwerking met de statistische dienst van Amsterdam.

²⁸⁹ J.W. 8-11 '07.

²⁹⁰ J.W. 19-5 '16.

²⁹¹ J.W. 27-5 '08.

²⁹² J.W. 17-2 '05.

nationale zionisme wist men trouwens nauwelijks raad met het gemengd huwelijk onder de zionisten. Toen Polak in 1904 een artikel in Die Welt wilde plaatsen om aan de zionistische leiding een duidelijke uitspraak te ontlokken over het gemengde huwelijk in haar kring, werd dit geweigerd²⁹³.

In 1915 echter, toen de erfelijkheidsfactoren de bovengeschetste intense aandacht kregen, kwam de kwestie opnieuw aan de orde. Zij werd uitgebreid behandeld in de Wachter en op de jaarlijkse algemene vergadering van de Bond. De Mizrachie en de afdeling Haarlem vroegen middels een motie aan het Bondsbestuur om „telken jare aan de Algemeene Vergadering ter royement voor te dragen die leden van den N.Z.B., die in het jaar, voorafgaand aan de Algemene Vergadering, een gemengd huwelijk gesloten hebben”²⁹⁴. Deze ingewikkelde procedure was blijkbaar noodzakelijk, omdat een gewoon royement juridisch niet mogelijk was²⁹⁵. De motie werd behandeld onder protest van de afdelingen Groningen en Hilversum, die, evenals bijvoorbeeld Kann, meenden dat de Bond niet bevoegd was om over deze kwestie te beslissen²⁹⁶; de afdeling Noord-Brabant was er ook tegen, omdat zij vond dat er in deze oorlogstijd wel belangrijkere dingen waren. Bij stemming werd echter het standpunt van het Bondsbestuur dat de N.Z.B. wel degelijk in een algemene vergadering bevoegd was om over het gemengde huwelijk te beslissen bevestigd. Vervolgens werd de motie-Arnhem aangenomen met 38 tegen 34 stemmen, geen overweldigende meerderheid²⁹⁷.

Interessanter dan juridische bevoegdheden²⁹⁸ waren de discussies. De voorstanders van de motie (waaronder de afdeling Amsterdam) meenden dat een gemengd huwelijk een vergrijp was tegen de zionistische overtuiging, omdat erdoor de joodse volkskracht, raszuiverheid etc. werden ondermijnd; het gemengde huwelijk was altijd al een vloek geweest in de diaspora. Onder hen waren bijzonder principieel Jeannette Ornstein-Hoofiën, de vrouw van de latere Bondsvoorzitter L. S. Ornstein, en de schrijver Victor van Vriesland, die later zou ervaren dat liefde zich niet binnen het jodendom liet dwingen en zelf een huwelijk met een niet-joodse vrouw zou sluiten. Recht tegenover hen stonden de zionistische studentenorganisatie en de hoofdredacteur van de Wachter, mr. B. P. Gomperts. Zij meenden dat een gemengd huwelijk speciaal voor een zionist toch al gepaard ging met veel innerlijke strijd. Daarom zou het een uitzondering blijven en was het beter om hierbij het zwijgen toe te doen. Een tussengroep, onder wie Franzie Berenstein en Henri Edersheim, wees erop dat raszuivere huwelijken geenszins betekenden dat het joods element bleef bewaard en dat in een gemengd huwelijk evengoed het joods bewustzijn kon prevaleren. Men kon het wel betreuren, maar niet afkeuren. Zij hielden liever gemengd gehuwden uit

²⁹³ G. C. Polak aan bureau Keulen maart '04, C.Z.A. Z1/526.

²⁹⁴ Verslag algemene vergadering J.W. 7-1 '16.

²⁹⁵ id.

²⁹⁶ id. en J.W. 14-1 '16.

²⁹⁷ J.W. 7-1 '16.

²⁹⁸ In de Centraal Zionistische Archieven is helaas niets te vinden over deze kwestie van de zijde van de wereldleiding. Een uitgebreide brief van Hallenstein, een oorlogsvluchteling, naar aanleiding van deze vergadering rept alleen in een krabbeltje onderaan over het besluit over het gemengde huwelijk: B. Hallenstein aan Arthur Hantke (Bureau Berlijn) 17-1 '16, C.Z.A. Z3/832.

leidende functies en pleitten bij een voorkomend geval voor een verklaring van trouw aan de zionistische beginselen²⁹⁹.

De discussies hielden niet op bij het middernachtelijk uur waarop zij in de vergadering werden besloten, maar werden voortgezet in de Wachter en in niet-joodse kranten als N.R.C. en Handelsblad³⁰⁰. Jeannette Ornstein meende dat het numerieke verlies voor de zionisten als gevolg van de motie ruimschoots werd gecompenseerd door de kwalitatieve winst. Hoewel ze wel zo tolerant was om rassenvermenging niet per definitie te veroordelen, zou de eruit volgende voortdurende verandering van de volksaard verwerpelijk zijn: „de ‘biologische wet der rassenkruising’, door sommige mystiek aangelegde oplosers van het Jodenvraagstuk te berde gebracht, kan voor ons volk gereduceerd worden tot de wet der zekere vernietiging”³⁰¹.

De tegenstanders meenden dat juist de zionisten, die de joodse problematiek het sterkst aanvoelden, iemand die met deze bij uitstek joodse moeilijkheid worstelde niet buiten hun gemeenschap mochten stoten³⁰². Zij haalden het voorbeeld aan van Ruth, de Moabitische, die stammoeder was geworden van vele joden³⁰³. Het meest relevant was het volgende commentaar: „Het oprakelen dier kwestie, in dezen tijd van fel-Joodsche tragiek is geen bewijs van kracht. Het lijkt eerder op een kleinburgerlijke beweging op 'r smalst. Een verweer tegen het voortwoekeren van assimilatie in eigen kring was hier niet in 't spel. Het gemengde huwelijk kwam zeer zelden voor bij de leden van den N.Z.B.”³⁰⁴.

Hoezeer de motie-Arnheim paste in zijn tijd blijkt wel uit het goedkeurend commentaar van liberale en, zeker niet verwonderlijk, katholieke bladen³⁰⁵.

Hoewel de vreemde formulering van de motie het mogelijk maakte dat gemengd gehuwde zionisten een jaar na hun huwelijk formeel weer lid van de N.Z.B. konden worden en dit ook wel gebeurde, heeft zij veel leed veroorzaakt. Verschillende gemengd gehuwde zionisten voor wie de Bond een niet weg te denken deel van hun leven was wilden van deze formele mogelijkheid geen gebruik maken. Sommigen probeerden herhaaldelijk de kwestie weer aan de orde te stellen om de motie-Arnheim ongedaan te maken, maar kregen een bits antwoord³⁰⁶. Henri Edersheim, een van die toegewijde zionisten die jaren later een niet-joodse vrouw zou huwen, schreef aan Weizmann hoe zwaar hem het ostracisme trof³⁰⁷.

²⁹⁹ J.W. 7-1 '16.

³⁰⁰ In de N.R.C. onder de rubriek Kerknieuws!

³⁰¹ J.W. 28-1 '16.

³⁰² Caroline Franken, id.

³⁰³ J.W. 11-2 '16; hierbij werd foutief aangenomen dat Ruth de stammoeder was van de stammen Efraïm en Manasse.

³⁰⁴ E. Zwartser in J.W. 11-2 '16.

³⁰⁵ N.R.C., Handelsblad en Nieuwe Tilburgsche Courant, geciteerd in J.W. 14-1 '16. In de Wachter konden voor- en tegenstanders allebei aan het woord komen.

³⁰⁶ Een van die voorbeelden is R. J. Spitz, een ijverige propagandist in de studentenorganisatie van de N.Z.B. Hij schreef niets liever te willen dan weer in de Bond terugkeren. Men vond echter dat hij te veel als martelaar poseerde, J.W. 21-12 '17.

³⁰⁷ H. Edersheim aan Chaim Weizmann 3-12 '28, Weizmann Archieven Rechoboth.

In *The letters and papers of Chaim Weizmann*, vol. III. London 1977, p. 273 e.v. vindt men het dramatische verslag van Weizmanns gesprekken met Nordau na Herzls dood. W. probeerde Nordau over te halen Herzls taak als president van de Z.W.O. over te nemen. Ook Nordau werd gekweld door de ambivalentie van zijn huwelijk met een niet-joodse vrouw en zijn positie in de Z.W.O. Het was een van de redenen waarom hij Herzl niet wilde opvolgen.

De motie-Arnhem werd later wel betreurd, maar verontschuldigd met een beroep op de abnormale positie van het joodse volk. Voor een gedeelte was dit natuurlijk terecht. Maar veel meer was zij een aanpassing aan de heilloze mystificaties over rassen. Deze werden minder opgedrongen door de omgeving, maar graag geaccepteerd om een moeilijker vorm van bezinning op nationale verbondenheid te ontwijken. Hoe problematisch dit laatste was zal blijken in het volgende hoofdstuk waarin de interne discussies over een joods-nationale opvoeding aan de orde zullen komen.

Concluderend mag men stellen dat de N.Z.B. in haar verzet tegen antisemitisme en assimilatie iets van een nationale eenheid ontwikkelde. Naar de niet-joodse wereld vertoonde zij een trots en zelfbewust gezicht. Dit heeft waarschijnlijk het oordeel tegenover het Nederlandse jodendom gunstig beïnvloed. Maar binnen de joodse wereld zelf was dat gezicht minder sympathiek. Hier toonde zij een zelfgenoegzaam isolationisme. Zij stelde het „wij zionisten”, immuun voor de verachtelijke assimilatie- en ghettobeheptheden, tegenover degenen die het zionistisch licht niet wilden zien. Men vroeg zich maar zelden af waarom dan niet.

III. DE N.Z.B. TOT AAN DE BALFOURDECLARATIE

Ondanks alle moeite en een weidse propaganda van de oprichters telde de Bond bij haar oprichting slechts 35 leden. In 1900 was dit aantal uitgedijd tot 214. Na het achtste congres dat in 1907 in Den Haag werd gehouden en waarvan wel een appèl uitging sprong het van 839 op 938. Toen de eerste wereldoorlog uitbrak, telde de Bond ongeveer 2000 leden. Dit was echter maar een druppel op het totaal van de 100.000 joden die in Nederland woonden.

Het zwaartepunt van de Bond lag in de provincie. De afdeling Amsterdam bijvoorbeeld telde in 1910 een aantal van 238 leden op een bevolking van 60.000 joden¹! Overigens worden de hier vermelde getallen met enige reserve gegeven, want wanneer men de verschillende verslagen naast elkaar legt blijkt er nogal wat tegenspraak te heersen ten aanzien van het ledenbestand².

Eerlijkheidshalve moet men de N.Z.B. wel vergelijken met de haar verwante organisaties. Dan ziet men dat de Bond niet ongunstig afstak bij de veel oudere Alliance, die in 1916 ook maar 1600 leden in Nederland had³. Daarentegen telde de Nederlandse afdeling van de Ito, die een veel minder belangrijke rol had in de Nederlands-joodse samenleving, toch 1100 leden in 1912⁴. De Ito was de afkorting van de Jewish Territorial Organisation. Deze had zich van de zionistische beweging afgescheiden, omdat zij meende dat ook buiten Palestina een joodse autonome woonplaats kon worden opgericht. De afdeling Nederland was in Groningen ontstaan, meer uit onvrede met de dictatoriale praktijken van de plaatselijke zionistische leiders dan om het territoriale principe⁵.

De middelen waarmee de Bond nieuwe leden probeerde te werven waren de pers en het bezoek aan de provincie. Belangrijk was dat het Centraal Blad aanvankelijk twee kolommen en sinds september 1900 een hele pagina verhuurde aan de N.Z.B.⁶. Dit contract werd echter in 1903 niet meer vernieuwd⁷, hoewel ook daarna meermalen zionistisch nieuws en Bondsmededelingen werden opgenomen. In januari 1905 startte De Joodsche Wachter als veertiendaags orgaan, uitgegeven door de N.Z.B. Het blad

¹ J.W. 28-10 '10.

² vgl. Bericht des Actions-Comités der Zionistischen Organisation an den XI. Zionisten-Kongressen. Wien 2. bis 9. September 1913, z.j., z.pl., p. 53; Jaarverslag van den N.Z.B. 1913-1914, z.j., z.pl., p. 13.

³ De Alliance juli/aug. '16.

⁴ I.T.O. Officieel Orgaan van de Ito-federatie in Nederland. sept. '12.

⁵ id. mei '12.

⁶ C.B. 21-9 1900.

⁷ id. 2-10 '03.

stond qua opmaak en inhoud op een hoog peil. Naast het onmisbare zionistisch nieuws bevatte het interessante artikelen. Behalve algemene politieke beschouwingen die de beweging raakten werd veel geschreven over joodse schrijvers. Heijermans en Querido werden erin doorgelicht en ook bijvoorbeeld de oorsprong van de Shylock-figuur in oude sagen. Als het al een criterium moge zijn: de opgetogen uitspraak dat er voor het eerst een joods blad in Nederland verscheen dat door een niet-joods publiek gewaardeerd kon worden om andere redenen dan die van curiositeit was niet ver bezijden de waarheid⁸.

Daarnaast stond bij gelegenheid ook de niet-joodse pers open voor het zionisme. Isidore Hen wijdde in *De Amsterdamer* in 1900 een drietal artikelen aan de beweging⁹. Verslagen van congressen in b.v. *Het Algemeen Handelsblad* en *De Telegraaf* waren soms zeer uitvoerig en werden meermalen door zionisten geleverd¹⁰. In 1912 werd een perssort opgericht. Dit gaf een Nederlandse uitgave uit van de *Neue Jüdische Korrespondenz*, een joods persbureau. Periodiek kon hierdoor informatie over joodse aangelegenheden aan de landelijke pers worden toegestuurd. Deze mededelingen werden volgens de N.Z.B. regelmatig opgenomen, zoals ook de reisverslagen van zionisten die al voor de wereldoorlog de avontuurlijke tocht naar Palestina waagden¹¹. Dit alles wil niet zeggen dat de hele landelijke pers onder de ban van het zionisme was gekomen. Vooral de invloedrijke N.R.C. toonde zich vijandig en stuurde de *Joodsche Wachter* zelfs ongeopend terug¹².

Naar de provincie werden populaire sprekers gestuurd zoals Kleerekoper, rabbijn de Vries en Albert van Raalte. Enkele sympathisanten hadden dan de plaatselijke gemeenschap warm gemaakt om te komen luisteren in een zaaltje of huiskamer. Na afloop kon men zich als lid van de Bond aanmelden. Het was een uiterst moeizaam werk. Als er een grootse campagne werd georganiseerd waren deze sprekers zo'n hele winter in touw. Een reis naar Groningen of Friesland vanuit Amsterdam betekende dat men niet dezelfde avond nog naar zijn gezin kon terugkeren. Vaak was de atmosfeer lauw tot vijandig. Vooral de notabelen en de orthodoxie voelden immers niets voor een opstandige, kritische zionistische afdeling binnen hun rustige gemeenten. Men moest dan ook in de begintijd blij zijn met weinig. Een oprichtingsvergadering als die in Haarlem, waar naast rabbijn de Vries ook de classicus Wolff een bezielend aanhanger was van de beweging, behoorde met haar 40 aanmeldingen¹³ tot de uitzonderingen. Ook waren niet alle afdelingen duurzaam. Wanneer zij te klein waren of afbrokkelden werden zij samengevoegd. Zo kwamen Zutphen en Lochem bij de krachtiger afdeling Deventer, waar de gebroeders David,

⁸ vgl. J.W. 3-2 '05.

⁹ *De Amsterdamer* 24-6; 1-7; 8-7 1900.

¹⁰ A. B. Kleerekoper in aug '07 in *De Telegraaf*; S. Franzie Berenstein in aug. '05 in het *Handelsblad*.

¹¹ vgl. Jaarverslag '12-'13, p. 28; Jaarverslag '13-'14, p. 20/21.

¹² Verslag N.Z.B. aan Hoofdbureau in Keulen, C.Z.A. Z 2/431 (1910); volgens dit verslag waren de correspondenten van de N.R.C., vooral die in de Oriënt, vijandig tegenover joden in het algemeen en de zionistische beweging in het bijzonder. In een later verslag, 9-4 '11, werd dit toegeschreven aan de boze invloed van mr. T. M. C. Asser, lid van de Raad van State en vertrouwde raadsman van koningin Wilhelmina, id.

¹³ C.B. 4-4 '02.

Chi en Rudolf Cohen hun eerste zionistische activiteiten ontplooiden¹⁴. De afdeling Rotterdam werd speciaal opgericht om als tegenwicht te dienen tegen de christelijke zendingsactiviteiten onder de joodse vluchtelingen die daar voor kortere of langere tijd strandden, wachtend op hun passage naar Engeland of de Verenigde Staten¹⁵.

De aard van de propaganda veranderde naarmate de N.Z.B. een strakker georganiseerde vereniging werd waarvan het bestuur een bijna ijzeren greep ging krijgen op de activiteiten van de leden. Belangrijke factor hierbij was dat de Nederlandse zionisten verplicht waren zich bij de Bond aan te sluiten. In andere landen konden zionisten of sympathisanten hun shekel, de symbolische belasting van ongeveer 50 cent die de organisatie haar leden oplegde, afdragen zonder lid te worden van de landelijke vereniging¹⁶. Dat was een gruwel in Nederlandse ogen. Het had namelijk tot gevolg dat in jaren waarin een congres werd gehouden in deze landen krachtige actie werd gehouden om zoveel mogelijk leden te krijgen, want dit betekende meer afgevaardigden naar het congres. Na het congres verwaterde het zionistische leven weer. De lidmaatschapsplicht in Nederland beïnvloedde de propaganda in zoverre dat zij steeds meer „professioneel” en methodisch werd gevoerd, ook om de eenmaal verworven leden vast te houden. Met het oog hierop werd een propagandacommissie opgericht. Deze organiseerde jaarlijks zogenaamde veldtochten, vacantiecurssussen en zomerkampen. Tijdens de veldtochten zwermden een aantal tevoren goed getrainde propagandisten uit om systematisch de provincie te bewerken. Zij verschilden in zoverre van de vroegere campagnes dat zij beter waren georganiseerd. Ook de sfeer veranderde. De eerste generatie was beziel geweest door de ontroering van de ontdekking van het zionisme als een nieuwe vorm om het jodendom te beleven. Zij had plaats gemaakt voor een nieuwe groep voor wie het zionisme een meer vertrouwd fenomeen was. Naast het enthousiasme om nieuwe leden te werven kwam zorg om een soort Gideonsbende te cultiveren die de zuivere leer moest handhaven. De politiek van de Bond verschoof dan ook: in plaats van uitbreiding van haar ledental kwam steeds meer versterking van haar innerlijke kracht¹⁷.

Zoals bij de meeste verenigingen vindt men in de baaierd van ideologische uiteenzettingen en polemieken maar nauwelijks iets over het leven in die afdelingen, de mensen om wie het allemaal ging. Toch is er genoeg om zich een beeld te vormen. Het nuttige werd met het aangename verenigd. Lezingen werden gehouden waarvan de onderwerpen varieerden van het ontstaan van de beweging, moderne joodse letterkunde tot aan electriciteit met aanschouwelijke proeven. Op feestavonden werden toneelstukjes opgevoerd, een joods familiedrama bij voorkeur, en muziek gemaakt¹⁸. Onder auspiciën van de Bond werden ook fietstochten georganiseerd.

¹⁴ vgl. Jaarverslag '13-'14, p. 13.

¹⁵ Het Joodsch Volksblad 1-1 '04.

¹⁶ in C.B. 4-4 '02 verscheen de mededeling dat de leiding in Wenen de Nederlandse zionisten verplichtte lid van de Bond te worden. Het is niet duidelijk hoe zij dit kon verplichten, gezien de praktijk in andere landen.

¹⁷ Jaarverslag '14-'15, p. 28/29; id. '16-'17, p. 10 e.v.

¹⁸ vgl. b.v. C.B. 28-11 '02; 30-1 '03.

De gezelligheid van deze evenementen werden door de meer fanatieke theoretici in de beweging met enige argwaan bekeken¹⁹. Ten onrechte, want hoe anders kon de zionistische gedachte in het gevoelsleven worden geïntegreerd? Een gezellige avond kon een afzakkertje krijgen in Américain waar bij een kop koffie nog urenlang werd nagedebatteerd. Deze discussies werden voortgezet op weg naar huis en als men er niet uit was gekomen liep men daar ook nog maar een paar blokjes rond²⁰. Vooral binnen de zionistische studentenverenigingen leefde het zionistische sentiment. Men had er hier dan ook de tijd voor. Rabbijn de Vries vertelde hoe hij met enige huiver een uitnodiging om op een van hun zomerkampen te komen spreken had aangenomen. Hij had het gevoel dat hij zijn dierbare sabbath onder gojiem zou moeten doorbrengen, omdat onder de studenten bepaald niet veel orthodoxen waren. Maar zijn tegenzin veranderde in waardering en ontroering toen hij de sfeer van het kamp beleefde. Hij schreef achteraf het gevoel te hebben gekregen dat hij iets van de schuld van de zijde der orthodoxen had ingelost tegenover de jonge joden die zij in de kou hadden laten staan²¹. Het is dan ook geen wonder dat men in de ledenlijst van de N.Z.S.O. veel namen ziet van mensen die in een volgende generatie het kader van de Bond vormden.

Naast het handjevol studenten werd een klein deel van de orthodoxe jeugd bereikt door de Mizrachistische jeugdvereniging Zichroun Jangakouv. Deze was opgericht tijdens de eerste wereldoorlog, vooral dank zij het enthousiasme van de Oost-europese vluchtelingen²². Bij Zichroun Jangakouv viel de nadruk op een godsdienstige opvoeding vanuit een zionistische benadering. Op een avond werd bijvoorbeeld gesproken over een nabije feestdag en daarbij aansluitend werd een stukje gelezen uit de profeten en de Bijbel. Dan volgde een spreker over het nieuwe Palestina en tenslotte gingen de kinderen in groepjes werken aan het moderne Hebreeuws. De nadruk van dat onderwijs viel op het verbaal hanteren van de taal en soms ontwikkelden zich spontaan hele gesprekken in het Hebreeuws, een zeldzaam fenomeen voor Nederlandse joden²³. Een zionistische jeugdbeweging voor de rest van de jeugd had vóór de eerste wereldoorlog geen levensvatbaarheid. Macbi werd in 1907 opgericht, maar overleed enkele jaren later op de Haarlemse afdeling na (dank zij rabbijn de Vries en dr. Wolff).

Een ander aspect van de activiteiten aan de basis van de Bond waren de inzamelingen voor het Joods Nationaal Fonds, het Keren Kajemet Lejisrael. Het J.N.F. was in 1901 opgericht met als doel grond in Palestina aan te kopen. De verworven grond zou geen privébezit mogen worden, maar volgens oud-testamenteisch principe eigendom blijven van het joodse volk en God. De inkomsten van het Fonds werden gevormd uit vrijwillige giften en inzamelingen. Het werd het meest populaire zionistische instituut, omdat iedereen met kleine giften een concrete bijdrage aan het doel van de beweging kon leveren. Dit in tegenstelling tot de Jewish Colonial Trust en het

¹⁹ vgl. b.v. G. C. Polak in J.W. 19-4 '05.

²⁰ Tweede Zionistisch Studentenjaarboek. 's Gravenhage 1911, p. 106.

²¹ De Mizrachie, sept. '18.

²² J. Melkman in M. H. Gans, Memorboek. Baarn 1971, p. 751.

²³ De Mizrachie, juli '16.

Keren Hajesod, dat na de Balfourdeclaratie werd opgericht. Hier was de gever gebonden aan vrij hoge minimumbijdragen: een aandeel in de J.C.T. kostte 1 £ en de minimumbijdrage aan het K.H. was jaarlijks f 50. Ook het idee van de landaankoop, waarbij het hele joodse volk eigenaar werd, appelleerde aan de niet-welgestelden, ondanks het feit dat er nauwelijks iets kon worden gekocht vanwege de Turkse wetten.

Men kon ten behoeve van het J.N.F. sluitzegels kopen voor brieven. Ook werd al gauw een populaire gewoonte om bij feestelijke gelegenheden olijfbomen of een dunam land aan te bieden aan verlovenden, bruidsparen en jubilarissen. De olijfbomen waren zo gewild dat in 1910/1911 maar liefst 18% van de ingekomen giften hieraan werd besteed wat natuurlijk een wanverhouding was vergeleken bij de rest²⁴. Zeldzamer, want duurder, was de inschrijving in het zogenoemde Gouden Boek van het Fonds Dit kostte f 120. De eersten die in Nederland hierin werden ingeschreven waren Sigmund Seeligmann, de latere voorzitter van de Bond, en Juliette Veershym ter gelegenheid van hun verloving. Josef Israëls werd door het echtpaar Kann ingeschreven en Jacob Israel de Haan voegde tijdens de eerste wereldoorlog in een enthousiaste impuls het hele joodse volk eraan toe, een gebaar waaraan hij in zijn latere anti-zionistische tijd waarschijnlijk niet graag meer teruggedacht²⁵.

Belangrijk voor de opbrengst was het verlof om in de synagoge voor het Fonds te mogen offeren. Hiervoor moesten de notabelen toestemming geven, hetgeen lang niet altijd gebeurde. Het eerst gaven de Oostjoodse sjoeltjes toestemming, zoals de Swammerdamsynagoge. Pas zeer langzaam gingen de Nederlandse synagogen overstag. Het feit dat in 1907 tijdens de congresdagen in de deftige Haagse synagoge in de Wagenstraat mocht worden geofferd voor het Fonds werd als een belangrijke vooruitgang beschouwd²⁶.

Zionistische gezinnen konden een busje in huis nemen dat twee maal per jaar door een J N F -medewerker werd gelicht. Een aardig verslag van zo'n tocht vertelt ons hoe bij familie X de kinderen laat mochten opblijven ter ere van deze feestelijke gelegenheid. Na het openen bleek het busje behalve het gewone kleine geld maar liefst 152 halve centen te bevatten die het jongste dochtertje er altijd in mocht stoppen. Dezelfde verslaggeefster beschreef hoe zij op haar rondgang het busje van een Russische familie weer moest terugnemen. Het hoofd van het gezin was werkloos en had het gevoel dat hij zijn gezin bestal. Het was hem zwaar te moede dat hij na 10 jaar bijdragen het moest laten afweten²⁷.

Degene die in Nederland het J.N.F. opzette was H. Aronowitz, een immigrant uit Oost-Europa, een van de eerste 35 leden van de Bond. Hij stelde de aardige bloemendagen in, dagen in het voorjaar waarop J.N F.-medewerkers de straat op-

²⁴ J W 10-5 '12

²⁵ vgl verslag Alg Verg N Z B J W 15-1 '15

²⁶ vgl C B 30-5 '02, Bestuur afd 's Gravenhage N Z B aan de Ned Isr Gem van Den Haag, 10-7 '07, Ned Isr Gem aan afd 's Gravenhage 16-7 '07, C.Z.A Z 2/46 De Port Isr synagoge in Den Haag weigerde het verzoek, maar stond wel toe dat zionisten naar de tora werden geroepen, id.

²⁷ J W 7-5 '15

gingen om bloemen en producten uit Palestina te verkopen. Zij werden een symbool van het ontloken leven in Palestina en de zeer geliefde traditie kreeg navolging in andere landen. Zelden zal iemand met meer recht in het Gouden Boek zijn ingeschreven dan deze onvermoeibare man van het kleine en ondankbare werk²⁸. Later vertelde hij hoe moeilijk en miniem die eerste arbeid voor het Fonds was. Hij bekende meermalen ingekomen bedragen te hebben gesplitst en onder verschillende initialen te hebben gepubliceerd. In 1918 nam hij node afscheid van Nederland en vestigde zich in Antwerpen²⁹.

Vanuit het hoofdkwartier van de zionistische organisatie werd vaak geklaagd over het gebrek aan financiële medewerking van Nederlandse zijde. De Selbstbesteuerung, het principe dat een zionist zich vrijwillig een belasting naar vermogen moest opleggen voor het uitvoeren van het zionistische programma, vond hier weinig aanhangers³⁰. Daarentegen kwam het Hollandse J.N.F. in 1911/1912 nog niet zo slecht uit de bus met een opbrengst van 12.000 mark, terwijl België 10.000 en Engeland slechts 8.000 mark had ingezameld³¹. Het is moeilijk na te gaan in hoeverre de klachten gerechtvaardigd waren. Misschien had de leiding een te hoge verwachting van de rijkdom in Nederland. Ook is het niet gemakkelijk om aan de juiste getallen te komen, omdat ook hierin de verschillende verslagen elkaar nogal eens tegenspreken³².

De belangrijkste zionistische vraagstukken die de N.Z.B. voor 1917 bezighielden waren de keuze tussen politiek en praktisch zionisme, de vraag wat in de arbeid voorrang verdiende: de publiekrechtelijke erkenning van een joodse autonomie in Palestina of hierop vooruit lopen door alvast zionistische kolonisten in het land te laten werken. Het tweede vraagstuk betrof de zionistische activiteiten in de diaspora: moest men zich alleen op het uiteindelijke doel Palestina richten of eerst de eigen omgeving zionistisch opvoeden? Hoewel deze kwesties in retrospect veel van hun betekenis hebben verloren en vooral de eerste werd achterhaald door de Balfour-declaratie, mag een korte behandeling ervan niet ontbreken in een geschiedenis van het Nederlandse zionisme. Temeer omdat beide vraagstukken in andere, maar verwante, vorm toch weer na 1917 opduiken.

De tegenstelling tussen politiek en praktisch (later ook wel „synthetisch” genoemd, omdat de aanhangers van de laatste richting toch veel waarde hechtten aan politieke activiteiten) zionisme werd zoal niet geboren dan toch acuut na het congres van 1903. In dat jaar kwam Herzl na alle vage toespelingen op internationale diplomatieke steun voor het eerst met een concreet aanbod. De Engelse regering stelde Oeganda ter beschikking als territorium voor een zionistische kolonisatie. Achteraf bleken de voorwaarden niet zo gunstig te zijn (zoals de mate van autonomie en de

²⁸ vgl. J.W. 7-6 '12.

²⁹ J.W. 13-6 '24.

³⁰ vgl. Bureau Berlijn (Warburg/Hantke) aan N.Z.B. 5-2 '08, C.Z.A. Z 2/430; in Holland was in dat jaar 653,60 mark ingezameld terwijl het minimum zeker 2800 mark had moeten zijn; id. 19-5 '08 Z 2/428: België bracht met minder zionisten het dubbele op.

³¹ Bericht des Actions-Comités 1913, p. 199.

³² vgl. het Bericht van 1913 met het Bericht van 1911, p. 176.

grootte van het gebied), maar dat is van secundair belang. Het aanbod leidde tot een gepassioneerde scheiding van geesten in de beweging, omdat de meeste Oost-europese zionisten niets wilden weten van een kolonisatie buiten Palestina. De Westerlingen, die toen nog meer invloed hadden in de leiding van de organisatie, meenden dat men het aanbod van de Engelse regering moest aangrijpen. Het betekende immers een eerste concrete erkenning van de beweging en kon vooral een snelle verlichting zijn van de situatie voor de Russische joden. In hetzelfde jaar waren namelijk de Kisjinnepogroms uitgebarsten. In hun ogen zou Oeganda een overstap zijn naar het uiteindelijke doel, Palestina. Of, zoals de als altijd verbaal getalenteerde Nordau het introduceerde, een Nachstasyl. Uiteindelijk werd besloten tenminste een expeditie naar Oeganda te sturen om het aanbod te onderzoeken. Dit leidde tot een massale uittocht van de Neinsager uit de congreszaal. Tijdens het volgende congres in 1905 werd een verdere overweging van Oeganda afgestemd. Intussen was Herzl bezweken aan een jarenlange hartkwaal. Hij werd opgevolgd door David Wolffsohn, een aanhanger van Herzls standpunt dat een volkenrechtelijke erkenning van de zionistische aanspraken voorrang verdiende boven het praktische kolonisatiewerk onder de grillige supervisie van de Turkse autoriteiten. Het bestuur van de organisatie kwam in handen van een Grosser Actions Comité (G.A.C.) dat de dagelijkse leiding legde in handen van een Enger Actions Comité (E.A.C.). In het E.A.C. zaten enige Russische joden, voorstanders van kolonisatiewerk. Maar omdat zij te veel waren afgesneden van Duitsland, waar het administratieve centrum was gevestigd, kwam de leiding in feite in handen van het driemanschap Wolffsohn-Kann-Warburg. Van dezen was alleen Otto Warburg, een bekend botanicus, voorstander van praktisch werk. In 1911 slaagden de praktische of synthetische zionisten erin de leiding over te nemen. Warburg werd toen president van de organisatie. Maar voorlopig konden zij nog niet veel beginnen, omdat de financiële instellingen in handen bleven van de politicien. Vooral Kann achtte het een dure plicht om te fungeren als een soort eenmans Rekenkamer tegenover de natuurlijk in die periode nog veelal onrendabele ondernemingen die in Palestina waren opgezet door agrarische deskundigen³³.

In Nederland was de stemming ten opzichte van het Oeganda-aanbod niet meer dan gematigd enthousiast. De Bondsafgevaardigden stemden op het congres voor het zenden van een expeditie uit hoffelijkheid tegenover de Engelse regering, zoals zij later verklaarden³⁴. Verder was er een gezond wantrouwen tegenover het Engelse eigenbelang dat het gebaar had ingeblazen. Engeland was er immers bij gebaat dat de stroom van Oostjoodse immigranten in andere banen zou worden geleid dan naar het Londense East End³⁵. Het besef dat Oeganda nooit kon opwegen tegen Zion werd unaniem benadrukt.

Hoewel de kwestie Oeganda na het congres van 1905 snel uit de aandacht verdween, leidde zij tot hooglopende debatten over de keuze tussen politiek en praktisch

³³ vgl. de stenografische protokollen van de congressen van 1907, 1909, 1911 en 1913; vgl. ook Walter Laqueur, *A History of Zionism*. London 1972, p. 138 e.v.

³⁴ C.B. 18-9 '03.

³⁵ C.B. 19-8 '04.

zionisme. Weizmann had de term synthetisch zionisme geïntroduceerd. Hij bedoelde daarmee dat weliswaar de politieke arbeid onverflauwd moest worden voortgezet, maar dat de zionistische organisatie daarnaast, zover mogelijk, praktische machtsposities in het land moest scheppen d.m.v. kolonisatie om zo een des te sterker argument te zijn voor een internationale erkenning³⁷.

Zoals in de internationale beweging bestond ook in Nederland eigenlijk geen tegenstelling tussen politiek en praktisch zionisme, in zoverre dat geen van beide partijen de andere activiteit overboord wilde gooien. Het ging alleen om de kardinale vraag waar de prioriteit lag.

Zo had de meest kritische ten aanzien van de praktici, Kann, zich al vroeg bereid verklaard om namens de zionistische organisatie grond voor het J.N.F. te kopen³⁸. Men schakelde Kann hiervoor in omdat joodse organisaties en particulieren geen grond in Palestina mochten kopen. Voor Kann was het niet zo moeilijk dit verbod te omzeilen vanwege zijn „neutrale” naam. Met behulp van de omkoperij, die in het land gebruikelijk was, en het verzwijgen van zijn joodse godsdienst lukte dat dan ook (de Turken vroegen bij landaankoop door vreemdelingen naar hun godsdienst). Toen de autoriteiten er achter kwamen dat Kann joods was, gingen zij hun beklag doen bij de Nederlandse gezant in Constantinopel. Het ministerie van Buitenlandse Zaken zat met deze klacht nogal in zijn maag. Het kon immers moeilijk discriminatie tegenover een Nederlandse staatsburger accepteren. Gelukkig kon het zich eruit redden, omdat bleek dat geen van de andere mogendheden ooit ertegen had geprotesteerd. Het voegde er deugdzaam aan toe niets te maken te willen hebben met het gesjoemel van de plaatselijke ambtenaren in Palestina, hoezeer dat ook door andere Westerse diplomaten werd geaccepteerd. Toen de Turken nog bozer werden omdat op het terrein van Kann schuren werden gebouwd door zionistische kolonisten als aanzet van een bewerking van de grond, vroeg de heetbloedige Italiaanse vertegenwoordiger van de Nederlandse regering een oorlogsschip naar de rede van Jaffa te sturen. Dit zou met enig vlagvertoon indruk moeten maken op de Turken, zodat zij Kanns bezit met rust zouden laten. Het ministerie vond dat wat te dol en stond op het standpunt dat Kann zijn eigen boontjes maar moest doppen³⁹. Hiertoe was deze inderdaad zeer goed in staat: de grond bleef zijn eigendom.

Dit incident geeft iets weer van de moeilijkheden waarmee het praktische werk in Palestina had te kampen en het is dan ook niet verwonderlijk dat degelijke en voorzichtige zakenlieden als Kann de schaarse gelden van de beweging niet graag in deze riskante onderneming stopten.

De Hollandse politieke zionisten sloten zich dan ook aan bij een van de belangrijkste principes van Herzl: het zionisme mocht niet de fout maken van vroegere joodse immigratiebewegingen. Deze hadden immers in de betreffende landen tot een verzadigingspunt geleid waarboven geen verdere absorptie mogelijk was gebleken

³⁷ Laqueur, p. 146 e.v.

³⁸ Kann aan hoofdbureau Keulen 31-12 '03, C.Z.A. Z 1/251.

³⁹ zie over deze kwestie Algemeen Rijksarchief, A 118. Zij speelde in de zomer van 1909; in febr. 1911 diende de gezant in Constantinopel bij de sultan een formeel protest in tegen de discriminatie van vreemdelingen bij landaankoop, id.

zonder dat dit moeilijkheden opleverde. In zijn meest extreme vorm gesteld zou Palestina eerst een joodse staat moeten worden, pas daarna kon een joodse immigratie op gang komen zonder het gevaar van antisemitisme. Een van de angsten van Herzl was dan ook dat wanneer de joden langs een achterdeurtje zouden proberen Palestina binnen te komen (dit was op kleine schaal niet zo moeilijk bij de corruptie van de Turkse ambtenaren), dit de onderhandelingspositie van de zionistische diplomaten ernstig zou schaden. Dit gevoel heerste ook bij de meest principiëlen in Nederland, Kleerekoper, Seeligmann en Izak Prins, die later veel werk zou verzetten voor het J.N.F. in Nederland en als enige van de drie naar Palestina emigreerde. Voor hen was het praktische zionisme rachmonoes, filantropie, dat net zo goed bedreven kon worden door de Alliance. Vooral Kleerekoper was er fel tegen. Hij droomde van een glorieuze grote joodse staat en sprak minachtend over het praktisch zionisme als een stroming die van joden keuterboertjes en winkeliers wilde maken.⁴⁰

De politieke zionisten vormden in Nederland de meerderheid. Hun ideeën illustreren een zekere verharding in het Nederlandse zionisme. Zij beschouwden de beweging niet meer als een filantropie voor de zielige Oost-europese joden zoals in de beginjaren. In plaats daarvan waren zij maximalisten geworden voor wie de joodse staat prestige moest brengen voor de joden over de hele wereld. Een zeker romantisch nationalisme was hen niet vreemd. Daar tegenover was hun ideeënwereld over het zionisme ook vrij steriel. Zij miskenden volkomen de noodzaak om een grootse onderneming vanuit een nederig begin te laten groeien⁴¹.

In feite stonden de voorstanders van praktisch werk niet zover van de politieken als men zou denken. Zij waren evenzeer gekant tegen infiltratie en filantropie, maar meenden dat de organisatie langzaam maar zeker sterk genoeg werd om zich de weelde van een bescheiden kolonisatie te permitteren⁴². Zij waren realistischer dan de wat versterkte politieken, omdat zij zagen dat de grote mogelijkheden geen ethische politiek voerden, iets waarover vooral in het begin van de beweging nogal wat illusies leefden. Zij meenden dat het zionisme eerst een machtsfaktor moest zijn door „feitelijkeheden” in Palestina te scheppen. Alleen dat kon de zionistische aanspraken steunen. De meest fervente praktische zionist was Eduard Pool, die zich overigens ook sterk verwant voelde met het Oost-europese zionisme. Hij kwam erdoor zelfs in conflict met de Bond, omdat hij zich tijdens het congres van 1909 aansloot bij de Oost-europese zionisten. Dezen waren voor het grootste deel voorstanders van koloniatiewerk en vormden zo een tegenstelling met de West-Europeanen. Men krijgt de indruk dat het Pool meer kwalijk werd genomen dat hij deserteerde uit de westerse gelederen dan dat hij een afwijkend standpunt innam. Hij toonde een realistische kijk op de situatie te hebben toen hij schreef dat, zelfs als de begeerde publiekrechtelijke erkenning voor de zionisten af kwam, geen miljoenen joden binnen korte tijd naar Palestina zouden emigreren en dat in ieder geval de noodzakelijke voorwaarden voor een eventuele massa-immigratie al lang van tevoren moesten worden geschapen⁴³.

⁴⁰ vgl. J.W. 23-11 '06; 18-1 '07; 21-1 '10; 25-8 '11.

⁴¹ vgl. id.

⁴² Deze mening was Siegfried Hoofiën al in 1903 toegedaan, J.W. maart '03.

⁴³ J.W. 21-6 '07; voor zijn conflict met de Bond id. 18-3 '10.

Meer gematigde praktici waren Siegfried Hoofiën, een van de eerste Nederlandse zionisten die zich in Palestina vestigde, maar ook Nehemia de Lieme en L. S. Ornstein, beiden toekomstige Bondsvoorzitters. Met name de Lieme had niet veel illusies over de manier waarop de zionistische politiek werd gevoerd. zeer terecht noemde hij het sjtadloniem-politiek. De sjtadloniem waren in de landen waar joden nog geen volledige burgerrechten hadden de notabelen die traditioneel de belangen van de gemeenschap tegenover de landelijke autoriteiten behartigden⁴⁴.

Dat wil niet zeggen dat de praktici in Nederland enthousiast waren over datgene wat in Palestina werd gepresteerd. Ook zij lieten nuchtere zakelijkheid zwaarder wegen. Zij kwamen in een curieuze positie toen het congres van 1911 een leiding koos die voornamelijk bestond uit de praktische richting. Zij bestond voor het grootste deel uit Russische zionisten. Naar Nederlandse zin waren die weer te radicaal naar de andere kant. In het omvangrijke rapport dat de Nederlandse afgevaardigden naar dit congres opstelden overheerste dan ook een bezorgde toon over de gevreesde verkwisting van zionistische gelden in de toekomst en blijdschap dat de avontuurlijke Russische joden tenminste geen greep hadden op de financiële instituten⁴⁵. Ondanks de kritiek op de nieuwe leiding overheerste echter een gevoel van loyaliteit. Het Bondsbestuur verklaarde, naar aanleiding van vragen over zijn houding tegenover het nieuwe E.A.C., dat het volledig zou samenwerken⁴⁶.

Het tweede belangrijke probleem was de Gegenwartsarbeit in Goloës. D.w.z. de vraag of de zionisten naast het doel Palestina ook nog een taak hadden in de diaspora. Veel meer dan de vorige kwestie was dit een probleem waarop de Nederlandse zionisten stukliepen. Terecht schreef een redacteur van de Joodsche Wachter in 1914 dat het voor de theoretici in de Bond iets was om van te smullen, maar voor de practici een vraagstuk „dat verloren dreigt te gaan in schoone bespiegelingen, in langzaam- of helemaal-niet-werkende – commissies, en waarop toepasselijk is het oude woord: deliberante senatu periit Saguntum”⁴⁷. Er waren twee concrete punten die de zionisten tenminste tot nadenken moesten stemmen, het vluchtelingenprobleem in de diaspora en de opvoeding van hun kinderen.

Wat betreft het eerste: men kon wel het zionistisch standpunt huldigen dat emigratie naar andere oorden dan Palestina slechts het joodse vraagstuk en de diaspora verplaatste. Maar juist een internationaal georiënteerde vereniging als de N.Z.B. met haar hameren op solidariteit van de joodse broederschap over de hele wereld kon haar ogen moeilijk sluiten voor de ontredderden die Nederland binnenkamen. De joodse vluchtelingen kwamen meestal vanuit Duitsland, via Zevenaar, het land binnen. Zij kregen een verblijfsvergunning van maximaal 8 dagen wanneer zij tenminste geld hadden voor een passage naar Engeland of de Verenigde Staten. Vaak hadden zij al een reisbiljet gekocht in Oost-Europa of Duitsland dat achteraf ongeldig bleek te zijn. Al met al was de ellende voor een grote groep onder hen groot. Gelukkig waren er verenigingen, waarvan de belangrijkste was Hachnosas Ourechiem,

⁴⁴ vgl. de Lieme in J W. 11-9 '14

⁴⁵ Rapport van de afgevaardigden naar het XIe Zionistencongres, z j., z. pl.

⁴⁶ J W. 15-9 '11.

⁴⁷ J W. 27-3 '14.

en individuele personen die probeerden het verblijf hier enigszins te veraangename en bij de plaatselijke vreemdelingenpolitie te bemiddelen wanneer er moeilijkheden waren. Het aantal vluchtelingen dat jaarlijks hulp inriep bedroeg van 1903 tot 1911 meer dan 5.000. Hachnosas Ourechiem ontfermde zich alleen al in de twee eerste jaren van haar bestaan (1904/1905) over meer dan duizend joden. Er waren overigens ook christenen en mohammedanen die bij de vereniging gehoor vonden⁴⁸. Pieken in deze immigratie werden gevormd door de pogroms van Kisjinev in 1903 en die na de mislukte revolutie in Rusland in 1905. Voor Kisjinev was in de N.Z.B. nogal wat aandacht zoals in een vorig hoofdstuk is beschreven. Maar daarna was het vooral een zaak van individuele zionisten. In de Joodsche Wachter vindt men een vrijwel eenmanskruistocht voor hulp aan vluchtelingen van David Cohen. Dat wil niet zeggen dat hij de enige zionist was die er iets aan deed. Gerhard Polak bijvoorbeeld was actief in Hachnosas Ourechiem en ook anderen lieten zich niet onbetuigd. Cohen was echter de enige die constant het probleem in de Wachter onder de aandacht bracht. Hij is later niet mild beoordeeld voor zijn werk in dit veld. Dit geldt dan met name zijn activiteiten vanaf de dertiger jaren⁴⁹. Hem werd te grote inschikkelijkheid tegenover de autoriteiten, die Nederland ongaarne als een toevluchtsoord voor vluchtelingen zagen, verweten. Aanwijzingen van eerzucht en ijdelheid in zijn werk onder de joodse vluchtelingen vindt men inderdaad ook wel in deze vroege periode; ook toen al aanpassing aan de bestaande verhoudingen in zijn verontschuldigen van het barse optreden van de Nederlandse grenspolitie⁵⁰. Aan de andere kant komt hem in ieder geval de verdienste toe dat hij een van de eerste Nederlandse joden was die het echte veldwerk voor de vluchtelingen deed. Tot dan toe was dit voornamelijk iets geweest dat verricht werd door joden die nog niet zo lang geleden zelf uit Oost-Europa waren gekomen en zich hier hadden gevestigd. De drammerigheid waarmee Cohen eerste viool wilde spelen in de oprichting van een centraal vluchtelingencomité in 1907 krijgt een ander reliëf tegenover de onwil van notabeler figuren dan hij om iets aan de opvang van immigranten en doortrekkenden te doen. Professor de Hartog meende als voorzitter van de Alliance, een vereniging die qua opzet alles te maken zou moeten hebben met deze zaak, dat het onjuist was om te veel ruchtbaarheid aan een hulpcomité te geven, omdat dit alleen maar nog meer vluchtelingen naar Nederland zou lokken⁵¹. Een ander Alliance-lid zei dat diverse keren doortrekkende Oostjoden hadden erkend dat hun verhuizing geen enkel verband hield met antisemitisme⁵². Voor deze mensen lag het emigratieprobleem heel simpel: ofwel iemand vluchtte voor bajonetten ofwel om heel eenvoudig zijn lot te verbeteren⁵³.

Zoals gezegd was er binnen de N.Z.B. als organisatie nauwelijks aandacht voor

⁴⁸ vgl. voor de getallen: D. Cohen, *Zwervend en dolend*. Haarlem 1955 p. 8; *Verslagen van Hachnosas Ourechiem 1910, 1913-1914; 1915*; J.W. 8-6 '08.

⁴⁹ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog*. Deel I 's Gravenhage 1969, p. 518 e.v.; een interessante aanvulling op de persoon van Cohen in de bespreking van dit deel door I. Kisch in *Studia Rosenthaliana*, juli 1969, p. 263 e.v.

⁵⁰ J.W. 29-9 '05.

⁵¹ De Alliance okt. '07; de Hartog beriep zich hierbij op eenzelfde uitspraak van Dünner.

⁵² id. dec. '07.

⁵³ vgl. J.W. 2-8 '07.

het probleem. Cohen mocht wat gevoelige beschrijvingen geven van het werk in de doorgangsklokken en de reacties van de mensen daar. Hij vroeg, tevergeefs, om een subsidie voor een leeszaal. Men interesseerde zich ook nog wel voor de naturalisatie-debatten in de Tweede Kamer⁵⁴. Maar daar bleef het dan bij. Wel waren het vooral de zionistische leden van de Alliance die daar voortdurend het vluchtelingenprobleem aan de orde stelden. Dit is niet zozeer een tegenstrijdigheid als wel een vrij logisch patroon vanuit de zionistische ideeën. Het zionisme als zodanig wees immers sleutelen aan het joodse probleem in de diaspora af. Maar aan de andere kant waren zij geen gevoellozen die de door hen voorspelde „Verelendung” werkeloos konden aanzien. Daarom waren zij actief in het lenigen van de nood, maar buiten de beweging. Deze situatie veranderde echter door de stroom van vluchtelingen in de eerste wereldoorlog. Toen kon de N.Z.B. zich niet meer afzijdig houden, alleen al omdat onder dezen nogal wat zionisten zaten. Toen drong ook het besef door dat de vraag of het al dan niet zionistisch geoorloofd was refugié's te helpen een academische kwestie begon te worden⁵⁵. Het probleem van het inpassen van de Oostjoodse immigranten in de N.Z.B. zal ter sprake komen wanneer de eerste wereldoorlog wordt behandeld.

Vanuit zionistisch oogpunt was het opvoedingsvraagstuk belangrijker dan de vluchtelingen. Daarover werd dan ook periodiek heftig en veel gedebatteerd. In een vorig hoofdstuk hebben we gezien hoe de zionisten met weinig succes probeerden de joodse proletariër in nationale zin op te voeden. De nieuwe generatie in de Bond trachtte rond 1914 opnieuw met zichzelf in het reine te komen over de opvoeding van het joodse, c.q. zionistische kind.

Ook hier vindt men extreme standpunten die alleen maar verlamdend konden werken wanneer zij werkelijk werden toegepast. Zo was een typerende tegenstander van activiteiten op het gebied van de opvoeding Ornstein. Hij vond het leven in de diaspora überhaupt volkomen verwerpelijk vanuit joods nationaal standpunt. Ook iemand als de Lieme, die zelf wel positief stond tegenover een zionistische opvoeding, deelde die laatste mening. Beiden waren ervan overtuigd dat de verschillen tussen de joden te groot waren om tot een communis opinio erover te komen⁵⁶. Vooral de Lieme stelde dit laatste scherp: op de algemene jaarvergadering van de Bond in januari 1915 zei hij dat de beweging alleen maar mensen van zo uiteenlopende richtingen kon bevatten omdat haar leden niet aan Gegenwartsarbeit deden⁵⁷. Uit het vervolg zal blijken hoe zeer hij hierin gelijk had. Intussen was het een vreemde uitspraak voor een man die herhaaldelijk betoogde dat hij liever een innerlijk krachtige Bond zag dan een uitbreiding van haar ledental.

Er was zoveel belangstelling voor het opvoedingsvraagstuk dat de jaarvergadering van december 1916 er bijna geheel aan werd gewijd. Hier traden vooral de voorstanders op: mr. I. (Chi) Cohen en mr. B. P. Gomperts, beiden redacteuren van de Joodsche Wachter. Hun uitgangspunt was dat een joods-nationale opvoeding op zijn

⁵⁴ vgl. b.v. J.W. 11-12 '08.

⁵⁵ J.W. 7-4 '16.

⁵⁶ vgl. J.W. 13-3 '14; 15-1 '15.

⁵⁷ J.W. 15-1 '15.

minst toch een onderdeel van de zionistische propaganda was. Bovendien was het zionisme er niet mee gediend om werkeloos te blijven toekijken, want juist in de diaspora dreigde het joodse kind voor het nationale jodendom verloren te gaan. Maar daarna scheidden hun wegen. De een meende dat joodse opvoeding een privilege was van het gezin, de ander zag juist in het gezin een ondermijnende, assimilerende faktor. Unaniem waren de voorstanders voor een aparte joodse school. Maar ook hier wreekte zich de door de Lieme aangehaalde diversiteit. Want moest dit een religieuze school zijn of een joodse bijzondere school voor zionistische, orthodoxe en joods-neutrale kinderen? De meerderheid van het Bondsbestuur was voor een joods-nationale maar godsdienstig neutrale school met facultatief godsdienstig onderwijs. Maar daar wierp de andere partij weer tegen op dat het de vraag was of men neutraal onderwijs kon geven in joodse geschiedenis en de Bijbel. De neteligheid van deze keuze hield ook niet op bij de zionistische huisdeur. Want hoe moest men bijvoorbeeld in het gezinsleven een splitsing aanbrengen tussen de orthodoxe praktijk en een nationaal uittreksel ervan, dat sommigen dan ook als een smakeloos aftreksel zagen? Was het genoeg om een niet-gelovige sabbath en een kosjere huishouding te voeren om zich van niet-joden te onderscheiden? Tot kinderen spraken natuurlijk vooral de joodse feestdagen. Maar ook hierin lag een dilemma. Want dan was het de vraag of men wel Chanoeka zou vieren, een nationale feestdag bij uitstek omdat daarop de opstand van de Maccabeeën tegen het Hellenistische bewind werd herdacht, en niet zou rouwen op de negende Ab, de verwoesting van de tempel.

Het is natuurlijk waar dat men gebruiken niet te veel moet rationaliseren, maar ze gewoon moet doen. Als iemand door een sabbathlicht aan te steken een sfeer kon scheppen, deed het er verder weinig toe wat hij naliet. Maar de grootste gemene deler van gehandhaafde en weggefallen joodse gebruiken zou in de toekomst de joods-nationale cultuur bepalen. Er heerste in de Bond een sterk besef dat het in eigen handen lag hoe deze cultuur eruit zou gaan zien⁵⁸.

De mizrachistische zionisten hadden het in dit opzicht het gemakkelijkst, ondanks de klacht van rabbijn de Vries dat de wetsgetrouwe joden het moeilijk hadden met de opvoeding van hun kinderen. Zijn mening dat de diaspora meer botste met het orthodoxe dagelijkse leven dan met het louter nationale jodendom was misschien wel waar. Maar aan de andere kant kende de Mizrachie niet die verscheurende twijfels over essentie en doel van haar opvoeding die de ongodsdienstige zionisten hadden. Voor haar lag het vraagstuk veel simpeler: godsdienst mocht in een eventuele joodse bijzondere school geen bijvak worden, laat staan facultatief. De mizrachisten beschouwden een culturele joodse opvoeding zoals de meeste voorstanders op de jaarvergadering het wilden als een equivalent van het kweken van enthousiasme voor de Griekse klassieke beschaving op een gymnasium⁵⁹.

De Mizrachie was sinds 1911 een afzonderlijke afdeling in de N.Z.B., naast de socialistische Poale-Zion de enige afdeling die gevormd was op levensbeschouwelijke

⁵⁸ Voor de discussies over het opvoedingsvraagstuk n.a.v. de jaarvergaderingen in jan. '15 en dec. '16 zie J.W. 15-1 '15; 24-11 '16; 5-1 '17. Ook b.v. 27-3 '14 en 10-4 '14.

⁵⁹ Rabbijn Philip Coppenhagen in De Mizrachie, febr. '17.

basis. Omdat zij zodoende in de praktijk toch apart stond van de N.Z.B., kon het gebeuren dat zij een eigen commissie voor het opvoedingsvraagstuk instelde naast de commissie die de Bond in het leven had geroepen. Deze bracht in september 1919 een zeer concreet lesprogramma voor een joodse bijzondere school. Het aantal wekelijkse lessen die gewijd zouden moeten worden aan joodse onderwerpen varieerde van 4 in de twee laagste klassen tot 6 in de vijfde, zesde en zevende klas. Uiteraard werd veel aandacht besteed aan een actieve beheersing van de Hebreeuwse taal. Het geschiedenisonderwijs besloeg voor het grootste gedeelte het oude testament, maar er werd ook aandacht besteed aan de vestiging van de joden in Nederland en aan Palestina in de laatste vijftig jaar. In het programma voor het godsdienst- onderwijs stond joodse ethiek en een inleiding in de talmud voor de hoogste klas. Men vindt in het lesplan ook al voorzichtige aanwijzingen voor het smeugig maken van het onderwijs door middel van platen en spelletjes⁶⁰.

Toch hebben alle discussies over joods onderwijs en de concrete voorstellen hiervoor geen gevolgen gehad. Misschien heeft de enige joodse bijzondere school die Amsterdam in die jaren nog rijk was wat profijt kunnen trekken van de frissere ideeën van de Mizrachie. De N.Z.B. bleef zich afzijdig houden van opvoeding in de diaspora. Dit is niet helemaal te verontschuldigen met een beroep op de moeilijkheid om een eenheid aan te brengen in het scala van opvattingen. Dat dit wel mogelijk was bewijst het bloeiende leven van de N.Z.S.O., Zichroun Jangakouv en later de Joodse Jeugdfederatie. Maar het vervelende was dat de Bond als zodanig altijd wel vroeg of laat in conflict kwam met verenigingen waar de gevoelsmatige joods-nationale sfeer heerste die zij platonisch zo lief had. In praktisch alle gevallen kwam het wel tot wrijvingen, omdat er een bijna ziekelijke angst opdook bij het Bondsbestuur dat de organisatie werd bedreigd. Organisatorisch handelen en zionistische discipline waren de hoogste normen en deze werden niet vaak op hun zin getoetst. Daar kwam nog bij dat het bestuur zelden bereid was deze verenigingen te subsidiëren. Dat had weer tot gevolg dat deze nog meer tegenspartelden als zij in het gareel werden gedwongen.

De principiële strijd om de discipline binnen de Bond werd uitgevochten in 1912. Toen brak er in de boezem van het bestuur een ernstige crisis uit. De twee partijen die tegenover elkaar stonden werden min of meer aangevoerd door Kann en Nehemia de Lieme. Uit de crisis kwam de Lieme als Bondsvoorzitter tevoorschijn. Als zodanig heeft hij de N.Z.B. in de volgende jaren in een bepaalde vorm gemodelleerd.

De Lieme was toen ongeveer 30 jaar oud. Hij was in Den Haag geboren als zoon van een sjochet, een kosjere slachter. Het milieu waarin hij opgroeide was eenvoudig en door en door joods. Dat hing samen met het beroep van zijn vader. Een sjochet was immers niet iemand die alleen maar dieren slachtte, maar ook verantwoordelijk was voor het naleven van de spijswetten. Hij moest daarom het ingewikkelde ritueel goed kennen. De vader van de Lieme was dan ook een belezen man. Hij schreef een handleiding voor het rituele slachten. Over het gezin heerste hij als een patriarchaal

⁶⁰ De Mizrachie sept. '19; hierin het hele lesprogramma. De commissie werd voorgezeten door rabbijn de Vries. Erin zaten o.a. rabbijn Coppenhagen en rabbijn A. Asscher Ezn.

maar niet ongevoelig stamhoofd. De Lieme heeft de invloed van zijn ouderlijk huis blijvend ondergaan. Hoewel niet echt orthodox, bleef hij zich stipt aan de kosjere voorschriften houden nadat hij zelf een gezin had gesticht.

Toen hij 14 jaar oud was ging hij van school. Eigenlijk had hij graag architect willen worden, maar zijn vader vond dat niet goed. In plaats daarvan kwam hij als jongste bediende op het effectenkantoor van de Haagse firma Edersheim, een familie waaruit verschillende zionisten voortkwamen. De typische combinatie in zijn karakter van ethisch besef en koele zakelijkheid dreef hem daarna naar een kring mensen met wie hij in 1904 de Centrale oprichtte. Dit was (en is nog) een levensverzekeringsmaatschappij, ontstaan uit verontwaardiging over de kwalijke praktijken die in die tijd in het verzekeringswezen heersten. Zij zou niet op particuliere winst worden gericht, maar eventuele revenuen uitkeren aan instellingen voor arbeiders. Hoewel de oorspronkelijke oprichters voor het merendeel niet uit socialistische kring kwamen, werd de Centrale toch een instituut dat nauw verbonden werd met de arbeidersbeweging en de S.D.A.P. Zo was ook de Lieme geenszins een socialist. Hij was veel meer een radicale liberaal met een voor hem logische sympathie voor de underdog. Hij vond het noodzakelijk voor de zwakkeren bepaalde misstanden weg te nemen, opdat zij volgens de onvervalste liberale negentiende eeuwse principes daarna verder hun prestaties konden leveren⁶¹.

De Lieme werd zionist na het Haagse congres van 1907. Zijn entree in de Bond werd later door Kann veelzeggend beschreven: „Het eerst werd mijn aandacht op de Lieme gevestigd door mijn vriend Franzie Berenstein. Ik wil wel bekennen, dat ik niet dadelijk bereid was Franzie's gunstig oordeel over de Lieme over te nemen. In de vergaderingen van den Nederlandschen Zionistenbond critiseerde de Lieme, toen nog een heel jonge man, alles en nog wat, en op het onbeschofte af. (. . . .) Hoe het zij, het was al gauw niet meer nodig om de aandacht op de Lieme te vestigen. Hij was er. Dat was duidelijk. Ook, dat hij een persoonlijkheid was, die men niet kon negeren”⁶². Kann heeft later dit ongunstige oordeel over de Lieme wel gewijzigd, ondanks hun ruzie in 1912. Zij waren trouwens ook te zeer verwante zielen, vooral wat betreft hun ergernis over de onzakelijke leiding van de zionistische beweging.

De Lieme heeft tot aan zijn dood in 1940 de N.Z.B. als organisatie in de ban gehouden, ook toen hij geen voorzitter meer was. Hij werd de grand old man bij uitstek in de Bond. De reden hiervan was niet alleen zijn veelgeprezen organisatietalent, want hij had veel meer dan dat en er was ook meer nodig voor een dergelijke ingrijpende invloed. Wat hem maakte tot de onbetwiste leider van de Nederlandse zionisten was een zeldzame combinatie van analytisch vermogen, een kurkdroge, zeer luciede humor en een bewogenheid die meestal onder zijn nuchtere oppervlak bleef, maar onmiskenbaar aanwezig was. Een fraai voorbeeld van de humor van de Nehemia

⁶¹ Over de Lieme zie: M. Sluyser, *De Centrale. Vijftig jaar arbeiderslevensverzekering*. Amsterdam 1954, p. 51 e.v.; het nummer van de J.W. 14-6 '52 is geheel aan de Lieme gewijd. Hierin ook een samenvatting van de biografie die Alex Bein in het Hebreeuws aan de Lieme wijdde; verder ook: M. Schössinger, *A tribute to Nehemia de Lieme. The New Palestine* july 18 '41. Het laatste is een artikel n.a.v. zijn dood.

⁶² Kann aan red. J.W. 7-4 '32, C.Z.A. A 121/75.

de Lieme vindt men in de Wachter waar hij, toen nog secretaris van de Bond, meedeelde dat hij herhaaldelijk post kreeg geadresseerd aan mej. de Lieme. Zonder er een woord over te reppen deelde hij zo een standje uit aan de zionisten, die zo weinig joodse kennis hadden dat zij de namen van hun eigen profeten niet kenden.

Wanneer men uit het karakter, de zionistische uitspraken en activiteiten van de Lieme een beeld vormt, krijgt men eigenlijk de paradoxale indruk dat hij de Nederlandse „galoetjood” bij uitstek was. De typering „galoetjood” was vooral in zionistische kring uiterst denigrerend. Maar de persoon van de Lieme, waarin het Nederlandse en joodse erfdeel in grote harmonie aanwezig waren, was een levend bewijs tegen de zionistische verwerping van het galoet. Het lijkt zelfs alsof de leden van de N.Z.B. dit intuïtief zo aanvoelden en dat zij zich thuisvoelden onder het leiderschap van een man die de twee componenten zo moeiteloos in zich verenigde. De betekenis van zijn leiderschap zal in volgende hoofdstukken nog naar voren komen. Kort gezegd komt het erop neer dat hij de Bond tot een hechte organisatie aaneen smeedde en hij haar heel sterk beïnvloedde tot een heel onafhankelijke opstelling tegenover de toekomstige grote leider van de beweging, Weizmann. Daarmee heeft hij het Nederlandse zionisme ook in een isolement ten opzichte van de internationale organisatie gedwongen. Belangrijk op het moment van zijn eerste voorzitterschap is echter vooral dat hij optrad in een beslissend stadium van de geschiedenis van de N.Z.B.: de eerste generatie verdween langzaam van het Bondstoneel. Zij had met een gevoelig idealisme maar begrijpelijk nog weinig gefundeerde ideeën iets opgebouwd. Het is altijd een moeilijke periode in een beweging wanneer de eerste wacht wordt afgelost. De N.Z.B. had het geluk dat het soort leider dat zij wilde hebben (hij werd immers door alle leden gekozen) tegelijk een man van formaat was.

De crisis in het Bondsbestuur waardoor de Lieme aan het bewind kwam heeft enkele interessante aspecten. Niet omdat hoogoplaaiende ruzies over principiële zaken en persoonlijke verhoudingen in de diverse Bondsbesturen een zeldzaamheid waren. Integendeel lijken ze bijna tot de folklore in de N.Z.B. te horen. Zoals het ook bijna een traditie werd dat kandidaten vóór de verkiezingen bekend maakten dat zij in geen geval een functie in het bestuur zouden aannemen, terwijl hun namen daarna toch weer figureerden op de lijst van de gekozenen. De crisis van 1912 brak echter uit vanwege de propaganda voor het zionisme die Kann voerde onder niet-joden. Het was de eerste en tevens de laatste keer dat een dergelijke poging moeilijkheden opleverde.

Kann had al sinds zijn eerste optreden in het zionisme geprobeerd niet-joodse politici en andere invloedrijke personen bij de beweging te betrekken. Tijdens de oprichting van de Bond was hij hierin aardig geslaagd. Bij tijd en wijle zien we ook in de verslagen van zionistische bijeenkomsten dat daar belangstellende politici aanwezig waren⁶³. Kann sloot hierbij overigens weer geheel bij Herzl aan, die meende dat het zionisme alleen zijn doel kon bereiken als het erkenning in de niet-joodse wereld kreeg. Kann probeerde dan ook middels memoranda koningin Wilhelmina, prins Hendrik en natuurlijk de Nederlandse regering een uitspraak ten gunste van

⁶³ vgl. b.v. J.W. 1-9 '05; het ging hier om een van de de Savornin Lohmans en van Idsinga.

het zionisme te ontlokken⁶⁴. Dit lukte echter niet, omdat de Nederlandse regering er niets voor voelde zich te mengen in de tere internationale verhoudingen. Zij was bang dat de zionistische aanspraken irritatie zou wekken bij Duitsland, Turkije's bondgenoot⁶⁵. Kann was echter niet iemand om zich door tegenslagen te laten ontmoedigen⁶⁶. Als de koningin dan niet wilde, kon hij tenminste proberen met zijn uitgebreide kring van kennissen aan het hof en in de politiek een christelijke vereniging voor steun aan het zionisme in het leven te roepen. Eventueel kon dan de Nederlandse koningin daarvan beschermvrouwe worden.

Als aanzet daartoe werd op 1 februari 1912 een zogenaamde tea-party georganiseerd ten huize van twee freules Elout van Soeterwoude in Den Haag. Volgens Kann gebeurde dat niet op zijn eigen initiatief, maar ging het idee uit van het Christelijk-Historische kamerlid van Idsinga⁶⁷. Spreker op deze bijeenkomst was de Wener Alexander Marmorek, een van de vrienden van Herzl die al vanaf het begin in de leiding van de beweging zat, een middelmatig man van goede bedoelingen. Hij was waarschijnlijk uitgekozen omdat hij een goede indruk kon maken op de Haagse society. Er was nogal wat belangstelling voor deze bijeenkomst. Oorspronkelijk zou van Idsinga gastheer zijn, maar diens salon was te klein voor de christelijke geïnteresseerden. Daarom wendde men zich tot de freules die kennelijk beter in de ruimte zaten⁶⁸. Dit bleek achteraf niet zo'n gelukkige keuze, want deze dames hadden connecties met een zendingsvereniging. Overigens waren er ook enkele joden en zionisten, door Kann privé uitgenodigd, aanwezig, o.a. twee leden van het Bondsbestuur Franzie Berenstein en David Cohen.

De zaak kwam aan het rollen toen een ander lid van het B.B., L. S. Ornstein, een kwade brief schreef aan het hoofdbureau in Berlijn. Ornstein, die de Lieme als voorzitter van de Bond voor korte tijd opvolgde, was een driftig heerschap. Zijn toornige brieven, nauwelijks leesbaar als hij zo geëmotioneerd was, getuigen hiervan. Hij was nogal zelfingenomen en opportunistisch⁶⁹.

Zijn woede was opgelaaid omdat hij de kring van Kann verwerpelijk vond. Volgens hem was het een conservatief-clericale verzameling waaraan verborgen anti-semitische gevoelens niet vreemd waren. Deze groep zou tevens het zionisme willen gebruiken als een wapen tegen het socialisme. Ook vermeldde hij de binding van deze kring met de zending onder de joden⁷⁰. Dezelfde bezwaren werden later door de Lieme

⁶⁴ in 1906, 1907, 1917, C.Z.A. A 121/93II; A 121/85.

⁶⁵ vgl. R.G.P. Grote Serie nr. 128. Bescheiden betreffende de Buitenlandse politiek van Nederland 1848-1919. 's Gravenhage 1968, p. 686 e.v.

⁶⁶ Kann hield in dit politieke werk blijkbaar van een romantische geheimzinnigheid: „Am Dienstag war der Bruder (waarschijnlijk de min. v. van B.Z. jhr. H. C. J. Tets van Goudriaan) auf meinem Bureau. Er hat schon eingehend mit der Mutter (Emma?) gesprochen. Sie durchschaut vollkommen dass man erst sie für die Sache gewinnen will, damit sie dann die Tochter (Wilhelmina?) gewinnen. Vorläufig nimmt sie noch nicht die Initiative, aber der Bruder ist ganz bei der Sache und bei ihm ist der Vorteil dass er nicht Diplomat sein braucht". Kann aan Wolffsohn (mei '06), C.Z.A. A 121/126.

⁶⁷ verslag Franzie Berenstein / David Cohen aan de afdelingen van de N.Z.B., okt. '12, C.Z.A. Z 3/829.

⁶⁸ Kann aan E.A.C. Berlijn 31-3 '12, id.

⁶⁹ mededeling K. J. Edersheim.

⁷⁰ Ornstein aan E.A.C. in Berlijn 20-2 '12, C.Z.A. Z 3/30.

in een rustiger schrijven bevestigd⁷¹. Het verweer van Kann op deze aantijgingen was niet geheel bevredigend. Door Berlijn om uitleg gevraagd over zijn theepartij antwoordde hij: „Nebenbei sei bemerkt, dass Herr van Idsinga aus der nobelsten Gesinnung unserer Sache zugetan ist und dass somit „antisemitische und christianisierende Tendensen“ bei ihm ausgeschlossen sind. Dasselbe gilt grossen ganzen für die übrige bei dem Vortrag anwesende Gesellschaft, unter der möglicherweise auch einzelne Missionsfreunde gewesen sein dürften“⁷². In een latere publicatie in de Joodsche Wachter werd de vraag of de gastvrouwen nu wel of niet nauw betrokken waren bij de gehate zending in feite niet beantwoord⁷³. Kann zelf erkende dat hij zich concentreerde op de conservatieve christelijke kringen, omdat hij verwachtte dat deze voor langere tijd aan het bewind zouden blijven⁷⁴.

Al met al was de onvrede van Ornstein, de Lieme c.s. wel verklaarbaar. In deze tijd immers strenden de conservatieve partijen hun laatste strijd tegen het algemeen kiesrecht. Dat Kanns beoordeling van de politieke situatie niet erg helder was wordt ook wel bewezen door de linkse overwinning in de verkiezingen van 1913. Hoewel de leidende kringen in de N.Z.B. niet bepaald het socialisme liefhadden, was hun bezorgdheid over verspreiding van het zionisme bij uitgerekend dat deel van de natie dat politiek en sociaal tot het meest conservatieve behoorde begrijpelijk. Wat betreft het antisemitische sentiment in deze kringen: dit zal inderdaad wel voor het grootste deel verborgen zijn geweest, want Kann was niet iemand om dat te dulden terwille van schitterende connecties. Maar het is heel goed mogelijk dat hij de laatste was om er iets van te merken in deze omgang. Ornstein gaf twee concrete voorbeelden. Volgens hem kwam in het programma van de Friesche Christelijk-Historische Partij, een van de partijen die in 1908 fuseerden tot de huidige C.H.U., een antisemitische passage voor. Bovendien zou de Nieuwe Courant, die voor de theepartij was uitgenodigd om ervan een verslag te geven, een kwalijke opmerking hebben gemaakt over het grote aantal joodse deelnemers aan een demonstratie voor algemeen kiesrecht enkele maanden eerder⁷⁵.

Een ander, intern, aspect van Kanns tea-party en zijn verdere activiteiten was de vraag of het tot zijn competentie behoorde om propaganda te voeren buiten de Bond om. Dit werd van lieverlee de grote twistappel in het Bondsbestuur, vooral omdat hij onverdroten doorging met zijn werving onder de christenen⁷⁶. De Lieme en Ornstein hielden vol dat elke openbare propaganda, dat wil zeggen vergaderingen die werden uitgeschreven of bijeenkomsten waarvan verslagen in de pers verschenen, eerst de goedkeuring van het Bondsbestuur moesten krijgen⁷⁷. Zij probeerden het

⁷¹ De Lieme aan Berlijn 14-3 '12, id.

⁷² Kann aan Berlijn 31-3 '12, Z 3/829.

⁷³ vgl. mededeling van David Cohen in J.W. 1-3 '12.

⁷⁴ Kann aan Berlijn 21-4 '12, C.Z.A. Z 3/30.

⁷⁵ Ornstein aan Berlijn 13-3 '12, Z 3/829.

⁷⁶ 14 mei '12 werd een nieuwe bijeenkomst gehouden waarop de (niet-joodse) landbouwdeskundige B. Auhagen sprak; begin '13 werd een Vereeniging van Christelijke Vrienden van het Zionisme opgericht. Statuten in C.Z.A. A 121/94 I. Ten onrechte werd toen in Die Welt meedeeld dat koningin Wilhelmina beschermvrouwe hiervan was.

⁷⁷ De Lieme aan de afdelingen van de N.Z.B. 20-10 '12, Z 3/829.

E.A.C. zover te krijgen dat Kanns acties werden afgekeurd, of tenminste in het vervolg onderhevig zouden moeten zijn aan de beslissing van het B.B. Maar het E.A.C. nam een dubbelzinnig standpunt in. Het zat ook in een moeilijke situatie. Kann was immers lid van het G.A.C. en hoewel hij niet meer de invloed had in de wereldbeweging van vroeger, was hij niet iemand die men voor het hoofd kon stoten. De diensten die hij in het verleden aan de beweging had bewezen waren ook niet via de N.Z.B. gegaan. Voor het E.A.C. lagen Kanns pogingen om de publieke opinie in Nederland ten gunste van het zionisme te bewerken in het verlengde van de andere politieke activiteiten. Mogelijk werd het ook geïmponeerd door de successen die Kann voorspiegelde. Wel werd een publicatie in de Joodsche Wachter dat zionistische propaganda onder niet-joden ongewenst was door het Comité verworpen⁷⁸.

Een en ander leidde tot een splijting in het bestuur waarin de Lieme en Ornstein stonden tegenover David Cohen en Franzie Berenstein. In een bewogen vergadering in december 1912 werd de hele zaak, voor het grootste deel in besloten kring, afgehandeld. Franzie en Cohen stelden zich niet meer beschikbaar en dat opende de weg voor de andere partij die ook de meerderheid van de Bond achter zich had. De Lieme werd voorzitter en er werd een ondubbelzinnige motie aangenomen waarin stond dat elke propaganda aan de goedkeuring van het bestuur moest worden onderworpen. Ook werd het E.A.C. het recht ontzegd opdrachten aan individuele zionisten te verstrekken buiten goedkeuring van het bestuur om. Arthur Hantke, die door Berlijn naar deze jaarvergadering was gestuurd om de toestand in ogeschouw te nemen, verklaarde het zich hiermee eens behoudens geheime diplomatieke acties⁷⁹.

Het resultaat van deze crisis was, zoals al gezegd, een versterking van het organisatorisch verband. Dat had achteraf bekeken grotere nadelen dan voordelen. De enghartigheid van de organisatie werd er immers belangrijk door versterkt. De steeds grotere bevoegdheden die het bestuur kreeg leidden er toe dat kritiek werd onderdrukt of genegeerd. Het was zelfs zo sterk dat een kandidaat-redacteur van de Joodsche Wachter, die eens een kritisch artikel op het bestuur had gepleegd, aan de Lieme moest beloven om bij een eventuele verkiezing in de redactie zich te onthouden van alles wat een actie van het Bondsbestuur zou kunnen doorkruisen. De man kon niet anders antwoorden dat hij op een dergelijke rekbare formule geen toezeggingen kon doen⁸⁰. Zo ging de N.Z.B. als een hecht verband onder de verlicht despotische leiding van de Lieme en diens bewonderaars de eerste wereldoorlog in.

Als landelijke tak van een internationale organisatie bracht het uitbreken van de wereldoorlog voor het zionisme in Nederland specifieke problemen met zich mee. Men realiseert zich niet zo gemakkelijk meer welk een tragedie deze oorlog met zich meebracht voor internationale organisaties en voor gemeenschappen die de landsgrenzen doorbraken. In tegenstelling tot de tweede wereldoorlog stonden toen gelijkgezinden tegenover elkaar op het slagveld. Dit werd des te duidelijker voor de betrokkenen toen de eerste patriottische roes voorbij was.

⁷⁸ Berlijn aan N.Z.B. 14-5 '12, A 121/137 VI.

⁷⁹ verslag Alg. verg. J.W. 3-1 '13; de rede die Kann hierop hield om zich te verdedigen in C.Z.A. A 121/52.

⁸⁰ Verslag Alg. verg. dec. '15 J.W. 7-1 '16.

Voor de joden bracht deze oorlog nog extra verscheurdheid en ellende met zich mee. Immers in het Oosten speelde de strijd zich voornamelijk af in de Tsjerta Osiedlosti, gebieden in West-Rusland die al sinds het eind van de achttiende eeuw als bijna enige woonplaatsen aan de joden waren toegewezen. Daarbij kwam dat de Westerse joden, hoeveel sympathie zij ook konden hebben voor de geallieerde zaak, hun ogen niet konden sluiten voor het feit dat Rusland, van oudsher de wrede onderdrukker van zijn joodse onderdanen, deel uitmaakte van dit bondgenootschap. Het was dan ook geen wonder dat de joden in de Centrale landen hun patriottisme gerechtvaardigd zagen in de omstandigheid dat Duitsland de West-russische joden bevrijdde van het tsaristische juk. Dat gold evenzeer voor de Duitse zionisten, die meenden dat het Duits nationaal belang hier aardig overeenkwam met het joods nationaal belang⁸¹.

De Nederlandse zionisten maakten geen uitzondering wat betreft de algemene opwelling van vaderlandsliefde. Een eerste commentaar in de Joodsche Wachter, waarin de schuld van de oorlog aan Rusland werd geweten en de Russische diplomatie even perfide werd genoemd als de houding van haar ambtenaren tegen Finnen, joden en gevangenen, werd aldus vervolgd: „Wij, Nederlandsche Zionisten, wij hopen, als al onze medeburgers, dat Nederland niet in den grooten strijd zal worden betrokken. Maar wordt onze neutraliteit geschonden en komt ons land in gevaar, dan zullen ook wij, Joden, ons bloed veil hebben voor ons land, het land waar wij zoovele eeuwen in vrede hebben geleefd”⁸². Deze en andere uitingen brachten indringend naar voren hoe het stond met het eertijds academische vraagstuk van de dubbele loyaliteit. In een reeks nogal vervelende artikelen herhaalde Henri Edersheim omstandig dat de joden tegenover het land van inwoning hun plichten door dik en dun behoorden te vervullen⁸³. Het was duidelijk dat de zionisten in Nederland, die in theorie zo graag de diaspora verwierpen en afwezen, zich neerlegden bij het oude gevloekte lot dat „wij tegen onze stambroeders moeten vechten”⁸⁴.

Nergens vindt men de mogelijkheid uitgesproken om niet te vechten tegen volks-genoten, ook niet de mogelijkheid van dienstweigering iets wat toch ook al in de eerste wereldoorlog voorkwam⁸⁵. De Bond telde een groot aantal juristen. Sommigen hadden in hun promotie stellingen opgenomen over de wenselijkheid van het zionisme en de wettigheid van zijn aanspraken⁸⁶. Franzie Berenstein had in 1906 met succes de verdediging gevoerd in een proces dat gericht was tegen het rituele slachten⁸⁷. Men juichte in 1918 de eis van Meyer de Haan om op sabbath vrijgesteld te worden van reizen voor het leger toe. Waarom was er dan zo weinig aandacht voor dit zionistische gewetensconflict par excellence? Het argument dat de tijd er toen nog niet rijp voor was of dat de zionistische positie in de Nederlandse samenleving precair was (hetgeen

⁸¹ vgl. Laqueur, p. 172 e.v.

⁸² J.W. 14-8 '14.

⁸³ J.W. dec. '14; jan. '15.

⁸⁴ J.W. 14-8 '14.

⁸⁵ L. de Jong, p. 61.

⁸⁶ b.v. Franzie Berenstein en N. Waterman, C.B. 15-5 '03; J.W. 15-3 '07.

⁸⁷ C.B. 21-12 '06.

onjuist zou zijn) verklaart niet de algehele afwezigheid van tenminste het onderkennen van het probleem. Want die afwezigheid was er. Behalve dan de opmerking dat het vechten van joden tegen joden niet anti-zionistisch was, omdat het joodse volk als zodanig niet bij de oorlog was betrokken⁸⁸! De Lieme maakte het nog bonter door op de jaarvergadering van 1915 in dit verband te verklaren: wij hebben nooit de liefde voor onze geboortegrond genegeerd, integendeel zijn deze gevoelens de grondslag van onze beweging⁸⁹. En in het jaarverslag van 1914/1915 vindt men deze passage: „Wij waren ons wel bewust dat het voorrecht in een neutraal land te wonen ons de verplichting oplegt de zuivere beginselen van het Zionisme als neutrale internationale organisatie ongerept te bewaren. In tijden van crisis en spanning wordt duidelijk gedemonstreerd de juistheid van de grondslag van het Zionisme: Onze eenheid als volk”⁹⁰.

Men moet helaas concluderen dat de Nederlandse zionisten evenzeer waren gegrepen door de bacil van „vaderlandsliefde” en dat deze de eerder beleden liefde voor hun volksgenoten toch wel aan het uitstoten was. Dat op zichzelf zou hen niet hebben geblameerd als de blinde vlek maar niet net daar zat waar hij niet moest zitten. Want als een rode draad liep dit door het hele zionisme in Nederland: het feit dat de op zich nuttige denkprocessen en het theoretiseren over ideologische implicaties vrijwel nooit tot praktische konsekwenties leidden wanneer het werkelijk belangrijke toepassingen gold. Hieraan moet worden toegevoegd dat dit gebrek de zionistische beweging als geheel aankleefde. In het enige werkelijk goed gedocumenteerde en niet apologetische werk dat de geschiedenis van het zionisme behandelt zegt Walter Laqueur: „there was always an element of unreality in the passionate debates that went on for so many years about a spiritual centre, the rejection of the diaspora, and the mission – if any – of a renegated Jewish people. The debates usually revealed a profound disregard for realities, and the real world, not surprisingly, retaliated by ignoring the philosophers”⁹¹.

De Nederlandse zionisten deelden de zorg van de wereldbeweging om in het grote conflict zo neutraal mogelijk te blijven. Zij hadden het hierbij gemakkelijker dan in andere landen, omdat Nederland niet bij de oorlog werd betrokken. Het ligt echter voor de hand dat deze opstelling niet sympathie voor een van de beide partijen uitsloot. Dit kwam echter nauwelijks naar buiten. Een artikel in de Joodsche Wachter waarin werd geschreven dat de Hollandse joden veel familie- en vriendenbanden hadden met Duitsland en dat de Duitse joden in de oorlog veel konden presteren voor het jodendom (waarschijnlijk werd hier bedoeld op de bevrijding van de Russische joden) behoort tot de uitzonderingen. Evenals een beschouwing van Gomperts, die meende dat het zionisme de Entente wel eens nodig kon hebben. Het probleem van het lidmaatschap van Rusland deed hij af met het gebruikelijke argument dat het zionisme er niet was om de plaatselijke ellende in dat land te lenigen⁹².

⁸⁸ mr. B. P. Gomperts in J.W. 15-1 '15.

⁸⁹ verslag Alg. verg. J.W. 15-1 '15.

⁹⁰ Jaarverslag '14-'15, p. 23.

⁹¹ Laqueur, p. 171.

⁹² J.W. 28-8 '14; 22-9 '15.

Het is waarschijnlijk dat sympathiebetuigingen naar een van de strijdende partijen door de Bondsleiding zo veel mogelijk werden onderdrukt. Vooral de Lieme was een streng bewaker van een neutrale houding. Zowel propaganda voor de Entente als voor de Centralen werd door hem hoog opgenomen, ook aan het eind van de oorlog⁹³.

Een neutrale positiebepaling werd echter bemoeilijkt door de eigenaardige situatie in de leiding van de beweging. Deze zetelde immers bij het uitbreken van de oorlog in Berlijn. Van de 6 leden van het E.A.C. waren er 2 Duits, 3 Russisch staatsburger en 1 had pas de Oostenrijkse nationaliteit gekregen. Het G.A.C., dat maar enkele keren per jaar bijeen placht te komen, was over veel landen verspreid. Het was de vraag wie de leiding zou voortzetten. Vooral omdat de Russische leden van het E.A.C. natuurlijk niet in Berlijn konden blijven. Een compromisbeslissing gaf de Berlijnse leden de bevoegdheid om het hele E.A.C. te blijven vertegenwoordigen, terwijl daarnaast een bureau werd ingericht in Kopenhagen als verbinding tussen de oorlogvoerende landen. Dit gaf al snel aanleiding tot moeilijkheden, omdat de Berlijnse leiding een minderheid vormde en zich helemaal niet kon onttrekken aan een pro-Duitse houding. Bovendien waren de verbindingen tussen Duitsland en het neutrale Denemarken niet ideaal⁹⁴.

De correspondentie tussen de N.Z.B. en Berlijn bevat dan ook een voortdurende reeks klachten, die niet altijd gerechtvaardigd waren. Zo verweet de Lieme Berlijn ondemocratisch te handelen, omdat het G.A.C. (waaraan het verantwoording schuldig was) niet bijeen werd geroepen. Dat sneed weinig hout in een tijd waarin het zo moeilijk was te reizen. Temeer omdat de Lieme zelf weigerde naar Berlijn of het neutrale Zwitserland te komen. Hij vond dat Berlijn het G.A.C. maar in Den Haag moest bijeenroepen⁹⁵. Andere grieven waren het geringe contact met Berlijn, het zoek raken van de discipline en het laten voortgaan van de debatten over praktisch en politiek zionisme. De Lieme was weinig gesticht over de eigenmachtige acties die de Oostjoden konden voeren en de partijdige opstelling van de Duitse zionisten. Zijn advies om al deze euvelen op te lossen was de verplaatsing van de leiding naar een neutraal land⁹⁶. Hiervoor zou Nederland eventueel in aanmerking kunnen komen.

Bij het uitbreken van de oorlog was er al sprake van geweest om de leiding van de Wereldorganisatie naar Den Haag te verplaatsen. Het hoofdbureau van het J.N.F. was trouwens al direct hiernaar overgebracht. Eind juli 1914 schreef het bestuur van het Fonds naar Kann dat de ontwikkeling in Oostenrijk aanleiding gaf om te gaan denken aan een Europees conflict. Het wilde daarom alvast verplaatsing van het Russisch inzamelingsbureau naar Den Haag. Wanneer de diplomatieke verwikkelingen werkelijk tot de gevreesde consequenties zouden leiden, wilde het liever het hoofdbureau naar Brussel verleggen. Deze stad lag, meende men, gunstiger voor

⁹³ in mei '17 brak er in de Bond een rel uit n.a.v. publicaties van Jacob Landau, een Oostenrijks vluchteling en lid van de N.Z.B. Deze was, vond men, te partijdig voor de Entente.

⁹⁴ Laqueur, p. 171 e.v.

⁹⁵ de Lieme aan Berlijn 8-2; 2-3; 18-5 '15, C.Z.A. Z 3/831; Z 3/1011.

⁹⁶ de Lieme aan Berlijn 22-4; 10-10 '15, C.Z.A. Z 3/1011; Z 3/832.

het internationale verkeer dan Den Haag⁹⁷. De loop van de oorlog sloot echter Brussel snel uit. Kennelijk is toen op Kanns voorstel Den Haag uitgekozen⁹⁸. Dit gebeurde in november 1914. De leiding van het bureau werd overgedragen aan Kann, de Lieme en Jean Fischer. Fischer was evenals Kann lid van het G.A.C. Hij was een Brusselse diamantair en bij de inval in België naar Nederland uitgeweken. Ook het personeel van het J.N.F. verhuisde van Keulen naar Den Haag⁹⁹.

Het J.N.F. was daarom zo belangrijk, omdat het het enige financiële instituut was in een neutraal land. De J.C.T., die na de oorlog grote verliezen geleden bleek te hebben hetgeen aan Kann werd toegeschreven¹⁰⁰, zetelde in Londen. De zionistische ondernemingen in Palestina, in normale tijden al tere plantjes, waren voor steun uitsluitend op het J.N.F. aangewezen. Extra moeilijkheid was nog dat de Palestijnse zionisten voor het merendeel Russische onderdanen waren en daarom alleen al grote risico's liepen bij de Turkse autoriteiten. De nood in Palestina liep dan ook hoog op. Den Haag bleek een gunstige positie voor het J.N.F. te zijn, niet het minst dank zij de Nederlandse leiders. De Lieme, die het meeste werk verzette voor het Fonds, werd alom na de oorlog voor zijn beheer geprezen. Dank zij Kanns goede contacten met de Nederlandse regeringskringen kon men via Nederlandse diplomatieke kanalen geldzendingen naar Palestina (en ook naar Oost-Europa) brengen. Zelfs de American Jewish Joint Distribution Committee, kortweg de Joint genoemd, vestigde tegen het eind van de oorlog een bureau in Den Haag om van daaruit gelden te verdelen onder de joodse oorlogslachtoffers¹⁰¹.

In september 1914 schreven verschillende leden van het G.A.C., van het bestuur van het J.N.F. en dat van de J.C.T. een brief naar Berlijn waarin zij pleitten voor een verplaatsing van het bureau van de organisatie. Er waren drie mogelijkheden: New York, Kopenhagen en Den Haag. Tegen New York woog het bezwaar van de ligging. De zionistische beweging was in die tijd veel meer eurocentrisch. Een minderheid van de ondertekenaars sprak zich desondanks uit voor New York. Er waren echter sterke argumenten voor Den Haag: „Wir besitzen in diesem Lande einen gut organisierten Zionistenbund. Das benachbarte Amsterdam ist eine der grössten jüdischen Gemeinden. Die holländische Presse wird jetzt mehr beachtet denn je und steht dem Zionismus nicht unsympathisch gegenüber. Der Verkehr aus Dem Haag ist mit allen Ländern möglich und günstig. Die Neutralität dieses Lande ist am besten gesichert". Daarbij speelden later nog mee de speculaties dat Den Haag als de traditionele zetel van de recente ontwapenings- en vredesconferenties misschien ook nu na de oorlog de stad van de vredesonderhandelingen zou zijn. Het zou gemakkelijk zijn om hier nauw contact met het J.N.F. te houden en tenslotte woonden er al twee leden van het G.A.C., Kann en Fischer. Wanneer Tschlenow, een der Russische

⁹⁷ Hoofdbureau J.N.F. aan Kann 26-7 '14, C.Z.A. A 121/76.

⁹⁸ Kann aan Hoofdbureau J.N.F. Keulen 1-10 '14, id.

⁹⁹ Keulen aan Kann 19-11 '14, id.

¹⁰⁰ vgl. o.a. Victor Jacobson (vertegenwoordiger van het E.A.C. in Kopenhagen) aan Kurt Blumenfeld (een van de leidende Duitse zionisten) 30-3 '16, C.Z.A. Z 3/384.

¹⁰¹ vgl. b.v. Nederlandse gezant in Constantinopel aan B.Z. 17-9 '17 C.Z.A. A 121/28; Jaarverslag '16-'17, p. 25.

leden van het E.A.C., kon besluiten zich in Den Haag te vestigen, zou er genoeg mankracht zijn om de leiding althans provisorisch te voeren¹⁰². Het is niet duidelijk hoe het E.A.C. op dit voorstel heeft gereageerd. Het voormalige hoofd van het J.N.F., Max Bodenheimer, een invloedrijk man in de beweging, had er wel oren naar¹⁰³. Afgezien van het feit dat Berlijn zijn positie liever niet afstand lijkt het vreemd dat Kopenhagen als zetel voor een neutraal sub-bureau werd uitgekozen boven een Nederlandse stad. Tenslotte had ook de Poale-Zion zich hier gevestigd evenals trouwens het Internationaal Socialistisch Bureau, dat voor de oorlog in Brussel zat. Het is echter niet onwaarschijnlijk dat de Berlijners het niet erg begrepen hadden op Kann en de Lieme, mensen die zij als zelfstandig en eigengereid kenden. Naar Kopenhagen konden zij hun eigen mensen sturen die, ongehinderd door de Deense zionistische vereniging, hun gang konden gaan.

Intussen bleven de Lieme en Kann de hele oorlog door een niet onbelangrijke rol spelen. Kann was intermediair in de correspondentie tussen Berlijn enerzijds en Weizmann en Sokolow in Engeland anderzijds. Dit was een nogal pikante situatie, omdat in deze beide centra geheime diplomatieke onderhandelingen werden gevoerd bij hun respectievelijke regeringen om na de oorlog de zionistische eisen ingewilligd te krijgen. Hierbij liet ook Kann zich niet onbetuigd, hetgeen hem niet in dank werd afgenomen. In een telegram verzochten Weizmann en Sokolow, een zionist uit Rusland die ook een rol speelde bij de Balfourdeclaratie, hem geen memoranda meer te sturen naar de Ententemogendheden¹⁰⁴. Tegen het eind van de oorlog, in 1916 richtten Kann en de Lieme met nog een paar leidende zionisten die in Nederland gestrand waren het Haags Comité op. Dit Comité nam enigszins de rol van het Kopenhaags bureau over, maar verloor al snel aan een mogelijke betekenis omdat het zwaartepunt van de beweging na 1917 naar Engeland overging. Het werd opgericht met goedkeuring van Berlijn.

Het feit dat Nederlandse zionisten door deze oorlog internationaal een leidende rol speelden ging grotendeels voorbij aan de N.Z.B. Het was wel belangrijk voor de verdere ontwikkeling van het zionisme hier. Het Haagse Comité immers zou na 1917 de kern van de oppositie tegen Weizmanns politiek gaan vormen en heeft de opstelling van de Bond hiermee beslissend beïnvloed. De omstreden rol van Kann en vooral de Lieme als critici van Weizmanns beleid na de Balfourdeclaratie zal nog ter sprake komen.

Ingrijpender voor het zionistisch leven tijdens de oorlog was de confrontatie met de Oost-europese vluchtelingen. In het jaarverslag van 1915/1916 werd dit aangestipt. De verwachting was dat velen ook na de oorlog zouden blijven. In het verslag werden de Nederlandse zionisten aangespoord de buitenlandse joden met dezelfde gevoelens van warme solidariteit op te nemen als de zionisten. De dikwijls geciteerde kloof tussen Oost en West, schreef de secretaris mr. S. A. van Vriesland, is voor ons over-

¹⁰² copie van een brief aan het E.A.C., waarschijnlijk okt. '14, C.Z.A. Z 3/831; het is niet duidelijk om hoeveel leden het ging, een van de ondertekenaars was Alexander Marmorek.

¹⁰³ Bodenheimer aan ? 27-11 '14, id.

¹⁰⁴ Oettinger, Weizmann, Sokolow en Cowen aan Kann 3-7 '17, C.Z.A. A 121/87; voor Kann als koerier tussen de landen zie A 121/58.

brugd door het zionisme¹⁰⁶. Ongetwijfeld meende de goedgehartige, idealistische van Vriesland dat dit beeld beantwoordde aan de werkelijkheid. Maar enige onzekerheid moet bij hem toch wel aanwezig zijn geweest. Hij vervolgde zijn passage over de Oostjoden met een voorzichtig vermaan aan het adres van de buitenlanders. Zij moesten goed beseffen dat er wel een verschil was tussen de meeste landelijke organisaties en de N.Z.B. Het Oost-europese element was wellicht spontaner en zou niet gemakkelijk het belang van een straffe organisatie inzien. De paring van Oosterse en Westerse krachten kon alleen maar heilzaam zijn, maar voorwaarde was wel dat de aangeslotenen bij de Bond zich onderwierpen aan het moeizaam verworven organisatorische principe¹⁰⁸. Dit was hetzelfde als verwachten dat een olievlek zich in water kan oplossen.

De joodse vluchtelingen die zich in Nederland vestigden waren voor het grootste deel Belgen van Oost-europese afkomst. Dikwijls hadden zij hun oorspronkelijke nationaliteit behouden, ook al woonden zij er al jaren. Voor een deel waren het vacatiegangers die tijdens de zomer van 1914 in de Nederlandse badplaatsen logeerden en door de inval in België waren verrast. Maar er waren onder hen ook onderdanen van de Centrale mogendheden die door de Belgische regering in de eerste dagen van de oorlog waren uitgewezen of geïnterneerd dreigden te worden. Tenslotte waren er vluchtelingen die bij de eerste oorlogshandelingen rechtstreeks uit Oost-Europa waren gekomen. Hun aantal werd in 1918 geschat op 10.000. Zij woonden voornamelijk in Amsterdam, Den Haag, Scheveningen en Rotterdam¹⁰⁷. De vluchtelingen werden ondersteund door de Nederlandse regering via de joodse hulporganisaties die zelf geld inzamelden¹⁰⁸. Bij de bestaande comité's werd een Internationaal Joodsch Emigratie-Comité gevormd, omdat men voorbereid wilde zijn op een verwachte massale uittocht van Oost-europese joden na de oorlog¹⁰⁹. Het aantal ondersteunden was overigens op het totaal van de vluchtelingen niet groot¹¹⁰. Zionisten hadden een belangrijk aandeel in oprichting en deelname aan de verschillende hulpcomité's (er waren er ook voor joodse oorlogsslachtoffers in de bezette gebieden en krijgsgevangenen in de Centrale rijken)¹¹¹. Het hele probleem van de Gegenwartsarbeit werd eindelijk in de droeve praktijk opgelost. In die zin dat de N.Z.B. haar taak voor de definitieve oplossing van de joodse kwestie voortzette, terwijl de individuele zionist „als vanzelfsprekend” op de eerste rij stond waar het erom ging als

¹⁰⁶ Jaarverslag met Bijlagen van den Nederlandschen Zionistenbond. 1 Juli 1915-ultimo Juni 1916 5675/5676, z.j., z.pl., p. 22/23.

¹⁰⁸ id.

¹⁰⁷ M. Schlössinger aan Kann 28-5 '18, A 121/85. Wanneer dit aantal juist is, zou dit betekenen dat de joden 10% vormden op het totaal van 100.000 vluchtelingen die in Nederland verbleven. Vgl. de Jong, p. 39.

¹⁰⁸ id.; vgl. ook Jaarverslag N.Z.B. '16-'17, p. 25.

¹⁰⁹ J.W. 2-7 '15; voorzitter was prof. mr. J. Oppenheim, andere bestuursleden de Lieme, Kann, de industrieel S. van den Bergh jr. en mr. L. E. Visser.

¹¹⁰ vgl. Jaarverslag Hachnosas Ourechiem 1915, p. 11: op 1 jan. '15 351, id. '16 98, enkele honderden vertrokken naar elders. Het aantal verzorgden in Den Haag was meer dan 500, D. Cohen, Verslag van de werkzaamheden van het Secretariaat van het Haagsch Comité voor Joodsche Vluchtelingen van Augustus 1914-Augustus 1915. z.pl. 1915, p. 6.

¹¹¹ Jaarverslag '16-'17, p. 25.

joden borg voor elkaar te staan. Zo werd uiteindelijk de keuze tussen de twee polen bevredigend geformuleerd¹¹².

Dat wil niet zeggen dat alles peis en vree was tussen de Nederlandse zionisten en de vluchtelingen die zich bij de Bond kwamen aanmelden. Op de jaarvergadering van december 1916 vindt men twee heel verschillende stemmen uit het nieuwe ledenbestand. Jean Fischer en dr. L. Herz spraken hun tevredenheid uit over de geest van broederschap waarmee zij in de Bond waren ontvangen. Maar dezelfde vergadering werd door enkele andere immigranten verlaten uit protest tegen het gebrek aan vrije meningsuiting¹¹³. Waarschijnlijk hadden beide partijen gelijk. Fischer en Herz waren „officials” in de beweging. Zij werkten samen met Kann en de Lieme (Fischer woonde enige tijd bij Kann) en pasten heel goed in de sfeer van de Nederlandse organisatie. Maar de anderen waren gewone leden. Zij hadden na hun aankomst eigen zionistische clubs opgericht met voor Nederlandse maatstaven ongebruikelijke namen: B’nei Kedem, zonen van het Oosten, Haschachar, de dageraad, en Tikvat Zion, hoop op Zion. De laatste telde al bij haar oprichting 100 leden¹¹⁴. Deze verenigingen meldden zich na verloop van tijd aan bij de N.Z.B., omdat men nu eenmaal één nationale broederschap vormde als zionisten. Maar de moeilijkheden bleven niet uit, omdat het natuurlijke, onproblematische jodendom uit het Oosten (dit gold ook voor velen die in het Westen hadden gestudeerd) een wezensvreemd element was in het Nederlandse zionisme.

De Bond werd hogelijk geïrriteerd door het gebrek aan discipline in deze verenigingen. Zij wilden het woord voeren over zaken die het B.B. taboe had verklaard voor discussie, zo taboe dat het niet eens uit de verslagen duidelijk werd welke deze onderwerpen waren¹¹⁵. Ook weigerden zij zich te voegen naar de vuistregel in de Bond dat het niet genoeg was om een shekel te betalen, maar dat er ook lidmaatschaps-geld moest worden afgedragen¹¹⁶. Het bestuur vertolkte onbewust zijn diepere gevoelens toen het de buitenlandse zionisten „vreemdelingen” noemde, een tactloosheid die het onmiddellijk betreurde¹¹⁷.

Het was al bij al natuurlijk wel een begrijpelijke irritatie. Hoe kon een bestuur dat zijn eigen achterban zo goed had gedresseerd zijn goede humeur bewaren wanneer het ondemocratisch werd genoemd door een stel buitenlanders. Vooral omdat dezen, wel verre van zich mak en bescheiden te gedragen zoals het de vreemdeling in een vreemde omgeving diende te betamen, het recht voor zich opeisten een eigen oordeel te vellen. Een van de roerigen onder hen was Jacob Landau, een Oostenrijker die gedeserteerd was uit het leger en in de Nederlandse pers als vertegenwoordiger van het Jüdische Korrespondenzbüro propaganda maakte voor de Entente. Dit werd hem hoogst kwalijk genomen door het Bondsbestuur. Vooral door de Lieme. In een officiële verklaring ontzegde het bestuur Landau het recht „politieke activiteiten” te

¹¹² id.

¹¹³ Verslag Alg. verg. J.W. 5-1 '17.

¹¹⁴ J.W. 27-4 '17.

¹¹⁵ J.W. 5-1 '17; deze klacht kwam overigens niet alleen van de Oost-europese zionisten.

¹¹⁶ Jaarverslag '16-'17, p. 17.

¹¹⁷ het gewraakte woord werd gebruikt in het Jaarverslag '14-'15. Op de algemene vergadering werd ertegen geïnterposeerd, J.W. 15-1 '15.

bedrijven, onder meer met het motief dat hij een deserteur was. Hoe konden de Lieme en zijn aanhangers de verontwaardiging van Landau en zijn vriendjes invoelen dat het B.B. een jood als deserteur „denuncieerde”? Dit was immers een algemeen bekend feit, zoals de Lieme koel en terecht opmerkte¹¹⁸. Maar hij hield er geen rekening mee dat de openlijke vermelding van zo'n algemeen bekend feit voor een Oostenrijkse jood andere implicaties had in zijn eigen land dan in het kalme Holland.

Meer dan het bestuur zich realiseerde waren deze conflicten en misverstanden echte zionistische kwesties. Het stond op het standpunt dat buitenlanders niet genoeg bekend waren met de Nederlandse verhoudingen om een oordeel te vellen. Maar, meende de andere partij, niet alleen woonden vele buitenlanders intussen al enige jaren in Holland, maar ook was elke zionist bevoegd en gerechtigd in zionistische zaken te oordelen. Het zionisme was nu eenmaal de internationale eenheid van diegenen die zich bekenden tot het joodse volk. Dit was het soort argument dat de Nederlandse zionisten jarenlang in alle toonaarden hadden bezongen, maar op het kritieke moment liet men het weer afweten.

Ook in andere opzichten had de N.Z.B. weinig meer dan een platonische liefde voor haar nieuwe bestand. Een verzoek om subsidie voor een leeszaal voor buitenlandse zionisten in Den Haag werd afgewezen¹¹⁹. De afdeling Den Haag vroeg toen aan Berlijn kosteloos literatuur te sturen, een beschamend verzoek van uitgerekend de niet-oorlogvoerende Nederlandse kant dat dan ook werd afgewezen¹²⁰. Men had meer oog voor de hulpacties ver weg, getuige het zionistische aandeel daarin. Maar van hoeveel belang was een bibliotheek voor vluchtelingen in Scheveningen in de winter van 1914? Ongetwijfeld zijn er toch gelden binnengekomen, anders hadden deze verenigingen geen cursussen kunnen organiseren of leeszalen houden of Poeriem kunnen vieren¹²¹.

Zo ging het Nederlandse zionisme het eind van de oorlog tegemoet. Net als het Nederlandse volk laat ontwaakte uit een dommel temidden van het internationale gebeuren. Want, ondanks het feit dat het zionisme een internationale beweging was, was de Bond relatief op weinig anders gericht dan haar eigen interne problemen; had zij ook weinig contact met het internationale zionisme vóór het uitbreken van de oorlog. Zij had ook weinig aandacht gekregen van haar medestanders buiten de grenzen. Wat dit betreft was het Nederlandse zionisme een echt kind van haar joodse en niet-joodse omgeving die zich ook weinig openstelde voor het gebeuren buiten de grenzen. Maar voor de Bond bracht de oorlog ingrijpende veranderingen met zich mee. Niet alleen de lijfelijke confrontatie met de Oostjoodse immigranten. Want al mag die weinig hoopvol zijn geweest in de jaren Eerst, zij moet bewust of onbewust wel tot nadenken hebben gestemd. Van veel ingrijpender betekenis werd de Balfourdeclaratie in november 1917. De publiekrechtelijke erkenning van het

¹¹⁸ J.W. 8-6 '17.

¹¹⁹ J.W. 15-1 '15.

¹²⁰ D. Cohen / J. Goudsmit aan Berlijn 17-9 '14; Berlijn aan afd. Den Haag 27-9 '14, C.Z.A. Z 3/831.

¹²¹ verslag van het Poeriemfeest J.W. 3-12 '15.

joodse volk op een woonplaats in Palestina heeft de N.Z.B. misschien niet de geweldige groei gegeven die zij ervan verwachtte, maar gaf het leven en denken in de beweging eindelijk dat centrum dat haar doel was: Palestina.

IV. EEN NIEUWE JOODSE TOEKOMST: CONGRESDEMONSTRATIE, BALFOURDECLARATIE, PALESTINA

Na de Franse revolutie is de eerste Wereldoorlog de belangrijkste katalysator geweest in de moderne geschiedenis van de joden. Terwijl de Franse revolutie als direct en indirect resultaat had de wettelijke gelijkstelling van de individuele jood, bracht de nieuwe orde na de wereldoorlog méér: de Balfourdeclaratie voor de zionisten en, behalve gelijke burgerrechten, nationale minoriteitsrechten voor de joodse massa's in Oost-Europa. In de eis van nationale rechten sloot de joodse Oost-europese bevolking zich aan bij dezelfde verlangens van andere volkeren die binnen het staatsverband van de Oostenrijkse monarchie leefden. Dezen hadden voor een groot deel al rechten van deze aard, bijvoorbeeld het onderwijs van hun eigen taal op de scholen, maar wilden uitbreiding ervan.

De Balfourdeclaratie opende de mogelijkheid voor de joden een eigen nationaal tehuis in Palestina te stichten. Het was het knappe werk van de nog betrekkelijk onbekende zionist Weizmann,¹ samen met de veel gerenommeerder maar nu bijna vergeten Nachum Sokolow. De declaratie heeft de andere acties van de joden aan het eind van de wereldoorlog in de schaduw gesteld. Maar er was al jaren ervoor in de meeste Europese landen, Rusland en Amerika een beweging op gang gekomen om bij de komende vredesonderhandelingen het bestaande joodse vraagstuk in al zijn omvang en variëteit aan de orde te stellen. Met dit doel probeerde men in vele landen joodse congressen bijeen te roepen. Al kort na het uitbreken van de oorlog kwam in de Verenigde Staten de zogenaamde congresbeweging op gang. Het Amerikaanse joodse congres kwam echter pas in december 1918 bijeen². Het tot stand komen van een congres was namelijk een moeizame affaire. In de Verenigde Staten zelf ontbrandde een felle strijd tussen notabelen en arbeiders om een democratische joodse vertegenwoordiging. In Engeland werd de Oostjoodse bevolking van het East End gediskwalificeerd als een non-English community³. In dit hoofdstuk is naast de invloed van de Balfourdeclaratie op de N.Z.B. een ruime plaats gegund aan de congresdemonstratie die in Nederland plaats vond. Niet alleen omdat zij op zichzelf een uniek gebeuren was in de geschiedenis van het Nederlandse jodendom, maar vooral omdat de zionisten erin een beslissende rol speelden. Hoewel ook de demon-

¹ Symptomatisch is hoe zijn naam b.v. in de J.W. herhaaldelijk verkeerd en anders wordt gespeld. Vgl. J.W. 30-11 '17.

² Encyclopedia of Zionism and Israel. New York 1971, p. 31/32

³ De Alliance april '16.

stratie in Nederland in tijdsorde volgt na de Balfourdeclaratie, wordt zij het eerst behandeld. De eerste aanzet ervan kwam namelijk al ver vóór 1917 op gang.

DE CONGRESDEMONSTRATIE EN HET JOODSE VOLKSPETITIONNEMENT

Op 17 februari 1918 werd in het Concertgebouw in Amsterdam een grootse demonstratie gehouden om „de Joodsche eischen bij de komende vrede kracht bij te zetten”. Middels een motie werd bij de Nederlandse regering erop aangedrongen de wensen van de joodse bevolking hier te lande bij de komende vredesonderhandelingen ter tafel te leggen. Deze wensen waren: volledige burgerrechten voor alle joden ter wereld, nationale autonomie voor de joodse bevolking in de zogenaamde minoriteitsstaten in Oost-Europa en de nationale concentratie van joden in Palestina. Tesamen zou de inwilliging van deze drie verlangens de oplossing vormen van het joodse vraagstuk. Want hierin zou worden tegemoetgekomen aan de totaliteit van de joodse verlangens⁴. De volwassen joodse bevolking werd opgeroepen deze motie te bekrachtigen, zodat zij als petitie aan de Nederlandse regering kon worden aangeboden.

De congresdemonstratie en het petitionnement is als manifestatie de belangrijkste geweest in de hele geschiedenis van het Nederlandse jodendom. Zij was méér dan de tot dusver gehouden demonstraties, die min of meer toevallige bijeenkomsten waren, geboren uit een kort oplaaierende verontwaardiging over pogroms waarbij enkele kopstukken het woord voerden en de zaal werd gevuld met een betrekkelijk willekeurige opkomst. In februari 1918 kwamen voor het eerst (en voor het laatst) uit heel Nederland joden bijeen die waren afgevaardigd door kerkelijke gemeenten en sociale verenigingen en daardoor een vertegenwoordiging vormden van joods Nederland.

Voor de ontstaansgeschiedenis van de demonstratie moeten we terug naar de zomer van 1915. Onder de Nederlandse joodse notabelen ontstond toen een besef dat, wanneer de oorlog beëindigd zou worden, een emigratie uit de Oost-europese landen zou losbarsten vergeleken waarbij de vroegere pieken na de pogroms maar kinderspel waren. Ongetwijfeld speelde bij dit inzicht mee de immigratie die, zoals in een vorig hoofdstuk al is vermeld, al tijdens de oorlog in Nederland moest worden opgevangen. Er werd dan ook een Internationaal Joodsch Emigratie-Comité gevormd dat zich alvast met de oplossing van het verwachte probleem zou bezig houden. De voorzitter hiervan was de eminente rechtsgeleerde prof. Jac. Oppenheim. Het dagelijks bestuur werd gevormd door de Lieme, Kann, S. van den Bergh jr. (de zoon van de oprichter van Van den Bergh & Jurgens) en mr. L. Visser, lid van de Hoge Raad. In het comité zaten ook mr. B. E. Asscher, voorzitter van de Alliance, de diamantair Abraham Asscher en B. E. Eitje, allen notabelen in het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap⁵. Bijna alle genoemden zullen we later nog als actieve sympathisanten met het zionisme tegenkomen.

⁴ vgl. verslag in Weekblad 22-2 '18.

⁵ vgl. J.W. 2-7 '15.

Oprichting en samenstelling van dit comité was op zichzelf niet opzienbarend. Integendeel, het was het gewone beeld bij het acuut worden van joodse nood met de traditionele bezetting van kerkelijke en wereldlijke hoogwaardigheidsbekleders uit de joodse wereld. Wel ongewoon was het dat dit comité er niet een was post factum, maar in paraatheid werd gebracht voor nog te verwachten calamiteiten.

In dezelfde maand hield mr. H. Louis Israëls op de jaarvergadering van de Alliance een referaat over de toekomst van Palestina na de oorlog en de joodse ellende in de Oost-europese landen, waar het meest werd gevochten. Hij sprak zich uit voor een bundeling van krachten met de zionisten. Immers, de Alliance had met haar hoofdzetel in Parijs de meeste invloed bij de geallieerden, de zionisten bij de centralen. Er werd een resolutie aangenomen waarin de Nederlandse afdeling van de Alliance voorstelde in samenwerking met andere joodse organisaties te ijveren voor opheffing van rechtsongelijkheid van de joden en waarin het neutrale Nederland werd voorgesteld als het terrein om internationaal over deze kwestie te beraadslagen. Het Centraal Comité in Parijs keurde deze resolutie goed, maar behield zich het recht voor zelf het geschikte moment voor concrete actie uit te kiezen⁶. Intussen zette de Nederlandse afdeling haar ouvertures naar de N.Z.B. voort en het Bondsbestuur vroeg in januari 1916 aan het E.A.C. (Engeres Aktionskomitee) toestemming om met haar samen te werken. Berlijn bleek ingenomen te zijn met de deelname aan een conferentie welke de Alliance wilde beleggen met N.Z.B., Ito (Jewish Territorial Organisation) en het Emigratie-Comité. Het gaf het Bondsbestuur echter de raad mee behoedzaam om te springen met de zionistische belangen: de conferentie mocht naar de buitenwereld niet als een daad van de Alliance worden gepresenteerd⁷. Dit vermaan was niet aan dovemansoren gericht. Het was ook overbodig. De zionistische pretentie was nu eenmaal dat de enige oplossing van het joodse vraagstuk het Baseler program was. De N.Z.B. had nooit veel opgehad met de haar inziens assimilationistische Alliance.

Niets werd dan ook nagelaten om van het congres dat men besloot bijeen te roepen een zionistische manifestatie te maken. Dit leidde tot eindeloze strubbelingen met de Alliance. Deze stond op het standpunt dat zij als oudste organisatie en tevens initiatiefneemster een leidende rol zou moeten vervullen. Zij slaagde er echter om te beginnen niet in het voorzitterschap te krijgen in het comité ad hoc (het voorlopige bestuur), bestaande uit mr. Asscher van de Alliance, H. I. Kisch van de Ito en Ornstein van de N.Z.B. Na ampel beraad koos men voor een wisselend voorzitterschap, iets wat de besluitvaardigheid niet bevorderde. Ook bij de keuze van de president van de demonstratievergadering zelf was het zionistisch activisme merkbaar. De leiders van de N.Z.B. wilden ofwel een zionist, ofwel iemand buiten de drie deelnemende organisaties om (het Emigratie-Comité was om onbekende redenen al direct afgefallen), maar in ieder geval geen Alliance-man. Voorkomen moest immers worden dat de Alliance met de eer van de demonstratie ging strijken. Het compromis

⁶ De Alliance juli/aug; okt. '15.

⁷ B.B. (S. A. van Vriesland) aan E.A.C. 26-1 '16; E.A.C. (Arthur Hantke) aan B.B. 1-2 '16, C.Z.A. Z3/832.

dat tenslotte uit de bus kwam behelsde dat Kann voorzitter werd van het ere-comité, gevormd uit een keur van joodse notabelen, terwijl Asscher dan voorzitter van de eigenlijke congresdemonstratie zou mogen worden⁸. Het zal blijken dat de zionisten nog een geheim wapen achter de hand hadden in de persoon van Henri Edersheim, de feitelijke organisator van het grote gebeuren.

Deze onvermijdelijke prestigekwesties waren echter niet de voornaamste oorzaak van het feit dat de demonstratie pas na jaren plaats vond. Een belangrijke factor was dat men tegelijk met de Verenigde Staten wilde handelen. Omdat het echter daar ook lang duurde voordat alle procedures waren uitgevochten, besloot het Nederlandse comité uiteindelijk niet op het Amerikaanse congres te wachten⁹. Tenslotte waren er nog de moeilijke problemen hoe de voor te stellen resolutie te formuleren en hoe de vertegenwoordiging van de Nederlandse joden in te richten.

De drie voorwaarden voor de oplossing van het joodse vraagstuk (emancipatie, minoriteitsrechten en nationale vestiging in Palestina) vormden op zich nog niet zo'n probleem. De drie organiserende verenigingen hadden zich, elk op hun manier, al jarenlang voor een van die voorwaarden ingespannen. De Ito bijvoorbeeld had, zij het met weinig succes, gepoogd op nationale basis een joodse kolonisatie tot stand te brengen in Galveston, Texas, en in Zuid-Amerika. Bij de mogelijkheden die een komend vredesverdrag met de alom gehoorde roep om zelfbeschikkingsrecht bood was het logisch dat zij haar aandacht verlegde naar nationale rechten voor de joden in Oost-Europa. De Alliance was altijd de kampioen geweest van individuele burgerrechten. Maar gevoelig lag nog steeds de pretentie van het zionisme dat het de exclusieve oplossing van het joodse vraagstuk bood. Dat blijkt duidelijk uit het verschil tussen de door de Lieme voorgestelde motie en de definitieve redactie ervan. De Lieme stelde voor als zionistische eis „de nationale concentratie in Palestina en hare beteekenis voor de oplossing van het Joodsche vraagstuk”¹⁰, een formulering overigens die al een vergaand compromis inhield met de anti-zionistische krachten. Maar de motie die in 1918 definitief werd voorgesteld eiste niet meer, maar registreerde neutraal het verlangen naar „de nationale concentratie van het Joodsche volk in Palestina”¹¹. Tevens werd de eis om een eind te maken aan de achterstelling en verdrukking waaraan „ons volk” eeuwenlang blootstond gewijzigd in een verlangen naar de beëindiging van die toestand voor „de Joden”¹².

De manier waarop de Nederlandse joden op het congres vertegenwoordigd zouden moeten worden kostte nog meer hoofdbreken. Het idee van Asscher was om uit alle joodse gemeenten een aantal „persoonlijkheden” uit te nodigen¹³. De tijd was er echter niet meer naar om het Nederlandse jodendom braaf achter een dergelijke

⁸ De Alliance sept. '18.

⁹ id.

¹⁰ B.B. (de Lieme) aan Comité ad hoc 18-8 '17, C.Z.A. Z3/833. De moties van de congresdemonstraties in de diverse landen stonden wel sterk onder zionistische invloed, o.m. die van Nordau, vgl. C.B. 23-11 '17.

¹¹ vgl. J.W. 15-2 '18.

¹² id.

¹³ J.W. 14-12 '17.

notabelenpolitiek te laten sukkelen. Tenminste niet zonder meer. Daarom vormt de samenstelling van de stemgerechtigden op het congres een vreemd mengsel van de oude en de nieuwe tijd. Niet alleen de afgevaardigden van kerkelijke gemeenten, sociale verenigingen en wat dies meer zij mochten stemmen, ook de ca 90 leden van het ere-comité onder wie opperrabbijnen, voorzitters van de kerkgenootschappen, curatoria, etc. Nominaal vormden zij op het totaal van 1100 stemgerechtigden misschien een te verwaarlozen deel, maar men kan gerust stellen dat qua invloed het zwaartepunt van het congres nog steeds in de notabele sfeer lag.

Van zionistische zijde kwam dan ook een storm van kritiek los. Niet alleen tegen mensen als Asscher en de pas benoemde opperrabbin van Noord-Holland A. S. Onderwijzer, die zich kritisch uitliet over het zionistische deel van de motie¹⁴. Ook richtte de ergernis zich op het feit dat zelfs het Bondsbestuur meebedisselde zonder zijn besluiten tijdig aan de achterban voor te leggen.

Vooral de groep buitenlandse zionisten keerde zich fel tegen deze regenteske gang van zaken. Zij vormden een protestcomité dat op 24 november 1917 in Den Haag een vergadering hield. Hier werden scherpe eisen gesteld. Men wilde directe verkiezingen onder het Nederlandse jodendom om tot een bevredigende vertegenwoordiging voor het congres te komen. Maar ook wilde men de congresbeweging gebruiken als een middel om de Bond te revolutioniseren en de zionistische beweging in het algemeen te democratiseren. Tenslotte keerde het comité zich tegen het compromis met Alliance en Ito en wilde het in plaats daarvan een massale actie voor het zionisme in Nederland ontketenen. Kennelijk zag het in de intussen bekendgemaakte Balfour-declaratie een garantie voor succes. Maar de vergadering werd voor het merendeel bezocht door buitenlandse zionisten, zoals ook het comité uit buitenlanders bestond. O.m. B. Hallenstein en Jacob Landau, beiden werkzaam op het Jüdisches Korrespondenzbüro in Den Haag. Zij vertegenwoordigden het schaarse element in de N.Z.B. dat buiten de geijkte bourgeoisie viel en het is dan ook geen wonder dat zij weinig bijval kregen, ondanks alle kritiek die doorgewinterde Bondsleden op hun eigen bestuur hadden. Er vielen harde kwalificaties op deze vergadering: veemrichters, publiciteitszoekers, buitenlanders. De activiteiten van de Scheveningers, zoals zij wel werden genoemd, pasten helemaal niet bij de burgerlijke geest in het Nederlandse jodendom waarbij de Bondsleden nog steeds hoorden, en evenmin bij de nieuwe opening voor het zionisme in de vorm van de Balfourdeclaratie. Zoals Julius Simon, lid van het G.A.C., het aan het eind van de vergadering uitlegde: nu het zionisme een faktor van Realpolitik is geworden moet iedereen voorzichtig zijn. De turbulentie in de vergadering bereikte zijn hoogtepunt toen Jacob Landau een slotwoord wilde spreken, maar overstemd werd door het zingen van het Hatikwah, de zionistische hymne¹⁵.

Maar hoewel de Scheveningers weinig steun vonden bij de rest van de Bond in

¹⁴ vgl. J.W. 14-12 '17.

¹⁵ J.W. 30-11 '17; een uitgebreid verslag van meer dan 10 pagina's van de hand van Schalom Fischer vindt men in de C.Z.A. Z3/833. Dit was blijkbaar bedoeld voor publicatie in Die Welt, gedateerd 18-12 '17.

hun hang naar democratisering, ontmoetten de partijen elkaar wel op het terrein van de zionistische ideologie: de formulering van het derde punt van de motie. Een extra vergadering van de Bond was nodig om de gecombineerde gemoederen te bedaren.

Een algemeen bezwaar was dat de motie te laat was bekend gemaakt om haar nog degelijk in de afdelingen te kunnen bespreken. Zij was pas in de Wachter van 21 september gepubliceerd. Overigens was dat zelfs nog te vroeg naar de zin van de Alliance. Een van hun voormannen was nota bene apart naar Den Haag gereisd om een dreigende ontijdige publicatie in het Allianceblad te voorkomen, maar dit hield natuurlijk de Wachter niet tegen. Naar de zin van de Alliance werd hierdoor de motie „beduimd” en in een verkeerd daglicht geplaatst¹⁶. Dit verwijt werpt wel een vreemd licht op de hele gang van zaken. Want hoe kon men een motie presenteren als een algemene wens van het Nederlandse jodendom wanneer er niet eens over gepraat kon worden? Het comité ad hoc had namelijk besloten dat ook op de congresdemonstratie zelf geen debat erover mocht worden gevoerd. Er mocht alleen gestemd worden voor of tegen, met ten hoogste een korte motivering van die stem. Blijkens het debat op de extra vergadering van de Bond ontsnapte deze beknotting echter aan de zionistische aandacht of men vond het niet zo belangrijk. Veel meer gebelgd was men over de zwakke formulering van punt 3 van de motie: nationale concentratie in Palestina. Dit werd beschouwd als in strijd met het Baseler program. De mening overheerste dat de offers voor een compromis met de twee andere organisaties (eigenlijk voornamelijk de Alliance die terecht als de hoofdvijand werd beschouwd) te groot waren geweest: na de Balfourdeclaratie had de zionistische wens scherper kunnen worden geformuleerd.

Bondsvoorzitter de Lieme verweerde zich door erop te wijzen dat in de voorgestelde Amerikaanse congresmotie het woord „nationaal” zelfs helemaal was geschrapt en dat het succes van de demonstratie zoals zij was ingericht belangrijker was dan zich van deelname te onthouden. Realist als hij was zette hij een domper op de illusie als zou het mogelijk zijn om in Nederland een echte massabeweging op touw te zetten voor het zionisme alleen. In tegenstelling tot de Lieme kwam Julius Simon tot de ingenieuze conclusie dat nationale concentratie in feite meer inhield dan het Baseler program, nl. „völkerechtlich gesicherte Heimstätte” in plaats van de „öffentlich-rechtlich gesicherte” dito¹⁷. Hoe men deze andere formulering dan moest verstaan maakte hij echter niet duidelijk.

Tenslotte legde de Bond zich teleurgesteld en morrend neer bij de gang van zaken. Dat kon ook moeilijk anders, want er was geen alternatief. De enige overwogen mogelijkheid, het houden van een aparte zionistische demonstratie, zou een verzwakking zijn geweest. Het zionisme was nog steeds niet krachtig genoeg om zich splintervorming te kunnen veroorloven. Waarschijnlijk realiseerde men zich tenslotte dan ook dat, hoe de zaken er ook voor stonden, de Lieme en Kann het uiterste aan concessie bij Alliance en Ito eruit hadden gehaald.

¹⁶ De Alliance sept. '18.

¹⁷ J.W. 18-1 '18.

Wat men had verloren in de motie werd ruimschoots gecompenseerd in de actie. De leiding van de voorbereidingen en de organisatie van de demonstratie zelf lag, zoals gezegd, in handen van Henri Edersheim. Deze had zijn sporen al verdiend in dit opzicht bij het zionistische congres in 1907 in Den Haag. Hij was een jurist, een wat geposeerde maar innemende jonge man, met een nijvere hartstocht voor de zionistische zaak. De Alliance heeft achteraf beteuterd op haar neus gekeken, toen zij tot de ontdekking was gekomen wat een Trojaans paard ze had binnengehaald. Wel had men waardering voor het feit dat zijn enthousiasme fairness tegenover de andere partij niet uitsloot. Maar door allerlei listigheden slaagde hij erin het geheel te laten domineren door de Bond. De joodse padvindere die aan het geheel luister zouden bijzetten werden door Edersheim geïntroduceerd met een luchtig: „ze brengen hun vlaggen mee, leuk hè!“. Maar deze vlaggen bleken tot algemene verrassing en en vooral ontzetting de blauw-witte zionistische kleuren te zijn. Er werd beslag gelegd op een papiertje waarop instructies stonden voor het voorbereidende huisbezoek. Hierop bleek een vraag ingelast te zijn naar het standpunt van de bezochte ten aanzien van het zionisme. In Groningen was het zo erg dat men een zionist niet op zijn eentje op huisbezoek los durfde te laten. Pikante moeilijkheid was echter dat het overwegend zionisten waren die zich beschikbaar stelden voor dit karwei. Een mengeling van bewondering en irritatie over dit activisme maakte zich dan ook van de nette Alliance meester. Zoals een van de organisatoren het goed samenvatte: de zionisten zijn prachtkerels om mee samen te werken, bezielde van een heerlijk idealisme, maar als vereniging valt er met hen niets te beginnen, onbescheiden en egocentrisch als ze zijn¹⁸. Tot algemene ergernis had het congres dan ook het karakter van een zionistische demonstratie.

Op de vergadering in het Concertgebouw traden drie referenten op, opperrabbijn Onderwijzer over de emancipatie van de joden, H. I. Kisch over de minoriteitsrechten in Oost-Europa en Ornstein over het zionisme. De referaten bevatten geen opzienbarende zienswijzen, maar verwezen voornamelijk naar het eeuwenoude joodse probleem en de wenselijkheid van de vervulling van de drie verlangens. Het korte debat dat ontstond over de motie ging uitsluitend over het ontbreken van elke verwijzing naar de joodse religie, wat inderdaad nogal verbazingwekkend was. De enigen die echter om deze reden tegenstonden waren de afgevaardigden van de Joodsche Litteraire Club uit Rotterdam. De opperrabbijn van die stad, Ritter, had als enige van zijn collegae zelfs geweigerd zitting te nemen in het ere-comité. Daarna werd de motie, nota bene begeleid door het zingen van het Hatikvah, aangenomen¹⁹. Er waren 2300 aanwezigen, onder wie 1100 stemgerechtigden. Het geheel werd alom een grootse en indrukwekkende manifestatie genoemd. Een grote groep zionisten trok na de demonstratie naar de oude jodenbuurt waar Ornstein vanaf een stoep nog eens de menigte toesprak. 's Avonds werd weer een aparte vergadering van de Bond gehouden in de Diamantbeurs²⁰.

¹⁸ De Alliance sept. '18.

¹⁹ verslag in J.W. 1-3 '18; Weekblad 22-2; Handelsblad en N.R.C. 18-2.

²⁰ De Mizrachie maart '18.

De reacties achteraf waren gemengd. Een verslaggever van de Mizrachie vond zich tot eigen verbazing ontroerd en meegeslept door het „vlag-en-zing-Zionisme”: er was een straling in de zon, de tramwagens zaten vol met oude en jonge joden, de zionisten met hun blauw witte strikjes, kortom er heerste een intense feestelijkheid²¹. Anders dan in andere landen hadden de zionisten alle reden om zichzelf geluk te wensen met de manier waarop zij het congres domineerden, ondanks de lauwe formulering van hun doel in de motie.

Het hoeft echter geen betoog dat er buiten hun kringen heel wat ergernis was over hun gedrag. Terwijl de Alliance naast haar onvrede nog bewondering kon opbrengen, was de orthodoxie bijna ziedend van verontwaardiging. Een lezer van het Weekblad vroeg zich af of hij de dank van Ornstein aan de opperrabbijnen voor hun steun aan het zionisme, uitgesproken op de vergadering, moest interpreteren als een handige truc of een typisch zionistische gotspe. Een tweede meende dat de opperrabbijnen als een soort krijgsgevangenen door de zionisten naar het congres waren meegevoerd²².

Maar er waren ook fundamentele bezwaren tegen de pretenties van het congres. Terecht vroeg men zich af of de aanwezigen er wel aanspraak op konden maken een werkelijke joodse volksvertegenwoordiging te zijn. Ook buiten de N.Z.B. vond men dat er te weinig tijd was geweest de motie intern in de verschillende gemeenten en verenigingen te bespreken. In het Weekblad werd zij bijvoorbeeld pas 1 januari gepubliceerd. Bovendien borg de motie een grote zwakheid in zich, namelijk dat zij drie zo verschillende verlangens in zich verenigde om soelaas voor het joodse vraagstuk te bieden. Hierdoor was men gedwongen bij instemming met één van de drie verlangens de andere twee op de koop toe te nemen. Dat klemde des te meer voor diegenen die het zionisme principieel afwezen²³.

Daarbij kwam dat de congresdemonstratie een duidelijk politiek doel had. Dit doel moest kracht worden bijgezet, vonden de zionisten²⁴, door middel van een grootse petitionnementsactie onder de Nederlandse joden. In dit kader moet men ook het telegram zien dat tijdens de demonstratie werd gezonden aan koningin Wilhelmina. In dit telegram werd gerefereerd aan de traditionele vrijheid en tolerantie voor de joden onder het Oranjehuis. Oranjegezindheid was een markante trek in de species judaica hollandica²⁵. Maar waarschijnlijk moet deze geste meer worden verklaard als een voortzetting van het zionistisch streven om het koninklijk huis tot een politieke uitspraak over jodendom en zionisme te bewegen. Overigens paste het in de aard van de betrekkingen van Wilhelmina tot de Nederlandse joden dat zij niet zelf maar via een adjudant een beleefd, neutraal antwoord terugtelegrafeerde²⁷.

²¹ id.

²² Weekblad 1-3 '18.

²³ id. 7, 8, 15-2 '18.

²⁴ vgl. de Lieme aan Comité ad hoc. 18-8 '17, C.Z.A. Z3/833J

²⁵ vgl. I. Lipschits, 100 Jaar N.I.W. Amsterdam 1966, p. 146 e.v.

²⁷ vgl. Weekblad 22-2 '18.

Het is niet verwonderlijk dat juist in de maanden tussen de demonstratie en het aanbieden van de petitie nog eens alle bezwaren op een rijtje werden gezet. Vooral het verzet van de orthodoxen tegen de afwezigheid van elke vermelding van de religie in de motie werd sterker. Men ervoer nu pijnlijk dat de georganiseerde joodse godsdienst bij de voorbereidingen van congres en motie buiten spel was gehouden²⁸. Hierdoor kwamen ook de Mizrachisten in een vervelende positie: aan de ene kant stond het weer heftig opblazende orthodoxe anti-zionisme, aan de andere kant werden zij aangevallen door hun zionistische medestanders, die weer als vanouds uithaalden tegen het verfoeide „clericalisme”²⁹. Maar ook de joodse linkerzijde bleef zijn teleurstelling uiten over de bedillerij van bovenaf. Na de demonstratie realiseerde men zich pas goed hoe weinig de macht van de kille-notabelen was afgenomen³⁰. Zelfs onder de liberale joden giste het. Het ongehoorde feit deed zich voor dat mr. F. S. van Nierop ontslag nam als voorzitter van de Centrale Commissie vanwege zijn bezwaren tegen de motie. Hij achtte de formulering ervan in strijd met de positie en rechten van de joden als Nederlandse staatsburgers³¹. Het was een typerende daad uit de groep die weigerde de joodse problematiek te beschouwen als iets essentieel anders dan die van een andere groep binnen de natie. Aardig is dat hierin liberalen en marxisten elkaar ontmoetten.

Ondanks alles werden toch 46.578 handtekeningen verzameld ter ondersteuning van de motie. Dat was 70% van het totaal aantal volwassen joden. Teken aan de wand was echter dat juist in de twee grootste steden, waar de trend naar assimilatie werd aangegeven, het percentage lager lag: Rotterdam 50% (maar hier kan ook de overwegend orthodoxe tegenstand een belangrijke rol hebben gespeeld) en Amsterdam maar 60%³².

Het petitionnement werd aan de minister van Buitenlandse Zaken, van Karnebeek, aangeboden door mr. B. E. Asscher, gesecondeerd door de Itoïst Kisch en de zionisten Edersheim en Kann. Zelfs over deze plechtige gebeurtenis waarde het zionistische spook onevenredig sterk. Blijkbaar was in het hoofd van de minister vooral het zionistische élan blijven hangen. Hij verklaarde dat Nederland als het tegenwoordig zou zijn op de Vredesconferentie werkzaam zou zijn „in de zin der motie”. Maar hij voegde eraan toe dat Nederland zijn joden zou missen, hoezeer het ook hun wensen begreep. Deze vriendelijke woorden uit de mond van de minister, een connectie van Kann, moeten Asscher wel haast hebben doen verstijven van ontzetting. Hij haastte zich dan ook te antwoorden dat de zionistische wens relevant was voor joden die redenen hadden hun eigen land te verlaten, maar dat de motie ten aanzien hiervan niets uitsprak over de situatie hier te lande³³. Deze woorden konden echter het zionistische succes bij de Nederlandse publieke opinie niet meer uitvlakken.

²⁸ id. 15-3 '18.

²⁹ vgl. b.v. J.W. 15-3 '18.

³⁰ De Joodsche Volksstem, orgaan van de Nederlandse afdeling van de Poale Zion, onder redactie van ir. J. Lipchitz, 20-2, 1-4 '18.

³¹ J.W. 5-7 '18.

³² De Alliance jan. '19.

³³ De Alliance, jan. '19; J.W. 17-1 '19.

Het is de onmiskenbare verdienste van de N.Z.B. geweest dat zij, ondanks het feit dat de Alliance initiator was, de enige joodse politieke actie in Nederland heeft aangezwengeld. Zonder de Bond zou de Congresdemonstratie in de rij van solidariteitsbetogingen hebben thuisgehoord waarin joods Nederland zich van oudsher trouw maar incidenteel had verenigd. In 1918 kwam het Nederlandse jodendom georganiseerd bijeen, hoe gebrekkig ook als een democratisch gekozen vertegenwoordiging. Dat de demonstratie een geweldige propagandawinst voor de zionistische beweging in Nederland betekende hoeft na het voorafgaande geen betoog meer. Deze winst werd echter niet geconsolideerd. Dit kwam voornamelijk omdat de N.Z.B. zich in de twintiger jaren verloor in een starre strijd om zionistische sympathie binnen haar verouderde organisatie te dwingen. Deze strijd, waarin zij ondanks haar formele gelijk veel aan werfkracht verloor, zal in het volgende hoofdstuk worden behandeld.

Hier moet nog worden vastgesteld dat het vanuit zionistisch standpunt betreurd moet worden dat de Lieme c.s. geen les hebben getrokken uit de demonstratie. Het is eigenlijk ook wel merkwaardig. De Lieme immers was, dat sprak hij herhaaldelijk op de jaarvergaderingen uit³⁴, sceptisch ten aanzien van het hele gebeuren. Niet alleen beschouwde hij het als een versnippering van de zionistische kracht, ook wees hij de eis van burgerlijke emancipatie af, omdat hij slechts nationale rechten erkende als een volledige emancipatie. Maar hij zag heel goed in dat een aparte zionistische demonstratie geen zoden aan de dijk zou zetten gezien het werkelijk zeer geringe ledental van de Bond en de aversie die tegen haar nog duidelijk heerste. Door het monsterverbond met Alliance en Ito kregen de zionisten een kans als nooit tevoren. Uit de naweeën van de demonstratie blijkt eens te meer dat wat ook de anti-gevoelens waren onder de Nederlandse joden, het zionisme een niet meer weg te denken of te bagatelliseren fenomeen was. De kans lag er om uit de sterke aanwezigheid van het zionisme een nieuwe werfkracht te kweken. Deze werd niet benut. Het congres en het petitionnement waren beide na 1918 voorbij en er werd nauwelijks nog over gerept³⁵. Pas rond 1929, toen er een lid moest worden gekozen voor de niet-zionistische Jewish Agency (het orgaan dat was aangewezen om bij de mandataris het joodse volk te vertegenwoordigen) dook het congres van 1918 weer even op als een mogelijk verkiezingsorgaan. Het zou trouwens ook een uitstekend instrument zijn geweest voor behartiging van algemeen joodse belangen, wanneer het in leven was gehouden. Dat dit minstens tot de mogelijkheden behoorde bewijst de geschiedenis van de Congresbeweging in de V.S. Daar kwam het congres ook in 1918 bijeen en het werd in 1922 een permanent lichaam. En dat terwijl bij de verkiezing in 1918 maar 335.000 stemmen werden uitgebracht op een totaal van 2.900.000 Amerikaanse joden³⁶! Hierbij vergeleken was de Congresdemonstratie in Nederland, ondanks zijn notabele ballast, een regelrechte uiting van de joodse volkswil.

³⁴ verslagen in J.W. 7-1 '16; 5-1 '17.

³⁵ ondanks naspeuringen op het archief van B.Z. en het Algemeen Rijksarchief ben ik er ook niet achter gekomen hoe het petitionnement in de ministerraad is ontvangen en wat er mee werd gedaan. De petitie is wel in het Algemeen Rijksarchief.

³⁶ Encyclopedia of Zionism and Israel, p. 31/32; in Engeland werden 77.505 stemmen uitgebracht: J.W. 28-3 '19.

De Balfourdeclaratie wordt wel de laatste geheel onafhankelijke koloniale daad van Engeland genoemd³⁷. Zij was in feite een brief door Arthur Balfour, minister van Buitenlandse Zaken in het kabinet Lloyd George, namens dit kabinet gericht aan lord Rothschild, gedateerd op 2 november 1917 en via Reuter op 8 november gepubliceerd in de pers. De inhoud van deze brief was dat de Engelse regering sympathiseerde met de vestiging van een „Nationaal Tehuis in Palestina” voor het joodse volk. Het is nog steeds een raadsel waarom deze steun toen aan het zionistisch streven werd gegeven. Niet alleen was Palestina nog in Turkse handen, maar ook waren er machtiger liefhebbers voor het land, zoals Frankrijk, terwijl het zionisme een betrekkelijk zwakke beweging was. Drie factoren speelden samen ten gunste van de declaratie: de onvermoeibare onderhandelingen van de bekwame politicus Weizmann; de religieuze gevoelens van de protestantse Engelse diplomaten voor wie Palestina het land van de bijbel was en dus van het joodse volk (Balfour vertelde eens dat de bijbelse namen die Weizmann bij hun frequente ontmoetingen noemde hem meer vertrouwd waren dan die van de plaatsen in de legercommuniqué's aan het Westelijk front); tenslotte was er een realistische factor: de waarschijnlijk overschatte noodzaak om de sympathie van de joodse publieke opinie in Rusland en de V.S. te winnen in de nog steeds moeizaam verlopende oorlog. Merkwaardig genoeg schijnt de overweging om naast Egypte een bevriend joods land te hebben geen belangrijke rol te hebben gespeeld. Hiervoor achtte de Britse diplomatie de Arabieren aan wie zij al eerder beloften had gedaan ten aanzien van onafhankelijkheid veel geschikter. Toch werd dit juist voor de buitenwereld het meest logische motief voor de belofte aan de zionisten en zag men in de toekomst als de belangrijkste taak van het Nationaal Tehuis de wacht aan het Suezkanaal.

De tegenstand tegen de declaratie in Engeland was sterk geweest. Zij kwam niet alleen van een invloedrijke groep Engelse joden die haar beschouwden als een inbreuk op hun burgerrechten: Edwin Montagu vroeg bijvoorbeeld in een kabinetszitting woedend hoe hij de Engelse regering kon vertegenwoordigen in een op handen zijnde missie naar India als diezelfde regering verklaarde dat zijn nationaal tehuis op Turks gebied lag. Ook een aanzienlijke groep Britse politici en ambtenaren waren tegen een plan dat zij als absurd, onpraktisch en gevaarlijk vanwege de verplichtingen die het met zich meebracht beschouwden. Het was dan ook geen wonder dat na 1918 de regeringskringen die de declaratie zouden moeten uitvoeren zich ervan distancieerden. Dat was te gemakkelijker omdat het geen wettelijk maar een politiek document was, zo vaag dat de interpretatie van de belofte al direct van week tot week verschilde bij de fluctuaties van de laatste oorlogsmaanden³⁸.

Voor de Nederlandse zionisten kwam de Balfourdeclaratie op zichzelf wel als

³⁷ nl. door Christopher Sykes, geciteerd in Walther Laqueur, *A history of Zionism*. London 1972, p. 204.

³⁸ Voor de Balfourdeclaratie zie: Leonard Stein, *The Balfour Declaration*. London 1961; Christopher Sykes, *Cross Roads to Israel*. London 1967, p. 11-23; Laqueur, p. 181-205.

een verrassing. Maar men was er al op voorbereid dat iets speciaals met Palestina stond te gebeuren. Tenslotte had Weizmann al in 1914 zijn eerste ontmoeting met Lloyd George gehad. Vooral sinds het voorjaar van 1917 werden de vele speculaties over de toekomst van Palestina op de voet gevolgd door de Joodsche Wachter. Er was sprake van dat Wilson het onder zijn hoede zou nemen; zelfs gingen er geruchten dat Italië eens en voor altijd de Romeinse kwestie wilden oplossen door in het Heilige Land een Kerkelijke Staat te creëren³⁹.

De bekendmaking van de beroemde brief werd dan ook na al deze geruchten in de Wachter met gematigd enthousiasme en voorzichtigheid ontvangen. Onder de veelzeggende kop „Cyrus-Balfour?” schreef de Lieme als onmiddellijk commentaar dat de geschiedenis nog zou moeten uitwijzen of deze parallel kon worden getrokken. Ook hij meende dat voor Engeland een joods Palestina in de eerste plaats van strategisch en politiek belang was; dat bovendien de sympathiebetuiging waarschijnlijk te danken was aan de bemiddelende rol die de joden internationaal speelden, gecombineerd met hun economische invloed⁴⁰. Deze Realpolitieke overwegingen werden als kritische noten vermeld. Binnenskamers moet de Lieme in november 1917 hebben gezegd dat er geen reden was om feest te vieren vanwege Balfours verklaring⁴¹. Maar op de eerstvolgende jaarvergadering van de Bond maakte hij gewag van de „grote en blijde ontroering” die binnen en buiten de zionistische geleerden was ontstaan. De vergadering onderbrak hem herhaaldelijk met gejuich⁴². En, hoewel de desillusies over de verklaring niet lang uitbleven bij de jarenlange vertraging van de effectuering ervan en de Arabische politiek van het Britse mandaatsbestuur, werd 2 november bijgezet in de rij van nationale feestdagen.

Ook in de algemene joodse pers zag men de Balfourdeclaratie niet direct als een mijlpaal in de zionistische geschiedenis. Alleen het Centraal Blad kon er geestdrift voor opbrengen. Maar dat gebeurde dan ook in de zionistische rubriek die nog steeds werd geschreven door de oude vuurvreter Gerhard Polak. Deze analyseerde de ontwikkeling in de invloed van de beweging. Hij vergeleek de situatie met het moeizame begin onder Herzl: een handjevol zionisten dat noest werkte in een tijd dat de joodse capaciteiten voor een kolonisatie nog niet waren bewezen en de joodse tragedie nog niet in zijn breedheid duidelijk was. Toen was de bekroning van die arbeid het onaanvaardbare Oeganda-aanbod. Nu, in een tijd waarin het zionisme een reële machtsfactor was gebleken, kreeg het Palestina aangeboden⁴³. Het N.I.W. gaf zijn commentaar pas na een maaand en dan nog naar aanleiding van een ruzie met de Wachter dat het blad „gele ghetto-uitwas” had genoemd. Niet zonder werkelijkheidszin schreef het N.I.W. dat de zionisten wel voorgoed hadden bewezen utopisten te zijn door belang te hechten aan een brief in een tijd waarin verdragen vodjes papier waren. En een trefzekere pijl werd afgeschoten op de passage in de verklaring die de zionisten

³⁹ J.W. 27-4; 11-6; 22-6 '17.

⁴⁰ J.W. 16-11 '17.

⁴¹ Notulen Jaarvergadering dec. '30, C.Z.A. F5/II.

⁴² J.W. 4-1 '18.

⁴³ C.B. 23-11 '17.

het meest dwars zat: de vestiging van een nationaal tehuis in Palestina was wel heel wat anders dan de publiek-rechtelijk gewaarborgde woonplaats uit het Baseler program⁴⁴.

De meeste aandacht werd, net als bij het verschijnen van de Judenstaat, weer door het Weekblad gegeven. Ook hier werd de betekenis van de brief geringschattend afgedaan met de stelling dat Engeland alleen maar een bevriende bufferstaat naast Egypte wilde hebben. Maar het blad ging in op de diepere konsekwenties van de zionistische politiek en de steun die zij kreeg. Het meende dat deze politiek veel meer het baatzuchtige belang van de Entente-landen diende dan het algemeen joodse belang. Bovendien, schreef het, hadden de zionisten als Nederlandse staatsburgers niet het recht eisen te stellen waardoor Palestina aan zijn wettige bezitter moest worden ontnomen. Dit betekende immers schending van de Nederlandse neutraliteitspolitiek⁴⁵. Principieel stelde het Weekblad zich dus op naast de bezwaren van de Engelse joden die niet voor niets tot ergernis van de zionisten in de brief van Balfour hadden laten opnemen dat de vestiging van het Nationaal Tehuis geen invloed mocht hebben op de burgerlijke rechten van de joden in de diaspora. Overigens was het blad niet zo principieel in dit opzicht dat het de zionisten Palestina niet had gegund als dezen maar „een providentieel moment” hadden gehad, d.w.z. tot de orthodoxe moederschoot waren teruggekeerd door de Balfourdeclaratie als een ingrijpen van God te beschouwen⁴⁶. Blijkbaar werden aan bekeerde zionisten niet die strenge eisen t.a.v. neutraliteit gesteld als aan hun goddeloze medestanders. Intussen gaf het blad wel het cruciale in de zionistische politiek weer. De zionisten in de landen van de centralen konden niet langer op de neutraliteit van hun organisatie rekenen. Dit was niet het ergste, want men mag aannemen dat Palestina hen veel waard was. Maar de zionistische politiek kon ook gevaar opleveren voor de niet-zionistische joden in deze landen. Pas achteraf is duidelijk geworden hoe weinig het zionisme de joodse wereld vertegenwoordigde. Maar hun uitzonderlijke activiteit, de intensieve bewerking van publieke opinie en diplomatie, maakte dat de beweging met een veel grotere groep joden werd geïdentificeerd. Hun idealen en plannen spraken de buitenwereld veel meer aan dan de wereldvreemde orthodoxie en de niet-joodse assimilanten. De vele toespelingen op een massaal zionistisch sentiment bij de joodse massa misten hun uitwerking niet. De woorden van Van Karnebeek bij de ontvangst van het petitionnement zijn daarvan een welsprekend voorbeeld. Het was dus geenszins overbodig dat het Weekblad wat doorfilosofeerde over het letterlijk meeslepende zionistische succes.

Toen, na de aanvankelijke reserve, bleek dat Palestina niet meer aan de beweging kon worden ontfutseld, bracht dit een ingrijpende verandering teweeg in het denken en leven van de Bond. Palestina werd het overheersend object van de aandacht. Albert van Raalte weigerde eind 1918 een kandidatuur in het nieuwe Bondsbestuur, omdat hij verwachtte dat dit de functie van gezant en consul van de

⁴⁴ N.I.W. 7-12 '17.

⁴⁵ Weekblad 16, 23, 30-11 '17.

⁴⁶ Weekblad 30-11 '17.

„Palestijns-joodse gemeenschap in Nederland” zou gaan krijgen en daar had hij niet genoeg tijd voor⁴⁷. Menige lezer zal geschrokken zijn van deze radicale (maar wel konsekwente) toekomstvisie. Zij is ook niet representatief voor de Bond, maar geeft wel een beeld van de Palestinakoorts die de anders zo kalme Nederlandse zionisten beving; zoals een ander bericht in de Wachter: „Het is bekend dat een groot aantal intellectuele Nederlandsche Joden binnen korten tijd naar Palestina zullen verhuizen”⁴⁸.

Ook vóór 1917 waren er sterke banden tussen Nederland en Palestina. Buiten het zionisme waren de Pekidiem en Amarcaliem werkzaam. De Nederlandse tak van deze organisatie was zeer belangrijk. Blijkbaar was ook de offervaardigheid onder de Nederlandse orthodoxie groot. Een verslag van de zionistische organisatie over de door haar zeer verfoeide, want van de filantropie levende, vrome joden in Jeruzalem vermeldt dat alleen degenen die vanuit Nederland werden ondersteund genoeg kregen om van te leven. Zionisten hadden incidenteel de avontuurlijke reis naar Palestina ondernomen. De gebroeders Kann waren waarschijnlijk de eersten uit Nederland. Eduard Kann schreef al in 1899 vanuit Jeruzalem dat het land grote toekomstmogelijkheden had, mits goed bestuurd⁴⁹. Jacobus zelf reisde in 1908 drie maanden per kameel door Palestina en legde zijn ervaringen en leringen neer in het boekje Erets Israël – Het Joodsche Land⁵⁰. In het woord vooraf vertelde hij hoeveel deugd het hem deed dat het landschap aan de kust hem aan Holland deed denken, want hoezeer één met het joodse volk, hij voelde zich evenzeer Nederlander. In 1910 vertrok de eerste zionistische pionier uit Nederland, Jac Bing, een gebeurtenis waarbij triomfantelijk werd aangetekend: iedereen zei altijd dat we niet zouden gaan als het er op aankwam⁵¹. Siegfried Hoofiën vestigde zich in 1912 in Jaffa om de Anglo Palestine Company te leiden.

Na 1917 bleef het echter niet meer bij incidentele gevallen. Hoewel er geen massale uittocht van zionisten uit Nederland plaats vond maakte een kleine groep in de Bond het toch ernst met zijn alijah. In september 1918 werd de eerste Nederlandse Hechaloetsvereniging opgericht. Deze had tot doel aanstaande landbouw-pioniers hier op te leiden, theoretisch en in de praktijk op boerenbedrijven. De vereniging, later Palestina-Pioniers genoemd, was de vrucht van een gelukkige samenwerking van Oostjoden in Scheveningen en een kleine kring rond Ru Cohen, een broer van David, uit Deventer. De laatste leidde de vereniging tot in de dertiger jaren met een bewonderenswaardig enthousiasme tegen de klippen van de koele Bondsleiding op. Na een jaar waren er 26 chaloetsiem van wie 5 klaar waren en vol ongeduld wachtten op de zeldzame certificaten die hen toegang tot Palestina zouden geven. Het grootste gedeelte bestond uit jonge Oostjoden die hier in de wereldoorlog waren gestrand. Een Nederlandse pionier vormde toen een uitzondering⁵². Het

⁴⁷ J.W. 6-12 '18.

⁴⁸ J.W. 22-11 '18.

⁴⁹ Ed. Kann aan Jacobus Kann 18-3 '99, C.Z.A. A121/117.

⁵⁰ Leiden 1908.

⁵¹ J.W. 28-10 '10.

⁵² vgl. J.W. 27-9; 22-11 '18; 24-10 '19.

grote belang van de Palestina-Pioniers zal nog blijken in de dertiger jaren. Daarnaast richtte de romantisch-nationalistische Siegfried van Vriesland met een paar andere Nederlandse zionisten een burgerlijk equivalent van de Hechalotsvereniging op, de Agoedath Eretz Israel. Hierin konden alleen diegenen opgenomen worden die ernst maakten met hun zionisme en zich wilden voorbereiden op het vertrek naar Palestina. Het groepje heeft niet meer dan een tiental leden gekend en bestond niet lang. Om de eenvoudige reden dat zijn leden inderdaad op alijah gingen. Zelf gaf van Vriesland, of V.V. zoals hij werd genoemd, de grootste advocatenpraktijk in Rotterdam op om in 1919 te vertrekken⁵³. Bij de zionistische opbouw van Palestina verzette hij belangrijk werk voor het financiële departement van de organisatie. Hij was jarenlang een kritische Treasurer, of hoofd van het Financiële Departement in Palestina van de beweging. Van de drie belangrijkste Nederlandse zionisten, met Kann en de Lieme, is van Vriesland de enige geweest die kritisch kon zijn zonder irritatie op te wekken in het internationale zionisme. Het zegt veel over zijn populariteit in Palestina dat zijn lijkbaar, bedekt met de Nederlandse en zionistische vlag, in 1939 werd gevolgd door een kilometerslange stoet, onder wie veel arbeiders⁵⁴.

Behalve Siegfried van Vriesland vertrokken er meer: een paar als ambtenaren in de organisatie, een paar met wat kapitaal om een zaak op te bouwen en een paar zoals Mirjam Gerzon om de nieuwe Jisjoev (de verzamelnaam van de joodse inwoners van Palestina) onderwijs te geven op het meest elementaire praktische niveau. Sommigen vertrokken geruisloos, anderen zetten een advertentie waarin zij de achterblijvenden vaarwel zeiden. Er is niet veel bekend over de ervaringen van deze nieuwe emigranten. Mirjam Gerzon kwam soms voor enige tijd terug naar Nederland en maakte dan van die gelegenheid gebruik om wat noozakelijk vee voor haar landbouwschool of een kolonie bij elkaar te bedelen. Maandenlang figureerde dan „de koe van Mirjam” in de kolommen van de Joodse Wachter, maar men krijgt de indruk dat deze koe niet het echte Bondshart verwarmde. Ook Siegfried Hoofiën vertelde over Palestina bij zijn bezoek in 1919: het was de eerste confrontatie van de N.Z.B. met de praktijk. Zijn mededeling dat er in Palestina weinig over zionisme werd gepraat omdat men er zionistisch leefde was niet mis te verstaan⁵⁵.

De Nederlandse emigranten werden ook niet geanimeerd om hun ervaringen naar het thuisfront over te brengen. Dat wordt duidelijk wanneer men de Palestina-rubriek van de Joodsche Wachter volgt. Deze begon in oktober 1918. Zij werd eerst geschreven door Rafaël Polak en toen deze commissaris van het J.N.F. werd, door Fritz Bernstein.⁵⁶ Men mag het wel als een eeuwige zonde voor de werfkracht van het zionisme in Nederland beschouwen dat de schrijver van de Palestina-rubriek niet Jacob Israel de Haan is geworden. De Haan, „Dichter van het Joodsche Lied” zoals hij zichzelf aanbeval bij het ministerie van Buitenlandse Zaken toen hij naar het

⁵³ Siegfried van Vriesland – May 2nd 1886 – December 4th 1939, z.j., z.pl., p. 9: over de Agoedath Erets Israel zie C.Z.A. Z3/833.

⁵⁴ Palestine Post 6 dec. '39.

⁵⁵ vgl. J.W. 17-1 '19.

⁵⁶ J.W. 11-10 '18; 23-5 '19.

ambt van Nederlands consul in Jeruzalem dong⁵⁷, was in 1919 naar Palestina gegaan. Hij was toen nog niet zo lang zionist. Zijn alijah houdt niet alleen verband met een konsekwent enthousiasme voor zijn nieuwe geloof, maar ook met zijn teleurstelling over het niet verkrijgen van een hoogleraarschap in Amsterdam. In Jeruzalem was hij verbonden aan de juridische faculteit van de nieuwe Hebreeuwse universiteit. Bovendien was hij correspondent voor verschillende Engelse bladen en het Nederlandse Handelsblad, een teken dat Palestina ook buiten joodse kring belangstelling kreeg. De feulletons van de Haan in het Handelsblad waren juweeltjes, maar zij werden een doorn in het oog van de N.Z.B., want zijn fanatiek zionisme maakte alras plaats voor een even fanatiek anti-zionisme. Uit teleurstelling over wat hij vond in Palestina, maar ook vanwege zijn eigen labiele karakter dat alsmaar veranderde van overtuiging werd hij woordvoerder en politiek leider van de zeer talrijke orthodoxe Palestijnse joden die fel anti-zionistisch waren. Deze groep vormde in 1917 nog meer dan de helft van de Palestijnse joodse bevolking⁵⁸. De dichter werd in zijn nieuwe rol zo gevaarlijk dat hij in 1924 door een zionistische terreurgroep werd gedood, de eerste politieke moord in het nieuwe Palestina⁵⁹.

Het is duidelijk dat de Haan nooit tot tevredenheid van de lezers de Palestina-rubriek van de Wachter had kunnen bijhouden. Hij werd integendeel in het blad bitter bestreden. Maar wat de Bond hiermee heeft gemist voelt men misschien uit zijn beschrijving van een ontmoeting met de zoon van Eliezer Ben Jehoadah, schepper van het groot Hebreeuwse woordenboek, geschreven nog in een tijd van hartelijke betrekkingen met de Bond en de Wachter: „Stel U eens voor, dat iemand U, als iets heel bijzonders, bracht bij den zoon van De Vries en Te Winkel! Dan zoudt ge toch boos worden en zeggen: „De Vries en Te Winkel waren sokken en hun zoon is een zeurkous.” Maar Ben Jehudah, dat is iets anders. Hij is de bouwer van een nieuw Hebreeuwsch. Hij kent niet alleen alle woorden, maar hij maakt de nieuwe woorden die hij noodig heeft⁶⁰”. Niet de goed-geïnformeerde dichter zou dus de Nederlandse zionisten over Palestina inlichten, maar de niet minder goed-geïnformeerde rapporteur Bernstein.

Fritz Bernstein was geboren in Duitsland en kwam op 25-jarige leeftijd, in 1915, naar Nederland. Hoewel hij een literaire opleiding had gehad, werd hij hier koffiemakelaar. Hij was het type van een Duitse intellectueel: afstandelijk en abstract. Zijn aard was wat eenzellig, hoewel hij ook heel beminlijk en vriendelijk kon zijn. Bernstein was buiten de Bond zionist geworden en werd hierin geïntroduceerd doordat men hem vroeg in de Wachter over de Hebreeuwse pers te schrijven. Hij was namelijk na zijn vestiging in Rotterdam, waar hij niemand kende, zijn vrije tijd gaan besteden aan Hebreeuwse lessen⁶¹. In 1936 waagde hij de sprong naar

⁵⁷ L. A. M. Giebels, De Nederlandse consulaire vertegenwoordiging in Palestina van 1918 tot 1940, Studia Rosenthaliana januari 1971, p. 72.

⁵⁸ Laqueur, p. 231.

⁵⁹ Voor de Haan zie J. Meijer, De zoon van een gazzan, Het leven van Jacob Israel de Haan. Amsterdam 1967.

⁶⁰ J.W. 25-4 '19.

⁶¹ mededeling mr. K. J. Edersheim.

Palestina en werd daar voorzitter van de Algemene Zionisten, een middenpartij tussen de arbeiderspartij Poale-Zion en de rechtse Revisionisten. Na de oprichting van de staat Israel werd hij de eerste minister van Handel en Industrie⁶².

Bernstein was in zijn zionisme een adept van de Lieme en stond enigszins in zijn schaduw. Met hem deelde hij een soort dorre knapheid en ook Bernstein was zeer gepitst op zakelijkheid en financiële haalbaarheid in de opbouw van Palestina. De oppositie die de Lieme na 1920 ging voeren tegen de leiding van de wereldorganisatie werd door Bernstein verwoord in zeer doorwrochte artikelen. Bernstein was een autoriteit in de Bond, vooral nadat hij zijn belangrijke Antisemitismus als Gruppenscheinung had geschreven⁶³. David Cohen herinnerde zich na de oorlog dat de zionistische studenten wat medelijdend neerkeken op een vroegere generatie. Hoe hadden deze echte zionisten kunnen zijn voordat de vereerde Bernstein „zijn groot, zij het ook wat kil licht deed schijnen over de Tzionistische ideologie? We vonden het eigenlijk wat sneu en maar nauwelijks te verkroppen, dat Herzl en Pinsker Der Antisemitismus als Gruppenscheinung niet gelezen hadden”⁶⁴.

Bernstein was geweldig belezen in de hele Hebreeuwse pers en alle periodieken en rapporten waarin iets over Palestina stond. Maar door zijn jarenlange kritische benadering van de opbouw in Palestina doodde hij veel enthousiasme voor het land onder de Bondsleden. Hij was meer dan een gezond tegenwicht tegen de romantische heiligverklaring van de chaloetsiem en het ondoordacht optimisme over de mogelijkheden van een miljoenenimmigratie op korte termijn in het nationaal tehuis: hij ging verder en verstikte veel van deze elementen die juist ook nodig waren voor de opbouw. Typerend is zijn commentaar op een brief van een Palestijnse pionier die reageerde op zijn zwartgallige stukken. Deze man kon Bernsteins analyses over Palestina heus wel waarderen, maar zag graag ook iets meer stemmingsbeeld van de Jisjoev erin en enige vermelding van de positieve resultaten. Bernsteins antwoord was hard: „wij stellen niet in den eersten plaats belang in vreugde en leed van de Jischoeb, doch in de ontwikkeling der dingen in Palestina in verband met het Zionistisch doel”⁶⁵. Een van de zeer weinige keren dat men een emotie bij Bernstein kan bespeuren was zijn reactie op de dood van de Haan, eerder door hem op een ijskoude manier bestreden: „Een gelukkig leven is het waarschijnlijk niet geweest, dat thans zoo fel is geëindigd; maar innerlijk rijk was het wel, en zeker, als alle leven trouwens, te kostbaar om roekeloos te worden afgesneden. Zoo geen groot, dan toch een buitengewoon leven is weggerukt uit Israel; zijn aandenken zij vrede”⁶⁶.

Ondanks voorlichting, films, tentoonstellingen, etc. werd Palestina door Bernstein, de Lieme en hun geestverwanten een zionistische abstractie met het vorderen van de tijd en de opbouw. Zij moesten niet veel hebben van het romantische en menselijke fenomeen in de pioniersarbeid, de kibboets. Want de kibboets was niet rendabel⁶⁷.

⁶² Encyclopedia of Zionism and Israel, p. 121.

⁶³ F. Bernstein, Der Antisemitismus als Gruppenscheinung, Berlin 1926.

⁶⁴ J.W. dec. '58. Speciaal N.Z.S.O.-lustrumnummer.

⁶⁵ J.W. 18-5 '28.

⁶⁶ J.W. 4-7 '24.

⁶⁷ vgl. b.v. J.W. 1-8 '19.

Niet-zionisten begrepen in hun ogen niet veel van Palestina. Een voorbeeld hier van is de bespreking van het boekje „Als daglooner in het heilige land” van Abraham Mossel⁶⁸. Mossel was een Nederlandse jood, beroepswervend en vegetariër. Met een drietal anderen (onder wie een leraar Esperanto), maakte hij tochten door heel Europa. Onderweg werkten zij en bleven zij waar het hen beviel, zolang het hen beviel. Dit groepje kwam in 1918 bij toeval, niet uit roeping, in Palestina terecht waar het enkele maanden werkend van kolonie naar kolonie trok. Mossel schreef hierover zes stukjes in het Handelsblad die later als brochure werden uitgegeven. Het waren de ervaringen van een onbevooroordeeld iemand, onontwikkeld misschien maar wel intelligent. Zonder speciale belangstelling voor het land of het zionisme te hebben, raakte hij onder de indruk van het ideaal. Hij schreef over het harde en eentonige leven in de kolonies. Zo eentonig dat een Arabische aanval een afwisseling was en de kolonisten letterlijk vrolijk maakte⁶⁹. Hij bewonderde het idealisme van de jonge intellectuelen in de nederzettingen, maar stelde nuchter relativerend vriendelijk vast dat zij het juist door dat idealisme ook fijn hadden als landbouwers. Hij rafelde de logische afkeer van de Arabieren tegenover de zionistische vreemdelingen uiteen en zag toen al scherp de onderlinge misverstanden, niet alleen met betrekking tot de Arabieren maar ook tot de Aziatische joden⁷⁰. Dit buitengewoon interessante boekje van iemand die zag wat er in zijn omgeving te koop was werd door de recensent in de Wachter pedant afgedaan met de mededeling dat het wel aardig en belangwekkend was, maar niet wetenschappelijk verantwoord. Het was immers te eenzijdig geschreven vanuit het standpunt van een arbeider⁷¹! Kritiek op het financiële beleid van de leiding was geoorloofd, maar geen kritiek op de positie van de zionisten in Palestina. Zelfs een gerenommeerd zioniste als Jeanette Ornstein-Hoofiën kreeg een kat mee naar aanleiding van haar reisbeschrijving waarin zij meende dat de zionisten ten onrechte alle verdiensten op het gebied van de cultivatie van het land voor zich opeisten. Vol verbazing constateerde ze hoezeer de Arabieren met hun primitieve middelen ook hùn land in bloei wisten te brengen. De redactie tekende hierbij aan dat de schrijfster louter haar persoonlijke opvattingen weergaf⁷². Dit brengt ons op de belangwekkende vraag hoe de zionisten in Nederland stonden tegenover het Arabische probleem.

Moeilijkheden met de Arabieren waren al ontstaan bij de eerste zionistische immigratiegolven aan het eind van de negentiende eeuw. Zij hadden toen nog een incidenteel karakter, hoewel achteraf het niet moeilijk is om erin de kiem van de latere grote botsing in de twintigste eeuw al te zien. Essentieel voor de beoordeling van de verhouding Arabieren-zionisten in Palestina is echter dat met de Balfour-declaratie duidelijk werd dat er een tijdbom was geplaatst in het heilige land. Onder de leiders van de zionistische organisatie zelf heerste een besef dat een brede Arabische

⁶⁸ Amsterdam 1918.

⁶⁹ A. Mossel, *Als daglooner in het heilige land*. Amsterdam '18, p. 53 e.v.

⁷⁰ Mossel, p. 158.

⁷¹ J.W. 5-7 '18.

⁷² J.W. 18-7 '24.

tegenstand tegen de nieuwe immigratie dreigde⁷³. In Palestina zelf werden, vooral individueel, ernstige pogingen gedaan om tot een rapprochement te komen met de oorspronkelijke inwoners van het land. Maar de zionistische doeleinden waren onverenigbaar met het opkomende Arabische nationalisme. De eerste immigranten uit de Bilubeweging na 1880 waren geschandaliseerd toen zij zagen dat in de oude Rothschildnederzettingen, bedoeld als joodse kolonies, een joodse bovenlaag Arabische fellachin in dienst hadden voor de echte landarbeid. De verovering van de arbeid werd een belangrijk onderdeel van de zionistische ideologie en dat betekende van lieverlee uitsluiting van de Arabische arbeid. Hoe legaal de zionistische landaankopen ook zijn geweest, zij hadden tot gevolg dat duizenden Arabische pachters werkeloos werden. Het is een gezichtsbedrog te menen dat dit volgens de toen geldende maatstaven niet als onrechtvaardig werd beschouwd. Er waren wel degelijk zionisten die het onrecht hiervan zagen en er mee verlegen waren.

In Nederland zagen vooral degenen die lijfelijk kennis hadden gemaakt met het nieuwe vaderland het Arabisch probleem. Siegfried van Vriesland, voor de oorlog een schwärmende joodse nationalist, werd na zijn emigratie naar Palestina lid van een voorloper van de Brith Sjalom, een hoogst onpopulaire groep binnen de beweging die de belangrijkste zionistische taak zag in een Arabisch-joodse toenadering⁷⁴. Een nuchter zakenman als Kann beschouwde al in 1919 de Arabische kwestie als een van de belangrijkste problemen. In dat jaar reisde hij voor de tweede keer, nu als (tijdelijk) lid van de Zionist Commission⁷⁵, met zijn hele gezin door het land. Zijn observaties naar aanleiding van zijn bevindingen zijn verrassend profetisch. Na de Arabieren te hebben verweten dat zij misbruik maakten van bepaalde bevoorrechte posities, vervolgde hij „Maar ook van Joodsche zijde wordt vaak met weinig takt ten opzichte van de Arabieren opgetreden. De chauvinistische elementen doen, en spreken vooral, alsof Palestina ineens een land geworden is, waar de Arabieren niet thuis hooren. Dit prikkelt natuurlijk de Arabische bevolking, die voor een groot deel van ouder op ouder in Palestina gevestigd is”⁷⁶. In een speciaal voor hem gehouden bijeenkomst van de Zionist Commission pleitte hij er sterk voor dat een eventuele Palestinalening ook ten goede zou komen aan de niet-Joodse bevolking, zoals bijvoorbeeld het Amerikaans Hadassahziekenhuis dat al deed. Hij voorspelde dat de moeilijkheid om met een volgende Arabische generatie tot een goede nabuurschap te geraken alleen maar erger zou worden als het de toenmalige niet lukte, want een volgende generatie zou meer ontwikkeld zijn⁷⁷. Ook na een verblijf van 4 jaar in Palestina, waarin hij tevens de consulaire belangen van Nederland in Jeruzalem behartigde, bleef Kann een pleitbezorger van wat hij noemde meer dan platonische liefdesverklaringen aan de Arabieren op congressen e.d. Het moge naïef lijken om

⁷³ vgl. Laqueur, p. 209 e.v.

⁷⁴ vgl. J.W. 19-11 '20.

⁷⁵ OETA (Occupied Enemy Territorial Administration) aan Zionist Commission 27-11 '19, C.Z.A. A121/31.

De Zionist Commission vertegenwoordigde de Palestijnse Jisjoev tegenover de OETA.

⁷⁶ Aantekeningen van Kann voor een zionistische conferentie in Basel (1920), C.Z.A. Z121/31.

⁷⁷ Minutes of the meeting of the Z.C. 5-12 '19, C.Z.A. id.

nog in 1929 te menen dat het een „goede joodsche politiek” zou zijn om de Arabische bevolking van Palestina, Syrië, Mesopotamië Trans-Jordanië en de Hedjaz te organiseren om mee te helpen aan een zelfstandigheid van het Arabische volk⁷⁸. Maar hij had geen ongelijk met zijn suggestie dat dit in de begintijd van de beweging in ieder geval tot de mogelijkheden had behoord, al idealiseerde hij dit verleden van Herzl en Wolffsohn nogal. De moeilijke positie van het Britse bestuur in Palestina passerende, zag hij toch heel juist dat het nastreven van het Britse eigenbelang het gevolg had dat de prioriteit van een goede verhouding tussen Arabieren en joden door de mandataris naar de achtergrond werd geschoven⁷⁹.

In de Joodsche Wachter zal men echter tevergeefs (op een enkel voorbeeld na) zoeken naar inzicht in de kern van het Arabische probleem. Integendeel, hier ziet men hoe het voor het merendeel van de zionistische achterban een „unseen question” is⁸⁰. In dit specifieke vraagstuk ziet men ook de fatale invloed van de diasporazionisten. Want het lijkt geen twijfel dat de zionistische propaganda het denken van de publieke opinie en de politiek ten aanzien van Palestina heeft beïnvloed. Het is de vraag of èn de joodse èn de niet-joodse steun na 1917 zo groot was geweest wanneer de Arabische zaak zich niet had verdedigd in bloedig optreden, onmachtig als zij was om zich te verwoorden voor een Westers forum in een Westerse taal. Maar, en hieraan is te weinig aandacht geschonken in de recente kritiek op het zionisme en Israël, het lijkt ook weinig twijfel of het Arabisch standpunt zou in deze tijd door het Westen weinig zijn begrepen. De achteraf te bekritisere houding van de zionisten tegenover de Arabische Palestijnse bevolking kwam niet alleen voort uit de haast waarmee het Nationaal Tehuis moest worden opgebouwd, niet te vergeten onder de druk van een toenemend antisemitisme. De botsing tussen twee culturen was minstens even belangrijk, en dat was de botsing tussen een Levantiëns en een Westers volk. Dit is wel het meest duidelijk verwoord toen het al te laat was, nl. in 1946 door de secretaris van de Arab League, Abdur Rachman Azzam. Op het argument dat joden en Arabieren eenzelfde oorsprong hadden en dat de Arabieren wat moesten toegeven aan de joodse nood, antwoordde Rachman: „Our brother has gone to Europe and the West and come back something else. He has come back as a Russified Jew, a Polish Jew, a German Jew, an English Jew. He has come back with a totally different conception of things, Western and not Eastern. That does not mean that we are necessarily quarreling with anyone who comes from the West. But the Jew, our old cousin, is coming back with imperialistic ideas, with materialistic ideas, with reactionary or revolutionary ideas and trying to implement them first by British pressure and then by American pressure and then by terrorism on his own part – he is not the old cousin and we do not extend him a good welcome. The Zionist, the new Jew, wants to dominate and pretends that he has got a particular civilising mission with which he returns to a backward degenerate race in order to put the elements of progress into an area which has no progress. Well, that has been the pretension of every

⁷⁸ Kann aan Bernstein 20-6 '29, C.Z.A. A121/205.

⁷⁹ vgl. Kann aan waarschijnlijk afd. Den Haag (1922), C.Z.A. A121/159.

⁸⁰ Laqueur, p. 209 e.v.

power that wanted to colonise and aimed at domination. The excuse has always been that the people are backward and he has got a human mission to put them forward⁸¹". Hoezeer deze reserves tegen een „broedervolk” terecht was komt men herhaaldelijk in de Wachter tegen. De vraag of de Jisjoev een Aziatisch volk zou worden werd met een onmiskenbaar neen beantwoord, of, zoals Jeanette Ornstein-Hoofiën schreef: wij zullen Europa *nooit* verloochenen⁸².

De Balfourdeclaratie was mede ingegeven door de gedachte dat het joodse volk na 2000 jaar recht had op terugkeer naar het vaderland. Men kan het dan niet ook als een louter zionistische verblinding beschouwen wanneer men in de Joodsche Wachter de nu nogal absurd aandoende these leest dat „de feitelijke rechthebbers van Eretz Israel niet zijn de toevallige niet-Joodsche tijdelijke occupanten van het land, doch de Joden, die hoezeer verspreid over de aarde, toch haar contact met het overgeërfde land nimmer hebben verloren⁸³". Wat men als een historisch recht van de joden op Palestina beschouwde kon dan ook tot vreemde gedachtensprongen leiden. Zelfs de zo rationele Bernstein meende, ingaand op een Arabisch argument dat het de Romeinen waren die de joden hadden verdreven en dat de Arabieren al eeuwen geleden de hele zaak op hun beurt weer hadden veroverd, dat je dan nergens meer bleef: waaraan zou enige groep mensen in dat geval überhaupt zijn recht op een bepaald gebied kunnen ontlenen? Er was volgens hem geen twijfel aan dat een volk dat van zijn woonplaats was beroofd het recht daarop behield⁸⁴.

Deze vruchteloze en a-historische redeneringen werden echter al snel achterhaald door wat nu eens Arabisch „chauvinisme”, dan weer Arabische „tegenstand” werd genoemd. Men kon moeilijk de ogen sluiten voor de realiteit dat de Arabische bevolking zelf zich niet zo verdiepte in historische of juridische rechten, maar wel als maar kribbiger bleek te worden. Deze tegenstand kon in het begin nog gezien worden als iets geïsoleerds, meer van boven af geïnspireerd door gewetenloze effendi's, de exploitanten van de Arabische boeren, dan iets wat echt spontaan in de bevolking zelf leefde⁸⁵. Hierbij verkeek men zich ook op de rol van de godsdienst. Verwereldlijkt en Westers liberaal ondanks alles als de zionisten waren, miskenden zij de rol van de Islam als een anachronistisch godsdienstfanatisme⁸⁶. Optimisme overheerste dan ook: het Arabierenvraagstuk liet zich gunstig aanzien, want „misschien voor de eerste keer in de geschiedenis ontvangen zij culturele hulp van vreemdelingen, zonder dat achter die hulp de bekeeringsijver van een vreemden godsdienst loert⁸⁷". Alsof culturele zending in wezen verschilde van godsdienstige!

De illusie dat de Arabier een natuur had die zich nu eenmaal gemakkelijk bij een fait accompli neerlegde⁸⁸ kon op de veilige afstand tussen Palestina en Nederland

⁸¹ geciteerd o.a. door Sykes, p. 302.

⁸² J.W. 28-3 '19.

⁸³ Chi Cohen, J.W. 7-1 '19.

⁸⁴ J.W. 21-11 '19.

⁸⁵ vgl. Chi Cohen in J.W. 7-1 '19; hij beriep zich hierbij overigens op Siegfried Hoofiën in J.W. 7-1 '19; Bernstein in J.W. 1-8 '19.

⁸⁶ vgl. Ornstein Hoofiën in J.W. 28-3 '19; Bernstein in J.W. 1-8 '19.

⁸⁷ Bernstein in J.W. 29-8 '19.

⁸⁸ Cohen in J.W. 12-9 '19.

tot 1929 nog reëel lijken. Het was toen nog mogelijk onder applaus het argument te gebruiken dat de Arabieren geen recht hadden op het land en dat er weinig tegenstand van hen was te verwachten omdat zij alle cultuur misten. Bovendien, en ook dit was geen louter zionistische kortzichtigheid, de Arabieren, die 8/10 deel van de bevolking uitmaakten, hadden niets met het land gedaan. Dit was alleen maar door joden tot bloei gebracht⁸⁹. We hebben uit het reisverslag van Jeannette Ornstein gezien hoe weinig men zich realiseerde dat de Arabieren wel degelijk echte landbouwers waren. Geknecht door eeuwenlange Turkse overheersing en niet in het bezit van de financiële en technische mogelijkheden van de zionistische organisatie (die een aantal uitstekende landbouwingenieurs in dienst had), konden zij echter niet op spectaculaire resultaten bogen. Geen wonder dat in de beweging de gedachte sterk leefde dat de joden in Palestina een beschavende missie hadden waarvan de Arabieren alleen maar geestelijk en economisch beter konden worden: de beroemde brug vormen tussen Oost en West.

Het optimisme over de geringe tegenstand van de Arabische bevolking verdween echter langzaam maar onontkoombaar zeker, al sinds 1920. In dat jaar braken de eerste relletjes uit in Jeruzalem. Het waren, vergeleken bij de latere opstanden, nog maar schermutselingen waarbij nog geen doden vielen. Maar zij brachten bij de Nederlandse joden een enorme schok teweeg, omdat voor het eerst joden in de heilige (en overwegend joodse) stad Jeruzalem werden mishandeld⁹⁰. Niet voor niets beschreef Siegfried van Vriesland de gebeurtenissen vol pijn onder de veelzeggende titel Pogrom in Jeruzalem⁹¹. Overigens maakte men in de Bond over het algemeen niet de gemakkelijke vergissing om de Arabische revoltes pogroms te noemen. Er heerste integendeel zelfs een soort begrijpelijke trots dat de rollen waren omgedraaid: het traditionele antisemitisme was de uitbarsting van de nationale reus tegenover de nietige joodse zwerver, nu uitte zich een gekrenkt nationaal gevoel tegenover de machtige, joodse, toekomst van Palestina. Net zomin als de kafferkoning Dingaan met zijn assegaaien de Zuid-Afrikaanse Republiek iets anders dan speldenprikken kon toebrengen, konden de aanvallen van Bedoeïnen de joodse nederzettingen vernietigen⁹². De vergelijking (Bedoeïnen nota bene) is echter wel typerend voor de bijziendheid ten opzichte van het Arabische nationalisme.

Er waren echter ook wel andere geluiden. De Mizrachist S. L. de Beer analyseerde het scherpst het probleem toen hij Weizmanns beroemde slogan dat Palestina zo joods moest worden als Engeland Engels bekritiseerde. Met recht vroeg hij zich af hoe men kon verwachten dat de 600.000 Arabieren in Palestina zich net zo joods zouden gaan voelen als b.v. de Engelse joden Engels waren. Hij wees erop dat de joodse minderheden in Oost-Europa net zo min genoeg namen met de rechts-

⁸⁹ J.W. 16-2 '20; verslag van lezing van dr. Chajes uit Wenen voor Nederlandse Mizrahi. Het applaus staat uitdrukkelijk vermeld.

⁹⁰ vgl. J.W. 23-4 '20.

⁹¹ J.W. 7-5 '20.

⁹² een artikel van M.S.C. van Strien in het Utrechts Dagblad, instemmend en met commentaar geciteerd in J.W. 18-6 '20.

bedeling die de zionisten de Arabieren in Palestina feitelijk wilden gunnen⁹³. Hij was een van de weinigen die deze belangrijke psychologische realiteit zagen en zeker de enige die haar in de Wachter formuleerde. Bij mensen als de Lieme en Bernstein daagde alleen maar het besef dat de Arabieren niet bereid waren hun land zonder verzet op te geven. Bernstein formuleerde het in 1922 aldus: „Nu begrijpen wij gemakkelijk dat de Arabieren in Palestina niet zonder meer geneigd zijn, prijs te geven hetgeen zij als hun recht op het land beschouwen⁹⁴”. Zij geven er maar sporadisch blijk van zich te verdiepen in de vraag waarom dan niet. Kern van het probleem was volgens hen eigenlijk uitsluitend van economische aard. Zij hadden bij hun analyses van het antisemitisme altijd veel nadruk gelegd op dezelfde economische oorzaken die zij nu zagen als een voorbijgaande oorzaak van het Arabische verzet: de overgang van agrarische verbruikerseconomie naar moderne markteconomie⁹⁵. De Lieme vond trouwens Arabische politiek maar onzin. Eerst moest het joodse Palestina economisch worden opgebouwd, de rest kwam later wel min of meer vanzelf wanneer de Arabieren de zegeningen van de welvaart die het zionisme importeerde inzagen⁹⁶.

Maar er zijn ook wel aanwijzingen dat deze rationalisten soms beseften dat het verzet niet alleen verstandelijk was te verklaren. Bernstein schreef eens wanhopig, zich afvragend of de Arabieren de zionistische invloed overdreven uit taktische overwegingen of het oprecht vreesden: „Hoe schamel lijkt dan onze beweging tegen dat machtige en duistere spook, gewapend met alle geheimzinnigheden van het Oosten, alle romantiek van duizend- en een-nacht, alle bedreigingen van religieus fanatisme, dat men pan-Islamisme noemt”⁹⁷.

Men zag in de N.Z.B. maar één oplossing voor het angstwekkend wordend Arabisch probleem: de joodse meerderheid in Palestina. Zelfs de meer genuanceerd denkenden eisten die op. Naast de in het volgend hoofdstuk te behandelen kritiek op de economische aanpak van de opbouw was het meest constante verzet tegen de Executive gericht op haar toegeven aan de Engelse mandaatpolitiek, die zich al snel verwijderde van de Balfourdeclaratie. De jaarvergaderingen van de Bond en de jaargangen van de Joodse Wachter staan bol van het aandringen op een politiek van massa-immigratie. Er moesten zo snel mogelijk zoveel mogelijk joden in Palestina worden gevestigd⁹⁸. Dit werd al gezegd voor het Arabische verzet en voordat het Engelse Witboek van 1922 joodse immigratie afhankelijk maakte van de economische opnamecapaciteit van Palestina. Het accepteren van het Witboek door Weizmann wekte een storm van verontwaardiging in de Bond: „Balfour beloofde ons een land, en wij krijgen van Churchill een fraze”⁹⁹. Het niet uitspreken van een joodse meerderheid als zionistisch doel door de leiding werd beschouwd als een principieel verraad

⁹³ J.W. 25-8 '22.

⁹⁴ J.W. 8-9 '22.

⁹⁵ vgl. de Lieme in J.W. 15-2 '24.

⁹⁶ id. J.W. 13-7 '23; uiteenzetting van zijn standpunten voor het komende zionistencongres.

⁹⁷ J.W. 28-3 '24.

⁹⁸ vgl. b.v. Bernstein in J.W. 1-8 '19; 7-4 '20.

⁹⁹ J.W. 14-7 '22.

aan de beweging. Deze verontwaardiging nam alleen maar toe toen de moeilijkheden met de Arabieren erger werden. Deze waren temeer een argument voor de Bond om het tempo van de immigratie te versnellen. Het is merkwaardig hoe weinig juist de zionisten in Nederland oog hadden voor de beperkingen die de realiteit de zionistische organisatie oplegde. Want meer dan wie ook beseften zij dat de organisatie gebonden was aan economische beperkingen. Er zit een vreemde schizofrenie tussen het politieke activisme van de Bond en haar financiële realiteitszin. Vooral omdat, als iets in de twintiger jaren de verhouding tussen Arabieren en joden had kunnen bewaren voor de calamiteiten in de volgende decade, het waarschijnlijk een langzamer tempo van de zionistische immigratie had kunnen zijn.

Men ging weinig in op de redenen waarom een numerieke meerderheid zo gewenst was, behalve het op zichzelf slechte en vage argument dat het de enige redding voor het zionisme was. De diepere oorzaken liggen in het oude trauma dat de basis was van Herzls politiek: een geleidelijke penetratie zou altijd toch tot antisemitisme leiden. Het joodse vraagstuk was per definitie een minderheidsprobleem dat alleen kon worden opgelost door ergens een meerderheid te vormen. Wat de N.Z.B. dan ook in de twintiger jaren bezielde was het onveranderde (en feitelijk verouderde) politieke zionisme uit de begintijd. De herleving van dat oude zionisme was ook niet van elke logica ontbloot. In het Oost-Europa van vóór 1914 waren die nationale rechten al weinig bevredigend gebleken voor een ongestoorde beleving van de eigen nationale cultuur. Dat werd er na 1918 ondanks Volkenbond niet beter op. In feite waren de nationale minderheden er zelfs op achteruit gegaan vergeleken bij de tijd van de oude Habsburgse monarchie¹⁰⁰. De gedachte dat de joden voor hun beste nationale aspiraties alleen op Palestina waren aangewezen en dat dit land nooit een ghetto mocht worden¹⁰¹ maakte dat men geen rekening *kon* houden met een ander volk. De Lieme schreef dan ook al in 1918 ten aanzien van de joodse nationale rechten in Palestina: „Wanneer wij onze vrijheid waard willen zijn, dan hebben wij niet alleen urbi et orbi te verkondigen, dat wij natuurlijk en krachtens de duizendjarige idealen onzer Profeten, meer dan iemand anders voor het zelfbeschikkingsrecht der naties zijn, doch dat wij ons met alle macht verzetten, wanneer die vrijheid uitloopt op onze onderdrukking”¹⁰². Men kan het als een wezenlijke bedrijfsblindheid in het Nederlandse diasporazionisme zien dat men elke temporisering van de zionistische doelstelling beschouwde als een inbreuk op het eigen zelfbeschikkingsrecht. Zoals men ook voorbijzag aan de mogelijkheid dat de zionistische opbouw van Palestina wel eens niet in overeenstemming kon zijn met het Arabische zelfbeschikkingsrecht. Daarom is het niet eerlijk met juridische argumenten aan te komen om te bewijzen dat er voor 1948 geen Palestijns volk bestond. Er was wel degelijk in Palestina een Arabische bevolkingsgroep die zich verzette tegen overheersing door een zionistische bevolkingsgroep. Men moet zelfs concluderen, teruggaande op de Lieme's woorden, dat de zionisten hun vrijheid niet zo waard waren als zij zelf wel

¹⁰⁰ vgl. Fr. Hertz, *Nationality in History and Politics*. London (1944) 1951, p. 247/248.

¹⁰¹ vgl. de Lieme in J.W. 25-8 '22 (commentaar op S. L. de Beer); Bernstein in J.W. 8-9 '22.

¹⁰² J.W. 8-11 '18.

dachten. In geen politieke beweging zijn ethische en Realpolitieke overwegingen zo onuitwarbaar en noodlottig verstrengeld geweest dan in het zionisme.

Het gebrek aan inzicht in de Palestijnse verhoudingen is een tekort geweest in het Nederlandse zionisme. Als zodanig onderscheidt dit zich waarschijnlijk niet van de meeste andere Landmannschaften. Maar, zoals al aangeroerd, deze kortzichtigheid was niets anders dan een afspiegeling van het Westers koloniaal denken. Zoals de rechtvaardiging die de zionisten aanvoerden voor hun aanspraken en verlangens ook niet essentieel verschilden van andere koloniale rechtvaardigingen. Dat betekent niet dat er geen verschillen waren. Het kardinale punt is de speciale, gevoelsmatige betrekking van de Westerse zionisten tot Palestina. Deze intense betrokkenheid is niet te vergelijken met die van enige andere Westerse mogendheid tot het voorwerp van haar imperialistische aandacht. De zionistische relatie tot Palestina maakte dat enerzijds uit lijfsbehoud een oog dicht moest worden gemaakt voor de rechten van de „occupanten” van het land. Anderzijds hadden juist de zionisten alle kansen om zich de problematiek die hun streven in het Midden-Oosten met zich meebracht te realiseren.

V. DE N.Z.B. IN OPPOSITIE TEGEN DE EXECUTIVE TIJDENS DE TWINTIGER JAREN

De Balfourdeclaratie stelde de zionistische organisatie eindelijk voor de vuurproef waarop zij jarenlang had gewacht: de opbouw van een joodse staat, of liever voorlopig nog van een autonome joodse samenleving. De problemen die hiermee samenhangen waren veelvoudig en geweldig. Kort samengevat bestonden zij uit het organiseren van de alijah, de emigratie naar Palestina, de financiering ervan en de politieke uitwerking van de dubbelzinnige belofte van Balfour. Wat het laatste betreft werd de leiding van de organisatie, voortaan Executive genoemd, erkend als politieke onderhandelingspartner met een stipulatie dat zij met niet-zionisten samen een lichaam zou vormen dat representatief kon worden genoemd voor het wereldjodendom dat betrokken wilde worden bij de opbouw. Dit lichaam zou de (uitgebreide) Jewish Agency heten. De laatste voorwaarde wijst erop dat het de politieke machthebbers na een paar jaren niet was ontgaan dat de zionistische beweging, ondanks haar pretenties, maar een segment was in het jodendom. Deze omstandigheid kon echter voorlopig nog verbloemd blijven dank zij de verbluffende activiteiten die het zionisme meer dan elke andere joodse groepering in de niet-joodse aandacht plaatste. Dat maakte het ook mogelijk om geen haast te hoeven maken met de vorming van de Jewish Agency zoals in het mandaat geformuleerd. Zij kwam pas in 1929 tot stand en het is de vraag of zij met haar van bovenaf aangewezen notabellenbestand als werkelijk representatief kon gelden.

Acuut al in 1918 werd echter de materiële opbouw van het Nationaal Tehuis. Het was geen wonder dat de wereldorganisatie in een staat van grote verwarring verkeerde die op het kritieke moment een efficiënte aanpak van haar omvangrijke taak stagneerde. De oorlog had haar beroofd van het normaal democratisch gekozen leiderschap. De diplomatieke onderhandelingen van Weizmann hadden veel zionisten verrast en verward. Zijn successen maakte het logisch dat het zwaartepunt van de leiding werd verplaatst naar Londen en dat hijzelf president van de organisatie zou worden. Maar dit ging niet zonder gemor van velen die vonden dat zo snel mogelijk een congres bijeen moest worden geroepen om op de gebruikelijke manier een nieuwe leiding te kiezen. De Jahreskonferenz van het G.A.C. (het laatste) werd pas in 1920 in Londen gehouden en kon de grote meerderheid van de zionisten, zo gehecht aan de atmosfeer van de zionistencongressen, niet bevredigen. Op deze Jahreskonferenz werd de eerste Executive gekozen.

Daarnaast doken de politieke problemen op die als een kater volgden op de roes van optimisme na de successen en de vrede. De nieuwe toekomst voor de joden van

Oost-Europa bleek nog steeds de traditionele pogroms in te houden. Ze braken onmiddellijk los in de nieuwe nationaliteitenstaten en de Oekraïne dat zich van Sovjet-Rusland had afgescheiden. Hierdoor hernieuwde zich de druk van de joodse emigratie. Geruchten deden de ronde dat miljoenen stonden te wachten om in Palestina toegelaten te worden. Eindelijk leek de zionistische droom werkelijkheid te zijn geworden: de miljoenen die de bouwstenen van de joodse staat zouden vormen, het Altneuland van Herzl, waren er en het land was beschikbaar voor de zionisten. Helaas was de werkelijkheid geen vervulling van deze droom. Zelfs al zou het overgrote deel van de emigranten niet de voorkeur hebben gegeven aan de Verenigde Staten (nog steeds een aantrekkelijker en in veler ogen een meer joods land dan Palestina), dan nog was het in deze jaren niet mogelijk de stroom naar het oude land te richten. De barre werkelijkheid was immers dat Palestina nog steeds Occupied Enemy Territory was met een militair Brits bestuur dat weinig liefhebberij had in de beloften die thuis door Balfour aan de zionisten waren gedaan¹. Het zou nog tot 1922 duren voordat in San Remo het Brits mandaat over Palestina was geregeld. In deze vijf jaren was veel van het optimisme onder de zionisten getaand. Vooral omdat inmiddels een nog grotere handicap aan het licht was gekomen: het tekort aan financiën om de immigratie en vestiging van joden op grote schaal mogelijk te maken. Het waren de onvermijdelijke groeipijnen van een beweging die voor haar praktische uitvoerbaarheid werd gesteld.

In deze jaren was de N.Z.B. bijna constant in oppositie tegenover de Executive en Weizmann. De kritiek richtte zich voornamelijk op principiële kwesties wat betreft de financiering in samenwerking met niet-zionisten. Zij kwam hierin overeen met de oppositie in Amerika, die echter minder langdurig was. Het paste in de traditie van de Bond dat zij Palestina wilde opbouwen in termen van nuchter koopmanschap. De lijn-Kann werd de lijn-Kann-de Lieme-van Vriesland. Het waren dezelfde principes als die van de oppositionele groep-Brandeis in Amerika. Maar terwijl Brandeis moest buigen voor de meer idealistisch gestemde Amerikaanse federatie², hield de Lieme de steun van de N.Z.B. Het Nederlands-Amerikaanse business-zionisme of rentabiliteitszionisme werd een scheldwoord in de vocabulaire van de beweging buiten Nederland maar een geuzennaam binnen de Bond.

De kern van de oppositie in de N.Z.B. was de Lieme, maar zijn kritiek tegen de Executive ontstond buiten de Bond om toen hij met Kann en enkele anderen de zogenaamde Haagse Oppositie vormde. Deze leek qua bezetting veel op het in een vorig hoofdstuk beschreven Haags Comité uit de eerste wereldoorlog. Een van de niet-Nederlandse zionisten die in beide een rol speelde was Julius Simon. Deze reisde op verzoek van Weizmann in de herfst van 1918 naar Londen om daar het kantoor van de organisatie in te richten. Hij meende dat het er in dit tijd om ging de Balfour-declaratie hard te maken door zo snel mogelijk economische en financiële voorbereidingen te treffen voor de immigratie van een toen nog onbekend aantal joden.

¹ Christopher Sykes, *Cross Roads to Israel*. London 1967, p. 31.

² Laqueur, p. 459/460.

In Londen aangekomen liet hij direct de Lieme overkomen. Deze had door zijn efficiënt beheer van het J.N.F. tijdens de oorlog de aandacht op zich gevestigd. In zijn memoires vertelt Simon een anecdote die een aardig licht werpt op de Lieme's drift zo weinig mogelijk overbodig geld te besteden. Hij stond erop zijn verblijf in Londen zelf te betalen en niet ten laste van de organisatie te laten komen. Omdat zijn eigen fondsen ook niet royaal waren en Londen overvol was, ging hij naar de Y.M.C.A. Vol gevoel vertelde hij het meisje achter de balie hoe zijn vader hem had gewaarschuwd in deze zondige stad geen andere kamer te nemen dan een goedgekeurd door de Y.M.C.A. Dit maakte zo'n indruk dat de manager niet rustte voordat hij een goedkoop onderdak voor de Lieme had gevonden³. Afgezien van deze meevaller stemde het verblijf in Londen hem echter niet vrolijk. Hij was ontzet over de naïviteit waarmee men in zijn ogen sprak over de technische uitvoerbaarheid van een joodse immigratie naar Palestina⁴.

In 1920 werd de Lieme op aandringen van de leidende Amerikaanse zionist Brandeis benoemd tot lid van een Reorganisation Commission. Deze had als taak in Palestina te onderzoeken in hoeverre er hervormingen moesten worden aangebracht in de organisatie van de zionistische kolonisatie-arbeid in Palestina. Dit met het oog op het hangende mandaat en de benoeming van Herbert Samuel als High Commissioner. De andere leden van de commissie waren Simon en de Amerikaan Robert Szold⁵. Zij maakte zich in Palestina hoogst onpopulair. De Jisjoev bekeek haar met argwaan en beschouwde haar als een stel dorre pottenkijkers, zakelijke dompers op het enthousiast idealisme van de pioniers. Vooral de Lieme kreeg een negatieve pers. Hij bestond het op een van zijn bezoeken aan een nederzetting de aangeboden rondleiding langs trotse akkers en vee te weigeren en zijn tijd geheel door te brengen in het kamertje waar de boeken werden bijgehouden. Een tactloosheid die hem nooit werd vergeven. Vanuit Jeruzalem schreef de Lieme aan Kann in Nederland: „Economisch vind ik de toestand nog erger dan ik gedacht had. Een bevolking die economisch een zeef is. Eene commissie (nl. de Zionist Commission) die een zeef is en geen begrip heeft van de financiële mogelijkheden en van de tegenwoordige moeilijkheden”. Zijn kritiek op Ussischkin, Ruppin en Oettinger, de leiding van het koloniatiewerk, werd aldus samengevat: „De lui denken nog steeds in ponden en ik nog steeds in guldens⁶”.

De Reorganisation Commission bracht een rapport uit dat pas later de verdienste kreeg die het toekwam. Het verwierp de door Ussischkin c.s. gevoerde politiek van „feiten scheppen”, d.w.z. nieuwe kolonies stichten waarmee men achteraf propaganda bedreef om aan de benodigde gelden te komen. De Commissie wilde daarentegen een streng vasthouden aan een tevoren opgesteld budget. Bovendien stelde het een scheiding voor in de verantwoordelijkheden van de Executive en de Jisjoev. De eerste zou verantwoordelijk moeten zijn voor de organisatie van de

³ Julius Simon, *Certain Days*. Jerusalem 1971, p. 83.

⁴ De Lieme aan Kann 31-7 '19, C.Z.A. A121/89.

⁵ Simon, p. 108 e.v.

⁶ de Lieme aan Kann 2-12 '20, C.Z.A. A121/89.

immigratie, de laatste voor typisch lokale taken zoals onderwijs (waarvoor veel gemakkelijker niet-zionistische steun was te krijgen dan voor de specifieke immigratiedoeleinden). Bovendien wilde de Commissie de ongezonde situatie uit de weg ruimen dat de Jisjoev geen directe verantwoordelijkheid had, maar op de Zionist Commission rekende voor zijn behoeften⁷.

Het rapport werd toegejuicht door de aanhangers van de Brandeisgroep en verguisd door de rest van de zionistische organisatie. Ussischkin noemde het in een interview een politieke brochure „made up entirely of bookish dead formulas, not of conclusions dictated by actuality and life⁸”. Deze mooie frase vatte aardig samen wat wel de tegenstelling Pinsk-Washington wordt genoemd en wat in de twintiger jaren de kern van de tegenstelling tussen Londen en den Haag werd. Pinsk, de geboorteplaats van Weizmann, stond voor het ruimdenkende, idealistische en gevoelvolle zionisme dat evenwel zulke banale zaken als financiering royaal wegwuifde. Washington, de woonplaats van Brandeis die rechter in het Amerikaanse hoge gerechtshof was, was de zakelijke richting. Deze wilde proberen de joodse haute finance voor de opbouw te interesseren. Dat was natuurlijk alleen mogelijk wanneer de rentabiliteit van de Palestijnse ondernemingen kon worden aangetoond. Zij had weinig waardering voor het geliefde zionistische instituut de kibboets, die zij als een nieuwe vorm van Chaloecka beschouwde.

In 1921 kwam het tot een definitief conflict tussen de leden van de commissie en de Executive. Als directeur van het J.N.F. had de Lieme een belangrijke stem in de beslissing over landaankoop. Voordat hij als lid van de commissie in Palestina aankwam, was aan de Zionist Commission de Emek Jezreel aangeboden. Het was het grootste aaneengesloten gebied dat de zionistische organisatie tot dusver had kunnen kopen. Tegen de wil van de Lieme (die van Weizmann volmacht had gekregen over de aankoop te beslissen) werd de Emek gekocht. De Lieme's bezwaar was dat de prijs veel te hoog was en de grondprijzen die de Arabische effendi's voortaan zouden vragen zou opdrijven. Bovendien was de rijke Pica van baron Edmond de Rothschild al over de aankoop van de Emek in onderhandeling, zodat de uitgestrekte vlakte waarschijnlijk toch in joodse handen zou komen⁹. Latere ontwikkelingen gaven hem gelijk. De Emek bleek niet alleen duur betaald te zijn (het was een door malaria besmet moerassig land dat nog enorme investeringen vergde), haar hoge prijs bleek inderdaad ook richtgevend te worden voor latere grondverkoop¹⁰.

Het ontslag van de Lieme betekende niet dat hij het moede hoofd in de schoot legde. Hij was in verzet, en vaak in de contramine, uit overtuiging. Hoezeer dit een essentieel onderdeel van zijn karakter was blijkt wel uit zijn woorden „Ich freue mich ein Opposant zu sein, ich möchte mich schämen wenn ich kein Opposant wäre. Opposition = Reorganisation¹¹”.

⁷ Simon, p. 108 e.v.; Laqueur, p. 460.

⁸ knipsel C.Z.A. Z4/201/3.

⁹ Simon, p. 110.

¹⁰ Laqueur, p. 458 e.v.

¹¹ Notulen vergadering Haagse oppositie 26-3 '23, C.Z.A. F18/2.

Kann en hij ondernamen serieuze pogingen binnen de wereldorganisatie een partij te organiseren tegen wat zij zagen als een heilloze politiek van geldverspilling. Zij stuurden manifesten rond naar zionisten van gezag waarin zij zich keerden tegen de inefficiency van de organisatie, de vele naar hun mening onnodige en dure ambtenaren en het feit dat de Executive een taak in handen bleef houden die voor haar veel te omvangrijk was. Zij pleitten sterk voor een betrekken van de hele joodse wereld in de opbouw of, als dat niet mogelijk was, een bescheiden aanpak van de zionistische taak in Palestina¹². Het comité kreeg veel instemmende reacties, echter men krijgt de indruk voornamelijk van de oudgedienden in de beweging, tijdgenoten van Herzl en Wolffsohn¹³. Ook in België, Frankrijk en Duitsland waren trouwens oppositionele groepen ontstaan.

Hoewel de Haagse oppositie slechts één conferentie bij elkaar kon krijgen en na 1922 verliep, waren haar activiteiten blijkbaar verontrustend genoeg om de Executive met zorg te vervullen. Weizmann, die in deze jaren moeite genoeg had om tussen de verschillende partijen en intriges door zijn positie als onbetwist leider te veroveren¹⁴, schreef aan Kann: „Nun werden Tag für Tag in Holland, Belgien und ganz systematisch in Frankreich auf uns vergiftete Pfeile abgeschleudert und wir geben jetzt der Welt unseren Feinde das angenehme Spektakel einer gegenseitigen Zerfleischung zu einer Zeit wo wir uns zu Ruhe auf der schweren Tag vorbereiten müssen. Mir steht einfach der Verstand still wenn ich daran denke, dass Männer, die doch ein Gefühl der Verantwortung haben müssten, in dieser Weise mit Redensarten und Beschuldigungen herumwerfen¹⁵”. Zelfs werden de activiteiten van Kann en de zijnen beschouwd als een bedreiging van de positie van het zionisme op het kritieke moment van de ratificatie van het mandaat waartegen de Engelse Northcliffers en de Arabieren sterk ageerden¹⁶.

Of dit laatste overdreven was of niet is moeilijk na te gaan. In het licht van de latere ontwikkelingen zijn deze jaren van oppositie uit de aandacht weggevallen. Ze worden nauwelijks nog de moeite waard geacht om vermeld te worden in de geschiedschrijving van het zionisme. Weizmann, met zijn talent om onaangename zaken indien mogelijk te verzwijgen, rept er niet over in zijn memoires. Dat wil niet zeggen dat de standpunten en voorstellen van de Reorganisation Commission en de Haagse groep niet veel zinnigs in zich hadden. Dat is achteraf ook wel erkend¹⁷. Met name de sanering in de financiële sfeer van de organisatie lijkt nu alleen maar gezond: er zou een scheiding moeten worden aangebracht tussen de particuliere financiering van de kolonisatie-arbeid en ondersteuning van de Jisjoev voor zover deze nog niet self sufficient was. Alleen met het laatste zou de zionistische organisatie

¹² Haags Manifest, C.Z.A. F18/1, jan. '22.

¹³ Reacties in C.Z.A. F18/1.

¹⁴ vgl. Simon, p. 143 e.v.: Essay van Evyater Friesel over Simon.

¹⁵ Weizmann aan Kann 5-2 '22, C.Z.A. A121/721.

¹⁶ Ricardo (Nederlandse Mizrachist) aan Kann 22-3 '22, C.Z.A. F18/2: Weizmann zou hierover hebben geklaagd.

¹⁷ vgl. Laqueur, p. 459/460; A. Granowsky noemt in de Palestine Review 22-11; 6-12 '40 het rapport een accurate analyse en gezonde medicijn. Granowsky was financieel secretaris van het J.N.F.

zich moeten bezig houden, nieuwe ondernemingen overlaten aan particulieren en het bestuur aan de mandaatsmacht¹⁸. Ongetwijfeld zouden dan de resultaten veel minder spectaculair zijn geweest. Dat de geldnood in Palestina hoog was werd op het congres van 1921 breed uitgemeten door de Lieme en van Vriesland. De laatste vertelde dat onderwijzers hun leerlingen naar de kantoren van de Zionist Commission stuurden om te vragen of er geld uit Londen was gekomen¹⁹. Maar de hervormingspogingen van Simon en de Lieme waren na hun ontslag uit de Executive tot ondergang gedoemd: ambtenaren die zij in Palestina als overbodig hadden ontslagen werden weer aangenomen zodra zij hun hielen hadden gelicht.

Voor de Lieme was het uittreden een stap die een persoonlijke tragiek met zich meebracht. Hij had al voorbereidingen getroffen om zich met zijn gezin in Palestina te vestigen²⁰, maar heeft uit principieel oppositioneel oogpunt zijn alijah nooit uitgevoerd. Toch bleef zijn betrokkenheid bij het land en de opbouw. Hoe intens die was bleek uit een beschrijving van een ziekenbezoek aan de grote man (hij had zijn been gebroken in een motorongeval) in de Joodsche Wachter. Zelfs in bed bleek hij omringd te zijn met boeken en paperassen over Palestina. Trots vertelde hij dat er geen koe het land binnenkwam of hij wist ervan. Zelfs zijn felle opponenten bleven hem tot het eind van zijn leven in 1940 bezoeken en waarderen. Zijn tegenpool bij uitstek Ussischkin hilde toen hij hoorde dat de Lieme in 1925 verhinderd was om naar het congres in Wenen te komen²¹.

HET KEREN HAJESOD

De bezigheden van de Haagse oppositie speelden zich grotendeels buiten de N.Z.B. af. Zorgvuldig vermeden Kann en de Lieme het de Bond als geheel erin te betrekken. Zij wilden haar niet voor de pijnlijke keuze stellen als Landmannschaft zich tegen de Executive te keren. De loyaliteit ten opzichte van de wereldorganisatie bleef overheersen²². Dit betekende natuurlijk niet dat er in de Bond geen sympathie bestond voor de opvattingen van het Haagse duo. Deze werd gesymboliseerd in de handtekening van Ornstein, toen Bondsvoorzitter, onder het Haags manifest. Maar ondanks alle kritiek op de leiding in Londen overheerste in de Bond een oprecht verlangen het beste beentje voor te zetten in de moeilijke taak van de opbouw. Men verwachtte in deze eerste jaren ook nog dat de Executive zijn dwalingen zou inzien. De goede moed en ijver werden aanvankelijk hoog opgestuwd toen men een concrete taak kreeg voorgeschoteld: de inzamelingen voor een nieuw fonds, het Keren Hajesod. De idylle duurde echter niet lang. Zelden zal de leiding in Londen ingezamelde gelden zo zuur hebben verdiend. Ook zal niet vaak het principiële gelijk

¹⁸ memorandum april '22, C.Z.A. Z4/2508.

¹⁹ Protokolle des XII. Zionistenkongresses in Karlsbad vom 1. bis 14. September 1921. Berlin 1922, p. 607.

²⁰ Simon, p. 106.

²¹ J.W. 23-10 '23; Max Schlösinger, A Tribute to Nehemia de Lieme, The New Palestine july 1941.

²² vgl. Notulen Haagse oppositie 5-4 '22, C.Z.A. F19/1.

van de Bond in deze zaak zo zijn overwoekerd door een onkruid van ogenschijnlijke Rechthaberei en dreinen.

Het Keren Hajesod was in 1920 tijdens de Londense conferentie opgericht. Het was de vage naam, Stichtings Fonds, voor een eenmalige inzameling binnen 5 jaar van £25 miljoen. Bij de oprichting waren er al meteen moeilijkheden over de juridische positie van het Fonds ten opzichte van de zionistische organisatie. Simon meende dat de organisatie controle moest uitoefenen en beslissen over de besteding der gelden, die voor een groot gedeelte onder niet-zionisten zouden moeten worden ingezameld. Het Keren Hajesod werd echter een instituut dat zelfstandig naast de zionistische organisatie bestond²³. De £25 miljoen zou dienen voor het bekostigen van de verwachte nieuwe immigratie in Palestina, terwijl de lopende uitgaven ten laste kwamen van de Zionistische Wereldorganisatie. Zo ergens dan hierin wel blijkt uit de hele opzet van het Keren Hajesod hoezeer de Amerikaans-Nederlandse groep gelijk had in haar kritiek. De ogenschijnlijk zo gigantische som was onvoldoende voor de grootse taak, de opbouw van een Nationaal Tehuis. Dit bleek dan ook binnen een paar jaar. Niet alleen duurde het 6 jaar voordat een fractie van het bedrag was ingezameld: £3 miljoen, terwijl de 25 miljoen binnen 5 jaar volgens de verwachting zou worden ingezameld. Bovendien werden de Keren Hajesodfondsen voor het grootste gedeelte gebruikt voor dekking van de lopende uitgaven in Palestina. Zelfs hiervoor waren zij niet voldoende, zodat de schulden van de organisatie steeds meer opliepen. In 1921 bedroegen de uitgaven in Palestina al £30.000 per maand!²⁴. Voor de zuinige Nederlandse koopmansgeest die in de Bond heerste was dit natuurlijk een gruwel. Het was de schuld van de traditionele lichtzinnigheid van de oude „praktische richting” waaraan men zich steeds gloeiender ging ergeren. Maar er was nog wel wat meer in het geding dan een benauwde cententellerij. De Bond kreeg niet ten onrechte het onbehagelijke gevoel getransformeerd te worden van een beginselvaste vereniging in een vette melkkoe. Zij kwam tot de onbehagelijke ontdekking dat de opbrengsten van het Keren Hajesod en de presentabele figuren die de Nederlandse tak van het Fonds glans gaven, zoals mr. L. E. Visser, in Londen meer werden gewaardeerd dan de minder rendabele bewaking van de zuivere zionistisch leer in de N.Z.B.

De start van het Nederlandse Keren Hajesod of Palestina-Opbouwfonds (voorloper van het Collectieve Israel Appeal) was niet ongunstig. Het werd bij zijn oprichting in 1920 vastgekoppeld aan de N.Z.B. Maar het was wel de bedoeling om de propaganda vooral te richten op niet-zionisten. Men had zich daarvoor verzekerd van bekende joodse namen buiten de Bond. In het bestuur van het curatorium van het Fonds zaten o.a., behalve de genoemde Visser, de opperrabijnen van Groningen en Den Haag (A. Asscher en A. van Loen), de socialist Henri Polak, de industriëlen S. van den Bergh jr. en Hendrik Wertheim²⁵. Het was oorspronkelijk de bedoeling

²³ Simon, p. 143 e.v.

²⁴ vgl. J.W. 11-3 '21; voor het Keren Hajesod zie Laqueur, p. 464, Volgens Laqueur gaven de 200.000 Berlijnse joden meer geld uit voor sociale doeleinden in hun gemeenschap dan alle joden ter wereld aan de opbouw van Palestina (p. 338).

²⁵ Jaarverslag met Bijlagen van het Bondsbestuur van den N.Z.B. 1920/1921, z.j., z.pl. p. 46.

geweest dat men aan het K.H. bijdroeg volgens een soort bijbelse Maässer (letterlijk tienden), een belasting van 1% van inkomen en vermogen die elke zionist zich moest opleggen zoals hij ook belasting betaalde voor de behoeften van zijn vaderland. Dit systeem was natuurlijk niet houdbaar voor niet-zionisten. Maar ook onder zionisten was er nogal wat tegenstand tegen, vooral van Kann. Besloten werd de minimum-bijdrage voor het K.H. te bepalen op f 100, eventueel te verspreiden over 5 jaar. Op deze manier zouden de Nederlandse joden 1 miljoen gulden moeten opbrengen, een bedrag dat blijkbaar in Londen was vastgesteld als het billijke aandeel van dit land²⁶.

Hoewel men in de Bond zo zijn twijfels had en eerst een specificatie wilde zien van de uitgaven alvorens te betalen²⁷, overheerste toch de wens om zich niet te onttrekken aan de financiële verplichtingen. Daarbij kwam dat de eerste grote K.H.-actie werd ingeleid door de feestelijke komst van Weizmann zelf, samen met Zeev Jabotinsky. Jabotinsky was de leider geweest van het Joodse Legioen dat in het Britse leger had meegevochten in de eerste wereldoorlog. Hij had een romantisch aureool om zich heen en was een briljant spreker. De komst van Weizmann, wiens grote betekenis naast die van Herzl nu ook in Nederland was doorgedrongen, was een luisterrijke gebeurtenis voor de N.Z.B. Zij was nooit zo verwend geweest met gelegenheidsbezoeken van de grote leiders.

Het was niet de eerste keer dat Weizmann het land bezocht. In 1907 had hij het congres in Den Haag bijgewoond, toen nog als angry young man, de leider van de luidruchtige Oost-europese oppositie tegen de deftige Herzl. Isidore Hen had hem toen raak getypeerd: „'n lange schrale man, met 'n kop als Louis Couperus, maar scherper, minder verwijfd. De kop van een scherpe dialecticus, Weizmann. Spreekt hij eigenlijk wel? 't Is of hij 'n naaldfijn injectiespuitje hanteert. Heel voorzichtig zet hij de naald even op de huid. Ziet om en om, bepaalt even met heldere oogopslag, in welke richting hij de naald zal prikken...²⁸”.

In januari 1921 werd hij door de Bond ontvangen met alle reverentie die de architect van de Balfourdeclaratie toekwam. Hij sprak in het Amsterdamse Concertgebouw en in Rotterdam, voor het Nederlandse jodendom in zijn geheel en apart nog eens voor de Bond. Bij de grote bijeenkomst in Amsterdam was de Britse gezant aanwezig wat niet weinig bijdroeg voor het prestige van de beweging in Nederland. De Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken wees een uitnodiging beleefd af²⁹.

Weizmanns redevoeringen gingen natuurlijk vooral over het mooie van de zionistische opbouw in Palestina, het voorrecht om daar voor 100% joods te zijn en de mooie plicht voor elke jood hieraan een steentje bij te kunnen dragen. Hij wekte veel enthousiasme binnen en buiten de kring van de N.Z.B. Het was vooral de sfeer

²⁶ id. p. 42.

²⁷ vgl. Bernstein in J.W. 3-12 '20 en verslag Alg. Verg. J.W. 14-1 '21.

²⁸ J.W. 13-9 '07.

²⁹ B.B. aan min. van B.Z. 23-12 '20; Hoofd Dipl. Dienst aan B.B. 31-12 '20, A.R. doss. A 118; het verschil tussen het klad en de officiële brief van B.Z. is veelzeggend. De oorspronkelijke zin „ten hoogste waarderend de grote gedachte welke ten grondslag ligt aan de Balfour-declaratie” werd doorgestreept en vervangen door de neutraal voorzichtige verzekering grote belangstelling te hebben voor de pogingen tot wederopbouw van een joods Palestina.

van tragiek en vermoedheid, de eigenschappen van een verantwoordelijk leider die zich zijn schone maar zware taak bewust is, die warme gevoelens teweegbracht³⁰. Deze gevoelens waren overigens wederzijds. De dagboek aantekeningen die Weizmann over dit bezoek heeft nagelaten spreken van een nogal melancholische waardering en zelfs ingenomenheid met het Nederlandse jodendom. Hij beschreef de feestelijke vergadering in Amsterdam: „Jabo speaks brilliantly with much pathos but is not altogether convincing. He is rather long but grips his audience. My turn; am tired, rather timid. It is difficult to speak in Spinoza's city. I almost feel he is watching with a benign smile on his face. But I have got something to say, both a challenge and a warning. Will they feel it, will they realise that I am giving the blood of my heart? Spinoza would, and the thought of it is soothing, Meeting ended well³¹”. Zijn ontmoetingen met de leiders van de N.Z.B. droegen veel bij om de bewolkte hemel van kritiek op te klaren. De professorale familie van Ornstein stal zijn hart, zelfs Kann, „the Israel of Holland, sweet”, charmeerde hem. Ook de confrontatie met de Bond zelf loste veel van het wederzijdse wantrouwen op. Blijkbaar zag Weizmann snel in dat de enige manier om de kritische Nederlandse zionisten te ontwapenen was open kaart spelen. Hoewel hij bijna zijn zelfbeheersing verloor onder het spervuur van lastige vragen³², had hij waardering voor hun verlangen naar de waarheid en hun afkeer van mooie retoriek. Eerlijkheid van zijn kant werd ook zeer op prijs gesteld³³.

Belangrijk was Weizmanns ontmoeting met de joodse paus van Amsterdam Onderwijzer, de aartsvijand van het zionisme, en met zijn Haagse collega van Loen. Het dagboek is weinig vleidend voor de twee rabbijnen en hun aanhang: „They desire peace with the Zionists; unreliable crowd struggling for power and losing their great heritage setting it for a clerical phantom. Another product of assimilation, more repulsive than Park Lane even, because they are constantly desecrating the Thorah wick they endeavour to transform into a political weapon. Went to The Hague and saw the other chief R. Lun (rabbijn van Loen). He is quick, sharp, pretends to be friendly but really frightened of Zionism. More intelligent than his Amst. colleague but also more cunning with a jesuitical touch. Will he do anything? He will wait until the K.H. is succesfull! So many will do it and so we shall have to struggle along³⁴”. Deze appreciatie van houding van de orthodoxie, gekleurd door de traditionele antipathie van de Oostjood tegenover het kunstmatig in leven gehouden Westerse jodendom, was opmerkelijk scherp gezien. Maar er was wel een sluwe vos voor nodig om een andere vos te herkennen. Weizmann was cynisch genoeg om zijn eigen spel met de clericalen te spelen. Hoe kan anders zijn verzekering aan Onderwijzer dat de naleving van de codex in Palestina de organisatie evenzeer ter harte ging als aan de rabbijn worden uitgelegd? Zijn belofte toe te zien op ritueel voedsel voor de

³⁰ vgl. H. Edersheim en B. A. Kahn in J.W. 14-1 '21.

³¹ notes from Holland 1921. Weizmann archives Rechovoth.

³² id.

³³ vgl. J.W. 14-1 '21.

³⁴ notes from Holland.

pioniers kon buiten de orthodoxie (en zelfs niet eens binnen haar) niet serieus worden genomen.

Nadat Weizmann onder het zingen van het Hatikwah uitgeleide was gedaan op het station (hij reisde af naar Palestina), werd de inzamelingsactie voortgezet. De eerste grote bedragen waren al ingetekend op een selecte avond die ter zijner ere bij een rijke bankier was georganiseerd: een dertigtal mensen zegden toen f 80.000 toe³⁵. De actie liep echter traag en weinig bevredigend. Schoorvoetend moest men erkennen dat de zionistische zelfbelasting een teleurstellend resultaat had. Geschat werd dat ongeveer de helft van de 2000 zionisten in het K.H. hadden ingetekend³⁶. Het totale toegezegde bedrag was na een half jaar bijna f 500.000, dus de helft van het nagestreefde³⁷. Deze som in zo'n korte tijd was niet onaardig, maar terecht was men wat beschaamd en teleurgesteld dat niet bijna elke zionist zijn steentje had bijgedragen. Dat was niet bepaald een goed voorbeeld voor de joodse gemeenschap buiten de Bond waarop immers de hoop was gericht. Het is duidelijk dat de campagne van Kann en de Lieme een belangrijk motief is geweest voor de weigeraars.

Na een jaar werd het K.H. een zelfstandige organisatie, afgescheiden van de Bond, die echter wel vertegenwoordigd bleef in het curatorium. Het Nederlandse K.H. werd voortaan geleid door een troika bestaande uit Visser, B. A. Kahn en Adolf Friedemann. Visser was de voorzitter van het curatorium dat een tiental leden had. Voor de Londense leiding was hij een belangrijk paradepaardje als notabele representant voor de niet-zionistische deelname aan het opbouwwerk. Dat wil niet zeggen dat Visser tot louter versiering diende van het curatorium. Uit alles blijkt zijn toewijding aan de zionistische zaak. Het is verwonderlijk hoe deze man, die wars was van salonfähige bemoeienissen met joodse aangelegenheden en zijn functie in het K.H. bepaald niet nodig had voor meer aanzien, in de op handen zijnde conflicten met de N.Z.B. tot het uiterste probeerde om vrede te vinden. De koele, principiële Visser was er zich zeer van bewust hoe belangrijk het was dat zijn naam verbonden bleef aan het Keren Hajesod. Dat gaf hem tegenover de zionisten een machtspositie die hij gemakkelijk had kunnen misbruiken. Maar hem deed het juist zoeken naar het uiterste compromis.

Arnold (B.A.) Kahn was secretaris en eigenlijk zionistische afgevaardigde in het curatorium. Zijn loyaliteit tegenover het Opbouwfonds bracht hem echter op het kritieke moment in oppositie tegen het Bondsbestuur. Kahns vader kwam uit de Elzas en was de oprichter van het modehuis Hirsch op het Leidseplein. In dit gebouw kon daarom, eerst gratis later tegen een „billijke huur”, het bureau van het K.H. worden gevestigd. Arnold was een vertegenwoordiger uit de tweede generatie van een joodse handelsfamilie. Hij hoefde niet in de zaak maar mocht rechten studeren. Hij was net als Visser wat stijf in de omgang, maar moedig als het erop aankwam.

³⁵ J.W. 14-1 '21.

³⁶ J.W. 12-8 '21; het nominale aantal was slechts 620, maar gezinsleden en b.v. een groep van 100 studenten hadden gezamenlijk ingetekend; slechts de helft had voor een bevredigend bedrag zich vastgelegd.

³⁷ Jaarverslag N.Z.B. '20/'21, p. 42.

Net als Kann was hij een echte zionistische Nederlander. Toen de Duitsers binnenvielen, riep hij het personeel van Hirsch bij elkaar en bezwoer hen goede Nederlanders te blijven. Hij werd toen weggevoerd naar Buchenwald. Kahn was niet, zoals de meeste zionisten, gepreoccupeerd met het zuiver houden van de organisatie. Voor hem was na 1917 primair de opbouw van Palestina. In zionistische handen zou die allicht goed verlopen, maar eerste zorg was nu het bij elkaar brengen van de benodigde gelden. Aan deze ondankbare taak wijdde hij zich met hart en ziel³⁷.

Adolf Friedemann was een van de door Kann en de Lieme gewraakte betaalde ambtenaren. Hij was vanaf oktober 1922 in dienst van het Opbouwfonds. Zijn taak was het propagandawerk uit te voeren dat moest verleiden tot bijdragen. Friedemann was een tijdgenoot van Herzl, een van degenen die hem begeleidde op de expeditie naar El Aisj, een stuk land in de Sinaïwoestijn dat vóór Oeganda door de Engelse regering was aangeboden als kolonisatieterrain. Hij maakte van zijn werk voor het Nederlandse K.H. rijkelijk gebruik van het aureool dat hem als een naaste medewerker van de vereerde Herzl omstraalde. Hij was een Duitse Oostenrijker en voelde zich in Nederland helemaal niet thuis. Maar hij verkeerde in constante geldnood en kon moeilijk een ander baantje vinden³⁸. Van de zionistische ambtenaren hadden hij en zijn collega's wel de meest vervelende taak: van hun overtuiging een beroep te moeten maken. De klagende brieven die hij naar zijn Londense hoofdkwartier schreef hebben een ondertoon van onlust over dit soort geestelijke prostitutie.

Het Keren Hajesod gaf een eigen maandblad uit, Het Beloofde Land geheten, met een oplage van 28.000 exemplaren. Het was speciaal voor niet-zionisten bestemd. Daarnaast werden natuurlijk de onvermijdelijke lezingen gehouden door mensen die een gehoor wisten te trekken, zoals Henri Polak. Deze kon met zijn prestige als sociaal-democraat verhullen dat het Fonds in feite geen aangelegenheid was voor de gewone man vanwege het hoge intekeningsbedrag. Maar ook niet-joden spraken voor het Keren Hajesod. De oud-burgemeester van Rotterdam A. R. Zimmermann trok op een avond 1100 toehoorders. De Visser, minister van Onderwijs en lid van de C.H.U., vertelde over de karavaantocht die hij rond 1900 van Beersheba naar Baalbek had gemaakt en noemde het zionisme „een der schoonste uitingen van nationaal gevoel³⁹”. Er was trouwens toch veel belangstelling van niet-joodse zijde voor het nieuwe Palestina, getuige de reisverhalen over het land in de landelijke pers en de Palestina-cursussen die de Amsterdamse universiteit gaf⁴⁰. Dit nam niet weg dat in de eerste jaren de zionisten het leeuwenaandeel in de K.H.-opbrengsten leverden. Tot 31 december 1922 kwam f 135.000 uit de N.Z.B. tegenover een luttele f 71.000 uit de rest van de joodse gemeenschap⁴¹.

De eerste jaren was de verhouding tussen K.H. en N.Z.B. betrekkelijk harmonieus. Bernstein hield zelfs in het Beloofde Land een tweede Palestinarubriek bij

³⁷ mededelingen K. J. Edersheim.

³⁸ id.

³⁹ J.W. 8-4 '27; Het Beloofde Land dec. '22.

⁴⁰ J.W. 24-10 '19; prof. Bolkestein gaf de eerste lezing over de geografie van Palestina, er waren ca 120 deelnemers.

⁴¹ Het Beloofde Land juni '23.

die terwille van de propaganda opmerkelijk positief en mild van toon was⁴². In 1924 barstten echter de al lang smeulende tegenstellingen uit tot een ernstig conflict. De Lieme was toen weer voorzitter van de N.Z.B. Hij was in de jaren na 1920 met Bernstein het onvervaardde hoofd van kritiek en oppositie in de Bond gebleven. Het feit dat zij beiden ontegenzeggelijk in Nederland de best geïnformeerden waren over Palestina maakte dat degenen in de Bond die zonder voorbehoud met de Executive wilden meewerken (naast Kahn o.a. David Cohen) gemakkelijk de mond kon worden gesnoerd. Zonder de Lieme was de Bond niets meer dan een weeskind. Toen hij in 1921 niet op de jaarvergadering was verschenen, werd voorgesteld hem alsnog telegrafisch op te roepen. Dit was vanwege de zondag niet goed uitvoerbaar. Maar het is wel eigenaardig dat men zijn leiding en zegen nodig had om oppositie tegen Londen te voeren⁴³.

De grieven waren al lang niet meer beperkt tot de nog steeds zwaar wegende financiële politiek van de Executive. Men voelde zich getild en bedrogen. Toen het Keren Hajesod was opgericht waren er met het Directorium van het fonds in Londen bepaalde afspraken gemaakt over de besteding der gelden: 20% zou worden afgestaan aan de Lieme's oogappel het J.N.F. dat natuurlijk door de K.H.-actie veel minder inkomsten zou krijgen; 27% zou direct aan Londen worden afgedragen voor de lopende uitgaven; 53% zou in Nederland achterblijven. Dit laatste percentage bleek een doorn in ieders vlees te worden. De bedoeling was dat er iets „productiefs” (wat was nog duister) in Palestina zou worden ondernomen. Het zou een speciaal Nederlands project moeten zijn, buiten de normale zionistische planning van Londen om. De filosofie achter de later zo omstreden teruggehouden gelden was tweeledig: men was nog te onzeker over doel en vorm van het Keren Hajesod en wilde daarom het geld een eigen, goed verantwoorde bestemming geven; maar ook dacht men hiermee meer werfkracht te krijgen, omdat het K.H. door de teruggehouden gelden niet als een zionistisch partijfonds zou worden beschouwd⁴⁴. Echter de oorspronkelijke 53% werd al gauw 40%, omdat de lopende uitgaven in Palestina veel hoger bleken te zijn dan geraamd⁴⁵. Wanneer in dit verband de zware beschuldiging „woordbreuk” werd gebruikt, lijkt dat achteraf enigszins overdreven, maar het werd wel als zodanig gevoeld. Ook Visser vroeg nog in 1922 ontzet aan de Executive of de bewering van de Haagse oppositie dat de K.H.-gelden werden gebruikt om de lopende uitgaven in Palestina te dekken waar waren. Hij kreeg het gerustellende maar onjuist antwoord dat dit geenszins het geval was⁴⁶. Ook de 20% voor het J.N.F. kwamen niet op hun plaats van bestemming en dit klemde des te meer omdat juist dat populaire instituut moest zorgen voor de uitbreiding van het zionistische grondbezit in Palestina.

Er waren echter ook niet-materiële onlusten in de N.Z.B. over het Keren Hajesod. Zij voelde zich opzij geschoven. Het curatorium onderhield contacten met

⁴² vgl. Het Beloofde Land aug. '22 (eerste nummer).

⁴³ verslag vergadering in J.W. 30-12 '21.

⁴⁴ vgl. J.W. 10-3 '22.

⁴⁵ vgl. J.W. 23-3 '23.

⁴⁶ Visser aan K. H. Londen 2-5 '22; Londen aan Visser 16-5 '22, C.Z.A. 24/1657.

het Londense hoofdbureau van het fonds en, wat erger was, met de Executive buiten de Bond om. Het kon haar moeilijk ontgaan dat Londen het aangenamer vond zich met Visser te onderhouden dan met de lastige Nederlandse zionisten zelf. Toen Weizmann in 1923 voor de tweede keer naar Nederland kwam was dat in de aller-eerste plaats om een nieuwe impuls aan het K.H. (dat enigszins aan het verlopen was) te geven. Het geld dat dit instituut opracht was meer waard dan het zionisme. De diners waarop een select gezelschap van rijken werden genodigd en waarop men discreet onder couvert aanzienlijke bedragen stortte, grotendeels voor het voorrecht om met belangrijke figuren te fraterniseren, waren belangrijker dan de kleine bijdragen voor het J.N.F., dat na vele jaren werk nog maar 1% van de Palestijnse bodem bijeen had kunnen schrapen⁴⁷. Het was dan ook geen wonder dat het gewone Bondslid vol teleurstelling moest constateren dat de zionistische organisatie, eens in zekere zin een eenzame voorvechtster van enige democratisering in het jodendom, een aanlegenschap voor rijken was geworden⁴⁸. Maar hoe had aan de andere kant de Z.W.O. iets kunnen bereiken op de oude manier? Een avond met Oskar Wassermann, directeur van de Deutsche Bank, zette bijna evenveel zoden aan de dijk als het busjeswerk van het J.N.F. in een heel jaar⁴⁹.

Afgezien van alle zakelijke verschillen was ook de verhouding tussen de Lieme en Visser in de persoonlijke sfeer slecht. Niet alleen paste de Lieme niet in de wereld van haute bourgeoisie, het joodse patriciaat waarin Visser thuishoorde. Hij stak graag de draak met hun deftigheid, iets wat de stroeve Visser helemaal niet beviel⁵⁰. Ontegenzeggelijk begrepen de notabelen uit het Keren Hajesod weinig van de redenen waarom de Lieme het tot een crisis liet komen. Voor hen was hij een eenzame titaan die uit privégenoegeen het zover liet komen. Waarschijnlijk moest men in de Bond zijn opgegroeid om te zien, zoals Kahn, dat de Bondsvoorzitter uit een fanaticke liefde voor het zionisme niet opzag tegen een crime passionnel op datzelfde zionisme⁵¹. Maar Visser werd het eeuwige gehakketak, voor de buitenstaanders alleen maar kleingeestige jaloezie en een domper op het enthousiasme van het K.H., zo moe dat hij niet eens meer met de Lieme in één curatorium wilde zitten⁵². Voor Visser was het doel van het K.H. zoveel mogelijk geld inzamelen en dat over te dragen aan het centrum van de organisatie in Londen waarop hij blijkbaar alle vertrouwen had. Zijn belangstelling gold de opbouw van Palestina en zionistische fijnigheden lieten hem koud. Uit het conflict tussen de Bond en het Keren Hajesod blijkt dan ook dat zionistische overtuiging en lotsverbondenheid met Palestina nog ver uit elkaar lagen.

Intussen zat iedereen er maar mee. Twee maal, in mei en oktober 1924, nam Visser ontslag als voorzitter van het Palestina-Opbouwfonds⁵³. In beide gevallen meende hij dat de N.Z.B., en wel de Lieme, de leiding van het K.H. maar zelf moest

⁴⁷ vgl. J.W. 28-10 '27.

⁴⁸ vgl. Henri Edersheim in J.W. 6-4 '23.

⁴⁹ nl. f 30.000, J.W. 5-3 '26.

⁵⁰ mededeling prof. I. Kisch.

⁵¹ J.W. 2-11 '23.

⁵² Visser aan Executive 1-5 '24, C.Z.A. Z4/1771.

⁵³ id.; Kahn aan K. H. Londen (Leo Herrmann) 13-10 '24, id.

overnemen. Met hem namen alle niet-zionistische curatoren ontslag. De Executive en het Directorium van het K.H. waren ontzet over deze stap die pas na lang onderhandelen met het Bondsbestuur was gezet. Weizmann deed persoonlijk telegrafisch een beroep op Visser om zijn ontslag in te trekken⁵⁴. Bovendien schreef hij een verdrietige en bestraffende brief naar het Bondsbestuur. Hierin werd een appèl gedaan op hun zionistisch verantwoordelijkheidsgevoel, een argument dat waarschijnlijk tandenknarsend zal zijn ontvangen. Toch was het wel een diplomatieke brief waarin de schuldvraag wijselijk in het midden werd gelaten om de de Lieme-aanhang niet nog meer te tergen⁵⁵. Het was tekenend voor de stemming in de oppositie dat de Lieme een antwoord richtte aan de Executive en niet aan Weizmann, die hij terecht verweet de Bond herhaaldelijk te hebben gepasseerd om zich liever met de illustere lieden van het K.H. op te houden. Al het zeer werd nog eens gespuid: het feit dat een bemiddelaar uit Londen eerst naar het K.H. was gegaan en pas daarna naar het Bondsbestuur; dat de Executive een half jaar lang niet van zich had laten horen en intussen wel met het K.H. correspondeerde over de totstandkoming van de Jewish Agency; dat de Executive middels zijn contactman zou hebben verklaard altijd de zijde van het K.H. te zullen kiezen in een conflict met de Bond. Als uitsmijter verklaarde de Lieme dat het hele Bondsbestuur uit protest eveneens zijn ontslag ou nemen⁵⁶.

De impasse was dus in al zijn volledigheid bereikt: een rompcuratorium zonder zijn belangrijkste leden en geen Bondsbestuur meer. Hiervan schrok toch ook de Bond. In de jaarvergadering die in dezelfde maand werd gehouden kwam de kritiek op de Lieme los. Een deel van de Bondsleden (o.a. Ornstein en David Cohen) had genoeg van zijn intransigante houding, van de rampen die hij in de zionistische organisatie alsmaar voorspelde. Het prestige van de Lieme was echter zo onaantastbaar dat zelfs zijn kritikus Ornstein meende dat deze voorzitter moest blijven. Immers, samenwerking met het K.H., hetgeen ondanks alles toch de meerderheid wilde, was onmogelijk als de „man in de schaduw” niet meeding. De Lieme kreeg dan ook tot slot een geweldige ovatie. Hij bleef echter een nieuw voorzitterschap weigeren zodat men zonder bestuur uiteenging⁵⁷. Pas in maart 1925 kwam een nieuw bestuur tot stand. Ditmaal onder leiding van de vriendelijke en verzoeningsgezinde Albert van Raalte, de graag gehoorde spreker op propagandavergaderingen die altijd sfeer wist te scheppen met zijn jiddische liederen. Het was een goede keuze, want van Raalte was, in de woorden van de journalist Eduard Elias, de eerste praeses die niet „wichtig” was, maar duidelijk. Van een laatste toevlucht werd hij een op handen gedragen princeps⁵⁸.

Het bestuur-van Raalte slaagde erin de vrede met het demissionaire curatorium te tekenen. De overeenkomst hield in dat voortaan, behalve de Bondsvoorzitter,

⁵⁴ 21-11 '24, Weizmann Archives Rechovoth.

⁵⁵ vgl. Weizmann aan B.B. 3-12 '24, C.Z.A. Z4/2153.

⁵⁶ De Lieme aan Executive 8-12 '24, C.Z.A. Z4/2153.

⁵⁷ verslag J.W. 9-1 '25.

⁵⁸ J.W. 15-1 '26.

nog een andere zionistische gedelegeerde in het curatorium zou worden aangewezen. Dit afgezien van de omstreden zionisten zoals Kahn en David Cohen die bepaald niet met instemming van het bestuur-de Lieme in het curatorium zaten à titre personnel. Verder zou een van de gedelegeerden het recht hebben mede het dagelijks bestuur en vooral de acties te leiden. Locale K.H.-acties zouden worden georganiseerd samen met de afdelingsbesturen van de N.Z.B. Aanvankelijk zouden geschillen tussen Bond en K.H. worden voorgelegd aan de Executive en het K.H.-Directorium, maar dit laatste punt werd geschrapt. Het stootte teveel tegen het zere been van de Bondsleden die zich door de Executive behoorlijk verraden voelden⁵⁹.

Niettegenstaande de kritiek van mensen als de Lieme, Bernstein en Karel Edersheim (ze vonden het maar niets dat het K.H. „soeverein” was) betekende deze overeenkomst wel degelijk een overwinning van de Bond. Zij kreeg een degelijk toezicht op het K.H.-gebeuren en dat terwijl formeel en juridisch het K.H. sinds 1923 van de Bond was gescheiden. Afgezien daarvan werd het ook tijd dat het slepende conflict, waarvan buitenstaanders weinig benul hadden, uit de weg werd geruimd. Het deed het aanzien van de Bond geen goed. Hoewel zij in 1924 haar zilveren jubileum had gevierd met onder meer een verdienstelijk gedenkboek⁶⁰, ging haar ledental zorgelijk achteruit. Zelfs de uitgave van het gedenkboek stond eerst op losse schroeven omdat er van te voren niet genoeg voor werd ingetekend⁶¹. Het enige dat de kolommen van de Joodsche Wachter in deze tijd opvrolijkte was een satyrische feuilleton in, helaas, onregelmatige afleveringen, Weifeling en Zonde, een Zionistische Roman. Hierin werden de ruzies zeer vermakelijk op de hak genomen⁶².

De moeilijkheden tussen N.Z.B. en Keren Hajesod waren intussen nog lang niet definitief van de baan. De laatste slag moest nog worden gestreden. Ditmaal ging het om de besteding van de omstreden teruggelaten gelden, de 40% van de opbrengst van het Palestina Opbouwfonds die zouden moeten worden besteed aan een productief doel in Palestina.

Zoals eerder vermeld was 40% van de opbrengsten van het K.H. voor dit doel bestemd. Het terughouden van dit geld was door het Directorium in Londen gesanctionneerd. Het motief van het achterhouden van dit geld (iets dat alleen in Nederland gebeurde) was tweeledig: men wilde met de besteding wachten op het moment waar op de zionistische organisatie een competent financieel instituut in leven had geroepen, dat wil zeggen competent in de ogen van de Bond; ook overwoog men dat de Nederlandse joden meer en grager zouden geven aan een niet-zionistisch partijfonds. Een speciaal Nederlands project in Palestina zou in dit verband wat extra stootkracht aan de propaganda kunnen geven. Het is mogelijk dat het laatste motief vooral wervend moest werken op de sceptische orthodoxie. Deze overwegingen waren echter met de verandering in de opzet van het K.H. in de barre praktijk

⁵⁹ vgl. J.W. 3-7; 7-8 '25; 4-6 '26.

⁶⁰ Nederlandsche Zionistenbond 1899-1924 (5659-5684). Amsterdam 1925, uitgegeven onder redactie van Fritz Bernstein, K. J. Edersheim en M. J. Simons.

⁶¹ J.W. 11-4 '24.

⁶² nr. 1 in J.W. 13-6 '24; de schrijver van deze satyrische stukjes werd niet vermeld; hij was Eduard Elias.

van de financiële tekorten van de organisatie een eigen leven gaan leiden. Niet alleen was de in Nederland zo geliefde Economic Board van degelijke zakenlieden voor de leiding van het Keren Hajesod in Londen nooit van de grond gekomen. Ook had daarmee gelijke tred gehouden de groeiende aversie tegen de Londense leiding, zowel die van de Z.W.O. als van het K.H. Zo werd het oorspronkelijk voornamelijk negatief geformuleerde besluit om het geld niet te besteden alvorens de competente organen er waren door de Bond in haar jaarvergadering van 1926 verder geïnterpreteerd, nl. dat het geld buiten de Palestine Executive, de uitvoerder van de zionistische kolonisatie, moest worden besteed⁶³. Visser stelde vanuit zijn standpunt terecht dat het nogal absurd was de besteding van £10.000 (dat was het bedrag waarom het hier ging) niet toe te vertrouwen aan een instelling waarvoor men jaar in, jaar uit enorme sommen inzamelde⁶⁴. De Bond echter vond niet alleen dat het geld als een extraatje, buiten het normale budget om moest worden besteed, maar ook wilde zij juist in dit geval de onafhankelijkheid ten opzichte van de zionistische instituten bewaren.

Er waren twee serieuze projecten voor de 10.000 pond. Het eerste was een lening aan de kibboets Beth Alfa (waar later de beroemde mozaïekvloer van een synagoge werd opgegraven). Dit wilde een veefokinstituut beginnen, hetgeen als een zeer passende bestemming werd gezien voor de in Nederland ingezamelde gelden. Een van de leden van de kibboets, Jehoschua Brandstätter, was in dit land door de Deventer chaloetsvereniging bijgeschoold. Het plan dook in 1923 op maar werd eind 1926 definitief verlaten. De reden hiervan was dat de Palestine Executive eerst het geleende bedrag wilde aftrekken van het normale budget van de kolonie en later het collectief geen vrije beschikking over de uit Nederland afkomstige gelden wilde geven. Het curatorium verenigde zich na een tijd wel met deze opzet, maar de kibboets, het jarenlange wachten moe, brak op een gegeven moment de onderhandelingen af. Het was een illusie, maar ook geld armer door dit project: het al overgemaakte bedrag van £300 moest worden teruggegeven en de kosten gemaakt aan reizen e.d. moesten zelf worden gedragen⁶⁵. In een rapport dat een commissie uit de Bond over deze gang van zaken uitbracht werd met begrijpelijke Schadenfreude gewezen op dit bewijs van bureaucratie en onwilligheid van de zionistische instanties⁶⁶.

De volgende twistappel werd de kolonie Ramataim (Tweelingheuvel), gelegen aan de belangrijke verbindingsweg Tel Aviv-Haifa. Dit was een coöperatieve kolonie, dus geen kibboets, van 12 à 13 leden, allen opgeleid in Nederland. Zij wilde zich voor 40% onderhouden door middel van de sinaasappelcultuur en 40% groenten en vruchten. In afwachting van het moment dat de citrusbomen genoeg vrucht afwierpen wilden de kolonisten melkkoeien voor het directe levensonderhoud houden. Het geld

⁶³ vgl. Rapport Mr. Büchenbacher (mei '27), op verzoek van de N.Z.B. uitgebracht over de geschiedenis van de netelige kwestie der teruggehouden gelden. Uit het rapport blijkt duidelijk dat men in 1926 niet goed meer wist welke besluiten er precies sinds 1920 waren genomen. Een deel van de notulen en stukken bleek verdwenen te zijn, C.Z.A. F5/21 III.

⁶⁴ Notulen vergadering K.H.-curatorium 19-6 '27, C.Z.A. F5/21 I.

⁶⁵ vgl. J.W. 11-2 '27.

⁶⁶ J.W. 24-12 '26; voor Beth Alfa zie o.m. notulen cur. 19-6 '27.

dat men hiervoor nodig had was niet beschikbaar uit het gewone budget en daarom vroeg men het bedrag dat voor Beth Alfa was bestemd, en inmiddels aangegroeid was tot £10.500, te leen op individuele basis⁶⁷. Een van de kolonisten, Erich Moses, had al vanuit Scheveningen hiertoe een verzoek gericht aan het curatorium via Leo Herrmann, de leider van het Londense bureau. Hij beriep zich voor zijn plannen op aanbevelingen van een Nederlandse landbouwdeskundige die hij om advies had gevraagd over de kansen van de te stichten kolonie⁶⁸. De optimistische verwachting was dat de zaak binnen 2 à 3 maanden rond zou zijn⁶⁹. Maar zo simpel was het natuurlijk niet, ondanks het feit dat de Lieme zelf het plan goedkeurde⁷⁰ en Friedemann de Palestine Executive bezwoer in hemelsnaam het plan snel goed te keuren terwille van de lieve vrede. Het was immers al een hele vooruitgang dat de Bond zich niet meer verzette tegen bemoeienis van deze Executive met het project⁷¹. Maar het Directorium in Londen stond op het standpunt dat het geld binnen het gewone budget van Ramataim moest worden uitbetaald en dat het maar eens uit moest zijn met de uitzonderingspositie van het Nederlandse K.H.⁷². Overigens waren de omstreken £10.500 al lang naar Londen overgemaakt, weliswaar onder voorwaarde dat ze teruggestuurd zouden worden als er een concreet plan uitgevoerd werd.

De hele lijdensweg moest weer opnieuw door alle partijen worden afgelegd: de Palestine Executive, het Londense bureau, de Bond bij monde van de Lieme, allen bleven op hun ponteneur staan, nl. niet of wel eigen beschikking over het geld door de kolonisten⁷³. Daarbij kwam een scheiding der geesten binnen de groep Ramataim zelf, waarvan een meerderheid zich wilde neerleggen bij de eisen van de Palestine Executive en een minderheid o.l.v. Moses niet. Toen reisde David Cohen, een der curatoren, naar Palestina om te kijken wat er aan de hand was. Twee problemen bleken er te liggen. De kolonie was het niet eens met de Executive wat betreft het tijdstip waarop de houten barakken door huizen konden worden vervangen en de aflossing van de nog bestaande schulden van de groep. Deze problemen konden worden opgelost door bemiddeling van van Vriesland en Lazare Bawly, beiden in dienst van de Executive⁷⁴. Maar hiermee was de tegenstand van het Bondsbestuur nog niet overwonnen.

Langzamerhand werd de hele kwestie-Ramataim een treurige komedie. Een beschrijving van J. Houthakker, een K.H.-aanhanger, in de Joodsche Wachter werd door de redactie van afkeurend commentaar voorzien, omdat zij de indruk wekte dat het Bondsbestuur het met het project eens was. Maar, zoals Houthakker opmerkte, er was ruim een jaar geharrewar over de besteding van geld aan een kolonie waarover

⁶⁷ aan Leo Herrmann 17-10 '27, id.

⁶⁸ S. Dyk aan Erich Moses in Scheveningen 3-10 '27, C.Z.A. F5/21 I.

⁶⁹ Pal. Executive (Harry Sacher) aan Ned. K.H. 5-12 '27, id.

⁷⁰ vgl. J.W. 28-10 '27.

⁷¹ Friedemann aan Pal. Ex. 4-1 '28, C.Z.A. id.

⁷² Arthur Hantke aan Friedemann 12-1 '28, id. Nederland was het enige land dat een deel van de K.H.-opbrengst terughield.

⁷³ vgl. Sacher aan Ned. K.H. 13-2 '28; notulen B.B.-vergadering 1-4 '28, C.Z.A. F5/5.

⁷⁴ Cohen aan Ned. K.H., verslag van zijn reis, 14-5 '28, C.Z.A. F5/21 I.

nog nooit iets in het blad was geschreven⁷⁵. En inderdaad was de vervreemding ver voortgeschreden. Ramataim was voor de Bond een belichaming van een principe, geen levende werkelijkheid van een stuk grond dat werd bewerkt door mensen.

Toch had zelfs Visser bezwaren, toen bleek dat het bureau van het K.H. zich het recht voorbeheld al dan niet de gelden, die in termijnen zouden worden toegekend, uit te betalen⁷⁶. Een compromis werd toen bereikt. De lening van het Nederlandse K.H. zou buiten het gewone budget van de kolonie vallen. Zij zou worden uitbetaald door de Palestine Executive, die op deze manier de touwtjes in handen hield, maar deze uitbetaling zou prioriteit hebben boven andere door het K.H.⁷⁷. De N.Z.B. verklaarde nu niet meer geïnteresseerd te zijn in het project Ramataim, maar verbrak niet haar banden met het K.H.⁷⁸, een ongewoon deemoedige opstelling. Het was een beslissing die van Vriesland, belast met het toezicht op de uitbetalingen aan de kolonie, het bittere commentaar ontlokte: „Het besluit van den N.Z.B., dat de opbouw van Ramataim buiten hunne verantwoordelijkheid geschiede (het besluit zoude wel toegepast kunnen worden op het Joodsch Nationaal Tehuis in zijn geheel) deed de maat overlopen en ik heb de eerste gelegenheid aangegrepen om dit hondenaarbaantje neer te leggen”. Echter een dringend beroep van de jongens uit Ramataim zorgde ervoor dat hij toch de lening bleef beheren⁷⁹. Het slot van het stuk was dat de hoofdstraat in de kolonie uit erkentelijkheid de rehov hollandia werd genoemd. Nu de kwestie-Ramataim formeel was opgelost was er ook geen reden meer om wegens principiële redenen de verplichtingen jegens het Keren Hajesod niet meer na te komen. Tot ergernis van Londen hadden de vooraanstaande Nederlandse zionisten dit jarenlang geweigerd. In 1929 droeg de Lieme weer bij. Hij meende echter dat het K.H. uit zijn intekening niet de conclusie mocht trekken dat hij geen grieven meer zou hebben⁸⁰.

Men kan al het gekissebis rond de besteding van een relatief luttele £10.000 een een genante aangelegenheid vinden. De Nederlandse Palestijners die bij hun bezoeken aan Nederland meestal wel een lezing over het werk aan het Nationaal Tehuis hielden of op de jaarvergaderingen verschenen waren geïrriteerd en verbaasd over het oratorische en in hun ogen futiele vuurwerk dat door de Lieme tegen de leiding werd afgestoken⁸¹. Voor hen was al dat gediscussieer steriel in het licht van de dagelijkse praktijk van Palestina en de enorme problemen die met de opbouw samenhangen. Aan de andere kant zegt het wel iets dat, wanneer de officials uit Londen de moeite namen om naar Nederland te komen en de kritiek mondeling aan te horen, zij de groep-de Lieme geen ongelijk konden geven. Dat blijkt uit Weizmanns notities in 1920. Ook later erkende men privé wel dat de Bond gelijk had bij haar verwijt dat

⁷⁵ J.W. 1,8,15-2 '29.

⁷⁶ Notulen gecombineerde vergadering K.H.-curatorium en van Vriesland/Bawly, aug. ('28), C.Z.A. F5/2.

⁷⁷ Pal. Ex. aan Ned. K.H. 22-5 '28, C.Z.A. Z4/51; Bawly/van Vriesland aan Ned. K.H. 20-9 '28, C.Z.A. A114.

⁷⁸ Jaarverslag 1928/1929, p. 16.

⁷⁹ Van Vriesland aan Ned. K.H. 20-7 '30, C.Z.A. F5/1.

⁸⁰ Notulen B.B.-vergadering 13-1 '29, C.Z.A. F5/1.

⁸¹ vgl. ir. L. de Leeuw op de jaarvergadering van dec. '29, J.W. 3-1 '30.

een efficiënte besteding veel te laat was gekomen⁸². Het is bovendien duidelijk uit de affaire-Ramataim dat niet elke kolonist gelukkig was met de manier waarop de Palestine Executive haar subsidies uitdeelde. Een brief uit de kolonie die door de Lieme onder het bestuur werd verspreid geeft hiervan een concreet voorbeeld. De schrijver vertelde dat een lening „de geldnemer absoluut geen verantwoording geeft, hij krijgt toegewezen vandaag een koe, morgen een huis, volgende week een paard. Alles zoals de heeren in Jeruzalem het goed vinden en dan gewoonlijk in een tijd dat hij het niet meer nodig heeft. Mijn persoonlijke toestand is die dat van 5 koeien die Krieger heeft meegebracht voor Ramataim mij het lot één toegewezen heeft. Dat project voorziet voor iedereen 2 koeien om tot aan de eerste oogst van de sinaasappelplantages te kunnen bestaan. Deze eene koe bindt mij aan huis en geeft mij toch niet genoeg om te kunnen leven, het gevolg schulden maken⁸³”. Aan de andere kant staat echter ook weer een kolonist die heel tevreden over de Palestine Executive en het bloeiend leven in de kolonie schreef⁸⁴. Het is mogelijk dat deze tevredenheid ingegeven werd door de afhankelijke positie waarin men verkeerde ten opzichte van de zionistische instituten.

DE JEWISH AGENCY

Nauw samenhangende met de problemen rond het Keren Hajesod was de verkiezing van een Nederlands lid voor de Jewish Agency. Ook hier was de samenwerking met niet-zionisten in het geding, omdat dit lid geen zionist zou zijn.

De Jewish Agency, de Nederlandse vertaling Joods Agenschap wordt maar sporadisch gebruikt, was een begrip uit het vierde artikel van het mandaat over Palestina. Dit luidde: „An appropriate Jewish Agency shall be recognised as a public body for the purpose of advising and co-operating with the administration of Palestine in such economic, social and other matters as may affect the establishment of the Jewish National Home”. In het artikel werd voorts gestipuleerd dat weliswaar de Zionistische Wereldorganisatie als een dergelijke Agency zou worden erkend, maar dat deze verondersteld werd stappen te ondernemen om zich te verzekeren van de medewerking van alle joden die bereid waren te assisteren bij de vestiging van het Nationaal Tehuis⁸⁵. Niet alleen de erkenning van de zionistische organisatie als een „public body” bij de opbouw van het Nationaal Tehuis was belangrijk. Ook de voorzichtige termen waarin haar uitbreiding met niet-zionisten waren gesteld: een toekomstig feit aan geen termijn gebonden en de „uitgebreide” of „gemengde” Agency hoefde geen representatie van het jodendom te zijn, zelfs niet van die orthodoxe joden die zich betrokken voelden bij Palestina.

In de jaren twintig probeerde Weizmann behalve economisch d.m.v. het Keren

⁸² vgl. Felix Rosenblüth aan Weizmann 31-12 '26, Weizmann Archives Rechovoth. R. was vertegenwoordiger van de Executive op de jaarvergadering van de N.Z.B.

⁸³ M. (Moses?), gedateerd 13-5 '28, C.Z.A. F5/21 I.

⁸⁴ ? aan Mirlam en Leib de Leeuw, 29-7 '28, id.

⁸⁵ Weizmann, Trial and Error, p. 376.

Hajesod ook politiek niet-zionistische kringen bij de opbouw te betrekken. Het is duidelijk dat de economische en politieke betrokkenheid hier nauw samenhangen. De bereidheid om geld te geven kon alleen maar toenemen door mede betrokken te worden in de politieke medezeggenschap bij de opbouw. Dit motief geeft ook de richting aan in de samenstelling van de Jewish Agency, die overigens pas in 1929 een feit werd. Zij bestond vooral uit de eminenten, rijke zakenlieden als de Amerikaan Louis Marshall en Felix Warburg, de atoomgeleerde Albert Einstein, de Engelse lord Melchett. De deelname van de socialist Léon Blum en de Hebreeuwse dichter Chaim Bialik verhulde enigszins haar karakter als een gezelschap van notabelen. Het was dan ook geen wonder dat Weizmann eerst in de zionistische organisatie heftige oppositie moest overwinnen voor zijn Agency-ideaal. Vooral de Europese zionisten stonden sceptisch tegenover deelname van de rijke Amerikaanse joden aan het politieke werk. Het leek hen te veel een terugkeer naar de oude filantropie. Er was een grote tegenstelling tussen degenen voor wie het zionisme een absoluut ideaal was en degenen die het ideaal bewonderden. De eersten meenden dat de geïnteresseerden in de opbouw van het Nationaal Tehuis zich moesten voegen bij de organisatie⁸⁶.

In het licht van de pijnlijke verhouding tussen N.Z.B. en Keren Hajesod kan het geen verbazing wekken dat het enthousiasme voor de Jewish Agency onder de Nederlandse zionisten niet bijster groot was. In de eerste jaren na de Balfour-declaratie was wel het besef van de noodzaak van samenwerking met niet-zionisten sterk⁸⁷. Maar de ervaringen met betrekking tot het Keren Hajesod had de Bond geleerd dat de Londense ijver om zich van de samenwerking te verzekeren leidde tot een stiefmoederlijke behandeling van het plichtsgetrouwe zionistische kind. Men vond dan ook dat Weizmann bij zijn onderhandelingen over de Agency met joodse kringen weer eens als een dictator optrad⁸⁸. Een grote, en zeer reële, zorg was wat de toekomst van de zionistische organisatie zou zijn. Immers, de uiteindelijke vorm van de Jewish Agency was een fifty-fifty vertegenwoordiging van zionisten en niet-zionisten onder voorzitterschap van de president van de Z.W.O. Dit betekende dat uitbreiding van de organisatie veel minder zin had dan tevoren, omdat haar medezeggenschap in de opbouw gefixeerd zou blijven op 50%. Aan de andere kant was juist een krachtige organisatie van dubbel belang als tegenwicht tegen niet-zionistische insluipselen. Maar welk karakter zou die organisatie dan moeten hebben in de nieuwe constellatie? Het is geen wonder dat velen in de Bond zich opnieuw verweesd en op losse schroeven gezet voelden. Men vroeg zich af of de Z.W.O. voortaan niet meer zou zijn dan een leverancier van de 50% leden voor de council van de Agency⁸⁹. Het animo werd bepaald niet vergroot door de manier waarop in Nederland een niet-zionistisch lid voor deze Council werd gekozen.

Het veertiende congres in 1925 had besloten dat er in totaal ongeveer 150 zetels zouden worden gecreëerd in de Agency. De helft daarvan zou voor zionisten

⁸⁶ vgl. Weizmann, p. 376 e.v.; Sykes, p. 112 e.v.; Laqueur, p. 467 e.v.

⁸⁷ vgl. Jaarverslag 1919/1920, p. 5.

⁸⁸ H. Edersheim, J.W. 8-8 '24; Bernstein, id. 11-2 '27.

⁸⁹ M. J. Simons, J. W. 5-9 '24.

worden gereserveerd, van de overige zou 40% worden bezet door Amerikaanse joden. Er bleven dus ca 35 zetels over die konden worden verdeeld over de andere landen. Omtrent de manier waarop in al deze landen leden zouden worden gekozen bestond alleen maar vaagheid. Het zou afhangen van de lokale omstandigheden. Uitdrukkelijk werd echter vermeld dat de aanspraken van de K.H.-contribuanten in acht zouden worden genomen⁹⁰. Dat in feite de opbrengst van het K.H. het zwaarst woog blijkt al uit de reservering van 40% van de zetels voor Amerika. Dit bracht het leeuwen-aandeel van de gelden op, maar dat wilde niet zeggen dat het ook 40% van de joodse wereldbevolking binnen haar grenzen had⁹¹.

Al twee jaar voor dit congres was het eerste balletje over een Nederlandse vertegenwoordiger in de Agency vanuit Londen opgegooid. Berthold Feiwel, directeur van het centraal bureau in Londen van het K.H., had toen met Arnold Kahn een gesprek erover. Hij overpeinsde naar aanleiding hiervan dat Visser de meest aangewezen figuur was: „Er ist selbst so weit vorbereitet und ausgebildet, dass er wohl für jede Art von organisatorische Gebilde, das wir mit den Engländern zu stande bringen, zu gewinnen sein wird”. Ook de omstandigheid dat men met Visser in alle eerlijkheid de stand van zaken, goed en slecht, kon bespreken werd hem als een belangrijk punt in zijn voordeel aangerekend⁹². Het Bondsbestuur kreeg echter lucht van dit nog zeer informeel gesprek en schreef meteen naar de Executive dat het Feiwel opdracht moest geven zich eerst tot de Bond te wenden om dit soort zaken te bespreken. De Executive haastte zich Feiwel, die blijkbaar naar Nederland op weg was, in die zin te instrueren⁹³. Een jaar later (inmiddels was het eerste conflict tussen Bond en K.H. losgebarsten en nog sudderende) kwam de zaak weer ter sprake. Blijkbaar waren er toch officiële contacten geweest met Visser buiten medeweten van de Bond om en was hij benaderd voor het lidmaatschap van de Council⁹⁴. Waarschijnlijk had Visser het in beraad genomen en nog geen definitief antwoord gegeven. Het is niet duidelijk of het B.B.-de Lieme hiervan iets af wist, maar Londen voelde zich in ieder geval schuldig over de gevolgde procedure. Kahn kreeg op zijn herhaaldelijk verzoek om inlichtingen over de stand van zaken betreffende de wording van de Agency het koele antwoord dat de onderhandelingen werden gevoerd door de zionistische organisatie en geen aangelegenheid van het K.H. was⁹⁵. Het is mogelijk dat er tussen de Executive en het K.H.-Directorium ook wrijvingen waren over de competentie van beide lichamen in deze zaak.

In september had het Bondsbestuur de kwestie van de Jewish Agency binnen haar eigen boezem besproken. De Lieme bracht daarover rapport uit in een houderig Engels dat echter weinig twijfel erover laat bestaan dat er een ijzige temperatuur heerste in de gevoelens tegenover de Executive: „Either from what has been publish-

⁹⁰ J.W. 11-9 '25.

⁹¹ Opgemerkt moet worden dat in Rusland het zionisme verboden was zodat het omvangrijke Russische jodendom geen aandeel kon leveren in de opbouw van Palestina.

⁹² Feiwel aan Leo Herrmann (secr. K. H. Londen) 5-3 '23, C.Z.A. Z4/1657.

⁹³ Simons/Bernstein aan Londen 26-3; Londen aan B.B. 6-4 '23, id.

⁹⁴ L. Herrmann aan Leo Lipsky (lid Executive) 21-9 '24, C.Z.A. Z4/1771.

⁹⁵ Leo Herrmann aan Kahn 1-10 '24, id.

ed hitherto, or from communication that has reached us from other sources, we have gathered that the Executive of the ZIONIST ORGANISATION holds to the opinion, that the „Non-Jewish” (!) members of the Agency must be the representatives of the organised groups of the whole Jewry in a country, in the same way as has been proposed for the United States.” Hij meende dat het voor Nederland erg moeilijk zou zijn om tot dit soort georganiseerde vertegenwoordiging te komen, hoewel er een mogelijkheid zat in een herleefde Congresdemonstratie⁹⁶.

Ofschoon men in Londen blij was dat de Bond zo „keenly interested” was in deze zaak, achtte men het toch prematuur om met de voorbereidingen te beginnen. Dit naar aanleiding van de moeilijkheden die men in Amerika kreeg⁹⁷. Dit weerhield echter noch het Bondsbestuur-de Lieme, noch dat van zijn opvolger van Raalte om intern de discussie voort te zetten⁹⁸.

In april 1925 kwamen Berthold Feiwel, directeur van het K.H., en Leonard Stein, secretaris van het politieke departement van de Executive, naar Nederland. Hiermee begon het officieel overleg met de Bond over de meest wenselijke procedure bij het uitzoeken van een J.A.-lid⁹⁹. Het feit dat Feiwel onderdeel was van de missie wijst erop dat het K.H. een belangrijke vinger in de pap had. Maar tevens begon het Bondsbestuur, met kennelijke instemming van Londen, de beide Kerkgenootschappen af te tasten. De eerste onderhandelingen beloofden een goed verloop: de voorzitter van het Nederlands Israëlietisch Kerkgenootschap, mr. B. E. Asscher, voelde evenals de Permanente Commissie er wel voor uit hun kring een J.A.-lid aan te wijzen. Maar daarmee was men nog lang niet klaar. De Centrale Commissie, die maar eens per jaar vergaderde, wilde zich eerst ernstig over de zaak beraden alvorens haar toestemming te geven. Men vreesde ernstige tegenstand uit dit college evenals uit de vergadering van opperrabbijnen¹⁰⁰. Het laatste instituut was in meerderheid nog steeds anti-zionistisch getint, hoewel er al een duidelijke kentering was te bespeuren. Want er zaten nu twee aangesloten zionisten in. Bovendien, zoals de Joodsche Wachter uitrekende, was te verwachten dat van de jonge rabbijnen die in de toekomst de wacht zouden aflossen het overgrote deel ook zionistisch zou zijn¹⁰¹. Ondanks het feit dat de Executive zelf voeling bleef houden met Asscher¹⁰², stagneerden wederom verdere concrete ontwikkelingen. Nog steeds omdat in Amerika de moeilijkheden niet van de baan waren¹⁰³.

Overigens was er in de Bond zelf naar verhouding weinig belangstelling voor de verkiezingen van de Jewish Agency. Dit kwam ten dele omdat het Bondsbestuur-van Raalte zijn onderhandelingen voerde buiten de Bondsleden om, ten dele omdat alle emoties werden opgeslokt door de conflicten met het Keren Hajesod. Daarbij kwam

⁹⁶ de Lieme aan Londen 23-9 '24, id.!

⁹⁷ Londen aan B.B. 15-10 '24, id.

⁹⁸ vgl. de Lieme aan Londen 2-11 '24, waarin nog een keer werd herinnerd aan contacten achter de B.B.-rug om; van Raalte aan Londen 16-3 '25, C.Z.A. Z4/2153.

⁹⁹ Briefwisseling Londen-B.B. maart/april '25, id.

¹⁰⁰ vgl. B.B. aan Londen 25-2 '26, C.Z.A. Z4/2352; verslag jaarvergadering, J.W. 15-1 '26.

¹⁰¹ J.W. 7-5 '26.

¹⁰² Notes on Holland (dec. '26), id.

¹⁰³ Londen aan B.B. 14-4 '26, id.

een soort gelaten stemming over deze kwestie. Vanaf het begin was eigenlijk de indruk gewekt dat het hier ging om een erefunctie. Het gebrek aan inlichtingen vanuit Londen, waar men ook in vaagheid verkeerde over taak en inhoud van de Agency, droeg er niet bij wat meer gestalte te geven aan het nieuwe instituut. Tenslotte kan men zich niet aan de indruk onttrekken dat vanaf het begin het al duidelijk was dat een notabel lid uit de joodse gemeenschap zou worden gekozen op dezelfde manier als voor andere honorabele functies. De wens van de Lieme, nog eens benadrukt op de jaarvergadering van december 1925, dat het Nederlandse Agency-lid van onderen uit een representatieve achterban zou worden gekozen, was in dat vroege stadium daarom al een roep in de woestijn¹⁰⁴. Dat was jammer, want juist de lange voorbereidingstijd voor 1929 schiep de voorwaarden op een andere manier dan van boven af een lid te benoemen. Natuurlijk was de gang van zaken voor een groot gedeelte te wijten aan de Lieme zelf en de stroming die hij aanvoerde. De enige grote groep die werkelijk geïnteresseerd was in de opbouw van het Nationaal Tehuis was immers het Keren Hajesod. Als de rivaliteit tussen dit instituut en de Bond niet de verhoudingen had vertoebeld, zouden beide de handen hebben kunnen ineenslaan om een verkiezing te organiseren.

Eind 1928 werden de besprekingen weer met frisse moed hervat. Nu met definitief resultaat, zij het dat pas in 1930 het Nederlandse Agency-lid werd benoemd.

Opvallend is dat men in Londen er veel waarde aan hechtte dat in de eerste vergadering van de Council, eind 1929, al een Nederlander zat. Dit in tegenstelling tot de sleutelfiguur in het Amerikaanse deel van de Agency, Felix Warburg. Deze vond de Nederlandse deelname niet opwegen tegen alle moeilijkheden die ermee gingen gepaard¹⁰⁵. De reden waarom Londen zo gebrand was op een Nederlandse zetel was het belang dat men er hechtte aan het goed georganiseerde Nederlandse Opbouwfonds. Dit gold als een model voor de K.H.'s in andere landen. Men zei dat het het eerste fonds was waarin al vanaf het begin zionisten en niet-zionisten samenwerkten. Wijselijk liet men epitheta als „broederlijk” maar achterwege. Bovendien, en dat was natuurlijk een zwaarder wegend argument, was het Nederlandse K.H. door het hele land georganiseerd. Een aardig rekensommetje vanuit Londen redeneerde dat na aftrekking van het grote aantal proletariërs (die door het K.H. niet gepakt konden worden, een verschijnsel dat als probleem niet werd aangeroerd) het K.H. 1/7 deel van de Amsterdamse middenstand beroerde. Dat deel zou nauwelijks verschillen van de gebruikelijke bijdrage van joodse gezinnen aan het wel en wee in de joodse gemeenten¹⁰⁶. Een weinig bemoedigend beeld!

In Londen was men het echter nog steeds niet eens over de te volgen procedure bij een benoeming. Iemand als Leo Herrmann was onverdeeld voor een verkiezing door het K.H. Hij wees erop dat Visser nog steeds een uitermate representatieve figuur was, niet het minst omdat deze zijn voorzitterschap ernstig opvatte. Blijk-

¹⁰⁴ vgl. J.W. 8-1 '26.

¹⁰⁵ vgl. Hantke, leider K.H. Jeruzalem, aan Felix Rosenblüth Londen, 6-12 '29, C.Z.A. Z4/3377; Ex. aan B.B. 23-12 '29, F5/1.

¹⁰⁶ id. 24-1 '29, C.Z.A. Z4/3377.

baar had men gevraagd of Weizmann zelf Visser zou polsen. Meer dan in andere landen achtte Herrmann het Nederlandse K.H. representatief voor de geïnteresseerden in de opbouw van Palestina en het curatorium in plaats van een decoratief een actief lichaam. Het zou natuurlijk ook moeilijk zijn zo'n curatorium voor het hoofd te stoten door het te passeren. Het belangrijkste argument was wel dat de vorming van de Jewish Agency moest dienen om weer een bredere kring voor Palestina te winnen, nu de grootste groeikracht van het K.H. was afgelopen. Niet alleen had het Bondsbestuur zelf toegegeven dat hiervoor in Nederland weinig mogelijkheden bestonden buiten het K.H. Bovendien zou het K.H. door een nieuwe impuls meer mogelijkheden tot uitbreiding kunnen hebben dan de Bond, die ondanks alles na de Balfourdeclaratie in haar ledental vrijwel constant was gebleven¹⁰⁷. Een niet te verwaarlozen gegeven tenslotte was dat de opbrengst per hoofd van de bevolking van het Nederlandse K.H. vrij hoog was, hoger zelfs dan in Amerika¹⁰⁸.

Maar naast overwegingen vanuit opportuniteit speelde ook een principiële toekomstvisie mee, nl. een nieuwe mentaliteit van de toen levende joodse generatie die bereid was zich met joodse zaken bezig te houden en te leiden. Hierover filosofeerde Arthur Hantke, een ingewijde in de Nederlandse verhoudingen: „Vom Gesichtspunkt der inner-jüdischen Politik gesehen ist das Vordringen des Zionismus der Kampf einer neuen Generation und neuer Gruppen im Judentum um die Vorherrschaft gegenüber der alten Nobilität. Bei der Gründung der Jewish Agency machen wir auf Grund der bisher erzielten Erfolge einen Versuch, einem Teil der alten Nobilität die Möglichkeit zu geben sich uns anzuschließen und ihre durch uns angegriffene Position in in einem gewissen Umfang aufrecht zu erhalten. Wir gestatten uns diese entgegenkommende Politik in der Bewusstseins, dass wir in der neuen Gruppierung der entscheidende Teil bleiben werden. Mir erscheint dass wir der radikalen Opposition zugeben müssen, dass man in der Praxis auf diesem Wege leicht zu weit gehen kann. Die Dinge liegen nämlich so, dass nicht nur wir Zionisten neue Gruppen darstellen und eine jüngere Generation – sondern dass auch die Nicht-Zionisten, die wir zu KH-Zeichnern gemacht und an Aufbau des K.H. aktiv beteiligt haben, in einem gewissen Umfang neue Notable sind-wahrscheinlich die Träger einer neuen Nobilität, die bei üblichem Ablauf der Generationen die alte Nobilität ersetzt hätte, wenn wir Zionisten nicht in das jüdische Leben eine demokratische Note und ein organisiertes politisches Leben getragen hätten“. Hantke beschouwde de Nederlandse verhoudingen als een treffend voorbeeld van deze ingrijpende verandering en zijn conclusie was natuurlijk dat het K.H. een belangrijke rol moest spelen bij de constituering van de Jewish Agency¹⁰⁹.

Waarschijnlijk werd Hantke's zienswijze privatim wel gedeeld door de meer-

¹⁰⁷ Herrmann aan Executive, 12-3 '29, id.

¹⁰⁸ Adolf Friedemann aan F. Rosenblüth 25-1 '29, id.; vgl. ook Jaarverslag K.H. '29, p. 22: Nederland nr. 16 op de ranglijst, V.S. nr. 23, Duitsland nr. 31. Opgemerkt werd dat in kleine landen de opbrengst per hoofd bedriegelijk hoog kan zijn door het grotere effect van ruime giften.

¹⁰⁹ Hantke aan Rosenblüth 14-3 '29, C.Z.A. Z4/3377; deze brief ging in copie naar nog 10 andere functionarissen.

derheid in de zionistische organisatie, die zich altijd had beschouwd als de redder van het verkalkte jodendom. Maar het probleem was dat vrijheid van handelen werd beperkt door de invloed van de oude notabelen, misschien meer dan hij dacht. Ook hiervan was Nederland een treffend voorbeeld. Want ondanks de grote voorkeur voor Visser, de belichaming van de „neue Nobilitat”, ook van de zijde van Weizmann¹¹⁰, kwam het Nederlandse Agency-lid niet direct voort uit het K.H.

Toen op 11 augustus 1929 de eerste vergadering van de Council van de Jewish Agency feestelijk bijeen kwam, was er nog steeds geen Nederlandse vertegenwoordiger. De hoop in Londen dat het voorbeeld van andere landen het gekissebis van de „tragen holländische Seelen” in daden zou omzetten was onvervuld gebleven¹¹¹. In plaats daarvan kwam een nieuw plan op. Enkele dagen na de plechtige openingszitting braken in Palestina bloedige twisten uit tussen joden en Arabieren. De aanleiding tot deze twisten, die een point of no return betekenden in de joods-Arabische betrekkingen, was een van de vele ruzies om de status quo van de Klaagmuur. In Nederland werd een Steun-Comité Palestina gevormd. Zoals in de Congresbeweging vonden ook hier zionisten en de machtige orthodoxie elkaar. De laatste kon haar ogen niet meer sluiten voor de zionistische activiteiten in Palestina. Het was als een grote schok aangekomen dat nu niet alleen zionisten, maar ook de oude Jisjoev werd aangevallen: in Hebron en Safed, oude centra van talmoedstudie, waren bijna 100 joden vermoord, merendeels geleerden. Zoals de Oost-europese pogroms in het verleden het Nederlandse jodendom samenbalden, deden dat nu de Arabische aanvallen.

Zowel de N.Z.B. als het curatorium van het Keren Hajesod wilden dan ook van dit emotionele moment gebruik maken om door middel van het Palestina comité de verkiezing voor een Nederlands Agency-lid te organiseren. Dit had ook de instemming van Londen¹¹². Toch ging dit weer niet door. Waarom is niet duidelijk. Eind oktober vergaderden Bondsbestuur en curatorium in blijkbaar volle harmonie erover¹¹³. Maar een maand later zat het B.B. volop in onderhandelingen met de beide kerkgenootschappen met als doel dat deze twee het lid zouden kiezen¹¹⁴.

Hiervoor moesten opnieuw horden worden genomen, nl. de vergadering van opperrabbijnen en de besturen van het Portugees-Israëlietisch en Nederlands-Israëlietisch Kerkgenootschap. Bondsvoorzitter K. J. Edersheim begon de voorzitter van het grootste kerkgenootschap, nog steeds mr. B. E. Asscher, te benaderen. Hiermee nam hij in feite het afgebroken gesprek uit de tijd van van Raalte weer op.

¹¹⁰ vgl Herrmann aan Executive 12-3 '29, id.

¹¹¹ Rosenbluth aan S Brodetsky (Executive) 11-6 '29, id

¹¹² vgl Notulen B B -vergadering 25-9 '29, C Z A. F5/5; id 8-10 waarbij aanwezig Lazarus Barth en Herrmann uit Londen.

¹¹³ vgl Notulen B B en K H -curatorium 31-10 '29, id

¹¹⁴ vgl. K J Edersheim aan B B 29-11 '29, C Z A F5/2. Blijkbaar had vooral de zionistische K.H-curator A Asscher bezwaar tegen een verkiezing door het K H. Waarom is uit de archieven niet duidelijk (Edersheim aan K H 7-5 '30) Het K H beschouwde het als een principeel, niet een praktisch bezwaar dat door de verkiezing via de kerkgenootschappen haar weinige niet-gelovige donateurs zich met vertegenwoordigd zouden voelen. (K H-verslag 29, F 5/1).

Asscher stond niet afwijzend tegenover het kerkgenootschap als kiescollege, hoewel hij het zionisme een utopie vond. Zijn motief was bijkbaar een volledige sympathie voor de „bevordering van de Palestijnsche Joden”¹¹⁵. Deze formulering was fraai. Zij omzeilde immers de nog steeds brandende kwestie, het opbouwen van een nationaal Palestina, terwijl tevens de indruk vermeden werd dat men zo onjoods was zich niet te bekommeren over dat wat er met de Palestijnse Jisjoev gebeurde. Asscher wilde zich duidelijk alleen achter de zaak scharen met afzien en negeren van de zionistische doelstelling. Ook was hij niet bereid door te zetten wanneer de beide besturen van het kerkgenootschap te veel moeilijkheden zouden maken¹¹⁶. Maar het Bondsbestuur had nog een reserve-pijl op haar boog in de persoon van Abraham Asscher, de zionistische diamantair die in de Central Commissie zat. Besloten werd dat het Bondsbestuur officieel een verzoek zou richten aan de Permanente Commissie, het dagelijks bestuur. Het verzoek was of deze haar „medewerking” zou verlenen bij de verkiezing van een Agency-lid. Abraham Asscher zou van zijn kant aan de Centrale Commissie voorstellen dat deze medewerking daarin zou bestaan dat de C.C. zelf als kiescollege optrad. Als dit werd afgewezen zou hij aandringen op althans medewerking. Wanneer ook dit werd geweigerd zouden Asscher en een ander zionistisch lid van dit eerbiedwaardige college ontslag nemen¹¹⁷. Het is duidelijk dat dit ontslag al tevoren als een dreigement zou worden gebruikt.

Hoewel de beide commissies aarzelden met een beslissing, duidt alles erop dat het Bondsbestuur weinig bezorgd was voor een ongunstige uitslag. De algemene verwachting was dat het voorstel geen unanieme meerderheid zou krijgen (zeker het eerste niet), maar er toch wel door zou komen. De Commissie zou ongetwijfeld enige huiver voelen om de verantwoordelijkheid van twee ontslagnames te aanvaarden. Het grootste gevaar kwam dan ook niet van deze liberale bestuurderen, die in feite al op weg waren naar het stadium waarin men geen lid van de N.Z.B. hoefde te zijn om zionistische sympathieën te koesteren. Wat dat betreft lijkt het geen twijfel dat Visser en de andere leden van het K.H.-curatorium het zionisme tot een in de joodse wereld maatschappelijk geaccepteerde zaak hadden gemaakt na het ridiculiseren ervan vóór 1918. In plaats van op de barricade te moeten staan om zijn sympathie voor Zion te tonen was dat langzaam maar zeker net zo deftig aan het worden als de traditionele bestuurs- en erebaantjes. Maar deze regenteske figuren waren niet geheel en al onafhankelijk van hun onderdanen, de orthodoxe joden. Dezen hadden bovendien hun woordvoerder in de niet te verwaarlozen persoon van opperrabbijn Onderwijzer.

Onderwijzers hekel aan het zionisme was in de loop der jaren niet bekoeld. Hij was dan ook min of meer het symbool van de Agoedabeweging in Nederland. De Agoeda was een internationale vereniging, opgericht in 1912 als het orthodoxe tegengif tegen de verfoeide nationale beweging. Zij moest evenmin iets hebben van

¹¹⁵ id.

¹¹⁶ id.

¹¹⁷ Notulen vergadering B.B. en curatorium 8-1 '30, C.Z.A. F5/5; het andere lid van de C.C. was A. Simons Mzn, Hagenaar, oud-Bondsvoorzitter en vriend van Kann.

de Mizrachi, omdat deze bij de Z.W.O. was aangesloten. De anti-zionistische orthodoxie in Palestina zelf vond in de Agoeda een welkome bondgenoot tegen de overwoekering van Palestina door het a-religieuze zionistische element. Na de Balfour-declaratie maakte de Agoeda dan ook naast de Z.W.O. aanspraak op politieke medezeggenschap tegenover de mandataris¹¹⁸. De zionistische leiders konden de Agoeda niet negeren. Dat zij haar gevaarlijk vonden blijkt o.a. uit de moord op Jacob Israel de Haan, gepleegd op een moment dat deze op het punt stond als leider van een Agoedistische missie naar Londen te gaan. Ook het bezoek van Weizmann aan Onderwijzer in 1920 is een duidelijk teken ervan. Het oude conflict, dat al in de oorsprong van de beweging lag en in het huidige Israel nog levend is, nl. de vraag of de nieuwe joodse samenleving theocratisch zou zijn en of een verwereldlijkt jodendom nog wel jodendom was, was in de twintiger jaren teruggebracht tot praktische klachten van de zijde der Agoedisten. Maar daarom was het niet minder aanwezig. Het zal Onderwijzer niet zijn ontgaan dat de belofte van Weizmann toe te zien op kosjere keukens in de nederzettingen een zoethoudertje was. Daarom kon hij de kwestie rond de Jewish Agency aangrijpen om zijn tegenstand met frisse moed te hervatten.

Terwijl de beide commissies van het kerkgenootschap zich het hoofd braken over de beste procedure om een J.A.-lid uit de bus te laten komen, kreeg Onderwijzer gelegenheid in een Weense krant zijn bekende aversie tegen deelnemen aan enig zionistisch werk te spuien. Wat er toen gebeurde meldde Adolf Friedemann, nog steeds in Nederland werkzaam voor het K.H., aan Londen: „Herr Onderwijzer hat mit allem Nachdruck und mit all der Ungeschicklichkeit, welche diesen jüdischen Papst auszeichnen, der Zeitung geantwortet, dass er persönlich diese Ernennung für eine Gefahr für das Judentum halten würde und zwar aus religiösen Gründen. Daraufhin haben die beide Holländische Jüdische Zeitungen, welche hier noch plus royaliste que le roi sind, heftige Angriffe gegen die Mitglieder der „Centrale und Permanente Commissie“ gerichtet, von denen sie wussten, dass sie für den Vorschlag waren. Sie haben sogar geschrieben, dass, wenn man mit der Meinung des Oberrabbiners als der geistlichen Oberhirten nicht übereinstimme, man auf seine Ämter verzichten müsse, usw. usw. Natürlich war das taktisch sehr unklug, denn das hatte zur Folge, dass nunmehr die „Centrale Commissie“ fast einstimmig schon vor der Abstimmung zu ersehen gab, dass diese Art von religiösen Papsttum unerträglich sei“¹¹⁹.

Maar niet alleen leed Onderwijzer een nederlaag tegen de machtige anti-clericale regenten, ook tegen zijn collega's. Onder de 10 opperrabbijnen, met inbegrip van de sefardische, steunden maar 4 Agoedisten zijn tegenstand, van de overigen waren er 3 aangesloten zionisten en dezen werden gesteund door de neutralen. De verhouding was dus 6 tegen 4! Het opperrabbinaat vond een compromis in het besluit dat het zich niet zou verzetten tegen een benoeming door de kerkgenootschappen, maar dat het te kiezen Agency-lid alle vraagstukken die met de orthodoxie verband

¹¹⁸ vgl. Laqueur, p. 407 e.v.

¹¹⁹ Friedemann aan Herrmann 20-3 '30 uittreksel van de oorspronkelijke brief, C.Z.A. Z4/3377.

hielden zou voorleggen aan een raad van orthodoxe rabbijnen buiten de Agency. Dit was natuurlijk een wassen neus wanneer men bedenkt dat de Council uit 150 leden bestond¹²⁰.

Interessant is dat onder de twijfelaars niet alleen de Palestina-opbouw een rol heeft gespeeld bij hun besluit, maar ook het opdringen van de Reformbeweging. Deze wilde de joodse godsdienst aanpassen aan de nieuwe tijd. Zij had in Nederland nooit veel aanhang gehad, maar stak in die tijd weer de kop op. Blijkbaar was ook Onderwijzer na zijn nederlaag niet bereid het tot een schisma te laten komen¹²¹. Zelfs onder zijn eigen aanhang heerste verdeeldheid. De Agoedistische rabbijn L. H. Sarlouis (in 1936 Onderwijzers opvolger) nam ontslag uit de Agoeda als protest tegen haar actie¹²². Intussen was de passieve steun aan het zionisme als remedie tegen modernismen in het jodendom wel een hele stap na de „banvloek” in 1904 van de opperrabbijnen!

Overigens moest voorzitter Edersheim zijn eigen bent kalmeren. Deze ontstak in heftige verontwaardiging over de Agoedistische herders. Niet ten onrechte vreesde de Bondsvoorzitter dat een tè groot verlies aan prestige het toch altijd nog gezaghebbende opperrabbinaat van Amsterdam tot het kookpunt zou drijven. Dat was niet gemakkelijk. Bernstein hekelde in de Joodsche Wachter de houding van de geestelijkheid onder uitgerekend de provocerende kop „Kain”. Het was dan ook een moeilijke tijd voor de Mizrachisten die tussen de ontvlambare partijen stonden. Zij moeten links en rechts heel wat afgepraat hebben om de gevoeligheden van de andere partij uit te leggen¹²³.

Het duurde nog tot de zomer van 1930 voordat eindelijk de lang verwachte Nederlandse afgevaardigde werd gekozen. Het wachten was op het sefardische kerkgenootschap dat officieel taal noch teken liet horen op het verzoek van de Bond. Volgens Edersheim was dat gewichtigdoenerij, maar blijkbaar was hij ook bang voor tegenwerking van de oriëntalist („de Arabier”!) professor J. L. Palache¹²⁴. Deze was een anti-zionist. Toen ook deze allerlaatste barrière was genomen, viel de keus op S. van den Bergh jr., zodat men toch weer in de schoot van het Keren Hajesod terugkeerde. Van den Bergh belichaamde de door Hantke indertijd geschetste ontwikkeling van de oude en de nieuwe „Nobilität”. Zijn vader die een bekend filantroop was geweest had de Pekidim en Amarcalim in het heilige land gesteund¹²⁵. Hij zelf evolueerde in deze traditie door het nieuwe jonge Palestina zijn tijd en geld te gunnen. Toch had ook hij, als zovelen, de gebruikelijke reserves gehad tegen het zionisme. Maar hij was hiervan geheel en al bekeerd na een reis door Palestina in 1920. Hij zag toen in de toekomst grote industriële mogelijkheden in het land, m.n. door de winning van olie uit sesamzaden¹²⁶. Het was dan ook geen wonder dat hij

¹²⁰ id.

¹²¹ vgl. K. J. Edersheim aan B.B. 4-2 '30, C.Z.A. F5/1.

¹²² vgl. J.W. 14-2 '30.

¹²³ vgl. E. Asscher Ezn. aan Edersheim 10-3 '30, id; de Mizrachistische rabbijnen gaven het B.B. ook inside information over de vergadering van opperrabbijnen.

¹²⁴ Edersheim aan B.B. 15-5 '30, id.

¹²⁵ vgl. J.W. 11-7 '30; hij vermeldde dit ook in de brief waarin hij de benoeming accepteerde.

¹²⁶ J.W. 25-3 '21.

zich al direct bij het Keren Hajesod aansloot. Naar buiten had hij bovendien prestige als lid van de Eerste Kamer. Voor van den Bergh was het lidmaatschap van de Council meer dan een erebaantje, hij wilde zich intensief met de economische vraagstukken bemoeien. Maar de Jewish Agency kreeg nooit die prominente betekenis als publiekrechtelijk orgaan die haar was toebedacht in het mandaat. De feitelijke onderhandelingspartner tegenover de Britten bleef de zionistische organisatie.

Resumerend kan men vaststellen dat de moeizame geschiedenis van de verkiezing van een niet-zionistisch lid in de Agency door de ommezwaai van de orthodoxie een versterking van het zionisme betekende. Maar het grotere prestige van de zionistische beweging in de Nederlandse joodse wereld was ongetwijfeld een andere dan de Bond zichzelf had toegewenst. De keuze van van den Bergh wijst op een versterking van het politiek gematigde Keren Hajesod. Zionistische belangstelling zou groeien buiten de Bond om en sloeg ook een in haar ogen dubieuze weg in. Het K.H. immers was een voorstander van Weizmanns gematigde aanpassingspolitiek. De Bond echter, verliet na de turbulente oppositie van de twintiger jaren haar standpunt wat betreft de economische rentabiliteit van de opbouw in Palestina. Daarvoor in de plaats kwam een nieuwe oppositie: de onverkorte eis van een joodse meerderheid in Palestina, zo snel mogelijk. Weizmann was een voorstander van geleidelijke immigratie en, als het moest, een bi-nationale staat. Voor de Bond was dat geen zionisme en zij wierp zich met fris elan op dit strijdpunt. Het is dan ook geen wonder dat het nog eens tot een incident kwam. In oktober 1931 had het Nederlandse Keren Hajesod Weizmann, die even tevoren ontslag had genomen als president van de Z.W.O., weer voor een bezoek aan Nederland uitgenodigd¹²⁶. De toenmalige Bondsvoorzitter, Bernstein, vroeg bij deze gelegenheid Weizmann of hij uitlatingen als zou een joodse meerderheid in Palestina niet essentieel zijn voor de zionistische doelstelling achterwege wilde laten¹²⁷. Gevolg: verongelijkheid van Weizmann, die zo beledigd was dat hij zijn hele toernee door Nederland en België en Zuid-Afrika maar wilde opgeven¹²⁸. Maar ook ontzetting in Londen over deze majesteitsschennis¹²⁹. Eens te meer had de Bond zich in een isolement gedrongen. Bernsteins zoete verzekering dat vrijheid van meningsuiting altijd warm verdedigd was door de Bond kon moeilijk erg serieus worden genomen¹³⁰. In Londen kon men tot geen andere conclusie komen dan dat de N.Z.B. een traditioneel moeilijk geval was en dat het zich waarschijnlijk niet eens meer loonde haar te veroveren¹³¹.

¹²⁶ K.H. aan B.B. 30-10 '31, C.Z.A. F5/17 VII.

¹²⁷ Bernstein aan Weizmann 29-10 '31, W.A.

¹²⁸ Weizmann aan Torczyner 1-11 '31, id.

¹²⁹ Robert Weltsch (Jüdische Rundschau) aan Weizmann 5-11 '31, id.; Weltsch schreef hierbij dat de bekrompenheid van Bernstein c.s. ontzettend was, maar dat hij aangename herinneringen had aan persoonlijk contact met de kritische Bondsleden; Martin Rosenblüth (K.H.) aan Weizmann 15-11 '31, id.

¹³⁰ Bernstein aan Londen 15-11 '31, C.Z.A. Z4/3246 III.

¹³¹ M. Rosenblüth aan Weizmann 2-11 '31, W.A.

Overigens ging het bezoek van Weizmann na veel vijf en zessen wel door.

VI. DE N.Z.B. IN DE DERTIGER JAREN. HET BEGIN VAN DE BEZETTING

Zoals elders werd het zionisme in Nederland tijdens de dertiger jaren beheerst door het antisemitisme dat in en rond het nationaal-socialisme acuut werd. Sinds de Dreyfus-affaire was de zionistische beweging niet meer zo beïnvloed door binnenlandse politieke ontwikkelingen in de democratische landen als in deze tijd. De discussies in de decennia daarvoor over aard en functie van de beweging waren bijna een weelde vergeleken met de enorme problemen in de dertiger jaren. Nu immers ging het om het bestaan zelf. Het is dan ook niet verwonderlijk dat voor de N.Z.B. de inrichting van de opbouw in Palestina naar de achtergrond werd gedrongen.

Drie kwesties beheersten de Bond in deze jaren: het nationaal-socialisme, de sterke partijtegenstellingen binnen de zionistische organisatie en de mandaat-politiek. Deze drie kwesties hangen nauwer met elkaar samen dan op het eerste gezicht lijkt. Oorspronkelijk was de zionistische organisatie opgebouwd in territoriale Landesorganisationen of Landmannschafte. Al vroeg hadden zich hierin partijen gevormd: de Poale-Zion die socialistisch was, de Mizrachi die Palestina wilde inrichten volgens de oude religieuze wetten en de revisionistische partij die een joodse staat eiste; daartussen stonden nog twee centumpartijen zonder duidelijke ideologie, de Algemene Zionisten A en B. Zoals in de West-europese parlementen werden ook de tegenstellingen tussen deze zionistische partijen in de jaren dertig zeer scherp. We zullen zien hoe de N.Z.B. zich heftig, maar tevergeefs, verzette tegen een zelfde ontwikkeling in de Bond, zulks vanuit het standpunt dat de nationaal-socialistische dreiging partijtegenstellingen binnen het zionisme tot een ongeoorloofde luxe maakte. Dezelfde mening vindt men met betrekking tot de mandaat-politiek. De Executive mocht volgens de N.Z.B. geen enkele afzwakking van het mandaat accepteren, omdat het joodse volk met de rug tegen de muur stond. Dit culmineerde in een scheiding der geesten naar aanleiding van het voorstel van de Commissie-Peel in 1937 om Palestina in een Arabisch en een joods stuk te delen.

HET NATIONAAL-SOCIALISME

Wanneer we ons bezig houden met de analyses van het nationaal-socialisme door de Nederlandse zionisten houden we ons uitsluitend bezig met hun visie op het antisemitisme. De zionisten beperkten zich in hun oordeel over deze beweging vrijwel tot het antisemitisme. Dit is niet alleen te verklaren uit het normale gedragspatroon dat mensen geneigd zijn het sterkst te reageren op bedreigingen van hun eigen

bestaan. Het was tevens een principiële opstelling. We vinden dit duidelijk uitgesproken in de eerste zionistische reactie op het nationaal-socialisme in Nederland, de oprichting van de Nationaal-Socialistische Nederlandsche Arbeiders Partij, in december 1931. De N.S.N.A.P. was de eerste Nederlandse politieke partij met een antisemitisch programma. Dit was duidelijk gebaseerd op het Duitse racisme: „Het Nederlandsche ras dient zuiver in stand te worden gehouden. Vermenging van bloed leidt veelal tot degeneratie. Overwegende invloed van de joden in het staatkundig en economisch leven moet met alle middelen worden tegengegaan”¹. Het officiële commentaar van zionistische zijde op dit novum in de Nederlandse politiek kwam van de toenmalige Bondsvoorzitter Frits Bernstein in een hoofdartikel in de Joodsche Wachter. Hij meende dat het niet-antisemitische gedeelte van het partijprogramma van de N.S.N.A.P. buiten elke beoordeling viel: „Dit gaat ons als Zionisten niets aan”. Bovendien achtte hij een apologetisch-polemische afweer tegen het antisemitisme nutteloos. Dat wil zeggen: het had geen zin zich tegen de beschuldigingen van de antisemieten te verweren door te proberen aan te tonen dat zij onjuist waren en dat de joden als groep niet de slechte eigenschappen hadden die hen werden toegedicht. Bijvoorbeeld door er op te wijzen dat de joden juist goede, toegewijde staatsburgers waren². Bernsteins commentaar was de leidraad voor de Bond, ook in de jaren die volgden na de oprichting van de onbetekenende N.S.N.A.P.

Deze houding tegenover antisemitische uitingen en gedragingen kwam niet zo maar uit de lucht vallen. De Nederlandse zionisten hadden altijd nauwlettend het prille begin en de opkomst van het nationaal-socialisme gevolgd en hadden uit hun analyses van dit politieke fenomeen eigen conclusies getrokken. De Kapp-Putsch, de mislukte greep naar de macht, het proces tegen Hitler, de unheimisch hakenkruisen werden allemaal in de Joodsche Wachter besproken. Hoop en vreeze over de toekomst van het antisemitisme in Duitsland wisselden elkaar af. De hoop dat het Duitse volk „te hoog stond voor werkelijke pogroms”³ vindt zijn tegenhanger in het volgende commentaar naar aanleiding van het proces tegen Hitler in 1923: „Verheugt het ons, dat deze dwaas gekomen is, waar hij van den aanvang thuis behoorde, in den beklagdenbank? Neen, waarom zou het. Het antisemitisme zelve staat niet terecht: dat heeft de rechter niet gevonden en zal het niet vinden. Een eenzame snoever heeft zich te verantwoorden, wiens demagogie haren weg vond naar een parool, dat weerklink zou vinden bij het Volk. Het parool blijft, als Hitler verdwenen is”⁴.

De Nederlandse zionisten, minder onderhevig aan het gezichtsbedrog dan de Duitse joden, hadden kunnen constateren hoe weinig zin het traditionele verweer in Duitsland tegen het antisemitisme had. In 1893 was de Zentralverein deutscher Staatsbürger jüdischen Glaubens opgericht om het antisemitisme te bestrijden. De

¹ Beginselen van de Nationaal-Socialistische Nederlandsche Arbeiders Partij, z.j., z.pl., punt 2; er is ook nog een program aangepast aan de Machtübernahme in Duitsland: N.S.N.A.P. Program der Deutsche revolutie voor Nederland, z.j., z.pl. Het eerstgenoemde program moet horen bij de eerste N.S.N.A.P. die werd opgericht in dec. '31, maar snel uiteenviel door de onderlinge rivaliteit der leiders.

² J.W. 29-1 '32.

³ J.W. 21-11 '19.

⁴ Mr. I Cohen Hzn in J.W. 29-2 '24.

Zentralverein had in haar verweer altijd met klem aangetoond dat de Duitse joden goede, onverdachte staatsburgers waren. Pas in 1933 kwam zij tot de ontdekking dat antisemieten eenvoudig niet overtuigd wilden worden van de loyale vaderlandsliefde van de Duitse joden. De nutteloze houding van de Verein werd niet alleen herhaaldelijk door de Duitse zionisten bestreden, maar ook zeer sterk door de Bond⁵. De houding van de Nederlandse zionisten ten opzichte van het verschijnsel antisemitisme in zijn algemeenheid werd dan ook sterk beïnvloed door het afstandelijke waarnemen van het effect van het Duitse verweer.

Men kan Bernstein zien als degene die in deze materie het zionisme in Nederland het meest heeft beïnvloed. In 1926 had hij zijn bekende *Der Antisemitismus als Gruppenscheinung. Versuch einer Soziologie des Judenhasses*⁶ geschreven. Dit werk was voor de nieuwe zionistische generatie in Nederland een soort bijbel. Het was in die tijd betrekkelijk nieuw het antisemitisme te analyseren als een van de vele discriminatieverschijnselen die tussen groepen optreden. Men was gewend antisemitisme te zien als iets autonooms, de eeuwige vloek voor de joden die er nu eenmaal was en waarover na te denken het weinig zin had. Men stond er niet bij stil dat de moderne maatschappij bestond uit een wirwar van groepen, tussen welke de meest irrationele affecten konden optreden en waarvan de joden er één vormden.

Bernsteins boek ging weliswaar in hoofdzaak over het antisemitisme, maar hij beschouwde het als een variant van andere discriminatorische verschijnselen. Daarom ruimde hij in zijn werk een uitgebreide inleiding in voor andere groepsverschijnselen. Als essentieel voor het antisemitisme zag hij de omstandigheid dat de joden een minderheidsgroep vormden in de maatschappij waarvan zij deel uitmaakten. Daardoor bracht het antisemitisme, in tegenstelling tot andere vijandschappen tussen groepen, eenzijdigheid met zich mee. Dat wil zeggen: de meerderheid keerde zich tegen een zwakke minderheid, i.c. de joden, en die minderheid was weerloos tegen een dergelijke overmacht. Zij was bovendien een gemakkelijk doelwit voor zover zij als groep etnisch te identificeren was. Voor zover zij dat niet was en onherkenbaar onder de meerderheid woonde, zoals het geval was met de geassimileerde joden, werd zij als een grotere bedreiging beschouwd⁷. Bernsteins slotconclusie was dat de joden zelf geen enkele invloed konden uitoefenen op de relatie van anderen tot hen. Zij konden zich niet redden door zich voorbeeldig te gedragen, want de werkelijke oorzaak lag niet bij hen maar bij de antisemieten zelf. Dezen wilden dan ook persé niet van hun ongelijk overtuigd worden⁸.

Dit alles mag weinig opzienbarend klinken in de huidige tijd, ook was deze analyse niet helemaal revolutionair in de twintiger jaren. Maar wel nieuw was dat deze sociologie van de jodenhaat, in 1927 gepopulariseerd door een Nederlandse en beknoptere uitgave⁹, buiten de kring van vakgeleerden een groter publiek bereikte.

⁵ vgl. b.v. J.W. 29-1 '32.

⁶ Berlin 1926.

⁷ *Der Antisemitismus*, p. 165 e.v.

⁸ id. p. 220.

⁹ F. Bernstein, *Maatschappelijk Anti-Semitisme*. z.pl. 1927.

Helaas was dit publiek nog klein, bijna uitsluitend zionistisch. Wanneer men geen contact had met het zionisme, liep men in joods Nederland weinig kans geconfronteerd te worden met meer dan de berichten over antisemitische incidenten. Niet-zionistische joden waren geneigd de tekenen des tijds te negeren of te verdringen en werden hierin in de gelegenheid gesteld door organen als het N.I.W.¹⁰. Daarbij kwam dat de orthodoxe joden vanuit hun religieuze opvattingen omtrent galoet geneigd waren het antisemitisme te beschouwen als iets waartegen men zich niet mocht verzetten.

Het zionistisch standpunt dat verweer op de manier van de Zentralverein zinloos was wil niet zeggen dat de N.Z.B. officieel niet naar buiten optrad in het kader van de antisemitische opmars. De eerste gelegenheid hiertoe bood het reeds vermelde programma van de N.S.N.A.P. van december 1932. Dit optreden diende echter niet om te protesteren tegen het verschijnsel, maar om de gevreesde apologieën van niet-zionistische zijde bij te sturen. De Alliance, in 1860 opgericht om het antisemitisme te bestrijden, wilde een grote protestvergadering beleggen tegen het optreden van de N.S.N.A.P. Het Keren Hajesod had inmiddels, zonder de Bond erin te kennen, al een vergadering belegd waarop een zekere generaal von Schoenaich over antisemitisme had gesproken¹¹. Dit eigenmachtige optreden wekte de oude woede van het Bondsbestuur weer op, omdat het Opbouwdfonds zich niet diende te bemoeien met politieke zaken¹². Waarschijnlijk werd hierdoor de actie van de Bond verhaast. In februari 1932 werden in bijna alle grote afdelingen interne vergaderingen belegd waarop over het antisemitisme werd gesproken. Deze bijeenkomsten hadden als doel een meningsvorming over de nieuwe dreiging van het verschijnsel uit te kristalliseren. De Lieme, die in Den Haag sprak, verklaarde pertinent tegen een optreden van de Bond naar buiten te zijn. Hij achtte het overigens een voordeel dat de opkomst van het nationaal-socialisme in Nederland het latent smeulende antisemitisme in ieder geval duidelijk naar buiten had gebracht. Abel Herzberg, die na 1935 als Bondsvoorzitter veel invloed op de Bond zou hebben, stelde dat de nieuwe ontwikkeling ook de Nederlandse joden dwong tot een „Joodsch Dilemma”: de keuze vóór of tegen het zionisme, daarbuiten was geen keuze mogelijk vóór of tegen jodendom¹³.

In maart echter trad de N.Z.B. ongewild toch naar buiten. Het Keren Hajesod had haar voor een fait accompli gesteld door een openbare vergadering uit te schrijven. Het Bondsbestuur moest hierdoor tussen twee kwaden kiezen: zich afzijdig houden en daarmee het risico lopen dat het Keren Hajesod verkeerde ideeën zou verkondigen die ten onrechte als zionistisch zouden worden geïdentificeerd, of door mee te doen in ieder geval proberen zelf de vergadering te domineren. De zaak was te belangrijk om het laatste gevaar te lopen en Bernstein nam het heft in handen. Daags voor de vergadering gaf hij een persconferentie voor de landelijke Nederlandse

¹⁰ vgl. I. Lipschits, 100 Jaar N.I.W. Amsterdam 1966, p. 254 e.v.

¹¹ ? aan J. Cahen, lid B.B. 21-1 '32, C.Z.A. F5/2.

¹² Bernstein aan B.B. en red. J.W. 17-3 '32, C.Z.A. F5/3 VI.

¹³ J.W. 26-2 '32.

dagbladen. Hierin zette hij het bekende standpunt van de Bond uiteen. Hij legde bovendien de nadruk op het feit dat het zionisme weliswaar een oplossing voor het joodse vraagstuk probeerde te bewerkstelligen, maar dat dat geen enkele vrijbrief vormde voor antisemitische uitingen¹⁴.

De openbare vergadering vond plaats in Den Haag. In de loop van de avond kwamen N.S.N.A.P.-aanhangers aanzetten met hun insignes en zwarte hemden. Met verve brachten zij de fascistengroet, iets wat de verslaggever van de Joodsche Wachter vreemd maar ook lachwekkend aandeed. Behalve Bernstein sprak ook Alfred Haighton. Het is niet duidelijk of deze uitgenodigd was en zo ja door wie. Het is mogelijk dat het Keren Hajesod hem gevraagd had zijn visie op het antisemitisme uiteen te zetten. Haighton was immers de grote man van de Fascistenbond de Bezem, een van de vele concurrerende splinterpartijtjes in rechts Nederland. Hij zou een paar dagen na deze vergadering in het blad van zijn partij instructieve ideeën over waardige en minderwaardige rassen spuien, overigens zonder de joden te noemen¹⁵. Op de vergadering vertelde hij dat de Duitser raszuiver was en daarom de jood als vreemd aanvoelde, maar gelukkig was de Nederlander niet raszuiver en daarom kon de joodse aard zich bij hem gemakkelijk aansluiten. Volgens hem zag de N.Z.B. spoken in de ten dode opgeschreven partij van Adalbert Smit, het overgebleven gedeelte van de N.S.N.A.P. Dat was des te gevaarlijker voor haar omdat de argeloze buitenstaander zich nu zou gaan afvragen of er een geheime joodse solidariteit bestond¹⁶. Het is niet waarschijnlijk dat Haightons geruststellende woorden een kalmerende invloed hadden op zijn gehoor. Integendeel zal men de pessimistische visie van Bernstein over de onmogelijkheid te argumenteren met al dan niet potentiële antisemieten alleen maar erin bevestigd hebben gevonden.

Een grotere schok dan het programma van de N.S.N.A.P. was de Machtübernahme van Hitler. Zij was echter minder sterk voor de zionisten dan voor de andere Nederlandse joden. Het was werkelijk geen grootspraak toen Bernstein schreef dat de betreffende rust van de zionisten in deze dagen geen pose was. Het feit dat één onnozele procent van een bevolking (groter was het aantal Duitse joden niet) tot een massapsychose kon leiden die democratisch gesanctioneerd werd was daarom ook voor de zionisten echter niet minder angstwekkend¹⁷.

In Het Beloofde Land, het orgaan van het Keren Hajesod dat meer joden bereikte dan de Joodsche Wachter, schreef Bernstein een officieel commentaar onder de titel De Ramp. Hij meende dat van de hele Duitse emancipatie „thans niets, maar dan ook niets meer over was”. Ook wees hij erop hoe men „tot in het belachelijke toe” had gedaan alsof er in Duitsland niets aan de hand was¹⁸. Voor het zionistische forum gaf hij een koelere maar diepgaandere analyse van de gebeurtenissen: niet alleen Hitler, ook diens tegenstanders von Papen en von Schleicher hadden tegen

¹⁴ N.R.C. 24-3 '32; Handelsblad, id.

¹⁵ vgl. A. A. de Jonge, Het Nationaal-Socialisme in Nederland. Utrecht 1968 p. 47; in De Bezem van 26-2 '32 verscheen een artikel over ras van Haighton.

¹⁶ verslag in J.W. 25-3 '32.

¹⁷ J.W. 7-4 '33.

¹⁸ Het Beloofde Land 16-4 '33.

het antisemitisme niet het minste bezwaar. Het boek Mein Kampf bewees hoe ernstig Hitler het meende met zijn programma ten aanzien van de joden. Zijn antisemitisme was niet zo maar een ornament op de manier als het al eerder gebruikt was om de massa's politiek op de been te brengen, maar de rijkskanselier geloofde er zelf heilig in. Ondanks alles vroeg Bernstein zich echter toch af of Hitler werkelijk een voorstel zou doen tot formele ontrecting van de joden. Het is niet duidelijk of hij er toen al van overtuigd was dat een feitelijke ontrecting noodzakelijk zou volgen. Hij wees er wel met klem op dat het een illusie was te menen dat Hitler in dit opzicht zich iets zou aantrekken van de wereldopinie. Deze zou zich er niet druk om maken. Die les trok Bernstein uit het feit dat Hitlers antisemitisme weinig betrokken werd bij de beschouwingen in de binnen- en buitenlandse pers. Een gunstige uitzondering vormde Het Volk¹⁹.

Wat betreft de N.Z.B. bleef het niet bij beschouwingen over de nieuwe politieke situatie. Al in maart (dus voor de economische boycot in Duitsland tegen de joden) werd een extra propagandanummer van de Joodsche Wachter in een oplage van 15.500 exemplaren verspreid. Dat was iets meer dan de oplage van het N.I.W., het grootste joodse weekblad in Nederland. Het motto van het nummer luidde „Joodsch Noodlot en Joodsche Toekomst. Het Zionistische Antwoord”²⁰. De Nederlandse joden werden erin opgeroepen zich te bezinnen op het verliezen van de oude emancipatie-illusies. Duitsland had immers altijd gegolden als het Gan Eden waartegen de grote Oostjoodse gemeenschappen hadden opgekeken. Nergens in West-Europa was het jodendom zo geassimileerd als in Duitsland. Nergens ook had het zo heftig blijk gegeven van vaderlandslievendheid, dat zelfs in een Überpatriotismus oversloeg. En toch was dit jodendom getroffen door een angstwekkender antisemitisme dan men ooit in Oost-Europa had meegemaakt. Immers, dit was niet meer een verschijnsel van een min of meer primitieve, autocratisch geregeerde maatschappij. Het Duitse antisemitisme was langs democratische weg in het zadel geholpen. Democratie was anti-humanitair gebleken. Het grootste gevaar was nu dat de joden zich in slaap zouden laten wiegen²¹.

Blijkbaar verwachtten de Nederlandse joden juist van de zionisten, geestelijk de meest gewapenden, iets. Herzberg schreef in het propagandanummer dat Bondsleden op straat werden aangeklampt met dringende vragen: wat denken jullie? Zeg asjeblijft iets! Welnu, er was maar één zionistisch antwoord, een joodse meerderheid in Palestina. Dit werd op de vele propagandavergaderingen in deze weken uitgesproken. Nog nooit hadden de zionisten zo'n belangstelling gehad. Op 23 maart bezochten 700 bezoekers twee zionistische bijeenkomsten in Amsterdam. Een vergadering die na de eerste openlijke anti-joodse maatregel werd gehouden, de oproep van de Duitse regering om joodse zaken te boycotten, trok 2000 toehoorders. Het ledenbestand van de Bond groeide met sprongen: de afdeling Amsterdam kreeg

¹⁹ J.W. 3-2; 10-2 '33.

²⁰ J.W. 24-3 '33.

²¹ De Mizrachie gaf vanaf dec. '33 een lange serie artikelen, De Anti-Semietische revolutie in Duitsland, door J. Kaufmann uit Haifa. Hierin werd dit laatste aspect uitgebreid besproken evenals het feit dat het fascisme een belangrijke sociale omwenteling was.

150 nieuwe leden, Groningen 60 (een toename van 100%), de N.Z.S.O. groeide met 35 man²². In het verslagjaar 1932/1933 groeide de Bond met 50%, namelijk van 2094 naar 3249 leden. Men meende echter dat dit niet een regelrecht gevolg was van de gebeurtenissen in Duitsland, maar dat velen al voordien naar het zionisme waren toegegroeid²³. Het lijkt echter geen twijfel dat de Machtübernahme de katalysator voor de spectaculaire groei van de Bond is geweest en dat deze groei meer samenhang met onrust en angst dan met een gedegen zionistische bekering. Er was dan ook weinig reden voor echt optimisme voor de groei van de Bond. De belangstelling verflauwde al snel nadat de eerste opwinding was geluwd. Wel gaven de Duitse maatregelen tegen de joden telkens weer reden voor onrust en bezinning, maar men raakte eraan gewend. In 1939 bedroeg het totale aantal leden van de N.Z.B. 4246²⁴. Wel moet men, om de zionistische omvang op zijn juiste waarde te schatten, ook degenen bijtellen die naar Palestina waren geëmigreerd. Dit aantal werd door de Bond eind 1936 geschat op ongeveer 1200²⁵. Eveneens is de belangstelling voor Palestina buiten de zionistische kring een graadmeter. Ook deze groeide als nooit tevoren, maar nam evenmin een overweldigende omvang aan. Het aantal intekenaren voor het Keren Hajesod bedroeg in juli 1939 2350. Aan de laatste grote Palestina-actie werd deelgenomen door 3500 joden. Daartegenover echter bedroeg het aantal contribuanten voor de joodse vluchtelingen 15.000²⁶.

Overigens gaven de gebeurtenissen in Duitsland aanleiding tot een nieuw meningsverschil tussen Bondsbestuur en Executive. De ironie wilde dat, terwijl de N.Z.B. terecht meende dat de Machtübernahme haar werfkracht verhoogde door het zionistisch doel als enige oplossing te brengen, zij in dezelfde tijd zich verzette tegen het ontwijden van het zionistische Palestina door „gewone” joodse vluchtelingen uit Duitsland. Londen had in april 1933 een speciale actie gelanceerd, het Keren Hatzalah²⁷, om Duitse immigratie naar Duitsland te bevorderen²⁸. Bernstein, en het Bondsbestuur met hem, was hiervoor weinig geporteerd. Niet alleen zagen zij in de nieuwe actie weer het zozeer vermaledijde Keren Hajesodspook, maar tevens vonden zij hem onzionistisch. In een discussie-nota voor de rest van het Bondsbestuur stelde Bernstein drie gedachten voorop:

„a. Palestina is geen asyl. Het kan geen Galoeth-rampen opvangen. De zin van het Zionisme is het vestigen van een Joodsche volksgemeenschap, die als meerderheid in eigen land, aan Galoeth-rampen niet kan blootstaan;

b. Daarom is het wezen van het Zionisme een gestadige, geslachten lang durende inspanning in georganiseerd verband en lidmaatschap der Z.O. de eenige consequentie

²² J.W. 7-4 '33.

²³ Jaarverslag met bijlagen van het Bondsbestuur van den N.Z.B. 1 Juli 1932-30 Juni 1933 5692-5693. Rotterdam z.j., p. 27.

²⁴ J.W. 20-10 '39.

²⁵ id. '35/'36, J.W. 11-12 '33; in verband met de strengere immigratiewetten in Palestina zal het aantal emigranten na '36 niet veel zijn gestegen.

²⁶ Het Beloofde Land juli '39; jan. '40; het bedrag aan giften steeg elk jaar meer dan het aantal intekenaren.

²⁷ Keren Hatzalah betekent reddingsfonds.

²⁸ Executive aan B.B. 21-4; 4-5 '33, C.Z.A. F5/17 I.

voor hen, die werkelijk een definitieve oplossing van het Joodsche vraagstuk wenschen; c. Niettemin bestaat de mogelijkheid, thans aan een aantal Duitsche Joden in dien vorm constructieve hulp te bieden, dat men hen in de gelegenheid stelt, in Palestina een nieuw bestaan op te bouwen. In feite is dat de eenige constructieve hulp die men kan bieden, al komen daarvoor een beperkt aantal personen in aanmerking"²⁹.

Twee dingen vallen in dit exposé op: het weinige begrip voor de positie van de vluchtelingen en hun complete dienstbaarheid aan het zionistisch doel. De enige morele reden voor verzet tegen Duitse immigratie in Palestina zou immers kunnen zijn dat er slechts een beperkt aantal certificaten te krijgen was en dat behalve Duitse, ook Poolse joden hierom stonden te dringen. Deze reden werd echter niet genoemd, ook niet in de verdere interne discussies of correspondentie met Londen. Er werd integendeel steeds op gehamerd dat de Executive Palestina presenteerde als een asyl voor daklozen en dat er geen duidelijke samenhang werd aangetoond tussen de Duitse ramp en wat men de algemene catastrofe van het galoet noemde, een verwijt dat zeker niet terecht was. Ook de rest van het Bondsbestuur deelde blijkbaar bijna unaniem de afkeer van „vluchtelingenpropaganda”³⁰. Alfred Polak schreef in de Joodsche Wachter: vroeger ging men naar huis, niet in ballingschap³¹. De overtuiging dat Palestina alleen maar bevolkt mocht worden met echte zionisten was zeer sterk in de Bond. Toen de Lieme begin mei 1940 werd verzocht een bijdrage te geven voor de reis van een niet-zionistische emigrant naar Palestina, gaf hij die wel. Maar hij voegde eraan toe het dubbele te zullen storten als men de man naar Brazilië kon laten gaan³². Dit exclusivisme met betrekking tot de bevolking van Erets Israel doet nogal irreeël aan. Want wat was de zionistische immigratie tot dan toe anders geweest dan een samenspel van negatieve factoren, de jodenvervolgingen, en positieve, de joods-nationale idealen? Deze combinatie maakte het zionisme niet tot iets minderwaardigs, zoals Bernstein met zijn drang om alles te onderschikken aan een abstract nationalisme meende.

Vanaf 1933 bleven de ontwikkelingen in Duitsland de Bond bezig houden. In essentie verschillen de commentaren in deze latere tijd weinig van die van rond 1933. Zij werden wel pregnanter zoals blijkt uit de waardige woorden van Bernstein naar aanleiding van de Duitse antisemitische publicaties: „het zal nu óók duidelijk zijn geworden, dat eenige polemiek onzerzijds niet zou zijn overeen te brengen met zelfs bescheiden eischen van een normaal menselijk zelfrespect. De zoogenaamde Jodenliteratuur van het hedendaagsche Deutschland moge belangwekkend en in menig opzicht wellicht uniek materiaal vormen voor de bestudeering van massa-hartstochten; het moest eigenlijk in alle Joodsche kringen worden ingezien dat zij als discussiemateriaal voor Joden niet in aanmerking komt”³³. Al snel na de Macht-übernahme had de Bond dus haar standpunt bepaald. Zoals de rest van de Nederlandse joden raakten ook de zionisten gewend aan de antisemitische maatregelen in

²⁹ Bernstein aan B.B. (april '33), C.Z.A. F5/171.

³⁰ vgl. Bernstein aan B.B. en red. J.W., id.

³¹ J.W. 16-6 '33; een toespeling op het woord alijah.

³² mededeling prof. I. Kisch.

³³ J.W. 28-12 '34; uitgesproken op de jaarvergadering.

Duitsland. De Neurenberger wetten werden beschouwd als een sanctionneren van de bestaande toestand, niet als iets essentieel nieuws; de Anschluss van Oostenrijk en de Sudetencrisis betekenden dat meerdere grote joodse gemeenschappen onder de Duitse wetgeving zouden vallen³⁴.

Men kan de vraag stellen of de zionisten, die vanuit hun ideologie geconditioneerd waren om geen illusies te koesteren over het lot der joden, vermoed hebben wat de uiteindelijke konsekventies van het Duitse antisemitisme zouden zijn. Het jaarverslag van 1935 zegt: „een zeer simpele, maar vooralsnog onaanvaardbare oplossing van het Joodsche vraagstuk ziet een invloedrijk lid van de in Duitsland heersende partij in de uitroeiing aller Joden”³⁵. Het zou echter onjuist zijn hieruit te concluderen dat men de uiteindelijke moord op de joden in brede zionistische kring voorzag. Wel nam het besef toe dat demonische en pornografische krachten à la Streicher in het nazisme een nog niet gekende ontlading zouden krijgen, Sommigen zagen dat Hitler zo gevangen was in zijn instinctmatige antisemitisme dat hij het niet meer kwijt kon, ook al zou hij zelf het antisemitisme niet meer opportuun achten. Zelfs werd de zeer essentiële vraag opgeworpen of de antisemieten werkelijk blij zouden zijn met een Duitsland zonder joden en welke volgende groep dan voor vervolging in aanmerking zou komen³⁶. Uit dit soort weliswaar verspreide, maar telkens terugkerende opmerkingen kan men opmaken dat de Nederlandse zionisten een vrij scherp inzicht hadden in de portée van het nazistische antisemitisme. Daarom waren zij waarschijnlijk beter er tegen gewapend dan de andere Nederlandse joden. Dit houdt echter niet in dat zij ook meer strijdbaar waren. Want daarnaast overheerste sterk een défaitisme met betrekking tot de houding van de niet-joodse wereld. Zoals Bernstein al in januari 1933 meende: de joden konden niet op steun van buiten rekenen, de niet-joodse wereld ging onverschillig voorbij aan het antisemitisme en kon het bovendien elk moment overnemen.

Na Duitsland moeten we terug naar Nederland. Ook hier bleef de positie van de joden niet onberoerd. Het antisemitisme in Nederland blijft een moeilijk te peilen verschijnsel waaraan weinig studie is besteed. In tegenstelling tot Duitsland was het hier geen bon ton zich uitgesproken anti-joods uit te laten³⁷. Dit maakt het nog moeilijker. Het citeren van duidelijk antisemitische uitlatingen uit de Nederlandse pers, zoals men in de Joodsche Wachter vindt, zegt al weinig over de heftigheid van het verschijnsel. Men ziet hier varianten vanaf het Stürmersoort, bijvoorbeeld Albert Kuyle, tot het Christelijk-Historische protest tegen het insluipen van vreemde voornamen als Mordechai door naturalisaties van vluchtelingen³⁸. Bij de laatste variant wordt het woord joods meestal niet eens genoemd en het zal daarom waarschijnlijk een in Nederland meer voorkomend soort antisemitisme zijn. Men zou minstens de hele pers moeten doornemen om zich een beeld te vormen van de anti-

³⁴ S. Isaac in J.W. 20-9 '35; ook J.W. 25-3 '38; 7-10 '38.

³⁵ Bondssecretaris Charles Polak in J.W. 11-12 '36.

³⁶ J.W. 13-10 '39.

³⁷ vgl. L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog*. Deel I. 's-Gravenhage 1969, p. 509.

³⁸ vgl. J.W. 8-3 '35; 21-5 '26.

semitische sentimenten in Nederland. Dit geldt ook voor het anti-zionisme dat in de jaren dertig sterker werd dan ooit tevoren. Omdat het in het kader van dit werk niet mogelijk is alle Nederlandse dagbladen te raadplegen, zullen we het met de signalen van de zionisten zelf moeten doen. Het zal hier met name gaan over de tegenstand tegen het zionisme. De Bond besteedde namelijk verhoudingsgewijze weinig aandacht aan het antisemitisme in Nederland. Natuurlijk werden er anti-joodse uitlatingen geciteerd. Ook werd er gegist naar de mogelijke verspreiding van de Duitse agressieve vorm in breder Nederlandse kring. Dit gissen was echter zeer bedekt³⁹. Men krijgt sterk de indruk dat de zionisten, hoewel ze wisten hoe in Duitsland het schijnbaar onmogelijke realiteit was geworden, zich te zeer verbonden voelden met de Nederlandse maatschappij om zich voor te stellen dat het Nederlandse antisemitisme werkelijk een bedreiging zou kunnen gaan vormen.

Anders stond het met de tegenstand tegen het zionisme. Terwijl de Bond geen apologie wenste te voeren tegenover het antisemitisme, verdedigde zij zich wel tegenover het anti-zionisme. Dit kwam uit niet-joodse, maar ook uit joodse kring. De drie voornaamste argumenten tegen het zionisme waren: het zionisme stoelde met zijn nationalistische ideologie op dezelfde principes als het agressieve nationaal-socialisme; het streefde in feite niets anders na dan het antisemitisme en stelde zich daarom hiermee op één lijn; zionisme en Nederlands staatsburgerschap waren onverenigbaar⁴⁰.

Opmerkelijk is dat in zionistische kring werd toegegeven dat de historische omstandigheden waaruit nationaal-socialisme en zionisme waren ontstaan ten dele hetzelfde waren. Mr. S. Isaac, jarenlang redacteur van de Joodsche Wachter en een scherp observateur, meende dat de „joodse renaissance” een symptoom was van de Europese reactie op het liberalisme, omdat het net als de nationalistische stromingen individu en rede achterstelde bij gemeenschap en irrationaliteit⁴¹. Albert Ehrenfeld, Bondsidooloog naast Bernstein, liet zien dat zionisme inderdaad vereenzelvigd kon worden met een zorgwekkend soort irrationeel nationalisme. In een referaat over de zionistische ideologie zei hij het volgende: „De groep heeft een groepsgeest, een collectieven wil, een collectieven levensdrang. De wil tot leven van de groep is een wil tot macht. De natie is tegenwoordig een vaste groepsvorm, veroorzaakt door de drijvende kracht van het nationalisme. De natie is ook zelve een proces, dat verloopt van het passieve stadium van de gevoelsgemeenschap, het stadium van den wil tot cultuur, tot het actieve stadium van den wilsgemeenschap, het stadium van den wil tot den staat. De groep als boven-individueel werkt toch in het individuele bewustzijn, als de macht van het bloed en het lot”⁴². Ehrenfeld was naast Bernstein en de Lieme de belangrijkste referent op de jaarvergaderingen van de Bond. Ook was zijn invloed in de jeugdbeweging groot. Hoewel men proza van dergelijke strekking zelden in het Nederlandse zionisme zal tegenkomen, vertegenwoordigde hij toch wel

³⁹ vgl. Herzberg in J.W. 20-3 '36.

⁴⁰ vgl. Bernstein over de algemeenheid van deze bezwaren in J.W. 29-1 '32; vgl. ook De Maasbode 24-11 '32 en de reactie in J.W. 9-12 '32.

⁴¹ J.W. 18-12 '31.

⁴² J.W. 13-1 '28.

degelijk een richting in de Bond, met name een nieuwe generatie, naast het zeer rationele bestand van de oudere generatie. Het is niet onwaarschijnlijk dat tijdens de dertiger jaren de confrontatie met de aberraties waartoe Ehrenfelds Nietzsche-achtige filosofieën konden leiden een mogelijke verdere ontwikkeling van het anti-individuele nationalisme heeft gestuit. Dat neemt niet weg dat critici gelijk hadden wanneer zij bang waren voor een overwaardering van de groepsgemeenschap in de zionistische beweging.

De redenering dat het zionisme precies hetzelfde wilde als het antisemitisme is alleen maar op het eerste gezicht logisch. We hebben al gezien dat Bernstein het argument ontzenuwde met het antwoord dat zelfverdediging tegen de misdaad in ieder geval de misdaad nooit kon rechtvaardigen. Hij voegde eraan toe dat het geen toeval was dat sympathisanten met het zionisme in de regel geen antisemieten waren, integendeel⁴³. Hij had hier nog bij kunnen zeggen dat dezen in feite ook niet hetzelfde wilden als de zionisten: in het gunstigste geval misschien verdrijving en ontrecting van de joden, maar in ieder geval gunden zij de joden niet hun eigen waardigheid als volk. Dit blijkt onder meer uit de weinig aantrekkelijke gebieden, zoals Madagascar en Guyana, die de antisemieten eventueel nog wel wilden openstellen voor joodse immigratie.

Een ander geval was het joodse verzet tegen het zionisme. Dit kwam als vanouds van de zijde der orthodoxie en de liberalen. Hoe sterk dit verzet was valt moeilijk uit te maken. Waarschijnlijk was het in ieder geval groter dan van buitenaf te bespeuren is. De angst om de aandacht te vestigen op joden, i.c. de zionisten, die afstand namen van hun Nederlander-zijn heeft zeker tot matiging van kritiek geleid. Een curieus staaltje van anti-zionisme leverde het Weekblad voor Israëlitische Huisgezinnen. Dit schreef dat het zionisme misschien wel ooit zin had gehad bij het voortschrijden van de assimilatie, maar nu was het niet meer nodig. Door Hitlers optreden werd immers iedereen, of hij wilde of niet, tot het jodendom teruggebracht. Het woedende commentaar van de Joodsche Wachter was: heil Hitler!⁴⁴.

Ernstiger dan de aanvallen van de orthodoxie, die net als de zionisten antisemitisme accepteerden als een gegeven in het galoet maar geen oplossing evoor zochten, namen de zionisten de kritiek van de liberalen op. Niet alleen omdat zij het verdringen van het antisemitisme door deze geassimileerden verderfelijk vonden, maar ook omdat de liberalen de burgerlijke loyaliteit van de zionisten naar buiten in twijfel trokken. In mei 1933 verscheen er in het Handelsblad een ingezonden brief waarin werd gesteld dat het gebeurde in Duitsland duidelijk had aangetoond dat de joden geen vaderland hadden en dat een internationale joodse solidariteit broodnodig was om de ontstane nood te lenigen. Het woord zionisme werd overigens in deze brief niet genoemd⁴⁵. Vijf liberale joden, onder wie prof. J. L. Palache, een fel tegenstander van het zionisme, spraken een paar dagen later in hetzelfde blad hun

⁴³ J.W. 29-1 '32.

⁴⁴ J.W. 12-5 '33.

⁴⁵ mr. F. A. Gomperts in het Handelsblad 28-5 '33; de Joodsche Wachter schreef dat hij een zionist was, maar dat blijkt niet uit het stuk.

ernstige verontwaardiging uit over deze „zionistische” stelling. Zij rekenden uit dat het percentage echte „nationaal-zionisten” na aftrek van degenen die de beweging uit filantropische overwegingen steunden 1% van het Nederlandse jodendom bedroeg. De bewering dat Nederland geen vaderland was voor de joden gold dus maar voor een zeer miniem gedeelte⁴⁶. Een heftige reactie volgde hierop van zionistische zijde. De Mizrachie noemde de brief de „debacle van het Galoeth”⁴⁷. Abel Herzberg noemde haar „denunciatie”⁴⁸, de ernstigste kwalificatie voor acties van joden tegenover niet-joden. De herrie om het stuk in het Handelsblad gaf weer dat de liberale tegenstanders van het zionisme meenden dat zij door de Bond werden gedwongen tot een keuze tussen jood en Nederlander-zijn. Dit blijkt ook uit het onderschrift van de redactie van de krant: men achtte een discussie over deze materie in het blad niet op zijn plaats, maar gaf voor een keer graag ruimte aan de opinie van „de zeer vele Joden, die zich volkomen vaderlander voelden”.

Vóór de dertiger jaren was er nauwelijks discussie geweest over de vraag of men naast zionist ook een volledig loyaal Nederlands staatsburger kon zijn. Dit was een academische kwestie geweest, omdat joods en Nederlands nationalisme elkaar niet beten. Maar in de dertiger jaren werd het zionisme juist op dit punt aangevallen. Het vormde voor de zionisten een moeilijk dilemma. Terecht merkte Isaac op dat er geen eenvoudige schema's waren voor het zijn van jood en Nederlander. Het was een gecompliceerd, tweeslachtig bestaan, maar dat nam niet weg dat de zionisten deze complicatie als eerlijke mensen en goede staatsburgers erkenden⁴⁹. Aan de andere kant construeerde de Bond echter ook weer een onmogelijke scheiding tussen zionist en Nederlander zijn: als zionist had men geen boodschap aan de vraagstukken van het galoet, als Nederlander was men een loyaal staatsburger. Het is dan ook geen wonder dat critici van het zionisme in verwarring raakten. Overigens werd de heftige discussie over het probleem zionisme-staatsburgerschap niet alleen opgedrongen van niet-joodse zijde, maar ook vanuit de boezem van de Bond zelf en wel door een nieuwe en radicale generatie.

In 1934 verscheen de N.S.B.-brochure Actueele Vragen. Hierin boog de N.S.B., blijkbaar daartoe genoopt door eigen achterban⁵⁰, zich voor het eerst officieel over de positie van de joden in Nederland. Volgens deze brochure mochten orthodoxe joden „als gewaardeerde gasten” binnen de volksgemeenschap blijven, mede omdat zij tegen het goddeloze bolsjewisme streden. De geassimileerden hoorden er helemaal bij. Maar die joden die geen deel hadden aan „onze nationale gedachte” werden uitgesloten. Dit waren de zionisten en de Reform-joden. De laatsten hadden volgens de N.S.B. hun eigen religie verlaten (dit was niet juist: zij wilden de orthodoxe religie aanpassen aan de moderne tijd), maar wilden zich niet vermengen met de rest van de Nederlandse bevolking. „Voor Zionisten is in de N.S.B. geen plaats”. Voor hen immers betekende „nationaal” „joods”⁵¹.

⁴⁶ Handelsblad 2-6 '33.

⁴⁸ J.W. 9-6 '33.

⁴⁹ J.W. 8-4 '32.

⁵⁰ vgl. L. de Jong, p. 326.

⁵¹ Nationaal-Socialistische beweging in Nederland. Brochure IV, z.pl., z.j., p. 27/28.

⁴⁷ De Mizrachie mei '33.

De Bond reageerde hierop met voorbijgaan aan het werkelijk antisemitische karakter van deze passages en concentreerde zich louter op het anti-zionistische gedeelte. Zij herhaalde haar oude stelling dat de joden een volksgemeenschap vormden, of zij nu wilden of niet, en dat deze situatie in geen enkel opzicht strijdig was met hun kwaliteit als goede staatsburgers⁵².

De N.S.B.-brochure was echter niet de eerste gelegenheid waarbij de Bond zich over dit vraagstuk had uitgelaten. Merkwaardigerwijze verloor zij zich in de discussies over zionisme en staatsburgerschap in dezelfde apologieën die zij van andere joden afkeurde. Het zionisme, zei Bernstein bijvoorbeeld op de jaarvergadering van december 1933, wilde geen afbreuk doen aan de joodse afhankelijkheid aan de staat; „het meent dat deze gevoelens alleen aan zuiverheid kunnen winnen, wanneer zij niet vertroebeld worden door een fictieve identificatie van het staatsburgerschap met het volksbegrip”. Gezien het feit dat de Nederlandse staat niet was gebaseerd op criteria van afstamming eisten de zionisten het volledige burgerschap op als hun onvervreemdbaar recht⁵³.

Hoezeer Bernstein ook gelijk had met zijn eis van volledige burgerrechten, elke argumentatie van het zionisme was in feite net zo overbodig als argumentatie tegen het antisemitisme. Bovendien was zij gevaarlijk, omdat het zionisme niet die eisen aan zichzelf stelde die zij zo terecht stelde aan de Nederlandse staat. Het was hard op weg zich zelf schuldig te maken aan de identificatie van volksbegrip en staatsburgerschap. Immers de motie-Arnhem uit 1913, die het gemengde huwelijk voor zionisten veroordeelde, bestond nog steeds. Men kan aanvoeren dat de uitzonderingspositie van het joodse volk het rechtvaardigde dat zij strenge maatstaven aanlegde van afstamming. Maar dat is maar ten dele waar. De veroordeling van het gemengde huwelijk bestond niet in het internationale zionisme, zelfs niet in het zo geassimileerde Duitsland. Daarbij kwam dat de situatie in de dertiger jaren handhaving van de motie niet rechtvaardigde. Gemengd gehuwde zionisten die uit het buitenland waren gevlucht kwamen bij de N.Z.B. voor een gesloten deur. Een poging om de motie opnieuw ter discussie te brengen en eventueel af te schaffen strandde. Dit kwam voornamelijk door de onwil van de Mizrachie die juist om strengere toepassing vroeg in deze jaren. Maar wonderlijk is wel dat de commissie die de toepassing van de motie-Arnhem bestudeerde benadrukte dat de Bond niet alleen religieus-gemengde huwelijken veroordeelde⁵⁴. Een verontwaardigd Bondslid schreef dat diegenen die tekeer gingen tegen het gemengde huwelijk zich niet konden losmaken van dezelfde instincten als die waarop het antisemitisme berustte. Hij kreeg als commentaar: „Het is een geliefkoosde Nederlandse bezigheid om tegen heilige huisjes (altijd die van anderen) te fulmineren, maar men moet de zenuwen van de organisatie sparen, als het mogelijk is”⁵⁵. Hoezeer de man gelijk had blijkt echter wel uit de visie van Bernstein op de Neurenberger wetten. Afgezien van het vernederende van de joodse

⁵² Bernstein in J.W. 8-6 '34; ook in Jaarverslag '33/'34, p. 17.

⁵³ J.W. 29-12 '33.

⁵⁴ Vgl. Rapport gemengd huwelijk dec. '35, C.Z.A. F5/2.

⁵⁵ B. A. Klein aan red. J.W. 13-2 '35 (een ingez. brief die niet werd geplaatst); Bernstein aan Alfred Polak 22-10 '35, C.Z.A. F5/2; F5/3 VIII.

positie, schreef hij, viel het verbod van geslachtsverkeer tussen ariërs en joden alleen maar toe te juichen, evenals het verbod voor joden om Duitse dienstboden te houden⁵⁶. Men kan dan ook zeggen dat het streven om de zenuwen van een organisatie te sparen door zich niet te wagen aan een discussie over het gemengde huwelijk in deze tijd onzionistisch en verwerpelijk was.

Deze kwestie drong echter niet ver buiten de eigen kring door. Discussies erover werden niet aangemoedigd. Maar er was wel iets anders: hoe kon de Bond bij voortduring verklaren dat men als zionist geen mening had over Nederlandse aangelegenheden, dat het vaderland van het joodse volk elders lag, dus zich principieel afzonderen, en dan verwachten dat zij niet aan haar eigen uitspraken werd gehouden? Want het waren niet meer alleen de hele en halve antisemieten die zich kritisch opstelden tegen het zionisme. Ook liberale kranten als het Handelsblad⁵⁷ en de N.R.C. hielden ertoe over. Een voorbeeld hiervan is een nogal droevige discussie tussen de N.R.C. en Herzberg in 1939. De N.R.C. meende dat het niet meer mogelijk was een irredent ideaal als het Joods Nationaal Tehuis aan te hangen zonder dat de voorstanders ervan werden bedreigd met uitzondering uit de gemeenschap waarin zij leefden. Het blad sloeg de spijker nogal ferm op de kop door hieraan toe te voegen dat de Nederlandse volksgemeenschap zich dagelijks tegen de theorieën van de Bond in ook als de volksgemeenschap van de zionisten bewees. Bovendien was de tijd dat nationalisme als een vrij onschuldige liefhebberij die men zijn medemens rustig kon laten uitleven voorbij, meende het blad. De kern van Herzbergs antwoord was dat het zionisme juist de Nederlandse belangen diende omdat oplossing van het joodse vraagstuk de druk verlichtte. Overigens bevestigde de N.R.C., ondanks haar edele verontwaardiging over de afzondering van de zionisten wel hun standpunt: assimilatie was onmogelijk gebleken en nu moesten de joden een waardig besef hebben van hun eigen aard zonder zich tot uitzondering van de volksgemeenschap te laten verleiden⁵⁸, een nogal duidelijke prelude op haar opstelling in oorlogstijd.

Ook van binnen uit werd de Bond aan haar uitspraken gehouden. De rustige beschouwingen in de Joodsche Wachter over het onvereenigbare van het galoet leidden bij de jeugd tot drastische konsekwenties. Woordvoerder van de radicale richting in de jeugd was Lion Nordheim, die als leider van de zionistische Joodse Jeugdfederatie een sterke invloed uitoefende. In Baderech, orgaan van de leiding van de J.J.F., schreef hij in 1934 dat het uitgangspunt van het zionisme was de tegenstelling tussen jood-zijn en burger van het land zijner inwoning. Het officiële Bondsstandpunt was veel meer dat dit een gevolg was van het galoet. Ook Nordheim wees op het loyale staatsburgerschap van de jood en de zionist. Echter, tussen hem en zijn medeburgers bestond een belangrijk verschil: hun tradities, cultuur en toekomst waren anders. En hij trok gevolgtrekkingen die volwassen Bondsleden met huivering vervulden: wij kunnen de nationale feestdagen van anderen wel waarderen

⁵⁶ J.W. 27-9 '35.

⁵⁷ In 1936 besteedde het Handelsblad veel kritische aandacht aan Palestina en het zionisme bij monde van Philip Mechanicus en Ladislav Farago.

⁵⁸ N.C.R. 16-3; 22-3 '39, J.W. 24-3 '39.

maar niet meevieren als de onze⁵⁹. Eind 1939 zou een andere jeugdige zionist voor de zionistische ereraad worden gehaald omdat hij in het J.J.F.-blad had geschreven de vlaggen van het galoet zijn onze vlaggen niet⁶⁰. Juist die afwijzing van de Nederlandse nationale evenementen verontrustte het Bondsbestuur dat bij elke gebeurtenis van feestelijkheid of rouw in de koninklijke familie een telegram stuurde. Eigenlijk was er ook in deze telegrammen geen principieel verschil met de afwijzing van de nationale feestdagen door de radicale jeugd. Bij elke gelegenheid immers werd benadrukt hoe gelukkig het Nederlandse volk was met het vorstenhuis als nationaal eenheidssymbool en hoe node het joodse volk dit miste en daarom juist meer waardeerde. Een onderscheid tussen joodse en niet-joodse Nederlander werd aldus zelfs bij deze onbelangrijke gelegenheden benadrukt⁶¹.

Gezien al deze ontwikkelingen binnen en buiten het zionisme voelde het Bondsbestuur zich genoodzaakt een officiële uitspraak te doen over het probleem zionisme vs. staatsburgerschap. Het stelde hierover een memorandum op in 1935. Dit is echter niet terug te vinden. Het werd in een zeer beperkte kring verspreid, Bondsbestuur en Bondsraad⁶². De laatste was een vertegenwoordiging van de Bond tegenover het bestuur tussen de jaarvergaderingen in. Het is dus niet bekend of er in dit memorandum nieuwe gezichtspunten naar voren kwamen. Daarbij werd de jaarvergadering van 1938 aan het staatsburgerschap en de inhoud van de zionistische keuze gewijd. Deze vergadering was echter niet zoals gebruikelijk toegankelijk voor de pers. Het Bondsbestuur voerde hiervoor het nogal lamme excuus aan dat men in het verleden geen gunstige ervaringen had met de verslaggeving in de pers. Het toonde zich van een jezuïetische kant door te redeneren dat niet angst voor openbaarheid maar juist bevordering ervan het bewogen had om geen verslaggevers toe te laten. Immers, schreef het, er was een uitvoerig en objectief verslag aan de pers verstrekt en hierover waren dan ook geen klachten gekomen⁶³. Het is echter duidelijk dat men geen pottenkijkers wilde hebben bij de discussies over de tere materie.

De afgevaardigden van de verschillende afdelingen werden bij het begin van de vergadering door het bestuur overvallen met een niet bestaand artikel dat het mogelijk zou maken de vergadering besloten te maken. Tot nog toe was het alleen gebruikelijk geweest het gedeelte dat handelde over het beleid van de Joodsche Wachter achter gesloten deuren te behandelen. Discussie over het voorstel geen buitenstaanders toe te laten werd door het presidium afgesneden. De stemming wees uit dat een meerderheid hiervoor was.

De hooglopende discussies handelden om een motie die was voorgesteld door de

⁵⁹ Baderech Kislew 5694.

⁶⁰ mededeling dr. J. Melkman; door het uitbreken van de oorlog werd deze kwestie niet afgewikkeld.

⁶¹ vgl. J.W. 15-1 '37; 11-9 '36 t.g.v. de verloving van Juliana „het wel en wee der geheele Nederlandsche volksgemeenschap raakt hen niet minder, maar wellicht zelfs meer dan andere Nederlanders”.

⁶² mededeling dr. J. Melkman; deze meent dat het memorandum in 1938 werd geschreven. Het Jaarverslag '34/'35 spreekt echter over een memorandum dat in maart '35 werd opgesteld en goedgekeurd door de Bondsraad. Het is natuurlijk ook mogelijk dat er twee zijn.

⁶³ Koemie Orië febr. '39.

radicale jongeren. Zij behelsde onder andere erkenning van het zionisme als keuze voor een joodse en niet een Nederlandse nationaliteit; erkenning van de waarde van de joodse traditie voor de zionistische opvoeding; oproep tot een consequente persoonlijke deelname aan het zionistisch opbouwwerk door chaloetsioet en alijah, d.w.z. opleiding voor het Palestinawerk en emigratie. De motie was het resultaat van een jarenlange intensieve discussie over wat nu eigenlijk nationale joodse opvoeding was, een thema dat sinds de eerste wereldoorlog nauwelijks meer aan de orde was geweest tot nu toe. De toenmalige voorzitter van de J.J.F., J. Melkman, zette het radicale standpunt van de jeugd uiteen eindigende met de bijbeltekst „Hoe kunnen wij zingen des Heren lied op vreemde, vreemde, vreemde bodem”⁶⁴. Dit was duidelijk genoeg. Op weinig fijne wijze slaagde het Bondsbestuur er echter in deze roerige taal te ontcrachten. Een motie van Sam de Wolff, waarin naar diens eigen woorden de giftanden waren gehaald van de eerste motie, werd het eerst in stemming gebracht. Het was echter ongebruikelijk om de verst strekkende motie het laatst in stemming te brengen. De motie-de Wolff werd aangenomen, terwijl de radicalen demonstratief de zaal verlieten om niet bij de stemming aanwezig te hoeven zijn. Het bestuur had namelijk gedecreteerd dat alleen vóór of tegen mocht worden gestemd, niet blanco. Ook dit was een middel om de radicalen buiten spel te zetten. Zij waren namelijk niet tegen de motie-de Wolff op zichzelf. Deze hield overigens niet veel meer in dan een oproep tot krachtige zionistische propaganda, een oproep die welhaast elk jaar werd gedaan, en aandringen op een echte zionistische keuze. De keuze tussen joods en Nederlands was er uitgehaald. Verder werd er weer eens een commissie ingesteld die de mogelijkheden voor een joods-nationale opvoeding moest onderzoeken. Hierdoor bleef alles bij het oude, want ook deze commissie was verdeeld en dadeloos⁶⁵.

Toch kon de obstructie van het Bondsbestuur een verdere radicalisering in de jeugdbeweging niet tegenhouden. Toen op de vergadering van de J.J.F. Karel Hartog, een van haar leiders, in 1939 pleitte voor een dissimilatie met de Nederlandse cultuur en nogmaals uitsprak dat dubbele nationaliteit een juk was waarvan men zich slechts kon bevrijden door chaloetsioet, leidde dit tot een breuk tussen J.J.F. en Bond. Deze werd echter snel bijgelegd, omdat de ernst der tijden, de tweede wereldoorlog was inmiddels uitgebroken, een gezamenlijk front meer dan ooit nodig maakte⁶⁶.

De tweeslachtige houding van de Bond ten aanzien van de „dubbele nationaliteit” is te verklaren uit de verwarring die de definitieve ondergang van het galoet sinds 1933 veroorzaakte. Want hoe fier men ook naar buiten kon zijn door de schijn te wekken dat men zich van antisemitisme niet veel aantrok en dat zionisme ook nu bewees de enige oplossing ervoor te zijn, naar binnen heerste eenzelfde onzekerheid als bij de andere joden. Minder sterk misschien, maar zij was aanwezig. Men vindt dit vooral terug in de Joodsche Wachter die in deze jaren een redactie had waaraan men steun kon ontlenu: behalve Bernstein en Isaac ook Isaak Kisch, Alfred Polak,

⁶⁴ mededeling dr. J. Melkman die ook een beschrijving gaf van het verloop van deze vergadering.

⁶⁵ vgl. Beschrijvingsbrief voor vergadering '39, J.W. 20-10 '39.

⁶⁶ Tikvath Israel, orgaan van de J.J.F., bijlage 11/12-9 '39.

Abel Herzberg en J. Mossel. Men vindt in de bemoediging van de Joodsche Wachter de angst en onzekerheid terug die men bij de leden van de Bond zo veel mogelijk wilde wegnemen zonder in goedkoop optimisme te vallen. Kisch bijvoorbeeld schreef in 1933 over de angst bij de Nederlandse joden dat de Duitse vluchtelingen hier aanstoot zouden geven: dit heeft te maken met het sterke besef dat aan lijden schuld kleeft; we moeten leren dat er ook lijden zonder schuld bestaat⁶⁷. Deze angst leidde ook tot verfijning in beschouwing en waarneming. De tijd dat jaarlijks het Poerimverhaal werd begeleid door een jubelend stuk over de ondergang van de vervolgers en de moed van Esther en Mordechai was voorbij. Nu viel op dat deze twee pas op het laatste moment zich voor de Perzische koning als joden identificeerden. Hoezeer was de besluiteloosheid van Esther ten aanzien van haar compromitterende rouwende oom voor het paleis een analogie met de lastige joodse rouw in de dertiger jaren?⁶⁸.

Maar het verregaande nationaal isolationisme van de Bond leidde ook tot een betreurenswaardige morele bewustzijnsvernaauwing. Het standpunt dat men als zionist zich alleen uitliet over de zedelijkheid van vraagstukken die het zionisme betroffen bracht eenzelfde soort falen met zich mee als men kan zien bij andere levensbeschouwelijke instituten van die tijd, met name de kerken. Natuurlijk rechtvaardigde de ontwikkeling van het joodse vraagstuk een intense preoccupatie met het antisemitische aspect van het nationaal-socialisme. Maar de weigering om het anti-humanitaire karakter van fascisme en nationaal-socialisme te bekijken omdat dit niet een aangelegenheid was van het zionisme was niet alleen om opportune redenen fout (men had de echte bestrijders van het nazisme nodig), het was ook moreel een tekort in die zin dat iedereen de plicht heeft de samenleving op recht en onrecht in brede zin te toetsen. Dat dit laatste niet de eerste zorg van de zionisten was is begrijpelijk, maar er bestaat weinig verontschuldiging over de principiële weigering ervan.

PARTIJVORMING

De N.Z.B. was een kleine organisatie van 3 à 4.000 leden. Zij wilde niet nog zwakker worden dan zij numeriek al was door ideologische tegenstellingen binnen haar rijen te laten verscherpen. Zeker wilde zij geen zionistische partijvorming buiten de Bond om. Tot de dertiger jaren was dat niet zo moeilijk. De Mizrachie was toen al lang binnen de Bond georganiseerd en dat leverde geen moeilijkheden op zolang de Bond zich niet bemoeide met religieuze aangelegenheden. Dat deed zij ook weinig vanwege de principiële verwerping van galoetarbeid. Integendeel waren de trekkingen tot de Mizrachie, ondanks het feit dat de meeste Bondsleden ongodsdienstig waren, meestal hartelijk. Waarschijnlijk was de belangrijkste reden hiervan het feit dat de Mizrachie in maatschappelijk opzicht hetzelfde bourgeoisbestand had als de rest van de Bond.

⁶⁷ J.W. 25-8 '33.

⁶⁸ J.W. 16-3 '34; over deze opvatting van het Poerimverhaal ontstond een hele discussie met het N.I.W. Deze was verontwaardigd over de parallel tussen assimilanten en Esther/Mordechai.

In dezelfde tijd, 1907, kwam ook een Nederlandse afdeling van de Poale-Zion op, opgericht door David Person, vermoedelijk een Russische immigrant die contacten had met de Bond, de grote joodse socialistische partij in Rusland⁶⁹. De Poale-Zion bleef echter tot de dertiger jaren klein en was meer een discussieclub in de S.D.A.P. van enige zionistisch gezinde socialisten. Zij leidde dan ook een efemeer bestaan, verdwijnend, opnieuw opgericht en dan weer in de vergetelheid wegzakkend totdat zij, zoals nog blijken zal, in de dertiger jaren levensvatbaar werd.

Voordat de Poale-Zion een factor van betekenis werd binnen de Bond, vroeg echter eerst een revisionistische groepering aansluiting bij de N.Z.B. De revisionistische partij was een schepping van Wladimir Jabotinsky, de man die in 1920 met Weizmann Nederland had bezocht om de Keren Hajesod-actie in te leiden. De revisionisten waren de maximalisten in de beweging. Zij eisten revisie van een volgens hen door concessies aan Engeland verwaterd zionisme. Zij beschouwden zichzelf als de enige ware erfgenamen van Herzl en Nordau. Hun eisen waren: een uitspraak van het congres waarin als doelstelling van het zionisme de joodse staat werd verklaard en onbeperkte immigratie in Palestina in plaats van het jaarlijks meer beperkte quotum. Voorts waren zij tegen toenadering tot de Arabische bevolking van Palestina, omdat dit toch onmogelijk was, en tegen elke vorm van klassenstrijd in het Nationaal Tehuis⁷⁰.

Dit waren praktisch allemaal punten die al jarenlang door de N.Z.B. werden aangehangen. De ideologie die de meerderheid van de Bond voorstond werd „onvoorwaardelijk zionisme” genoemd, een term bedacht door Bernstein. Deze stond de ideeën van het revisionisme dan ook zeer na. Het onvoorwaardelijk zionisme eiste voor alles een joodse meerderheid in Palestina en onderschikking van alle andere vraagstukken, zoals vooral de inrichting van een sociaal rechtvaardige samenleving in het land, aan dat doel⁷¹. Toch vonden de revisionisten geen warm onthaal in de Bond. Zij werden toegelaten op dezelfde voorwaarden als de Mizrachie, d.w.z. als aangesloten vereniging in de N.Z.B. waarbij elk optreden naar buiten onderwerpen werd aan de goedkeuring van het Bondsbestuur. Dat gebeurde na moeizame onderhandelingen in december 1933⁷². In februari 1934 traden de revisionisten weer uit de Bond⁷³.

De bezwaren van de Bond tegen het revisionisme golden niet zozeer de ideologie. Men vond integendeel dat dit het juiste antwoord was op de zo verfoeide minimalistische mandaatspolitiek van de „arbeiders-Executive” (de Executive bestond voor het grootste gedeelte uit aanhangers van de Poale-Zion)⁷⁴. De revisionisten werd echter verweten dat zij geen economisch programma hadden. Ook dat zij vijandig stonden tegenover de arbeiders in Palestina, een verwijt dat niet ten onrechte

⁶⁹ Liesbeth van Weezel, Een halve eeuw Joodse Wachter, serie van 8 artikelen, J.W. 23-12 '55 tot 15-6 '56.

⁷⁰ vgl. W. Laqueur, A History of Zionism. London 1972, p. 338 e.v.

⁷¹ vgl. de brochure „Bedingungsloser Zionismus”, F.B. z.pl. (1935); F.B. kan zijn Bernstein of het Federatie Bestuur van de Joodse Jeugd Federatie.

⁷² vgl. Jaarverslag '32/'33, p. 28.

⁷³ J.W. 23-2 '34.

⁷⁴ vgl. J.W. 13-9 '29.

aan hen verbazing ontlokte. Het was enigszins wonderlijk Bernstein in de bres te zien springen voor de arbeiders die, zoals hij jarenlang had beweerd, te hoge lonen eisten en verwend werden door de Executive⁷⁵. Echter de grootste bezwaren tegen de revisionisten waren niet zozeer inhoudelijk (zij brachten immers de Bond au fond geen nieuwe ideeën aan), maar betroffen hun optreden. De luidruchtige, militaristisch aandoende demonstraties van de revisionistische jeugdorganisatie alarmeerden de Bond. Deze jeugd hulde zich in bruine uniformen, een akelige gelijkenis met de nationaal-socialistische kledij. Een belangrijk punt in de onderhandelingen over de aansluiting van de Unie van Revisionistische Zionisten in Nederland bij de N.Z.B. was dan ook de kwestie van deze uniformen. Dit werd niet opgelost⁷⁶. Ook in de korte tijd waarin de Unie bij de Bond was aangesloten (zij telde overigens slechts 88 leden, meest in Amsterdam⁷⁷), waren er voortdurend wrijvingen. Leden van de J.J.F. begeleidden colportage van de revisionistische jeugdvereniging B'rith Trumpeldor⁷⁸ met het geroep: Koopt niet bij Revisionisten! Koopt niet bij Joodsche fascisten!"⁷⁹. De vraag of het revisionisme kon worden beschouwd als joods fascisme bracht de Bond in verlegenheid. In haar geheel had de beweging zeker een fascistoïde inslag⁸⁰, maar het was moeilijk toe te geven dat ook het Joodse nationalisme onderhevig was aan dezelfde soort afwijkingen als agressievere nationalistische stromingen⁸¹. In ieder geval kwam het nuchtere, kalme zionisme in Nederland in opstand tegen de praktijk van de revisionistische actie. Toen Jabotinsky in 1932 in Nederland sprak kreeg hij een enthousiast gehoor, voor het merendeel niet revisionistisch gezind. Maar volgens de verslaggeefster van de Joodsche Wachter wekte juist zijn „Zeitgemässige" persoonlijkheid, die van de volksleider instinctief aan de massa gebonden, kritiek bij de meeste zionisten⁸².

Het Bondsbestuur was echter als vanouds meer gebelgd over het ongedisciplineerde optreden van de revisionisten dan over iets anders. De breuk kwam dan ook voort uit een petitionnementsactie van de Unie waaraan het Bondsbestuur geen goedkeuring kon hechten⁸³. Het gewraakte petitionnement was een idee van het internationale revisionisme. Het eiste onverkorte toepassing van de Balfourdeclaratie en mandaat, het openstellen van Trans-Jordanië (dat oorspronkelijk onder de belofte van Balfour viel) voor zionisten en vrije immigratie in Erets Israel⁸⁴. Dit waren eisen die de Bond wel kon aanvoelen, maar de Executive had om politieke redenen het petitionnement afgekeurd. De N.Z.B. had in het verleden wel om belangrijker dingen haar geweten onderworpen aan de zionistische discipline en was niet bereid de Unie in deze de vrije hand te geven. Dit betekende de breuk tussen

⁷⁵ vgl. J.W. 6-2 '31.

⁷⁶ Bernstein aan B.B. en red. J.W. 8-12 '33, C.Z.A. F5/10.

⁷⁷ Ledenlijst in C.Z.A., id.

⁷⁸ Trumpeldor was een zionist die in 1920 sneuvelde in een strijd tussen zionisten en Arabieren. Hij geldt als de grondlegger van de zionistische militaire verdediging in Palestina.

⁷⁹ Unie van Rev. (Auerhaan) aan B.B. 8-10 '33, C.Z.A. F5/10.

⁸⁰ vgl. Laqueur, p. 338 e.v.

⁸¹ vgl. Isaac, reagerend op een beschuldiging van Thomas Mann, J.W. 14-8 '31.

⁸² Caroline Wijsenbeek-Franken in J.W. 18-3 '32.

⁸³ B.B. aan Unie 6-1 '34, C.Z.A. F5/3 I.

⁸⁴ De Joodsche Staat, orgaan van de Unie, 23-2 '34.

beide⁸⁵. Het is de vraag of deze erg werd betreurd door de Bond gezien de compromitterende activiteiten van de revisionisten.

Veel belangrijker dan het randverschijnsel dat het revisionisme in Nederland vormde (in Polen bijvoorbeeld was het zeer sterk) was het hernieuwde optreden van de Poale-Zion. In een vorig hoofdstuk zijn de ideeën en het doel van de internationale Poale-Zion al uitgebreid uitgelegd: het joodse vraagstuk kon alleen maar worden opgelost wanneer de joden een eigen nationaal territorium hadden waar hun eenzijdige beroepenverdeling in het galoet kon verdwijnen en waar een volledig proletariseringsproces zoals in de industriële landen zou kunnen plaatshebben. Pas dan kon ook de joodse klassenstrijd worden gevoerd en de ideale sociale samenleving tot stand komen⁸⁶. De Poale-Zion erkende dus dat het joodse vraagstuk nationaal was maar streefde verder marxistische doelstellingen na. Zij was dan ook bij de Tweede Internationale aangesloten. In de loop der jaren werd de Poale-Zion als geheel minder orthodox marxistisch, maar binnen haar rijen bleef een zeker verschil van opvattingen bestaan⁸⁷. Zoals in andere landen hing de Nederlandse afdeling van de Poale-Zion sterk tegen de grootste lokale socialistische partij aan, in dit geval de S.D.A.P.. In 1918 werd hier een Joodsch-Socialistische Vereeniging opgericht⁸⁸. Deze groep leidde geen bloeiend bestaan. In 1921 werd het comité opgericht om shekels, die stemrecht gaven voor het zionistisch congres, aan arbeiders te verkopen. Men raakte er 100 kwijt. Maar ondanks studieclubs kwijnde de vereniging, voor zover men zelfs van een constante afdeling kan spreken⁸⁹. Dit lag niet aan de S.D.A.P. De eerste wereldoorlog had een socialistische herwaardering voor het volk als entiteit met zich meegebracht en een speciale interesse voor de joodse nationale beweging. Troelstra schreef in De Joodsche Volksstem van 1918 dat het joodse vraagstuk onloochenbaar een nationaal vraagstuk was en niet louter economisch zoals men vroeger in socialistische kring dacht. Dit artikel werd in het tweede nummer van Koemie Orie, het orgaan van de Nederlandse afdeling van de Poale-Zion in de dertiger jaren, onveranderd afgedrukt⁹⁰. Kamille Huysmans vergeleek het joodse vraagstuk met de Vlaamse kwestie en zag een analogie in de Vlaamse assimilatie aan de Frans-Belgische cultuur⁹¹. Een invloedrijk S.D.A.P.-er als H. van Kol schreef een brochure getiteld De Joden en de Oorlog en won hiervoor advies in bij Jacobus Kann⁹². Dit alles mag wat prestige hebben gegeven aan het socialistische zionisme in Nederland maar het won weinig zieltjes voor de burgerlijke N.Z.B. die de arbeidersbeweging met argusogen volgde op elke kritiek ten aanzien van de zionistische beweging en speciaal de bourgeois-mentaliteit van de Bond.

In de dertiger jaren werd echter het klimaat voor een Nederlandse Poale-Zion gunstiger. De zionistische organisatie werd veel eerder gedomineerd door socialis-

⁸⁵ B.B. aan Unie 19-1 '34, C.Z.A. F5/3 I.

⁸⁶ zie p. 64 e.v.

⁸⁷ Laqueur, p. 282 e.v.

⁸⁸ vgl. J.W. 23-4 '20.

⁸⁹ B.B. aan Londen 17-10 '28, C.Z.A. Z4/3246.

⁹⁰ Koemie Orie dec. '33.

⁹¹ De Joodsche Volksstem 20-2 '18.

⁹² H. H. van Kol aan Kann 2-12; 23-3 '18, C.Z.A. A121/86.

tische partijen dan de meeste parlementen in de democratische landen. De Poale-Zion kreeg tijdens de congresverkiezingen van 1927 22% van de stemmen, in 1933 44% waarmee zij verreweg de grootste partij was naast de Mizrachi en de ideologisch weinig consistente Algemene Zionisten A en B. De revisionisten werden weliswaar ook steeds sterker, maar zij zouden enkele jaren later de organisatie verlaten omdat zij de Executive te slap vonden. De socialistische invloed was zelfs sterker in de uitvoerende organen van de organisatie, met name in Palestina zelf. Hierdoor ontstond de opmerkelijke situatie dat het onder abnormale condities levende joodse volk een socialistisch experiment kon ondernemen zoals dat nergens ter wereld in democratisch geregeerde landen mogelijk was. Dit moest wel meer op het gemoed van de arbeider werken dan de theoretische beschouwingen van de Poale-Zionistische ideologen in het verleden⁹³. Hierbij kwam bij de opkomst van het antisemitisme het besef dat ook de joodse arbeider zich niet meer de luxe kon veroorloven te wachten op de algemene verlossing van het proletariaat. Want, zelfs als die zou komen, zou het misschien te laat zijn voor de joden. De ondergang van de S.P.D. in 1933 moet voor het traditioneel zo sterk op Duitsland georiënteerde Nederlandse socialisme een niet geringe schok zijn geweest. En deze schok was des te groter voor de joodse socialist.

In deze situatie kwam de Joodsch-Socialistische Vereeniging van 1918 opnieuw tot leven. Het is niet helemaal duidelijk wanneer zij zich aansloot bij de internationale Poale-Zion. Notulen van een vergadering van het Bondsbestuur spreken van 1929⁹⁴. Maar in 1933 wordt opnieuw gesproken over plannen tot oprichting van een Nederlandse afdeling⁹⁵. Sam de Wolff, een van de oprichters, vermeldt ook 1933 in zijn boek Voor het Land van Belofte⁹⁶. Er bestonden echter al voor die tijd contacten tussen de Vereeniging en de internationale Poale-Zion. Volgens het Bondsbestuur zou Berl Locker, een vooraanstaande socialist uit Palestina, haar hebben afgeraden zich met de N.Z.B. in te laten, omdat dit de toorn van de Oost-europese Poale-Zionisten zou opwekken. Het bestuur voegde hieraan spinning toe dat de Vereeniging het te druk had met socialisme om zich met het zionisme bezig te houden⁹⁷. Dit tekent de onderlinge verhoudingen heel aardig. Sam de Wolff meent dat de N.Z.B. gold als een der meest arbeiders-vijandige groeperingen in de internationale zionistische beweging⁹⁸. De roep van het Bondsbestuur om een internationale P.Z.-spreker in 1928 teneinde de propaganda onder het Amsterdamse proletariaat met frisse moed te hervatten⁹⁹ doet dan ook weinig realistisch aan. De N.Z.B. was eenvoudig niet in staat ledenwinst te maken onder de arbeiders, tenzij zij bereid was tot een ingrijpende mentaliteitswijziging. Het is dan ook geen toeval maar het resultaat van haar „unbedingte” nationalisme dat in Amsterdam, de enige West-europese stad

⁹³ vgl. Laqueur, p. 317.

⁹⁴ 6-2 '29, C.Z.A. F5/5.

⁹⁵ E. Mendes da Costa-Vet (afd. A'dam) aan B.B. 16-3 '33, C.Z.A. F5/10.

⁹⁶ Bussum (1954), p. 275.

⁹⁷ B.B. aan Londen 8-10 '28, C.Z.A. Z4/3246.

⁹⁸ de Wolff, p. 275.

⁹⁹ B.B. aan Londen 17-10 '28, C.Z.A. Z4/3246.

met een autochtoon joods proletariaat, een onnodige en harde strijd werd gevoerd tussen socialistisch en burgerlijk zionisme. Dit was een afspiegeling van de kloof tussen rijk en arm, een diepere dan gold voor de niet-joodse klassen in Nederland. Het is dan ook geen wonder dat de Bond een steriele organisatie bleef met betrekking tot een van de belangrijkste doeleinden haar door het zionisme opgedragen, namelijk het winnen van het joodse volk.

De aansluiting van de Poale-Zion bij de N.Z.B. was een moeizame affaire. Al voor de oprichting waren de verhoudingen vertroebeld. De Joodsche Wachter had het bericht waarin de initiatiefnemers sympathisanten opriepen voor een oprichtingsvergadering geweigerd, omdat de verhoudingen tussen beide nog niet waren geregeld¹⁰⁰. Jerohm Hartog en Salomon Kleerekoper, allebei al leden van de afdeling Amsterdam van de N.Z.B., werden gesommeerd geen propaganda voor de aanstaande Poale-Zionafdeling te maken. Ondanks tegenwerking werd zij echter op 23 september 1933 opgericht. In eerste instantie weigerde de Joodsche Wachter ook hiervan een bericht te plaatsen, maar in oktober bracht zij zich ertoe een paar regels aan de oprichting te wijden¹⁰¹. De belangrijkste figuren in de nieuwe Poale-Zion waren Sam de Wolff, een marxistische socialist en als zodanig het meest door het Bondsbestuur gewantrouwd, Jacob van Blitz, Jerohm Hartog en Salomon Kleerekoper, de latere hoogleraar in de economie. Geïnteresseerd waren ook notabeler joodse leden van de S.D.A.P., zoals Emanuel Boekman, wethouder in Amsterdam.

In november stelde de nieuwe afdeling zich in verbinding met de N.Z.B. om tot een samenwerking te komen¹⁰². Het standpunt van het Bondsbestuur was dat een Poale-Zion alleen levenskansen had wanneer zij als aangesloten vereniging werd opgenomen binnen de N.Z.B., net zoals de Mizrachie. Het argument hiervoor was dat de kringen die het „object van de Poale-Zion” vormden sterk geassimileerd waren en dat alleen de Bond voldoende ervaring had bij de bestrijding van assimilatie¹⁰³. Maar de werkelijke reden lag in een ander vlak. Bernstein schreef in een brief over het verzet van de Poale-Zion tegen een aansluiting bij de Bond als aangesloten vereniging: „Officieel motiveeren zij dit door te zeggen, dat zij het z.g. Joodsche proletariaat niet voor het Zionisme krijgen, als de menschen in de als burgerlijk verafschuwde N.Z.B. moeten. In werkelijkheid vreezen zij in den N.Z.B. („zij”, dat is vooral de Wolff) belemmering in de propageering van het klassenstrijd-socialisme. De W. staat blijkens zijn referaten voor de N.Z.S.O. trouwens op het standpunt, dat alleen het socialisme het Joodsche vraagstuk kan oplossen. Hij aanvaardt Palestina alleen zoo, als de socialisten vakverenigingen aanvaarden, nl. als Gegenwartsarbeit, die feitelijk in strijd is met de zuivere leer. Dit zou al genoeg moeilijkheden geven, als de P.Z. binnen de N.Z.B. zou komen. Als deze propaganda aan elke controle van den N.Z.B. ontsnapt, kunnen wij op dit gebied wonderlijke dingen beleven”¹⁰⁴. Wat de Bond dan ook het meeste vreesde was de intrede in

¹⁰⁰ B.B. aan Kleerekoper/Hartog 15-9 '33, C.Z.A. F5/10.

¹⁰¹ vgl. J.W. 29-9; 11-10 '33.

¹⁰² P.Z.-Nederland aan Executive Londen 12-11; 19-11 '33, C.Z.A. Z4/3574.

¹⁰³ B.B. aan Executive P.Z. in Warschau 2-6 '33, C.Z.A. F5/10.

¹⁰⁴ Bernstein aan B.B. en red. J.W. 4-11 '33, id. N.Z.S.O. is de zionistische studentenvereniging.

Nederland van verhoudingen die de zionistische organisatie in feite al lang beheersten en waaraan geen democratische politieke beweging kon ontsnappen, namelijk „het zelfstandig optreden der fracties teneinde binnen het Zionisme en onder Zionistische vlag den strijd tusschen hetgeen thans gewoonlijk als marxisme en fascisme wordt aangeduid uit te vechten”¹⁰⁵.

Dit is een centraal punt in het denken van de Bond. Want meer dan een ogenschijnlijk organisatorische was het een morele kwestie, in hetzelfde vlak als de principiële weigering het galoet te beoordelen: had de Bond gelijk als zij stelde dat het zionisme zich niet de luxe van partijvorming kon veroorloven zolang de joden geen eigen staat hadden? Of was haar beroep op de abnormale situatie van het joodse volk en de enorme pressie van het antisemitisme van deze tijd een ongeldig excuus om zich te onttrekken aan de keuze voor een rechtvaardige inrichting van de joodse samenleving in Palestina? Het eerste standpunt werd in ieder geval niet gedeeld door het „object” van haar bemoeienis. Want, zoals een jeugdige pionier het stelde, waarom het galoet ontvluchten om zich daarna in Palestina door het kapitaal te laten uitbuiten?¹⁰⁶ Voor de Bond echter, en daarin toonde zij zich een product van de tijd, was nationale eenheid belangrijker dan de belangen van de arbeidersklasse. De Poale-Zionisten werd verweten dat zij opkwamen voor een bepaalde klasse en niet voor het joodse volk in zijn totaliteit. Een ogenschijnlijk sterk argument hierbij was dat antisemitisme alle joden trof en niet een bepaalde klasse. Hoewel dit waar is, neemt dit niet weg dat het joodse proletariaat het meest afhankelijk was van het Nationaal Tehuis. Niet alleen omdat het nu eenmaal talrijker was, maar ook omdat het de meeste moeilijkheden ondervond bij immigratie naar andere landen.

De instelling van de Bond, die al jarenlang aan het vitten was op de „arbeiders-Executive”¹⁰⁷ en daarmee de grenzen van een zeker gerechtvaardigde kritiek op het financiële beleid van de zionistische leiding¹⁰⁸ overschreed was geen gunstige bodem om de gesprekken met de Poale-Zion te laten floreren. Toch was de goede wil aan beide zijden aanwezig toen de eerste onderhandelingen over aansluiting van Poale-Zion bij N.Z.B. in september 1933 begonnen. Het bestuur van de Poale-Zion wilde niet verder gaan dan een federatief verband met de Bond. Als aangesloten vereniging zou het Bondsbestuur de bevoegdheid hebben haar te toetsen op het „zionistisch kasjroet”, de zuiverheid in de leer. Bovendien vreesde het bestuur van de P.Z. dat de geloofwaardigheid van deze beweging bij de joodse proletariër verloren zou gaan als aangesloten vereniging bij de burgerlijke N.Z.B. Volgens van Blitz was het wantrouwen tegen de Bond al overduidelijk gebleken op de ledenvergaderingen van de Poale-Zion. Bernstein echter meende dat de prille vereniging de ervaring van de Bond inzake propaganda niet kon missen. Hij vroeg zich bovendien af of een sterke aanwas van arbeiders bij de N.Z.B. wel opwoog tegen het gevaar dat de

¹⁰⁵ B.B. aan Kleerekoper 24-9 '33, id.

¹⁰⁶ Koemie Orië april '34.

¹⁰⁷ vgl. bijv. J.W. 20-4 '34.

¹⁰⁸ vgl. Laqueur, p. 317.

zionistische beweging in Nederland uiteengeslagen zou worden¹⁰⁹. Dit gevaar was inderdaad bij de heersende tegenstellingen reëel en heeft later, zoals nog blijken zal, even bedreigd.

Na deze eerste onderhandelingen, die op niets uitliepen, verbeterden de betrekkingen tussen beide verenigingen voorlopig niet. Op de jaarvergadering van december 1933 werd Jerohm Hartog toen hij de oprichting van de Poale-Zion besprak (deze was door Bondsvoorzitter Bernstein in zijn openingsrede niet eens vermeld), herhaaldelijk geïnterrumpeerd. De scherpste van het debat moge blijken uit een stukje van het stenografisch verslag van deze vergadering. De Lieme barstte bij deze gelegenheid los: „De leden der Poalei-Zion moeten lid zijn van de S.D.A.P., niet van de Zionistische Organisatie. Mijnheer Hartog, U en ik staan objectief tegenover deze gelegenheid. WAAROM (met verheffing van stem) ZIJN DE POALEI ZION OVER DE HEELE WERELD ZONDER UITZONDERING VOOR EEN LOCALE JOODSCHE POLITIEK VOOR HET PROLETARIAAT, WAAR DE POALEI ZION OPTREEDT EN WAAROM, MIJNHEER HARTOG, IS DAT UITGEZONDERD ALLEEN VOOR HET ARME PROLETARIAAT IN NEDERLAND, MIJNHEER HARTOG!”¹¹⁰ Het was nogal merkwaardig dat de Lieme, zelf zoals de meerderheid van de Bond gekant tegen politiek in het galoet, de Poale-Zion kwalijk nam dat zij juist in dit opzicht afweek van haar collega's in andere landen. Vooral omdat de Nederlandse Poale-Zion in dit opzicht op dezelfde strenge organisatorische principes stond als de N.Z.B. Zoals uit het antwoord van Hartog blijkt wilde men geen debatclub vormen tussen allerlei marxistische en sociaal-democratische stromingen¹¹¹.

Een verklaring van de angst van het P.Z.-bestuur om verzeild te raken in discussies over de rechtzinnige socialistische leer is te vinden in een ander onderdeel van deze jaarvergadering, het royement van Jacob Teitel, een linkse zionist uit Den Haag.

De Haagse afdeling was al minstens een jaar ten prooi aan een felle ideologische strijd van het soort waarvoor het Bondsbestuur zo bang was. Er zaten uitgesproken links-socialisten in het bestuur, waarschijnlijk te verklaren door de traditioneel sterke Oost-joodse invloed in Den Haag en Scheveningen. De Oost-joodse socialisten waren veel strijdbaarder dan de Nederlandse. Deze linksen nu hadden in een vergadering met niet-zionisten het bekende boek van Otto Heller, *Der Untergang des Judentums*¹¹², besproken. In dit boek werd het zionisme beschreven als een laatste stuiptrekking van een stervend volk, een product van het klein-burgerlijke Europese jodendom en een contra-revolutionaire beweging. Deze kritiek bespreken buiten de eigen kring was ongehoord in de Bond. Zoals de Lieme gelijk een boze bovenmeester opmerkte: toestanden als in de Haagse afdeling had hij nog nooit meegemaakt, „een kinderkoor op historisch-materialistische grondslag”¹¹³. Teitel, die blijkbaar de

¹⁰⁹ Protokoll-Auszug Konferenz N.Z.B./Poale-Zion, een door de P.Z. opgesteld verslag, 2-12 '33, C.Z.A. Z4/3574 IV.

¹¹⁰ Stenografisch verslag van de A.V., slechts gedeeltelijk aanwezig, 24 en 25 dec. '33, C.Z.A. F5/15.

¹¹¹ id.

¹¹² Wien 1931.

¹¹³ Verslag jaarvergadering 26 en 27 dec. '32, J.W. 30-12 '32.

auctor intellectualis was van deze actie, ontsnapte in 1932 dan ook ternauwernood aan een royement. Maar het jaar daarop was zijn strafblad vergroot en kwam hij er minder fortuinlijk af. Op een vergadering van Links Richten had hij zich zeer kritisch uitgelaten over de praktijk van het zionisme in Palestina. Net als indertijd door de Lieme werd hij ook nu in het oog gehouden door een rechtzinnig Bondslid, Paul Denekamp uit Oss. Deze bracht verslag uit in de Joodsche Wachter en dit werd op de vergadering van 1933 als argument voor Teitels royement te berde gebracht. De incriminerende zinnen werden voorgelezen en Teitel mocht correcties aanbrengen. Er bleef echter genoeg over. Hij had dan wel niet gezegd dat de revisionisten de Arabieren behandelden zoals Hitler de joden, maar wel dat zij dezelfde houding aannamen. Verder had hij gezegd dat de opbouw van Palestina op basis van particulier initiatief leidde tot een Oberschicht van joodse bourgeoisie en een sterke toename van Arabische arbeiders. Daarbij kwam nog zijn uitspraak dat veel joden Hitler zouden toejuichen als deze niet de joden vervolgde. Zoals steeds werd echter de kritiek op het particulier initiatief het hoogst opgenomen.

Hoewel Teitel werd geroyeerd met 63 tegen 16 stemmen (onder foeigeroep), had hij warme pleitbezorgers, o.a. merkwaardig genoeg de Thora Wetsion, een afscheiding van de Mizrachie. Een van zijn heftigste tegenstanders daarentegen was Jerohm Hartog, de Poale-Zionist, die insinueerde dat Teitel instructies had gekregen van de Communistische Internationale, hoewel hij verklaarde geen communistische sympathieën te hebben. Het pleidooi van de socialist Kahané dat de beweging de moed moest hebben de linkse zionist Teitel als zionist te accepteren, omdat deze met al zijn kritiek hart voor de beweging had, was sympathiek maar in N.Z.B.-verhoudingen irreëel¹¹⁴.

Hoewel het bestuur van de Poale-Zion Teitel afviel, bleef het Bondsbestuur de vereniging als een instrument van klassenstrijd tegen de „zogenaamde” burgerlijke zionisten beschouwen¹¹⁵. Intussen echter bestond de Poale-Zion tegen de verdrukking van het B.B. in. Zij had een eigen maandblad (het eerste nummer daarvan bedroeg enkele honderden exemplaren en was al snel uitverkocht) en onderhield contacten met de internationale socialistische zionistische organisatie in Warschau. Kortom zij had voorlopig de Bond niet nodig. Dat was natuurlijk een doorn in het oog van het Bondsbestuur. Dit schreef klagelijke brieven naar Warschau om te bemiddelen. Dat wil zeggen Warschau moest de Nederlandse afdeling onder druk zetten om zich naar de eisen van de Bond te voegen¹¹⁶. Een sterk wapen had het bestuur echter in handen door zijn monopolie over de in Nederland verkochte shekels. Deze werden verkocht in de jaren waarin de congressen werden gehouden en de hoeveelheid bepaalde het aantal afgevaardigden naar het congres. Toen in 1935 de jonge, maar zelfbewuste Poale-Zion in Nederland shekels wilde hebben in de hoop zelf een vertegenwoordiger te kunnen sturen, zette de N.Z.B. dan ook de voet dwars. Waarschijnlijk had Londen geen bezwaar tegen verkoop van shekels door de Nederlandse

¹¹⁴ Stenografisch verslag verg. '33, C.Z.A. F5/15.

¹¹⁵ B.B. aan Londen 6-3 '35, C.Z.A. F5/8 I.

¹¹⁶ B.B. aan Executive P.Z. Warschau 2-6 '33, C.Z.A. F5/10.

Poale-Zion. Uit niets blijkt dat men daar erg bewogen was bij de strijd tussen de Bond en haar socialistische medestanders. Hoe meer shekels des te meer zionisten en prestige in de onderhandelingen van de organisatie. In hoeverre dezen rechtzinnig waren in de leer was al lang niet meer belangrijk in een tijd waarin men moest wijzen op de getallen van de vervolgd. Maar een jarenlange ervaring met de N.Z.B. had de Executive geleerd zich niet lichtvaardig in een conflict met deze Landmannschaft te storten. De Bond moest dus haar zin krijgen. Het is tenminste niet waarschijnlijk dat Londen de bezwaren van het Bondsbestuur tegen de zionistische orthodoxie van de Nederlandse Poale-Zion zwaar telde. Deze behelsden voornamelijk het feit dat de P.Z. het woord „Heimstätte” uit het Baseler program niet had vertaald met „eigen woonplaats”, zoals de N.Z.B., maar met „woonplaats”. Bovendien had Jacob van Blitz op de jaarvergadering van de P.Z. verklaard „als zionisten voelen wij ons verbonden met de zionistische arbeiderspartijen, als socialisten vormen wij een deel van de S.D.A.P. en de internationale arbeidersbeweging ten opzichte waarvan wij morele verplichtingen hebben”¹¹⁷. Niet ten onrechte interpreteerde Bernstein dit in die zin dat de P.Z. zich niet in eerste plaats zou onderwerpen aan de zionistische, maar wel aan de socialistische discipline. De Poale-Zion kwam hierin overigens overeen met de Mizrachie die in het verleden ook haar zionistische bij haar orthodoxe geweten had achtergesteld. Bernstein had dus vanuit zijn standpunt volkomen gelijk, maar de vraag of zijn onvoorwaardelijk zionisme niet een onmogelijkheid was kwam niet in hem op.

De shekelkwestie bracht opnieuw een lid van de Executive naar Nederland om als vredesengel op te treden. Het was Leo Lauterbach die een jarenlange ervaring had, stammend uit de moeilijke twintiger jaren, met Nederlandse problemen. Het is niet helemaal duidelijk wat het resultaat van zijn bezoek was. Bondsbestuur en Poale-Zion claimden allebei dat zij hun zin hadden gekregen¹¹⁸. Blijkens het jaarverslag van 1934/1935 kreeg de Poale-Zion echter geen recht om shekels te verkopen¹¹⁹. De socialisten zaten niet bij de pakken neer en probeerden langs een omweg een geestverwant in de Nederlandse afvaardiging naar het congres te krijgen.

Bij de congresverkiezingen stelden zich vanouds personen verkiesbaar die van te voren hun mening uiteenzetten over de belangrijkste vraagstukken van dat jaar. Meestal waren de verkiezingen niet fel omdat er weinig echt meningsverschil was tussen de kandidaten die dan ook meer à titre personel werden gekozen dan om hun programma. Zo was Bernstein als typisch vertegenwoordiger van het a-ideologische Nederlandse zionisme enkele malen afgevaardigd naar het congres. In 1935 onderzocht hij als kandidaat echter onverwachte competitie van Mirjam de Leeuw-Gerzon die de lijst „Arbeidend Palestina” aanvoerde. Deze lijst was ontstaan in 1931 toen er nog geen sprake van een Poale-Zion in de Bond was. De kandidaat van dat jaar was geen Nederlandse zionist maar een kolonist uit Beth Alfa die in Nederland was opgeleid, Jehoschua Brandstätter¹²⁰. Ook Mirjam de Leeuw was nauw met Palestina

¹¹⁷ Bernstein aan Londen 15-3 '35, C.Z.A. F5/8 I.

¹¹⁸ vgl. notulen vergadering der delegaties van B.B. en P.Z.-bestuur 29-5 '35, C.Z.A. F5/3 VIII.

¹¹⁹ vgl. Jaarverslag '34/'35, p. 30. ¹²⁰ J.W. 21-5 '31; de lijst kreeg toen 43 stemmen.

verbonden. Zij was een der eersten die na 1917 zich als pionier daar vestigden, samen met haar man ir. A. de Leeuw. Om gezondheidsredenen kwam zij voor een paar jaar naar Nederland terug. Zij was populair bij de chaloetsiem, de pioniers die in Nederland een agrarische opleiding kregen voor hun emigratie naar Palestina. Deze chaloetsiem waren meest buitenlandse jongeren en hadden nogal moeite in de Bond geaccepteerd te worden als gelijkberechtigtd lid met stemrecht. Mirjam de Leeuw was bovendien lid van de Poale-Zion¹²¹, een reden misschien waarom het Bondsbestuur de vergissing beging om de lijst Arbeidend Palestina ten onrechte te versieren met de betiteling Poale-Zion¹²². In deze omstandigheden laaide de verkiezingsstrijd tussen Bernstein en Mirjam de Leeuw (er was ook een Mizrachistische kandidaat, maar die telde nauwelijks mee) hoog op. Bernstein gaf, samen met Karel Edersheim, een nogal kinderachtig manifest uit waarin zij waarschuwden tegen de kandidatuur van hun concurrente; een rechtgeaarde zionist kon volgens hen niet iemand kiezen op grond van haar populariteit en arbeid onder de chaloetsiem. Maar de werkelijke reden kwam aan het slot van deze circulaire: het was gevaarlijk een Poale-Zioniste te kiezen¹²³. De uitslag van de verkiezingen waren echter weinig rooskleurig voor de onvoorwaardelijke zionisten. De twee onverzoenbaren, Bernstein en Mirjam de Leeuw, werden allebei als afgevaardigden voor de Bond gekozen¹²⁴. Toen Bernstein tijdens het congres zich bij de partij van de Algemene Zionisten B, een middenpartij, aansloot en zich blijkbaar niet langer als de afgevaardigde van de N.Z.B. beschouwde, bleef deze met een linkse representante zitten. Voor het Bondsbestuur, dat sinds kort onder leiding stond van Abel Herzberg, was dit aanleiding om zijn ontslag in te dienen. Als reden voerde het aan de overwoekering van het partijensysteem in de N.Z.B. Het meende dat het bestuur de Bond niet meer echt vertegenwoordigde nu het Poale-Zionelement zo sterk bleek te zijn¹²⁵.

Deze bestuurscrisis was het gevolg van het jarenlang starre vasthouden aan het onvoorwaardelijke zionisme van de richting-Bernstein. Terwijl men een ongebonden koers meende te varen recht op het doel, de joodse meerderheid in Palestina, af, waren er in de Bond ontwikkelingen op gang gekomen die zich grotendeels buiten de controle van het bestuur afspeelden. Het jeugdwerk en de zionistische opvoeding van de chaloetsiem waren een eigen leven gaan leiden en waren radicaler geworden. De jeugd koos, zoals verteld, steeds meer voor een konsekwent zionisme dat zich afkeerde van de Nederlandse cultuur. De chaloetsiem, zal nog blijken, waren in socialistisch vaarwater gekomen. Het is dan ook geen wonder dat het Bondsbestuur de vertrouwde grond van een nogal vrijblijvende zionistische discussie onder zijn voeten voelde wegzakken. De Bond had zichzelf als „einheitliche” organisatie zonder partijen overleefd. Op haar oude dag paste zij zich aan de geest van de tijd aan:

¹²¹ mededeling Mirjam de Leeuw-Gerzon.

¹²² vgl. D'war Hechaloets, z.d.

¹²³ Circulaire, C.Z.A. A121/159.

¹²⁴ Koemie Orie aug./sept. '35, er werden 1679 geldige stemmen uitgebracht waarvan 901 voor Bernstein, 532 voor Mirjam de Leeuw, 246 voor de Mizrachie.

¹²⁵ J.W. 11-10 '35; vgl. ook B.B. aan Londen 13-11 '35, C.Z.A. F5/8 II; Londen echter begreep niet waarom de crisis in het B.B. was uitgebroken.

Herzberg en de zijnen trokken hun ontslag in en de Poale-Zion zette de grote stap naar de status als aangesloten vereniging. Het feit dat zij in disciplinair opzicht eigenlijk sterk verwant was aan de eisen die de N.Z.B. stelde moet deze aansluiting hebben vergemakkelijkt. De belangrijkste voorwaarde voor toetreding was dat zij twee zetels in het Bondsbestuur kreeg. Dat betekende overigens dat de Mizrachie, die men één zetel had toebedeeld in de nieuwe constellatie, er ook twee opeiste en kreeg¹²⁶.

Moelijkheden tussen de Poale-Zion en de onvoorwaardelijke zionisten bleven binnen de Bond bestaan. Herzberg bleef erbij dat vorming van partijen binnen de zionistische organisatie een gedachtenloze navolging was van iets dat in het gezonde organisme, de staat, wel kon bestaan¹²⁷. Koemie Orië van haar kant ademde in elk nummer klassenstrijd in het joodse volk en verbroedering van de joodse met de Arabische proletariër¹²⁸. Bernstein moge oprecht zijn geweest toen hij schreef dat de Bond de laatste was om het sociale vraagstuk te miskennen¹²⁹. Maar dit vraagstuk was voor het merendeel van de Nederlandse zionisten nog niet veel verder geëvolueerd dan een vermeend inzicht in wat goed was voor de verblinde joodse arbeider, niet veel meer dan de traditionele filantropie van het niet-zionistische jodendom in een nieuw jasje.

Voor de Poale-Zion was het een winst dat Bernstein van het toneel verdween. In 1936 emigreerde hij naar Palestina. Hij werd daar hoofdredacteur van het Palestijnse orgaan van de Algemene Zionisten en na de oprichting van de staat Israël de eerste minister van Economische Zaken. Zijn plaats als leider van de Bond werd ingenomen door Abel Herzberg die van 1935 tot 1939 voorzitter was. Herzberg was jurist en had een advocatenpraktijk. Daarnaast was hij schrijver van novellen en toneelstukken. Zijn artistieke gedragingen en spontane invallen leverden voor sommige nuchtere harten bezwaren op, maar wat de Bond in haar geheel betreft hierin overheerste trots op een voorzitter die de harten kon ontroeren, soms tot tranen toe, en wiens redevoeringen literatuur waren. Hoewel ook Herzberg een pleitbezorger was voor nationaal boven „klassebelang”, was hij minder star dan Bernstein. Anders dan zijn droge, door en door principiële voorganger had hij in het persoonlijke vlak wel goede betrekkingen met de Poale-Zion. Daardoor sleten de scherpe kantjes tussen de beide richtingen wat af. De Poale-Zion noemde Herzberg waarderend een waar strijder toen hij op hun jaarvergadering zelfs zo ver ging te verklaren dat de conflicten die de socialisten in de Bond veroorzaakten nuttig en nodig waren¹³⁰.

De conflicten tussen onvoorwaardelijk en links zionisme speelden zich ook af op een ander terrein, namelijk in de jeugdbeweging en de chaloetsioet. Beide waren ontstaan vlak na de eerste wereldoorlog. Omdat de chaloetsioet een centraal punt werd in de jeugdbeweging van de dertiger jaren verdient het aanbeveling dieper op

¹²⁶ De Mizrachie mei '36.

¹²⁷ J.W. 10-1 '36; rede op jaarvergadering van de Bond.

¹²⁸ vgl. bijv. Koemie Orië dec. '33; nov. '35.

¹²⁹ J.W. 12-10 '34.

¹³⁰ Koemie Orië jan. '37.

haar geschiedenis in te gaan dan die van de jeugdbeweging. De laatste was een radicale maar toch ook getrouwe afspiegeling van de Bernsteiniaanse richting, de chaloetsioet was voor een groot gedeelte socialistisch gericht.

De chaloetsbeweging stelde zich ten doel jongeren die naar Palestina wilden emigreren voor te bereiden door omscholing, met name in agrarische beroepen. Het nieuwe land had immers landbouwers nodig. Sterker nog was de gedachte dat er in Palestina geen eenzijdige beroepenverdeling mocht zijn, zoals in het galoet, en dat werkelijke verovering van het land alleen maar mogelijk was wanneer het joodse volk als een „normaal” volk zou vergroeien met het land door de bewerking van de bodem.

In Nederland was al heel vroeg een landbouwopleiding voor Palestinapioniers. In 1910 werd de Joodsche tuinbouw-, veeteelt- en zuivelbereidingsvereniging opgericht, een initiatief van Jacobus Kann waaraan ook zijn vriend Franzie Berenstein en de bekende pedagoog Jan Ligthart deelnamen¹³¹. De vereniging wilde jonge lieden („ook van joodsche afkomst”) opleiden voor een agrarisch bestaan in Palestina. Het was een echt filantropische onderneming. Zij werd dan ook gesteund door de Alliance nadat enige twijfel ten aanzien van het nakomen van de joodse ritus was weggenomen¹³². Deze geldelijke steun werd echter opgeheven toen bleek dat de vereniging meer kasmiddelen dan uitgaven bleek te hebben¹³³. Tot 1918 waren er slechts drie pupillen werkzaam geweest op de Ida Maria State, een landgoed bij Gouda dat door de vereniging was aangekocht¹³⁴. Er was weinig animo voor een landbouwopleiding, ondanks de premie van f 100 voor die pupillen die vier jaar achter elkaar op het landgoed bleven werken¹³⁵.

In 1918 werd de Vereniging tot vakopleiding van Palestinapioniers in Nederland in Deventer opgericht. Deze, de Deventer Vereniging genoemd in de wandeling, heeft de belangrijkste rol gespeeld in de chaloetsbeweging van Nederland. Het is niet duidelijk in hoeverre hierbij toeval een rol heeft gespeeld of dat het een doelbewuste onderneming was. Het begon waarschijnlijk met een kweker bij Deventer die uit sympathie voor het zionisme een chaloets in dienst nam. Toen hem dat goed beviel volgden er meer¹³⁶. Deze jongelui, waarschijnlijk Oostenrijkers¹³⁷, werden onmiddellijk onder toezicht gesteld van een „daar ter stede geconstitueerd afdeulingsbestuur o.l.v. den heer R. Cohen”¹³⁸. Het aantal Oost-europese jongelui die in de buurt van Deventer werkzaam waren nam snel toe en van lieverlede volgden er ook elders, bijvoorbeeld in Marum in Groningen¹³⁹. In oktober 1919 kwamen de eerste chaloetsiem, 26 in getal, uit Marum, Sloten, Den Bosch, Twello en Winterswijk bijeen. Het waren nog steeds Oost-europeanen, die op deze manier weer in staat waren in hun

¹³¹ J.W. 27-5 '10.

¹³² De Alliance juli/aug. '12.

¹³³ De Alliance sept./okt. '17.

¹³⁴ J.W. 1-3 '18.

¹³⁵ Jaarverslag van de vereniging over 1916, C.Z.A. A121/204.

¹³⁶ R. Cohen, Mededeelingen over Hechaloets-Werk in Nederland (1919), p. 9.

¹³⁷ Jaarverslag van de Joodsche Land- en Tuinbouwver. 1917.

¹³⁸ J.W. 16-8 '18.

¹³⁹ J.W. 27-9; 6-12 '18.

eigen talen, Hebreeuws, Duits en Jiddisj te communiceren¹⁴⁰. De leiding van deze pioniers werd behalve aan Ru Cohen ook toevertrouwd aan Emile Visser, Schalom Fischer, zelf in de oorlog hier gestrand, en S. van der Heyden. De ziel van de zich snel uitbreidende organisatie was echter tot aan zijn deportatie in de oorlog toe Ru Cohen. Ru was een broer van David en Chi. Hij had een meubelzaak in Deventer. Zijn inzet voor het wel en wee van de vaak op een slof en een schoen aankomende kinderen was enorm. De behulpzame vriendelijkheid van hem en zijn vrouw Eva Cohen-Koningsberger maakte het echtpaar tot een begrip in de internationale chaloetsbeweging.

De Vereeniging tot vakopleiding van Palestinapioniers in Nederland zoals de officiële naam van de Deventer vereniging luidde kwam in het begin natuurlijk voor een hoop moeilijkheden te staan. De geldelijke behoeften werden ten dele gelenigd door Kanns Landbouwvereniging¹⁴¹, maar voor de rest moest zij het hebben van particuliere giften. Het vinden van boeren die de jongens, later ook meisjes, wilden opleiden schijnt niet zoveel problemen te hebben opgeleverd in de eerste jaren. De chaloets werd weldra een populaire figuur op het Nederlandse platteland. Hun onverzettelijke ijver, doorzettingsvermogen en leergierigheid maakte hen tot geliefde pupillen, ook bij landbouwscholen en consulenten¹⁴². Boeren en leraren waren onder de indruk van het idealisme en de vastbesloten wil opgewassen te zijn tegen de ontberingen in Palestina.

Het was verre van gemakkelijk voor de chaloets zich aan te passen aan het Nederlandse boerenleven. Het werk was eentoniger dan hij zich in zijn romantische fantasieën had gedacht, ook uitputtend voor de merendeels lichamelijk zwakke kinderen die uit armoedige stadsmilieus kwamen. Misschien het moeilijkste te dragen was echter het geestelijk isolement. Nadat de Vereeniging in het begin de chaloetsiem in groepjes bij boeren had ondergebracht, kwam zij hiervan terug. Er kon op die manier niet voldoende aandacht worden geschonken aan de opleiding van de pupillen. Daarom werden zij voortaan met zijn tweeën of vaker alleen de boer opgestuurd. Het was voor deze jonge joden een hard gelag om hun eigen omgeving te missen en alleen te zitten in de meestal wel vriendelijke maar vaak zwijgzame en stugge atmosfeer van de Nederlandse boerenfamilie. De maandelijkse pegisjot, ontmoetingen, waar zij hun eigen taal konden praten en debatteren over de toekomst die hen in Palestina wachtte, waren dan ook hoogtepunten. Deze toekomstdroom kon echter jaren op zich laten wachten. Van het zakgeld of kleine loon dat zij kregen moesten zij zelf hun passage naar het land van hun alijah bekostigen. Bovendien was er altijd spanning over de toewijzing van een certificaat. Zonder certificaat kwam men Palestina niet in en er werd maar een beperkt aantal toegewezen aan zionisten zonder eigen kapitaal.

Het bestuur van de Deventer Vereeniging was er trots op een echt Nederlandse bijdrage aan de Palestina-opbouw te kunnen leveren door middel van een goede

¹⁴⁰ J.W. 24-10 '19.

¹⁴¹ R. Cohen, Mededeelingen.

¹⁴² vgl. J.W. 13-11 '36.

Nederlandse agrarische opleiding. Dat nam natuurlijk niet weg dat de Nederlandse methoden en cultures lang niet altijd toepasbaar waren in het Palestijnse klimaat. Daarom bestond er vanaf het begin een levendig contact met agronomen uit Palestina (sommigen zelf Nederlander zoals Jacob Oppenheim en de niet-joodse Frans van der Hoorn). De invoer van Fries melkvee had bijvoorbeeld teleurstellende resultaten totdat men het ging kruisen met Damascener koeien. De waarde van de Nederlandse opleiding wordt verder aangetoond door het feit dat er Palestijnse landbouwers een poos naar de Deventer vereniging werden gestuurd om hier bijgeschoold te worden. In bijna elke kibboets was wel een zogenaamde „Hollander”, iemand die in Nederland was opgeleid¹⁴³. In 1938 werd Ru Cohen met zijn vrouw, en begeleid door een Friese stamboekstier die Ru gedoopt was, in Palestina een warme ontvangst bereid. In de kibboets Ein-Charod waar veel Nederlandse pioniers woonden werd een pegisja gehouden waar meer dan 200 Deventer chaweriem (Hebreeuws voor „vrienden”) bijeenkwamen. Men kan zich de trots van de chaloetsiem en hun mentor voorstellen toen zij met zijn allen naar Gilboa wandelden, de dorre bergkam waar Saul was gesneuveld en die door David tot onvruchtbaarheid was vervloekt. Want vanaf het rood-grijze gesteente van Gilboa zag men de Emek Jezreel die door de pioniers was veranderd van een moeras in een bloeiende vruchtbare vallei.

Gepreoccupeerd als het Bondsbestuur was met politieke vraagstukken, had het nooit overmatig veel belangstelling getoond voor de opleiding van de Palestina-pioniers, evenmin als voor het zogenaamde Palestina-ressort. Dit was een afdeling die de aanvragen van certificaten voor emigranten behandelde. Zij stond onder leiding van mr. Chi Cohen, broer van Ru. Toen de Lieme zich in 1929 hiermee ging bemoeien omdat het Bondsbestuur tot de ontdekking kwam dat hier een terrein was dat aan het alziend oog dreigde te ontsnappen, kwam dat de verstandhouding met Chi Cohen niet ten goede. Hij beschouwde het ressort als zijn eigen kleine rijk en duldde geen inmenging als dat te vermijden was. De Lieme's betiteling van de aanvragers, „zijne naar Palestina te emigreeren ressort-patiënten”,¹⁴⁴ was meer een kenmerk voor de attitude van het Bondsbestuur tegenover de veelal onbemiddelde emigranten dan een geestigheid. Hieronder valt ook de weigering van het Bondsbestuur bij te dragen aan de reiskosten van de chaloetsiem. Natuurlijk had het gelijk met de stelling dat de Bond daarvoor geen geld had. Men weigerde echter ook toestemming te geven voor het instellen van een Alijah-fonds dat de reiskosten zou moeten inzamelen. De Lieme vond dat de chaloetsiem dat zelf moesten betalen en dat daarvoor niet „geschnord” mocht worden¹⁴⁵. Zij moesten maar een jaar langer in Nederland blijven om de benodigde f 100 bij elkaar te sparen. Hoe de jongens en meisjes dat moesten doen van de paar gulden zakgeld die zij per week kregen werd er niet bij verteld. Ook in de Joodsche Wachter werd zelden positief over de pioniers geschreven. Meestal werd er gewaarschuwd tegen een heiligverklaring, een waarderend

¹⁴³ J.W. 16-9 '38

¹⁴⁴ rapport-de Lieme over het Palestina-ressort 19-8 '28, C.Z.A. F5/2; hierin veel gegevens over aanvragers en hun motieven.

¹⁴⁵ Stenografisch verslag jaarverg. 24 en 25-12 '30, C.Z.A. F5/11.

woord kon er eigenlijk nooit af, omdat de kibboets als sociaal experiment niet met de ideeën van de Bond strookten. Men kan dan ook sympathie voelen voor een verontwaardigde uitbarsting van een van hen: „Nur will ich dem Chalutzim keinen Glorenschein ums Haupt malen. Was ich aber wohl will ist, ihre Arbeit ins rechte Licht gesetzt zu sehen u. gewürdigt zu wissen. Es geht nicht an diese Menschen als Schnorrer zu behandeln u. mit einer mitleidigen Geste abzufertigen. Sie brauchen die Geste nicht, denn sie sind Ihnen durchaus ebenbürtig. Die Arbeit in Erez ist ohne Chalutzim nicht denkbar u. die Zionisten bedürfen ihrer ebenso, als dass es umgekehrt der Fall ist“¹⁴⁶.

De koele houding van het Bondsbestuur tegenover de chaloetsioet was eigenlijk niet helemaal in overeenstemming met zijn principes. Bij het toenemen van de immigratie in Palestina was namelijk een bedenkelijke ontwikkeling te bespeuren in de verandering van de beroepenverdeling. De stadsbevolking nam onevenredig sneller toe dan de plattelandsbevolking. Hierdoor kwam de zo belangrijk geachte verovering van de grond in gevaar. Iemand als Bernstein zag deze ontwikkeling scherp in. Hij meende ook dat de stadsbevolking nationale bij zakelijke belangen zou achterstellen als het erop aan kwam¹⁴⁷. Reden te meer om het idealisme van de chaloetsiem in ere te houden. Daarvoor hoefde men ze werkelijk niet met aureolen te bekransen.

Tot de jaren dertig hield de Deventer vereniging praktisch het monopolie in de pioniersopleiding. Daarna kon zij de toevloed van joodse vluchtelingen uit Duitsland en Oost-Europa niet meer geheel aan. Er kwamen namelijk niet alleen meer aanmeldingen, maar ook werd het vanwege de economische crisis moeilijker plaatsen bij boeren te vinden. In 1934 werd het werkdorp Wieringermeer gesticht door het Joodsch Vluchtelingencomité dat sinds de Machtübernahme de opvang van vluchtelingen verzorgde. In dat werkdorp werden jongens en meisjes uit Duitsland opgeleid voor een nieuw bestaan, hoofdzakelijk voor emigratie naar Palestina. Andere emigratiemogelijkheden werden immers steeds meer afgesneden. Het ging nu ook niet meer louter om een agrarische opleiding, maar om algemene hachschara, scholing in handarbeid. Deventer had in 1937 254 pupillen, Wieringen 150 waarvan de helft voor Palestina. Maar daarnaast was er nog een werkkamp van de Agoeda met 25 pupillen en twee nieuwe projecten waren in de pen: een Vereeniging van Vrienden van een Joodsche Marine, een opleiding voor visserij en scheepvaart, en een farm die in Gouda zou worden opgericht voor kinderen die nog te jong waren om in Deventer toegelaten te worden. Deze jeugdfarm was een onderneming van de nog steeds bestaande Landbouwvereniging van Kann.

Er was veel gekissebis tussen die verschillende verenigingen, vooral tussen Wieringen en Deventer, dat zich als oudste gepasseerd ging voelen. Daarbij kwam dat de chaloetsiem een onzekere rechtspositie hadden. De besturen, meestal door coöptatie gevormd, hadden een ferme greep op eventuele opstandige pupillen. Zij konden uit de opleiding verwijderd worden zonder mogelijkheid van een beroep

¹⁴⁶ Chajim Ben Zwi in J.W. 25-1 '29.

¹⁴⁷ J.W. 30-4 '37.

tegen deze beslissing. Dat betekende dat hun kans op alijah ook was bekeken. Als een bestuur achteraf wel eens ongelijk bekende, rectificeerde zij de genomen maatregelen niet¹⁴⁸. Er was dus reden genoeg om de bezem door de onoverzichtelijke structuur van de Palestina-opleidingen te halen. Maar in 1937 was dat rijkelijk laat. Deventer voelde zich te zeer geschoffeerd door de Bondsbesturen in het verleden om bemoeienis alsnog te accepteren.

Dit werd onder meer duidelijk toen het Bondsbestuur zich in 1936 mengde in de verwijdering van een zekere Moische Kronkopf. Deze was zo onbetamelijk geweest om uit bedelen te gaan voor een nieuwe jas en bovendien te weigeren het Montefiore-huis in Rotterdam te schilderen, hoewel hij schilder van professie was. Hij werd vanwege deze ondermijnende activiteiten uit de hachschara verwijderd, naar de mening van het Bondsbestuur ten onrechte: de jongen kreeg geen geld van zijn familie en moest wel bedelen om een nieuwe winterjas wilde hij de kou doorkomen¹⁴⁹. Het is heel goed mogelijk dat Ru Cohen met al zijn hart voor de chaloets opvattingen had die niet strookten met die van zijn pupillen. Zijn jaarverslagen van de vereniging ademen een streven naar Hollandse soberheid en zindelijkheid. Men kan niet verwachten dat de gemiddelde chaloets erg ingenomen was met de Hollandse zuinige degelijkheid. Een zekere kleinzieligheid was de Deventer Vereeniging niet vreemd. Gertrud Cohn, die zich als lid van het Vluchtelingencomité met Wieringen bezighield, beklagde zich erover dat voor de grote jaarlijkse pegisja in 1935 geen enkele chaloets uit Wieringen was uitgenodigd¹⁵⁰. In het geval van Moische Kronkopf weigerde Ru Cohen op een gegeven moment verder nog met het Bondsbestuur brieven te wisselen. Het is dan ook niet duidelijk hoe dat is afgelopen.

De belangrijkste reden voor het Bondsbestuur om zich meer met de chaloetsiem te gaan bemoeien was echter niet omdat het zich druk maakte om de onzekere positie van de chaloets, maar omdat steeds meer Nederlandse jongeren zich bij Deventer aanmeldden voor een opleiding¹⁵¹. In tegenstelling tot de buitenlandse chaloetsiem werden dezen wel als een Bondszaak beschouwd. De Nederlandse pioniers kwamen uit de J.J.F. de zionistische Joodsche Jeugdfederatie die in de dertiger jaren zijn grootste bloei bereikte. Meer dan voor de volwassen Bondsleden gold voor deze jongeren, zoals we gezien hebben, het conflict in de keuze tussen galoet en Erets Israel. Vanaf een prille leeftijd was deze jeugd doordrenkt met een levensbeschouwing die nu eenmaal praktische konsekventies met zich meebracht, omdat het doel was emigratie naar Palestina. Een vorige generatie zionisten was als volwassene bij de beweging gekomen en had daardoor meer rationalisaties kunnen opbouwen tegen de ingrijpende keuze van een alijah. Ook werden de jongeren van de dertiger jaren meer en gevoeliger dan ooit geconfronteerd met het antisemitisme. In de J.J.F. werd dan ook een emotioneel zionisme beleefd dat in de Bond weinig werd gewaardeerd. Padvinderij en jaarlijkse zomerkampen, waar zionistische voorlichting romantische

¹⁴⁸ Charles Polak in J.W. 7-5 '37.

¹⁴⁹ B.B. aan Ru Cohen 22-1 '36; id. aan Chi Cohen 20-2 '36, C.Z.A. F5/3 IX.

¹⁵⁰ Herzberg aan M. J. Simons, lid B.B., 7-5 '35, C.Z.A. id.

¹⁵¹ vgl. Jaarverslag '33/'34, p. 26.

en grootse tinten kreeg, wonnen waarschijnlijk meer enthousiasme voor de opbouw van een joodse staat dan alle gewetensvol beschreven jaargangen Joodsche Wachter bij elkaar. Dat had iets beschamends voor de bezadigde volwassenen. In deze tijd ontspan zich in de J.J.F. de onvermijdelijke discussie over de vraag of de Federatie haar leden moest verplichten tot chaloetsioet of alleen zionistisch opvoeden. Het bestuur schrok er echter voor terug een gewetensdwang op te leggen aan te jonge kinderen die daarmee trouwens ook al in een conflict met hun ouderlijk huis konden raken. Zionisme zonder chaloetsioet was zinloos, maar de gehechtheid aan de eigen omgeving was evenmin een uit te vlakken sentiment¹⁵².

In deze discussie was het geen wonder dat de Bond zelf de tarboet, de culturele opvoeding van de chaloets, in handen wilde nemen of onder controle wilde hebben. Maar toen zij in 1933 op het toneel verscheen, hadden de chaloetsiem al lang hun geestelijke keuze gedaan en regelden zij hun eigen tarboet. Het is niet onwaarschijnlijk dat bij de buitenlandse pioniers ressentiment heerste over het feit dat het Bondsbestuur pas belangstelling hiervoor kreeg toen het meende dat de zionistische ziel van de Nederlandse jeugdige pionier gevaar liep. De buitenlanders waren merendeels georganiseerd in de Hechaloets, een internationale linkse pioniersorganisatie die in Oost-Europa een massale aanhang had en samenwerkte met de socialistische partijen. De Hechaloetsbeweging was de ruggegraat van de kibboets, het belangrijke collectivistische experiment dat zoveel betekenis heeft gehad voor de opbouw van Palestina. Evenmin als de Poale-Zion was de Hechaloets bemind bij het Bondsbestuur. Ook onder de Nederlandse zionistische jeugd, opgevoed in de tradities van de Lieme en Bernstein, heerste tegenstand tegen de socialistische pioniersgeest. De J.J.F. was trouwens een vereniging waar men niet zo gauw proletarische jeugd tegen het lijf zou lopen. In 1933 werd daarom naast de Hechaloets de Chewrath Olim opgericht, een chaloetsbeweging zonder ideologische binding. Dat wil zeggen dat zij het bekende onvoorwaardelijke zionisme van Bernstein aanhing¹⁵³. In Nederland was ook de zionistische jeugd voor het grootste deel links noch rechts en niet behept met de onaangename drang sociale vraagstukken op te lossen.

Kritiek van leden van de Hechaloets werd bij de Bond evenmin geduld als van de Poale-Zion. Wim Vleeschhouwer, een van de weinige Nederlandse linkse pioniers die zich in de kibboets Ein-Charod had gevestigd, probeerde het tegen Bernstein op te nemen. Hij verweet hem altijd te zeuren over het geld dat was geofferd aan „collectivistische experimenten” en nooit eens iets te schrijven over een andere kant van de medaille, de gigantische karwei van het droogleggen van de moerassen door de pioniers bijvoorbeeld. Hij gaf een voorbeeld van de klassentegenstellingen die in Tel Aviv al bestonden: in sommige restaurants werden gasten in boerenkledij niet toegelaten, iets wat enkele jaren eerder ongehoord zou zijn in Palestina. Bernsteins antwoord was dat minachting voor geld verfoeilijk was en dat echte socialisten geen hang naar bourgeois-café's dienden te hebben¹⁵⁴. De werelden van onvoorwaardelijke

¹⁵² Baderech Aw 5692 (1932).

¹⁵³ J.W. 30-11 '34.

¹⁵⁴ J.W. 18-1 '35.

en socialistische zionisten zouden elkaar nooit hebben kunnen ontmoeten buiten Palestina en het was de vraag of zij in het land genoeg met elkaar gemeen hadden.

In de ideologische strijd tussen links en rechts lijkt de N.Z.B. een personificatie van die mensen uit de bijbel die wegens lauwheid worden uitgespuwd. Want, al mag tot haar eer worden gezegd dat zij de fascistoïde richting net zo goed verwierp als de socialistische, dit neemt niet weg dat haar a-ideologische opstelling eigenlijk een zonde was tegen het zionisme. Haar onvoorwaardelijke zionisme was niet veel meer dan een interessant onderwerp voor studeerkamerdiscussies; het stond buiten de historische werkelijkheid van die dagen. Ook al had de Bond gelijk in haar stelling dat de urgentie voor een joodse immigratie in Palestina nog nooit zo groot was geweest, dat nam niet weg dat de keuze over de inrichting van deze joods-Palestijnse samenleving aan de immigranten zelf was. Hoe kon men verwachten dat dezen alleen maar zouden zijn bevangen door dankbaarheid dat ze dank zij het zionisme aan de vervolgingen waren ontsnapt? Zionistisch gezien zou dat een fatale stagnatie zijn geweest. Want dit gevoel zou aan drijfkracht snel verliezen wanneer het nieuwe land niet een goed land bleek te zijn. Bovendien kon men na een jarenlange propaganda waarin de realisatie van het zionisme als een sociaal-rechtvaardige samenleving in het vooruitzicht was gesteld niet de klok terugdraaien. Zelfs, of misschien juist, niet met het nazisme op de hielen.

Ook in Nederlandse politieke verhoudingen was de houding van de Bond kortzichtig. Bernsteins uitspraak dat sympathisanten van het zionisme geen anti-semieten waren werd aan het einde van de dertiger jaren op een door hem niet vermoede manier bewezen. Toen ging het zionisme delen in het al duidelijk naderende isolement van de joden in Nederland. Het kan geen toeval zijn geweest dat bij het zesde lustrum van de N.Z.S.O. alle senaten en studentenverenigingen bericht van verhindering stuurden¹⁵⁵. Nergens als in de universiteitswereld werd immers zoveel waarde gehecht aan afvaardiging ter gelegenheid van lustra. Ook bij het verslag van het 40-jarig bestaan van de N.Z.B. vindt men geen niet-joodse gasten onder de prominente aanwezigen vermeld¹⁵⁶. Is het toeval dat juist de VARA in deze jaren regelmatig haar microfoon beschikbaar stelde aan de Bond?¹⁵⁷.

HET VERDELINGSPLAN VAN 1937

In een vorig hoofdstuk is verteld dat de N.Z.B. praktisch eenstemmig stond op het standpunt dat de zionistische doelstelling per definitie inhield een joodse meerderheid in Palestina. Niet alleen meende zij dat immigratiebeperkingen in strijd waren met de letter en de geest van de Balfourdeclaratie, zij keerde zich ook tegen een binationale staat en tegen voorstellen om Palestina te verdelen in joodse en Arabische kantons. Een joodse staat was het enige waarmee het zionisme van Herzl genoeg kon nemen, ook al werd het woord staat niet altijd gebruikt.

¹⁵⁵ J.W. 15-7 '38.

¹⁵⁶ J.W. 3-11 '39.

¹⁵⁷ vgl. o.a. J.W. 16-12 '38.

In 1937 werd de zionistische organisatie voor een keuze geplaatst die even ingrijpend was als het Oeganda-plan in 1903 en dan ook tot even turbulente meningsverschillen aanleiding gaf. In 1936 was de heftigste Arabische opstand uit de geschiedenis van het mandaat uitgebroken. Een staking van zes maanden, afgekondigd door het Arab Higher Committee, was gevolgd door een guerrilla-oorlog in geheel Palestina. De Arabische leiders eisten stopzetting van joodse immigratie en landaankoop, zij wilden dat Palestina een Arabische staat zou worden. Hun woordvoerder was de moefiti van Jeruzalem Haj Amin el Hoesseini. Bijzonder verontrustend was dat het Europese antisemitisme duidelijk zijn weg naar Palestina had gevonden blijkens de argumentatie van deze leiders (de moefiti zou later hartelijke betrekkingen met Hitler onderhouden). Opnieuw werd na deze uitbarsting een Engelse commissie naar het land gestuurd om de situatie te onderzoeken. Zij stond onder leiding van lord Peel. Het rapport dat deze commissie produceerde wordt geprezen als de beste analyse van het zionistisch-Arabische probleem. Het kwam echter tot de conclusie dat een onoplosbaar conflict was ontstaan tussen de twee belangrijkste gemeenschappen in Palestina en dat er tussen hen geen gemeenschappelijke basis om tot elkaar te komen bestond. Iets wat overigens door Weizmann en Ben Goerion, de belangrijkste zionistische getuigen voor de commissie stellig werd ontkend¹⁵⁸. Op grond daarvan stelde de Engelse regering voor Palestina te verdelen in drie zones: een joodse en een Arabische staat en een Britse enclave (met o.a. Jeruzalem) onder permanent mandaat.

De reacties op het verdelingsplan waren in joods Nederland heftig. Wel had de Bond later waardering voor het rapport-Peel¹⁵⁹. Maar in een woedend eerste commentaar schreef Herzberg dat het rapport zoveel vriendelijke dingen zei over de zionistische politiek dat er iets niet pluis moest zijn; dat de Engelsen aan het mandaat hadden vastgehouden zolang ze dachten dat het zionisme een sprookje was en dat de joodse staat met wellust als een lilliputterstaatje was getekend. Reëler was zijn opmerking dat de commissie voor het eerst de gedachte van een joodse staat grijpbaar en politiek te realiseren had gemaakt¹⁶⁰. Dit laatste was ook het belangrijkste motief geweest voor Weizmann om verder over het plan te onderhandelen.

Toen de Bond een demonstratie tegen de verdeling organiseerde, bleek hoe sterk ook de joden buiten haar rijen hierover voelden. De Diamantbeurs waar men bijeen kwam zat zo vol dat honderden bezoekers buiten door middel van luidsprekers de redevoeringen moesten volgen¹⁶¹. Zowel voor- als tegenstanders spraken niet over „verdeling” maar noemden het „chaloeke”, een verwijzing naar de zo verachte bedeling waarvan de joodse bevolking in Palestina leefde voor de komst van de zionisten.

De Mizrachie verwierp de „Chaloeke”, de bedeling met het land, op historisch-religieuze gronden. Palestina was voor haar Erets Israel, het land dat

¹⁵⁸ Laqueur, p. 514.

¹⁵⁹ Herzberg noemde het op de jaarvergadering van '37 een „meesterlijke analyse van het joodse vraagstuk” waarvan echter de conclusies fout waren. J.W. 31-12 '37.

¹⁶⁰ J.W. 23-7 '37.

¹⁶¹ J.W. 20-7 '37.

was beloofd aan Abraham en zijn nazaten en dat na de terugkeer uit Egypte zijn grootste omvang had gehad onder koning Salomo. Dit was het gebied waartoe ook Trans-Jordanië behoorde en hiervan mocht zelfs het kleinste stukje niet worden verzaakt¹⁶². Aannemen of zelfs maar overwegen van het voorstel tot verdeling werd door de zionistische orthodoxie beschouwd als een heilloze aanpassing van jodendom aan galoet¹⁶³. Hoe konden voorstanders vergoelijkend praten over het verlies van onvruchtbaar bergland, vroeg een geschokte Mizrachist zich af. Juist daar hadden de joden in de oude tijd het meest heldhaftig gevochten¹⁶⁴. Dit is een typerend voorbeeld van het eenzijdig historisme met betrekking tot Palestina. De zionistische orthodoxie eiste op zeer twijfelachtige geschiedkundige gronden een Groot-Israël op als joodse staat door te vergeten dat zo'n staat in feite nooit had bestaan. Het oud-testamentische Erets Israel was nooit uitsluitend bewoond door Israëlieten, maar door verschillende volkeren¹⁶⁵.

Veel meer hout sned de argumentatie buiten de Mizrachie. De Poale-Zionist Lissauer schreef terecht dat het waanzin was een miljoenenfolk af te schepen met een brokje land dat kleiner was dan de beide provincies Holland¹⁶⁶. Bovendien had de voorgestelde staat de meest onmogelijke grenzen met daarbinnen een niet gering percentage Arabieren. Op deze manier zou het Arabische probleem zeker niet worden opgelost¹⁶⁷. Bernstein, gerijpt door zijn verblijf in Palestina, voegde hieraan een goed argument toe: de manier waarop men met de Arabieren tot een overeenstemming zou komen moest volkomen openhartig zijn, opdat zij geen vrees hoefden te koesteren voor penetratie van zionistische kant; dit zou niet het geval zijn als de zionisten een verdeling zouden accepteren die hen niet tevreden kòn stellen¹⁶⁸.

Ook de voorstanders van de verdeling waren niet enthousiast. Zij wilden hoogstens uit opportunistische overwegingen accepteren. Kleerekoper redeneerde dat men nuchter moest zijn en zich realiseren dat geen morele maar machtspolitieke factoren de joodse positie bepaalden. Het was volgens hem een gevaarlijk illusionisme te veronderstellen dat de Britten de belangen van het joodse volk konden behartigen terwijl hun eigen Middellandse Zeepositie was geschokt door de Italiaanse invasie in Abessynië. Als het Britse Rijk weer hersteld zou zijn, moesten de zionisten met hun invloed op het wereldjodendom ervoor zorgen dat het voorgestelde verdelingsschema onhoudbaar was¹⁶⁹. Een stukje Realpolitik waarvan Bernstein terecht meende dat het de Arabieren alleen maar wantrouwen zou inboezemen.

Een maand na het bekend maken van de Britse voorstellen kwam het zionistisch congres in Zürich bijeen om over de verdeling te praten. Na heftige debatten tussen voorstanders, onder wie Ben Goerion, en opposanten, onder wie Ussischkin, werd een resolutie aangenomen die veel overeenkomst vertoonde met de Oeganda-

¹⁶² De Mizrachie aug. '35.

¹⁶³ Rabbijn de Vries in De Mizrachie dec. '37.

¹⁶⁴ J.W. 8-10 '37.

¹⁶⁵ vgl. M. Noth, *Geschiedte Israels*. Göttingen 1959, p. 15.

¹⁶⁶ Koemie Orië juli/aug. '37.

¹⁶⁷ Herzberg in J.W. 5-11 '37; Bernstein id. 20-8 '37.

¹⁶⁸ J.W. 30-4 '37.

¹⁶⁹ Koemie Orië juli/aug. '37.

resolutie van 1903. Ook nu waren beide partijen niet gelukkig met de oplossing die werd aangeboden, maar wilde men mogelijkheden openhouden. De resolutie legde veel nadruk op het onaanvaardbare van de stelling uit het Peel-rapport dat het mandaat niet kon worden uitgevoerd; zij verklaarde het voorgestelde verdelingsplan onaannemelijk, maar gaf de Executive toestemming erover te onderhandelen. Het congres hield echter nadrukkelijk haar handen vrij ten aanzien van beslissingen over de resultaten daarvan¹⁷⁰. In feite was het verdelingsplan al ten dode opgeschreven, want ook in Engeland ondervond het veel bezwaren en de Arabieren verwierpen het categorisch. De vage, tot niets verpflichtende resolutie van het congres had dan ook meer de bedoeling om het zicht op de joodse staat open te houden dan wat anders. Zij leidde echter tot hete debatten in de hele zionistische beweging en in Nederland tot een scheuring in de N.Z.B.

Het Bondsbestuur was verdeeld over de toekomst van het zionisme na de congresresolutie. De meerderheid, onder wie Herzberg, meende dat erdoor de zionistische doelstelling, namelijk de oplossing van het joodse vraagstuk, was prijsgegeven; zij zag niet hoe verder nog propaganda voor het zionisme kon worden gevoerd en overwoog zelfs uit de organisatie te treden. De minderheid van het bestuur, bestaande uit de twee Poale-Zionisten, was van mening dat de gewraakte resolutie de verdeling geenszins had aanvaard en dat de Executive haar door het congres opgedragen taak zo zou vervullen dat de joodse nationale gedachte zou worden bewaard en versterkt¹⁷¹.

De eerstvolgende maanden werden de debatten tussen beide standpunten met veel hartstocht gevoerd. Terwijl voor het congres de meningen dwars door de partijen heen liepen¹⁷², stonden nu nogmaals de socialisten en de „onvoorwaardelijken” tegenover elkaar. De Poale-Zion was woedend omdat zij de agitatie van de meerderheid in de Bond zag als een voorwendsel om tegen Weizmann en de socialistische Executive tekeer te gaan¹⁷³. Voor de meerderheid in de N.Z.B. echter betekende het aannemen van de resolutie, tot hoe weinig zij ook verplichtte, een stelselmatige afzwakking van het mandaat. Het was in haar ogen het laatste staaltje van verraad dat de opeenvolgende Executives al sinds de Balfourdeclaratie had gepleegd jegens het zionistische ideaal. Maar uiteindelijk overwon het gevoel van verantwoordelijkheid ten opzichte van de beweging. Herzberg stelde dat de centrale vraag was hoe men „in deze uiterst moeilijke en verwarde tijd een constructieve bijdrage (kon) leveren aan het voortbestaan van de Zionistische beweging en de verwerkelijking van haar idealen”¹⁷⁴. De eerstvolgende vergadering was misschien de meest bewogene in de geschiedenis van de N.Z.B. Zij werd beheerst door een sterke ontroering, tot tranen toe. De verslaggever van de Joodsche Wachter schreef: toen Herzberg sprak over de joodse eenzaamheid viel er een ondragelijke zwaarte op onze harten¹⁷⁵. Het

¹⁷⁰ vgl. vertaling van de resolutie in J.W. 13-8 '37.

¹⁷¹ J.W. 8-10 '37.

¹⁷² Koemie Orie nov. '37: in de Poale-Zion werd het debat op „buitengewoon aangename en chawerische wijze” gevoerd.

¹⁷³ Koemie Orie dec. '37.

¹⁷⁴ J.W. 5-11 '37.

¹⁷⁵ J.W. 31-12 '37.

beseft dat het joodse noodlot bezig was zich verder te voltrekken bracht de opstandige Bond tot bezinning. De verdeling bleef men verwerpen, maar de oproep tot een nieuwe krachtige propaganda voor het geliefde zionisme vond een warm onthaal¹⁷⁶. Dit nam niet weg dat nog een keer Weizmann duidelijk werd gemaakt dat hij wat betreft de Bond niet welkom was om in Nederland een campagne voor het Keren Hajesod te openen¹⁷⁷.

De grote slag voor de N.Z.B. was echter het uittreden van de grote veteraan de Lieme. In een „Verklaring van mijn Uittreden” in de Joodsche Wachter gaf hij een uiteenzetting wat het zionisme wel en vooral wat het niet was. Zionisme, schreef de Lieme, biedt geen levensbeschouwing en geeft zelfs geen antwoord op alle joodse vragen. Het geeft echter een verklaring van het lot der joden voor zover dat verschilt van dat der niet-joden. Het hergeeft de jood zijn waardigheid. Het ontleent zijn kracht niet alleen aan het verleden, maar ook aan de actuele jodennoed. Het zionisme kan alleen maar naar een meerderheid in Palestina streven en was zich al vanaf het begin ervan bewust dat dat alleen kon worden bereikt zonder de Arabieren te verdrijven. Het zionisme van Herzl, het oplossen van het jodenvraagstuk, kan onmogelijk tot een schaalverkleining leiden. De voortdurende politiek van concessies die door de Executive werd gevoerd leidde onontkoombaar naar verdeling van Palestina. De fondsen parasiteren dientengevolge op de zionistische idee die door de organisatie schandelijk is verraden. De Lieme legde er vervolgens de nadruk op dat zijn uittreden niet voorbarig was omdat het congres een voor te stellen verdeling nog kon afwijzen. Immers de Executive bereidde stelselmatig het aannemen van de verdeling voor¹⁷⁸.

Het was een in bepaalde opzichten onrechtvaardige, maar niettemin beginselvaste belijdenis van een man die waarschijnlijk meer dan de meeste anderen aan de zionistische idee hing. Kisch, toen redacteur van de Joodsche Wachter, vertelt dat het Bondsbestuur na de aankondiging van deze stap geprobeerd had de Lieme te vermurwen op een dramatische vergadering in het kantoor van Herzberg. Dat was tevergeefs gebleken. Het argument dat het uittreden van haar meest gezaghebbend lid een prestige-verlies voor de Bond zou zijn maakte waarschijnlijk wel de minste indruk op de principiële de Lieme. Na dit bewogen gesprek ging hij met Kisch, een van de weinigen met wie deze moeilijke man kon opschieten, ergens in Amsterdam eten. Kisch probeerde nogmaals op het gemoed van de Lieme te werken. Maar het enige resultaat was een bittere huilbui van de man die zich verlaten voelde door het belangrijkste ideaal van zijn leven¹⁷⁹. Hoe intens de Lieme de houding van de Executive als een verraad voelde blijkt ook uit het scherpe antwoord dat hij gaf aan Ussischkin, toen deze hem bij hun laatste ontmoeting vroeg waarom hij was uitgetreden: „Weil Sie nicht haben verhindern können dass unsre Bewegung seine Lebensnerve abgeschnitten hat”¹⁸⁰.

¹⁷⁶ J.W. 31-12 '37; 7-1 '38.

¹⁷⁷ Martin Rosenblüth aan Ben Goerion 23-9 '37; Herzberg aan Weizmann 7-10 '37, Weizmann Archives Rechovoth.

¹⁷⁸ J.W. 24-6 '38.

¹⁷⁹ mededeling prof. mr. I. Kisch.

¹⁸⁰ J.W. 5-7 '40.

De Bond voelde zich als een kind dat door zijn vader in de steek was gelaten. Verdriet en teleurstelling werden overheerst door verontwaardiging. Herzberg hekelde het besluit onder de toepasselijke kop De toornende Profeet¹⁸¹. Hij beschuldigde de Lieme van een zekere hoogmoed, omdat hij zijn opvattingen als onaantastbaar beschouwde en geen positief alternatief bood. Er waren nog fellere reacties over het „verraad”¹⁸² en over het feit dat de Joodsche Wachter ruimte had gegeven voor zijn motivatie. Zelfs Albert van Raalte, de verzoeningsgezinde, meende dat iemand die de organisatie verliet het recht verbeurde op ook maar één regel in het partij-orgaan¹⁸³. Toch bleef de Lieme een positie in de Bond behouden. Achter de schermen trok hij nog aan de touwtjes tot zijn dood in de zomer van 1940.

Na de crisis van 1937 bleef de Bond haar standpunt ten aanzien van de zionistische doelstelling onverkort handhaven. Elke oplossing waardoor de joden in Palestina tot een permanente minoriteit zouden worden gedoemd of de joodse immigratie om politieke redenen zou worden beperkt werd plechtig afgewezen¹⁸⁴. Zij wist zich hierin gesteund door een steeds groeiend aantal Nederlandse joden. Het ontging hen niet dat de regering in 1938 de grenzen voor joodse vluchtelingen sloot om andere dan economische redenen. In Nederland was blijkbaar het verzadigingspunt van „vreemde” immigratie bereikt, hoewel het om een veel geringer aantal ging dan dat van Belgische vluchtelingen in de eerste wereldoorlog¹⁸⁵. In deze situatie nam de belangstelling voor het zionisme toe. In hoeverre de logische wens om joodse immigratie naar andere landen af te wenden kon concurreren met het geloof in de specifiek zionistische oplossing is echter de vraag. Waarschijnlijk overheerste de eerste factor, gezien het relatief gering aantal joden dat Palestina materieel steunde. Maar het was symbolisch dat in 1939 de plechtige protestvergadering tegen het Engelse Witboek bijeenkwam in de vergaderzaal van de Nederlands-Israëlietische Hoofdsynagoge¹⁸⁶.

Het Witboek van 1939 was een dieptepunt in de ontwikkeling van het zionisme na 1917. Onder druk van het Arabische verzet beperkte Engeland de zionistische immigratie en landaankoop in Palestina tot 1944 tot een minimum en na die datum zou immigratie afhangen van Arabische toestemming¹⁸⁷. De reacties in de Bond op het Witboek verschilden niet van de verslagenheid en verontwaardiging in de internationale zionistische wereld. Bernstein noemde het niet ten onrechte de annulering van de Balfourverklaring¹⁸⁸. Herzberg wees erop dat het enige middel om door te gaan was opbouw tegen de verdrukking van de Engelse maatregelen in. De zionistische beweging mocht niet haar toevlucht nemen tot terreur om zich te verzetten¹⁸⁹.

¹⁸¹ Nehemia is de naam van een profeet na de Babylonische ballingschap.

¹⁸² S. Lissauer in Koemie Orië juli/aug. '38; Kann en Chi Cohen in J.W. 8-7 '38.

¹⁸³ J.W. 15-7 '38.

¹⁸⁴ Jaarverslag '37/'38, J.W. 11-11 '38.

¹⁸⁵ vgl. de Jong, het Koninkrijk, deel I, p. 529/530.

¹⁸⁶ J.W. 13-10 '39.

¹⁸⁷ Laqueur, p. 528.

¹⁸⁸ J.W. 16-6 '39.

¹⁸⁹ id.

In de laatste jaren voor de inval van de Duitsers in Nederland overheerste in de Bond gelatenheid ten aanzien van de toekomst van het jodendom in het galoet. De reacties op de internationale crises sinds 1938 bestonden voornamelijk in de droeve constatering dat weer een grote joodse gemeenschap onder Duits bewind was gekomen. München wekte opluchting omdat de vrede behouden scheen, maar ook een besef dat hier definitief het recht van de sterkste was gevestigd: de harde les was dat in het uur van gevaar elk volk op zichzelf was aangewezen¹⁹⁰. Verreweg de grootste slag was echter de bezetting van Polen. Het Poolse jodendom gold, speciaal voor de zionisten, als de spirituele levensader van de West-europese joden. Ondanks alle antisemitisme in de nog jonge staat, hadden de Poolse joden een culturele autonomie. Het is dan ook geen wonder dat juist de ondergang van dit Oostjoodse centrum de Bond het meeste schokte. Het werd beschouwd als een ramp nog groter dan de verdrijving van de joden uit Spanje in de 15de eeuw¹⁹¹.

Het was in deze stemming van verslagenheid dat de zionistische beweging de Duitse bezetting inging. Haar somberste verwachtingen over het joodse noodlot waren uitgekomen en dat noodlot was nog steeds bezig zich verder te voltrekken. Niet alleen in de diaspora, maar ook in het Nationaal Tehuis. Een lichtpunt was dat de joodse solidariteit was versterkt.

EPILOOG: ZIONISME IN HET ONVRIJE GALOET

Als eindpunt van deze studie is het jaar 1941 gekozen. Toen werd de N.Z.B. formeel door de Duitse bezetter opgeheven¹⁹². De keuze van dat eindpunt doet echter het zionisme in Nederland geen recht. Het leefde voort zolang er zionisten in Nederland waren. Het werd ook nooit zo intens beleefd als in de tijd van vervolging en deportatie¹⁹³. Het jaar 1941 wordt dan ook alleen om formele redenen als eindpunt gekozen. Omdat deze tijd alleen maar wordt behandeld aan de hand van gepubliceerde bronnen zal het verhaal over het zionisme tijdens de bezetting slechts een schets zijn van de laatste officiële activiteiten van de N.Z.B. als organisatie.

Hoe heeft de Zionistenbond, een vereniging van ongeveer 4.000 leden maar een die niet ten onrechte de ideologisch en organisatorisch sterkste groep in het Nederlandse jodendom werd genoemd¹⁹⁴, gereageerd op de bezetting? Die bezetting had zij rationeel, vanuit haar zionistische visie, altijd ingecalculeerd, maar gevoelsmatig had zij die bezetting waarschijnlijk alleen maar wat minder verdrongen dan de andere joden.

Het eerste nummer van de Joodsche Wachter na de Duitse overval geeft haar programma in de nieuwe galoetverhoudingen weer: „In den korten tijd sedert het

¹⁹⁰ Alfred Polak in J.W. 7-10 '38.

¹⁹¹ J.W. 8-9; 22-9 '39.

¹⁹² vgl. L. de Jong, deel V, p. 546.

¹⁹³ mededeling prof. Kisch.

¹⁹⁴ Max Bolle. Zie: Verslag van de 41ste Algemene Vergadering van den Nederlandschen Zionistenbond, gehouden op Woensdag 25 December in de Beurs voor den Diamanthandel en op Donderdag 26 December d.o.v. in Handwerkers Vriendenkring, Amsterdam. z.pl., z.j., p. 19.

verschijnen van het laatste nummer is veel geschied. Ook ons land is meegesleept in den strijd. In enkele weken tijds is aangrijpend leed gekomen zoowel voor velen individueel als voor allen gezamenlijk. Doch het leven eischt voortzetting. Ook wij hebben, mede in het belang van onze beweging, het recht en de plicht door te gaan met ons werk, geloovend in de verwezenlijking van ons ideaal". Zionisten in het bijzonder hadden de taak het hoofd koel te houden en anderen te steunen¹⁹⁵.

Doorgaan met het werk en anderen steunen was dus het zionistisch programma tijdens de bezetting en dat werd herhaald op de eerstvolgende vergadering. Deze werd niet meer gehouden in het vrije galoet: de zaal werd bewaakt door politie-agenten¹⁹⁶. Maar het verslag van die vergadering wekt de indruk dat men nog betrekkelijk openhartig kon praten. De eerste anti-joodse maatregelen, het invoeren van de ariërverklaring en het ontslag van joden uit overheidsdienst, waren toen al genomen. Zij werden op de vergadering niet genoemd maar in het jaarverslag omzichtig omschreven als maatregelen die „de mogelijkheid voor den Nederlandschen Jood, om het Joodsche vraagstuk te beschouwen als iets, waaraan hij persoonlijk geen deel had en dat wellicht zijn weldadigheidzin, doch niet zijn persoon kon raken, geheel afsloot"¹⁹⁷. Hieruit blijkt dat men in de Bond besepte van welk principiëel belang deze eerste stappen van de bezetter waren.

In zijn openingsrede zei mr. M. L. Kan, de gewetensvolle maar droge opvolger van de exuberante Herzberg, dat zionisme niet in de eerste plaats een probleem van zelfbehoud was, maar een kwestie van waardigheid. De strijd die moest worden gevoerd diende tot behoud van het volk waarvan men een deel was, niet van het individu¹⁹⁸.

Het Bondsbestuur had, teneinde dit werk in de gewijzigde omstandigheden voort te zetten, een drastische concentratie ingevoerd in alle verenigingen en instituten die een onderdeel van de Bond vormden. Een Centrale Raad was ingesteld waarin behalve het Bondsbestuur ook vertegenwoordigers van de Jeugdfederatie en de Joodsche Vrouwen Vereeniging voor Praktisch Palestina Werk zaten. De verschillende zionistische periodieken werden samengesmolten in de Joodsche Wachter. Een belangrijker initiatief van Kan was de oprichting van een Joodse Coördinatie-commissie als een vertegenwoordiging van het hele Nederlandse jodendom. In de angstige meidagen hadden de Nederlandse joden het gebrek aan een leiderschap dat de onzekerheid enigszins kon verlichten gevoeld. Het was nodig om een lijn ten opzichte van de bezetter te bepalen, maar een representatief lichaam om dat te doen ontbrak. De Coördinatie-commissie probeerde in dat vacuüm te voorzien en een brede vertegenwoordiging van de Nederlandse joden te vormen¹⁹⁹.

Maar de houding van de Bond ten opzichte van dit eigen initiatief was vrij tweeslachtig, omdat zij haar isolationistische traditie tot het bittere einde trouw

¹⁹⁵ J.W. 24-5 '40.

¹⁹⁶ mededeling mr. Abel Herzberg.

¹⁹⁷ Jaarverslag van het Bondsbestuur van den Nederlandschen Zionistenbond. December 1940-Kislew 5701. Amsterdam 1940, p. 7.

¹⁹⁸ Verslag vergadering, p. 6/7.

¹⁹⁹ vgl. de Jong, V, p. 484 e.v.

bleef. Kan verklaarde op de vergadering dat de N.Z.B. als zodanig geen verantwoordelijkheid had tegenover het galoet. Daarom was de Bond niet verantwoordelijk voor de Coördinatie-commissie. Echter individuele zionisten konden zich niet onttrekken aan hun verantwoordelijkheid in deze moeilijke tijden, vandaar het initiatief en de deelname eraan²⁰⁰.

De motivering van de weigering om politieke mede-verantwoordelijkheid in het galoet te dragen was ook in tegenspraak met het programma dat het Bondsbestuur haar leden aanbood. Net zoals het negeren van het galoet in de eerste wereldoorlog niet houdbaar was door een te grote joodse nood in de diaspora werd zij ook nu in de praktijk verlaten. Op dezelfde vergadering verklaarde Max Bolle, een Mizrachist uit de Centrale Raad die belast was met culturele aangelegenheden, in een indrukwekkend referaat over de „tegenwoordige taak van den N.Z.B. in het Nederlandsche Jodendom“: „In deze uren tot de mensen door te dringen, in deze uren niet schreeuwend-propagandistisch, maar rustig-critisch-analyseerend en argumenteerend, adviseerend met hen te praten, is de plicht van den Tsionist. Haalt de mensen uit de lawine hunner problemen. Sleurt hen naar den top van den Berg Zion en toont hun van boven af het Joodsche levensbeeld“²⁰¹. In een memorandum aan de Coördinatie-commissie formuleerde daarnaast het Bondsbestuur de opdracht die deze had: niet het noodgedwongen opvullen van ontstane leemtes, maar uitbouwen van een positieve gedachte van de joodse solidariteit, het continueren van de joodse lotsgemeenschap en het verbinden met de joden elders²⁰². Men kan dit toch werkelijk wel galoet-arbeid op zionistische grondslag noemen en het zou logisch zijn geweest om als geheel een mede-verantwoordelijkheid voor de commissie te aanvaarden. Een deel van de vergadering wilde dit ook, maar zij werden overgehaald door Kisch die zelf lid was van de commissie. Deze meende dat wanneer de zionistische leden van de commissie door de Bond zouden worden gebonden ook de andere leden van hun eigen achterban een mandaat zouden krijgen waardoor zij uit het zionistisch vaarwater zou raken²⁰³. Dat lijkt echter weinig waarschijnlijk, omdat de andere leden geen echte achterban hadden. Het is de vraag of de Coördinatie-commissie, die zich zeer principieel opstelde tegenover de Duitsers en elke medewerking aan ontrecting van joden weigerde (zij stond dan ook onder leiding van de onverzettelijke Visser), niet sterker was geworden door zich aan een achterban, hoe verscheiden ook, te hebben vastgelegd. Nu zou zij min of meer in een leegte werken en het veld moeten ruimen voor de Joodse Raad die het instrument werd van de deportatie.

Het referaat van Bolle gaf een overzicht van het Nederlandse jodendom: de achteruitgang van de kerkgenootschappen als draagsters van de joodse cultuur, de minachting van degenen die zich wel als die dragers beschouwden voor de joodse proletariër en het gunstige klimaat voor assimilatie in Nederland. Nu echter was het

²⁰⁰ Verslag vergadering, p. 15/16.

²⁰¹ id. p. 31.

²⁰² id. p. 32/33.

²⁰³ id. p. 58 e.v.

„Galoeth-de-Luxe” een galoet uit noodzaak geworden. Het kerkgenootschap, dat met zijn voortreffelijke organisatie een mogelijk leiding had kunnen zijn in deze dagen, had volgens Bolle jammerlijk gefaald door hoegenaamd geen positief woord van zich te laten uitgaan.

Toch klonk er in deze redevoering ook een onmiskenbare toon van zelfbedrog door. Assimilatie kreeg volgens Bolle een unieke kans in deze onzekere tijd. Immers, in tegenstelling tot andere landen, in Nederland lagen nog niet de „wreed grijnzende wrakken der emancipatie”. Was het daarom dat de N.Z.B. niet (of nauwelijks naar eigen zeggen) had overwogen een greep naar de macht te doen in het Nederlandse jodendom en zich liever „aanpaste aan de bestaande verhoudingen”²⁰⁴? De meest fundamentele kritiek op het Bondsbestuur kwam van Herzberg. Terecht meende hij dat de Coördinatie-commissie een gezelschap van notabelen was. Er zat immers maar één vertegenwoordiger van het proletariaat in, het S.D.A.P.-Kamerlid J. E. Stokvis. Herzberg meende ook dat ten onrechte geen aandacht was geschonken aan een mogelijke pauperisering van het joodse proletariaat dat zijn geheel eigen problemen zou oproepen. In tegenstelling tot Bolle nam hij het standpunt in dat de emancipatie was weggevallen en dat daarmee de basis voor het zionistisch werk was verdwenen. Hij toonde hiermee een duidelijk inzicht te hebben in de ontwikkeling van de bezetting, maar Bondsvoorzitter Kan maande hem tot voorzichtigheid met dit soort uitingen²⁰⁵.

Het zelfbedrog van de Bond ten aanzien van de konsekventies van de bezetting is verwonderlijk. Zij verkeerde in een situatie waarvoor zij zelf vaak had gewaarschuwd. Hoe kon men de illusie hebben dat de joodse emancipatie in Nederland niet evenzeer ten dode was opgeschreven als die in Duitsland? En hoe kon men zijn vergeten hoe sluipend dit proces zich voltrok? Bernstein had immers al na de Machtübernahme opgemerkt dat het antisemitisme van de nazi's nog de minste aandacht had gekregen. Men had ook zelf gemerkt dat de joden werden geïsoleerd uit de Nederlandse bevolking en dat dit niet helemaal onder Duitse druk gebeurde.

In juli 1940 had de N.R.C. al een omineus staaltje hiervan gegeven in haar commentaar op de „arisering” van de Nederlandse socialistische instellingen. Dit was praktisch de eerste gelegenheid waarbij de bezetter de joodse positie in Nederland openlijk ter sprake bracht. Het aloude liberale blad had voor de oorlog in haar discussies met de zionisten altijd zo gehamerd op de intrinsieke verbondenheid van de joden en de Nederlanders²⁰⁶. Maar nu gaf het een warm pleidooi voor „tact” ten aanzien van de Duitse maatregel. Helaas had de anti-joodse wetgeving van het Derde Rijk „geen algemeen begrip” kunnen vinden in Nederland, waar „op dat ogenblik” geen wanverhouding kon worden vastgesteld inzake het joodse aandeel in het maatschappelijk leven zodanig dat het verontrusting kon wekken. Nu echter was vereist tact van het Nederlandse publiek dat moest beseffen „dat de uitstraling

²⁰⁴ id. p. 24 e.v.

²⁰⁵ id. p. 42 e.v.; p. 53.

²⁰⁶ vgl. discussie Herzberg-N.R.C. in J.W. 24-3 '39; id. Henri Edersheim-N.R.C. in J.W. 17 en 24-11 '39.

van den Duitschen geest (...) ons maatschappelijk leven (...) doordringt”, tact ook van de Duitsers die vanaf het begin al zo tactvol waren opgetreden, maar tact bovenal van de joden die zich ervan bewust moesten zijn dat hun sympathie voor de Duitse joden hen suspect maakte. Maar willekeur, schreef de N.R.C., mocht er niet komen, want geweldpleging door de Duitsers zou „kinderachtig zijn, zo niet erger”. Gelukkig maakten de Duitsers het de Nederlanders wat gemakkelijker met hun geweten. Immers van bevoegde zijde was als toelichting op de rassenvreemde invloed die de socialistische instellingen zou aankleven gegeven, dat er een onevenredig groot aantal joden in de arbeidersbeweging actief was. Deze formule maakte het gelukkig mogelijk de discriminatie in overeenstemming te brengen met de traditionele Nederlandse verdraagzaamheid²⁰⁷. Het commentaar op dit zalvend en huichelachtig hoofdartikel van de N.R.C. draagt al het stempel van angst. De redactie van de Joodsche Wachter (sinds mei werden de weinige „politieke” artikels niet meer gesigneerd) was in eerste instantie een apologie. Niet sympathie voor de Duitse joden, schreef zij, maar zorg voor het joodse volk in zijn geheel bepaalde de joodse gedragslijn. Ook onder de ernstigste omstandigheden had men zich gewacht voor stellingname tegen iemand of enig volk en slechts gepleit voor de nationale toekomst van het eigen volk. Deze woorden herinneren aan eenzelfde angstig communiqué van de Zionistische Vereinigung für Deutschland die in april 1933 verklaarde te zijn tegen elke anti-Duitse propaganda en misbruik in het buitenland van berichten omtrent de toestand der Duitse joden²⁰⁸. Maar met iets van haar oude fierheid besloot de Joodsche Wachter haar commentaar met de woorden dat overeenkomstig een ervaring van 20 eeuwen anderen zouden bepalen in hoeverre de Nederlandse joden betrokken konden blijven bij de Nederlandse samenleving, niet zijzelf. Niet zonder trots zouden zij zich ingeschakeld weten in het „historisch zeer” van het joodse volk²⁰⁹.

Het was het laatste artikel waarin de redactie haar politieke belijdenis uitdroeg. Al sinds mei was de Joodsche Wachter een cultureel blad geworden waarin de oude zionistische issues nauwelijks nog een plaats vonden. In de plaats daarvan kwamen beschouwingen over joodse opvoeding, veel verhalen uit het jiddisj en veel homiletische artikelen. In die laatste kon men nog veel zionistische hoop kwijt. Een van de eerste ging over het bekende verhaal van de twaalf verspieders die, toen het joodse volk na de uittocht uit Egypte bij de grenzen van Palestina waren aangekomen, de kracht van de volkeren die er woonden moesten schatten. Tien van hen verloren de moed en begonnen te jammeren over de onmogelijkheid het land te veroveren op de sterke vijand die zij hadden bespied. De twee anderen, die nog jong waren, hadden hoop en monterden het volk op. De beschouwing over dit bijbelverhaal eindigde met de zin „met Kaleb spreken wij: ware het Land ook zoo ver en onbereikbaar als de hemel, wij zullen er tòch komen”²¹⁰.

²⁰⁷ N.R.C. 22-7 '40; er staat expliciet dat deze formule het gemakkelijk *maakte*, niet *zou maken*, zodat met de beste wil van de wereld niets tussen de regels valt te lezen.

²⁰⁸ vgl. J.W. 14-4 '33.

²⁰⁹ J.W. 2-8 '40.

²¹⁰ J.W. 21-6 '40.

Zoals in het begin van dit stuk is gezegd: het zionisme ging intenser dan ooit verder. Culturele avonden werden zo lang en zo veel nog kon gehouden, ideologische tegenstellingen waren onbelangrijk geworden. Een richtlijn over de houding tegenover de bezetter bestond echter niet. Daarom vindt men evenzeer zionisten in de Coördinatie-commissie als in de Joodse Raad. Er liep geen zionistische scheidslijn tussen waardigen en gedegradeerden. Dat kon ook niet want ook een ideologie die tot waardigheid opvoedt is geen garantie voor het behoud van waardigheid in het zicht van de dood, hoogstens een bijdrage ertoe.

GERAADPLEEGDE WERKEN

BRONNEN

A. ARCHIVALIA

a. *Central Zionist Archives*, Jeruzalem (C.Z.A.)

1. Correspondentie tussen de leiding van de Zionistische Wereldorganisatie en de N.Z.B.:
Z 1/....: 1897-1905, de periode van „Eretz-Israel” Bureau des Zionisten-Congresses te Wenen.
Z 2/....: 1905-1911, de periode van het Zionistisches Centralbureau te Keulen.
Z 3/....: 1911-1920, de periode van het Zionistisches Zentralbureau te Berlijn.
Z 4/....: 1920-1941, de periode van The Zionist Organisation / The Jewish Agency for Palestine te Londen.
2. F 5/....; het archief van de N.Z.B. („Dutch Zionist Federation”)
3. F 18/...., F 19/....: de Haagse oppositie
4. H; HN: het archief Theodor Herzl
5. W: het archief David Wolffsohn
6. A 95: het archief Siegfried Hoofiën
7. A 114: het archief Siegfried van Vriesland
8. A 121/....: het archief Jacobus Kann

b. *Weizmann Archives*, Rechovoth (Israel) (W.A.)

Zonder nadere aanduiding. De brieven van en aan Weizmann zijn naar correspondenten alfabetisch gerangschikt.

c. *Algemeen Rijksarchief*, Den Haag

A 118 („geloofsvervolgingen”)

B. UITGEGEVEN BRONNEN

Theodor Herzl, Gesammelte Zionistische Werke in fünf Bänden. Tel Aviv 1934, 1935

I. Zionistische Schriften

II. Tagebücher I

III. Tagebücher II

IV. Tagebücher III

V. Das neue Ghetto. Altneuland. Aus dem Nachlass.

The letters and papers of Cham Weizmann Vol I-IV (1885-1906) London 1968-1973
Rijksgeschiedkundige Publicaties Grote Serie nr 128 Bescheiden betreffende de Buitenlandse
politiek van Nederland 1848-1919 's Gravenhage 1968

C VERSLAGEN, RAPPORTEN, GEDENKBOEKEN, STATUTEN, e d

Protokolle des I Zionistenkongresses in Basel vom 29 bis 31 August 1897 Prag 1911
Stenografisches Protokoll der Verhandlungen des II Zionisten-Congresses gehalten zu Basel vom
28 bis 31 August 1898 Wien 1898
id 1899, 1900, 1901, 1903, 1905, 1907, 1909, 1911, 1913, 1922, 1923, 1925, 1927, 1929, 1931, 1933,
1935, 1937
Bericht des Action-Comités der Zionistischen Organisation an den zehnten Kongress Basel 9
bis 11 August 1911 z pl (1911)
id an den XI Zionisten-Kongress Wien 2 bis 9 September 1913 z pl (1913)
Jaarverslag met bijlagen van het Bondsbestuur van den Nederlandschen Zionistenbond 1 Juli
1912 - ultimo Juni 1913 5673/5674 z pl , z j
id 1913-1940
Statuten en reglementen van den Nederlandschen Zionistenbond Amsterdam (1923)
Rapport van de afgevaardigden naar het XIe Zionistencongres z pl , (1909)
Zionistisch Jaarboekje van de Nederlandsche Zionistische Studenten-Organisatie 's Graven-
hage 1909
Tweede Zionistisch Studentenjaarboek 's Gravenhage 1911
Derde, etc Amsterdam 1913, Arnhem 1915, Utrecht 5679 (1918), Nijmegen 1922, Delft 1924
Jaarverslag Hachnosas Ourechiam, z pl 1910, id 1913-1914
D Cohen, Verslag van de werkzaamheden van het Secretariaat van het Haagsch Comité voor
Joodsche Vluchtelingen van Augustus 1914 - Augustus 1915 z pl , 1915
Jaarverslag van de Joodsche Land- en Tuinbouwvereeniging, z pl , 1917
R Cohen, Mededeelingen over Hechalots-Werk in Nederland z pl , (1919)
Bericht der Reorganisationkommission der Exekutive der Zionistischen Organisation London,
(1921)
Vereeniging tot Vakopleiding van Palestina-pioniers
Verslagen over de jaren 1923-1939
Nehemia de Lieme, Programm-Entwurf nebst einleitender Begründung als Grundlage zur
Diskussion für die zweite Konferenz der Haage zionistischen Oppositionsgruppe (Haag) 1923
Nederlandsche Zionistenbond 1899-1924 (5659-5684) Gedenkboek Uitgegeven onder redactie
van Fritz Bernstein, K J Edersheim en M J Simons Amsterdam 1925
Fritz Bernstein, Der zionistische Gedanke auf Irrwegen Wien 1929
Stichting Nederlandsch Palestina opbouwfonds „Keren Hajesod“ Statuten, Huishoudelijk en
bijzonder reglement Amsterdam (1930)
Rapporten betreffende Goloesarbeid Amsterdam 1930
Memorandum des Bundesvorstands des Niederländischen Zionistenbundes an die Executive des
Zionistischen Organisation Rotterdam 1932
Memorandum des Bundesvorstands des Niederländischen Zionistenbundes an das Aktions-
comité der Zionistischen Organisation Rotterdam 1934
Jaarverslag 5697 (1937) Joodsche Jeugdfederatie z pl (1937)
Siegfried van Vriesland - May 2nd 1886 - December 4th 1939 z pl , z j
Verslag van de 41ste Algemeene Vergadering van den Nederlandschen Zionistenbond, gehouden
op Woensdag 25 December in de Beurs voor den Diamanthandel en op Donderdag 26 December
d o v in Handwerkers Vriendenkring, Amsterdam z pl , (1941)
Menorah 5701 Joods jaarboek z pl (1940)
Menorah 5702 Joods jaarboek Amsterdam 1941

a *Algemeen*

Algemeen Handelsblad juli 1897, augustus 1905, februari 1918, maart 1932, mei/juni 1935
De Amsterdammer juni/juli 1900
De Katholieke Gids 1902
De Kromiek juli/augustus/februari 1900
De Maasbode november 1932
De Nieuwe Rotterdamsche Courant februari 1918, maart 1932, maart 1939, juli 1940
De Nieuwe Tijd februari 1903
De Telegraaf augustus 1907
De Tijd september 1911
Het Volk mei/juni 1903, november 1909

b *Joods*

Voor nadere bijzonderheden omtrent de geciteerde periodieken zie Joodse pers in de Nederlanden en in Duitsland 1674-1940 Amsterdam 1969

1 *niet-zionistisch*

Achawah (maandblad van godsdienstonderwijzers) april/mei 1900
De Alliance (orgaan van de Nederlandse afdeling van de Alliance Israélite Universelle) 1906-1920
Het Beloofde Land (orgaan van het Keren Hajesod), 1922-1940
Centraal Blad voor Israëlieten in Nederland 1896-1906, maart 1907, november/december 1917
I T O (orgaan van de Ito-federatie in Nederland) 1911-1914, juni 1916, januari 1918
De Joodsche Kroniek december 1912
Libanon Maandschrift der Joodsche Vereeniging Touroh Our (de leer is het licht) augustus 1908
Nieuw Israelietisch Weekblad 1896-1903, november/december 1917
De Vrijdagavond juni 1924
Weekblad voor Israelietische Huisgezinnen 1896-1900, juni 1901, mei/juni/juli 1906, november/december 1917, februari/maart 1918

2 *zionistisch*

Baderech Leidersorgaan der Federatie van Joodsche jeugdverenigingen in Nederland 1925-1938
Cheroetenoe (voortzetting van Baderech en ook officieel orgaan van de Nederlandse Zionistische Studenten-Organisatie) 1938-1940
Chozér Chewrath Olim (orgaan van de chaloetsvereniging Chewrath Olim) 1933-1939
Correspondentieblad van de zionistische studiering 1925-1927
Dewar hechaloets (orgaan van de vereniging Hechaloets) 1935-1940
Hatkwah Maandblad der Nederlandsche Zionistische Studentenorganisatie 1916-1926
De Joodsche Courant 1902-1904
De Joodsche Staat Orgaan van de Unie van revisionistische Zionisten en van den Brith Trumpeldor 1933-1934
Het Joodsche Volksblad (bijvoegsel bij De Joodsche Courant) 1903-1904
De Joodsche Volksstem (socialistisch-zionistisch maandblad) 1918
De Joodsche Wachter Halfmaandelyksch orgaan van Groot-Nederlands Jodendom (officieel orgaan van de N Z B) 1905-1940, 14 juni 1952 (speciaal de Lieme-nummer), december 1958 (speciaal N Z S O -lustnumnummer)

Koemie Orië. Orgaan van het Joodsch socialistisch verbond „Poale Zion” in Nederland: 1933-1940

De Mizrachie. Maandblad van „mizrachie”, afd. van den Nederl. Zionistenbond: juli 1916; februari 1917, 1918; september 1919; 1933; augustus 1935; mei 1936; december 1937

Palestine Post (Engelstalig, uitgegeven in Jeruzalem): 6-12 1939

Palestine Review (id.): 22-11; 6-12 1940

Tikvath Israel (maandelijks tijdschrift voor de joodse jeugd): 1917; 1918

E. BROCHURES

a. *Zionistisch*

Voor een volledige lijst van de ongeveer 100 zionistische brochures die tot 1941 in Nederland verschenen zie:

– Catalogus van Zionistische en voor het Zionisme belangrijke boeken en brochures. Doetinchem 1913

– id. Arnhem 1916

– de catalogus van de Bibliotheca Rosenthaliana in de universiteitsbibliotheek van de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam

– de catalogus van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam

Jos. Hirsch Dünner, Die Zionisten. z.pl. (1898)

M. Nordau, De emancipatie der Joden. 's Gravenhage 1901

id., Het Zionisme. Amsterdam 1902

E. Hildesheim, Kischinew en Zionisme. Groningen 1903

S. Ph. de Vries, Maäneh le-Zion. Een betoog voor het Zionisme van joodsch traditioneel standpunt. Haarlem 1905

L. Wagenaar, Lemaän Tsion. Open schrijven aan mijnen geachten Vriend en Oud-leerling den Eerw. Heer S. Ph. de Vries, Rabbijn bij de Nederl. Isr. Gemeente te Haarlem. Den Haag, april 1905

J. H. Dünner, Het zionisme. Leerrede gehouden op Sabbath Nachamoe 5665 te Amsterdam. Den Haag 1906

S. Franzie Berenstein, Zionistische Politiek. Den Haag 5666 (1906)

A. B. Kleerekoper, Zionistisch Schetsboek. Schetsen, geschreven voor De Telegraaf tijdens het 8ste Zionistencongres dat in Den Haag bijeenkwam. Krabbels van een partijdig toeschouwer. Bussum 1907

S. Franzie Berenstein, *A. B. Davids*, Zionisme. „Pro en Contra”, Betreffende Vraagstukken van Algemeen Belang. Baarn 1908

J. H. Kann, Erets Israël. Het Joodsche Land. Leiden 1908

I. Hen, Het Zionisme. Baarn 1909. Overdruk uit: Kerk en secte, onder redactie van S. D. van Veen, hoogleraar in de Kerk- en Dogmageschiedenis aan de Rijksuniversiteit van Utrecht.

A. van Raalte, Het Zionisme. Dordrecht 1912. Overdruk uit: Morks' Magazijn

Henri Edersheim, Behoort ook de Nederlandsche Jood Zionist te zijn?

Amsterdam 5672 (1912). Vlugschrift van den Ned. Zionistenbond, no 3

R. S. Steinmetz, De toekomstwaarde der Joden. z.pl. (1912) Uitg. N.Z.B.

Leon. Sal. Ornstein, Het Zionisme en de economische toestand der Joden. Amsterdam 5673 (1913). Vlugschrift van den Ned. Zionistenbond, no 5

Nehemia de Lieme, Het zwerfende volk. z.pl. 1915² Uitg. N.Z.B.

Raphael Polak, Het Joodsch Nationaal Fonds in Eretz-Israel. Indrukken eener Palestina-reis. z.pl. (1915)

Victor van Vriesland, De cultureele noodtoestand van het Joodsche Volk. Beschouwingen over Joodsche kunst naar aanleiding van de Kunstwart-debatten, 's Gravenhage 1915. Een gedeelte

van deze brochure eerder verschenen in: De Gids 1914 onder de titel, De Kunstwart-debatten en de Joodsche kunst.

J. E. Vleeschhouwer, Zionisme en wetsgetrouw Jodendom. Eene uiteenzetting van Mizrachistisch standpunt. Arnhem 1917. Uitg. N.Z.B.

J. Ornstein-Hoofiën, Een Joodsch Congres in Nederland. Amsterdam 1918. Overdruk uit: De Amsterdamer

Warum wir zum ersten Zionistenkongress gingen? Berlin 1922

F. Bernstein, Maatschappelijk Anti-Semitisme. z.pl. 1927. Uitg. N.Z.B.

S. Mok, Waarom moet een socialist tevens zionist zijn? Amsterdam 1928. Uitg. N.Z.B.

Abel, J. Herzberg, De huidige toestand der Joden. Redevoering, gehouden op de 32ste Alg. Vergadering van den Ned. Zionistenbond op 27 Dec. 1931 te Amsterdam. Amsterdam 1932

„Bedingungsloser Zionismus”, F.B. z.pl. (1935). (F.B. is Fritz Bernstein ofwel het Federatie Bestuur van de Joodsche Jeugdorganisatie)

Een Weg en een doel. Amsterdam 1937. Uitg. N.Z.B.

A. J. Herzberg, De weg van den Jood. z. pl., 1939. Uitg. N.Z.B. Rede van de toenmalige voorzitter van de N.Z.B. t.g.v. het 40-jarig bestaan van de N.Z.B. in oktober 1939

J. Melkman, Wat het Zionisme wil. Amsterdam 1941. Uitg. N.Z.B.

F. Bernstein, Het Joodsche en het sociale vraagstuk. Rotterdam z.j. De Joodse socialistische Arbeider en het Joods vraagstuk. z.pl., z.j. Vlugschrift van de Poale Zion

Wat wij willen. De oplossing van het Joodsche vraagstuk. Amsterdam, z.j. Uitgave van de Joodsche nationale organisatie Brith Joseph Trumpeldor (Betar).

b. Diversen

Abraham Mossel, Als daglooner in het heilige land. Amsterdam 1918. Als feuilleton verschenen in: Algemeen Handelsblad dec. 1917/april 1918

H. H. van Kol, Die Zukunft des Jüdischen Volkes. Wien 1919. Met een voorwoord van Jacobus Kann. In het Nederlands vertaald onder de titel De Joden en de vrede. Amsterdam 1919

Henri Polak, Wat wil het Palestina-opbouwfonds. Een bekentenis en een opwekking. Amsterdam 1923

Beginselen van de Nationaal-Socialistische Nederlandsche Arbeiders Partij. z.pl., z.j.

Nationaal-Socialistische beweging in Nederland. Brochure IV. Actueele vragen. z.pl. (1934)

N.S.N.A.P. Program der Duitsche revolutie voor Nederland. z.pl., z.j.

F. MEMOIRES

Julius Simon, Certain Days. Jerusalem 1971

Chaim Weizmann, Trial and Error. London 1950

Henri Wiessing, Bewegend Portret. Amsterdam 1960

Sam de Wolff, Voor het land van belofte. Een terugblik op mijn leven. Bussum (1954)

Stefan Zweig, Die Welt von gestern. Erinnerungen eines Europäers. Stockholm 1944

LITERATUUR

N. W. Ackerman/Marie Jahoda, Antisemitism and emotional disorder. A psycho-analytic interpretation. New York 1950

D. van Arkel, Antisemitism in Austria. Leiden 1966

F. Baur/W. J. M. Asselbergs e.a., Geschiedenis der Nederlandse Letterkunde. Deel 9. 's Hertogenbosch 1951

- Alex Bein*, Theodore Herzl A biography Philadelphia 1962²
- id , The Origin of the Term and Concept „Zionism“ In Herzl Year Book Essays in Zionist History and Thought Vol II New York 1959
- F Bernstein*, Der Antisemitismus als Gruppenscheinung Berlin 1926
- S Bloemgarten*, De Amsterdamse Joden gedurende de eerste jaren van de Bataafse Republiek (1795-1798) In Studia Rosenthaliana jan '67, juli '67, jan '68
- E Boekman*, Demografie van de Joden in Nederland Amsterdam 1936
- Carry van Bruggen*, Het huisje aan de sloot Amsterdam 1921
- H Brugman/A Frank e a* , Geschiedenis der Joden in Nederland Amsterdam 1940
- D Cohen*, Zwervend en dolend Haarlem 1955
- E Dasberg*, Rabbijn Simon Philip de Vries Neede 1870 – Bergen Belsen 1944 Lochem 1973
- Isaac Deutscher*, The non-Jewish Jew and other Essays London 1968
- W Döbertin*, Der Zionismus Theodor Herzls Ein ideengeschichtlicher Beitrag zu den historischen Voraussetzungen des Staates Israels Hamburg 1964
- S M Dubnow*, Die neueste Geschichte des jüdischen Volkes 1789-1914 Berlin 1920-1923 III Band Die Epoche der zweiten Reaktion
- Ismar Elbogen*, A century of Jewish life Philadelphia 1945²
- David Freeman*, Jacobus Kann of The Hague In Herzl Year Book Vol VII New York 1971
- L Fuks* Een vergeten Nederlands-Joods tijdschrift uit 1918 In Studia Rosenthaliana jan '68
- id Joodse pers in de Nederlanden en in Duitsland 1674-1940 Amsterdam 1969
- M H Gans*, Memorboek Baarn 1971
- J P Gribling*, P J M Aalberse 1871-1948 Utrecht 1961
- Stephen Halbrook*, The Class Origins of Zionist Ideology In Journal of Palestine Studies Vol II, no 1 Beirut (1972)
- H Heertje*, De diamantbewerkers van Amsterdam Amsterdam 1936
- Josef Heller*, Geschichte des Zionismus Berlin 1935
- Fr Hertz*, Nationality in history and politics London 1951
- Herman Heijermans*, Toneelwerken Deel I Amsterdam 1965
- L de Jong*, Het Koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog Deel I 's Gravenhage 1969, Deel V 's Gravenhage 1974
- A A de Jonge*, Het Nationaal-Socialisme in Nederland Utrecht 1968
- S Kleerekoper*, Het Joods proletariaat in het Amsterdam van de negentiende eeuw In Studia Rosenthaliana juli 1967
- id , Het Joodse proletariaat in het Amsterdam van de eerste helft van de twintigste eeuw en zijn leiders In Studia Rosenthaliana juli '69
- Abraham Kuyper*, Om de Oude Wereldzee Amsterdam 1907
- Walter Laqueur*, A History of Zionism London 1972
- Jules Leydesdorff*, De Nederlandse Joden In De Nederlandse Volkskarakters Onder redactie van P J Meertens en Anne de Vries Amsterdam 1936
- Richard Lichthem*, Die Geschichte des deutschen Zionismus Jerusalem 1954
- I Lipschits*, Honderd jaar N I W Het Nieuw Israelietisch Weekblad 1865-1965 Amsterdam 1966
- E Mendelsohn*, Class Struggle in the Pale Cambridge 1970
- J Meijer*, Problematiek per post Amsterdam 1949
- id , Tussen Gotterdammerung en morgenrood Beschouwingen over Joden in Nederland omstreks 1900 Amsterdam 1951
- id , Erfenis der emancipatie Het Nederlandse Jodendom in de eerste helft van de 19e eeuw Haarlem 1963
- id , De zoon van een gazzan Het leven van Jacob Israel de Haan 1881-1924 Amsterdam 1967
- id , Waar wij ballingen zijn Den Haag-Rotterdam 1969
- Martin Noth*, Geschichte Israels Göttingen 1959
- Adolf Pollak*, Zionistische Chronologie Von Juni 1897 bis Juli 1914 Tel Aviv 1949

P. G. J. Pulzer, The rise of political anti-semitism in Germany and Austria. London 1964
C. Reynders, Van „Joodsche natiën” tot Joodse Nederlanders. Amsterdam 1969
M. Schlössinger, A tribute to Nehemia de Lieme. In: The New Palestine july 18 1941
M. Sluysen, De Centrale. Vijftig jaar arbeiders-levensverzekering. Amsterdam 1954
Ph. A. Sondervan, Tsedaka. Vijftig jaren Joods maatschappelijk werk. Haarlem 1959
Leonard Stein, The Balfour Declaration. London 1961
Christopher Sykes, Cross Roads to Israel. Palestine from Balfour to Bevin. London 1967²
J. Tal, Een kwart eeuw Nederlandsch Jodendom. Zwolle 1923
W. H. Vliegen, Die onze kracht ontwaken deed. Deel I. Amsterdam, z.j.; Deel II. Amsterdam (1924)
Liesbeth van Weezel, Een halve eeuw Joodsche Wachter. In: De Joodse Wachter 23-12 '55 tot 15-6 1956

Encyclopaedia Judaica. Jerusalem 1971

Encyclopedia of Zionism and Israel. New York 1971

NAMENREGISTER

(personen, verenigingen, kranten, e.d.)

- Aalberse, P. J. M., 69, 71 (noot), 72-73
Abraham, A., 55
Abrahams, I., 55 (noot)
Achawah, 52, 54
Agoedath Eretz Israel, 125
Agoeda Israel, 161-163, 196
Aktions-comité (Engeres en Grosse: E.A.C. en G. A. C.), 89, 101, 104-106, 113, 115, 136
Alberdingk Thijm, Josef, 3, 69
Algemeen Handelsblad, 11, 21, 62, 81, 84, 126, 128, 175-176, 178
Algemene Zionisten, 127, 165, 185, 191-192
Alliance Israélite Universelle, 24, 33, 52, 65, 73, 83, 91, 93-94, 112-120, 168, 193
American Jewish Joint Distribution Committee, 105
De Amsterdammer, 84
Anglo Palestine Company, 124
Aronowitz, H., 24-25, 87-88
Asscher, A. Ezn., 96 (noot), 142
Asscher, Abraham, 112, 160 (noot), 161
Asscher, B. E., 112-115, 119, 157, 160-161
Asser, T. M. C., 84
Auhagen, Bernhard, 100
Azzam, Abdur Rachman, 130
- Baderech, 178
Balfour, lord Arthur, 121, 133
Barnstein, H., 53 (noot), 54
Bawly, Lazare, 152
de Beer, S. L., 132
Belinfante, Eduard, 55
Het Beloofde Land, 146, 169
Ben Goerion, David, 200-201
van den Bergh, Samuel, 107 (noot), 112, 142, 163-164
van den Bergh, Simon, 44
van den Bergh, Zadok, 45
Bernstein, Eduard, 67
- Bernstein, Fritz, 125-127, 131, 133, 146-147, 163-164, 166-172, 174-177, 180, 182-183, 186-188, 190-192, 196, 198-199, 201, 204, 208
Beth Alfa, 151, 190
Betsalel, 52
Bialik, Chaim, 155
Bilubeweging, 129
Bing, Jac., 124
Birnbaum, Nathan, 6
van Blitz, Jacob, 186-187, 190
Blum, Léon, 155
B'nei Kedem, 108
Bodenheimer, Max, 106
Boekman, Emanuel, 186
Bolkestein, H., 146 (noot)
Bolle, M. H. Max, 207-208
Borochof, Ber, 64
Brandeis, Louis, 137-139
Brandstätter, Jehoschua, 151, 190
Brith Sjalom, 129
B'rith Trumpeldor, 183
van Bruggen, Carry, 38-39
Buber, Martin, 77 (noot)
Büchenbacher, A., 151 (noot)
- van Campen, M. H., 65
Centraal Blad voor Israëlieten in Nederland, 4, 10, 12-15, 18, 22-23, 25, 27, 31-32, 36, 38, 44, 49, 55, 57, 59, 69, 73, 83, 122
Chewrath Olim, 198
Choveve Zion, 6, 8-9
Churchill, Winston, 133
Cohen, David, 127
Cohen, prof. dr. David, 57, 62, 84, 93-94, 99, 101, 147, 149-150, 152
Cohen, I. Hzn. (Chi), 77 (noot), 85, 94, 195
Cohen, Ru, 85, 124, 193-195, 197
Cohn, Gertrud, 197
van Collem, Abraham, 12, 15-18, 23-24, 44, 58-59

- Commissie-Peel, 165, 200-202
 Commissie voor de Religieuze en Moreele
 verheffing der Joden in Nederland, 42
 Copenhagen, Philip, 96 (noot)
 van Creveld, Abraham, 4
- Denekamp, Paul, 189
 Drumont, Edouard, 70
 Dubnow, S. M., 1-2
 Dühning, Eugen, 70
 Dünner, Joseph Hirsch, 11-15, 18, 30-32, 36-
 37, 44, 61-62
- Edersheim, Henri, 62, 79-81, 102, 114, 117,
 119
 Edersheim, Karel, 150, 160, 163, 191
 Ehrenfeld, Albert, 174-175
 Ein-Charod, 195, 198
 Einstein, Albert, 155
 Eitje, B. E., 24, 112
 Elias, Eduard, 149, 150 (noot)
 Elout van Soeterwoude, jhr. P. J., 3
 Elout van Soeterwoude, freules, 99-100
 Elte, Philip, 4, 28-29
 koningin Emma, 99 (noot)
 Engeland, J., 60
 Enthoven, Jules, 24, 29 (noot)
 Esterhazy, Ferdinand graaf, 70
 Executive, 136-141, 147-149-150, 156-157,
 165, 171-172, 182-183, 187, 189-190,
 202-203
- Farago, Ladislav, 178 (noot)
 Feiweil, Berthold, 156-157
 Fischer, Jean, 105, 108
 Fischer, Schalom, 115 (noot), 194
 Franzie Berenstein, Samuel, 39-41, 46, 52,
 55, 62, 80, 97, 99, 101-102, 193
 Friedemann, Adolf, 145-146, 152, 162
- Gerzon-Hildesheim, R., 25
 Godefroi, H., 3
 Goeman Borgesius, H., 45
 van der Goes, Frank, 49, 58
 Gomperts, B. P., 63-64, 80, 94, 103
 Gribling, J. P., 69
 Gunning, J. Hzn. (?), 72 (noot)
- Haags Comité, 106, 137, 140
 Haagsche Joodsche Litteraire Sociëteit, 43
 de Haan, Jacob Israël, 75, 87, 125-127, 162
 de Haan, Meyer, 102
 Hachnosas Ourechiam, 65 (noot), 92-93
 Hahn, Albert, 76
 Haighton, Alfred, 169
 Hallenstein, B., 80 (noot), 115
 Hamburg, Eliëzer, 37, 39-40
 Handwerkers Vriendenkring, 52
 Hantke, Arthur, 101, 159, 163
 Hartog, Jerohm, 186, 188-189
 Hartog, Karel, 180
 de Hartog, L., 24, 33, 93
 Hatikwah, 78-79
 Hechalots, 198
 Heller, Otto, 188
 Hen, George, 38-40
 Hen, Isidore, 24, 28, 42, 50-51, 53 (noot), 58,
 60, 84, 143
 prins Hendrik, 98
 Herrmann, Leo, 152, 158-159
 den Hertog, C. H., 45
 Herz, L., 108
 Herzberg, Abel, 79, 168, 170, 176, 178, 181,
 191-192, 200, 202-204, 206, 208
 Herzl, Theodor, 6-7, 19-23, 28-30, 44, 46, 66,
 77, 88-90, 98, 122, 127, 130, 134, 137,
 140, 143, 146, 182, 199, 203
 Herzl, Trude, 20 (noot)
 Hess, Mozes, 13
 van der Heyden, S., 194
 Heijermans, Herman, 6, 84
 Hitler, Adolf, 166, 169-170, 173, 175, 189,
 200.
- El Hoesseini, Haj Amin, 200
 de Hond, Meyer, 61-62
 Hoofiën, Siegfried, 91 (noot), 92, 124-125
 van der Hoorn, Frans, 195
 Houthakker, J., 152
 Hubrecht, H. F. R., 56
 Hugenholtz, F. W. N., 50
 Huygens, Cornélie, 49
 Huysmans, Kamille, 184
- van Idsinga, J. W. H. M., 98 (noot), 99-100
 Internationaal Emigratie-Comité, 107, 112-
 113
 Isaac, S., 174, 176, 180
 Israëls, H. Louis, 113
 Israëls, Jozef, 22, 87

- Jabotinsky, Zeev (Wladimir), 143-144, 182-183
- Jaurès, Jean, 57
- Jewish Agency (J.A.) 120, 136, 149, 154-164
- Jewish Colonial Trust (J.C.T.), 19, 21-22, 29, 86-87, 105
- Jewish Territorial Organisation (Jto), 83, 113-114, 120
- Joodse Coördinatie-commissie, 206-208, 210
- De Joodsche Courant, 55
- De Joodsche Invalide, 61
- Joodse Jeugdfederatie (J.J.F.), 96, 178-180, 183, 197-198, 206
- Joodsche Litteraire Club, 117
- Joods Nationaal Fonds (J.N.F., ook Keren Kajemeth Lejisrael: K.K.L.), 24, 62, 86-88, 90-91, 104-106, 125, 138-139, 147-148
- Joodsch-Socialistische Vereeniging, 184-185
- Joodse Raad, 207, 210
- Joodsche Tuinbouw-, Veeveelt- en Zuivelbereidingsvereeniging, 193-194, 196
- Joodsch Vereenigingslokaal, 51
- Joodsch Vluchtelingencomité, 196-197
- Het Joodsche Volksblad, 55
- De Joodsche Volksstem, 184
- Joodsche Vrouwen Vereeniging voor Praktisch Palestina Werk, 206
- De Joodsche Wachter, 18, 25, 32, 34, 37, 39-40, 60-63, 71-72, 74, 92-94, 98, 100, 116, 122, 124-128, 130, 133, 141, 150, 152, 157, 163, 166, 169, 170, 172-175, 186, 189, 195, 198, 202-205, 209
- Der Judenstaat, 7, 9-12, 19, 123
- Jüdische Korrespondenzbüro, 108-115
- Kahané, ?, 189
- Kahn, B. Arnold, 75 (noot), 145-148, 150, 156
- Kan, Marinus L., 206-208
- Kann, Eduard, 12, 21, 124
- Kann, Jacobus, 12, 18-25, 35, 41, 44, 46, 52, 80, 87, 89-90, 96-101, 104-106, 108, 112, 114, 116, 119, 124-125, 129-130, 137-138, 140-141, 143-144, 184, 193
- van Karnebeek, jhr. H. A., 119, 123
- De Katholieke Gids, 71
- Kerdijk, A., 24
- Keren Hajesod (K.H., ook Palestina Opbouwfonds), 87, 141-164, 168-169, 171, 182, 203
- Keren Hatzalah, 171-172
- Kisch, H. I., 113, 117, 119
- Kisch, Isaak, 180-181, 203, 207
- Kleerekoper, Asser Benjamin, 32, 34, 39-40, 44, 58-64, 76, 84, 91
- Kleerekoper, Jesaja, 59
- Kleerekoper, Salomon L., 186, 201
- Klein, B. A., 177 (noot)
- Koemie Orië, 184, 192
- van Kol, H. H., 50, 184
- De Kroniek, 58
- Kronkopf, Moische, 197
- Krukziener, Mozes, 22
- Kuyle, Albert, 173
- Kuyper, Abraham, 3, 44, 69
- Labouchère, P., 22
- Landau, Jacob, 104 (noot), 108-109, 115
- Laqueur, Walter, 103
- Lauterbach, Leo, 190
- van Leer, Willem, 56
- de Leeuw, Abraham, 191
- de Leeuw-Gerzon, Mirjam, 125, 190-191
- Lehren, gebroeders Akiba, Hirsch, Meyer, 13
- Lewenstein, Tobias, 3, 37, 52
- de Lieme, Nehemia, 63, 66, 92, 94-101, 103-106, 108-109, 112, 114, 116, 120, 122, 125, 127, 133-134, 137-141, 145-150, 152-153, 156-158, 168, 172, 174, 188-189, 195, 198, 203-204
- Lighthart, Jan, 193
- Lipchitz, J., 119 (noot)
- Lipschitz, I., 28
- Lissauer, S., 201
- Lloyd George, David, 121-122
- Locker, Berl, 185
- van Loen, Abraham, 142, 144
- Loopuit, Jos., 57
- De Maasbode, 72
- Maatschappij tot Nut van de Israëlieten in Nederland, 3
- Macbi, 86
- Marmorek, Alexander, 99, 106 (noot)
- Marshall, Louis, 155
- Marx, Karl, 50
- Mechanicus, Philip, 178 (noot)
- Melchett, lord Alfred, 155
- Melkman, J., 180
- Mendels, Maurits, 48
- Mendes da Costa, A. J., 41, 53 (noot)

- Meijer, Jaap, 3, 25, 50
Mizrachi (Mizrachie), 33, 36-37, 80, 86,
95-96, 118-119, 132, 162-163, 165, 176-
177, 181-182, 185-186, 189-192, 200-201,
207
Montagu, Edwin, 121
Moses, Erich, 152
Mossel, Abraham, 128
Mossel, J., 181
- Nederlands-Israëlietisch Kerkgenootschap, 3,
18, 112, 157, 160, 162-163, 204
Nederlandsche Zionistische Studenten-Orga-
nisatie (N.Z.S.O.), 79, 80, 86, 96, 171,
186, 199
Neofitus, 71
Neue Jüdische Korrespondenz, 84
van Nierop, F. S., 119
Nieuw Israëlietisch Weekblad, 4, 10, 13, 15,
17-18, 22-24, 28-29, 35, 38, 71, 122, 168,
170, 181 (noot)
De Nieuwe Courant, 100
De Nieuwe Tijd, 58
Nieuwe Rotterdamsche Courant, 81, 84
(noot), 178, 208-209
Nordau, Max, 8, 12, 14, 22-23, 28, 34, 57, 81
(noot), 114 (noot), 182
Nordheim, Lion, 178
- Oettinger, Jacob, 138
Onderwijzer, Abraham Samson, 11, 55, 115,
117, 144, 161-162
Ons Huis, 52-53
Oppenheim, Jacob, 195
Oppenheim, Jacques, 107 (noot), 112
Ornstein, Leo Salomon, 79, 92, 94, 99-101,
113, 117-118, 141, 144, 149
Ornstein-Hoofiën, Jeannette, 80-81, 128, 131-
132
Osservatore Romano, 71
- Palache, Izak van Juda, 53
Palache, J. L., 163, 175
Palestina-ressort, 195
Palestine Executive, 151-154
Pam, Max, 53
von Papen, Franz, 169
Peel, lord, 200
Pekidiem en Amarcaliem, 124, 163
- Perel, ?, 72
Person, David, 65 (noot), 182
Pinkhof, Herman, 41, 53 (noot), 55, 63
Pinsker, Leo, 127
de Pinto, A., 3
Poale-Zion, 64-67, 95, 106, 119 (noot), 127,
165, 182, 184-192, 201-202
Polak, Alfred, 172, 180
Polak, G. C. (Gerhard/Guus) 18, 31 (noot), 34,
38, 41, 44-50, 52, 53 (noot)-57, 61-62, 65,
68, 73, 75, 80, 93, 122
Polak, Henri, 45-46, 48, 50, 56, 142, 146
Polak, Jacobus, 63
Polak, Rafaël, 125
Pool, Eduard, 46, 52-53, 67, 91
Portugees-Israëlietisch Kerkgenootschap, 3,
37, 53, 87 (noot), 160, 162-163
Prins, Izak, 91
- Querido, Israel, 84
- van Raalte, Albert, 25, 37, 39, 75 (noot), 84,
123, 149, 157, 160, 204
Ramataïm, 151-154
Reorganisation Commission, 138-140
Revisionisten, 127, 165, 182-185, 189
Ricardo, A., 49, 60
Ricardo, B. I., 37
Ritter, Bernard Löbel, 37, 117
Roland Holst, Henriëtte, 49, 58
Rothschild, Edmond de, 139
Rothschild, lord Walter, 121
Rüdelsheim, Samuel, 42
Ruppin, Arthur, 138
- Samuel, Herbert, 138
Sarlouis, Lodewijk Hartog, 163
Sarphati, Samuel, 14
de Savornin Lohman, ?, 98
Schaper, J. H., 50
von Schleicher, Kurt, 169
von Schoenaich, ?, 168
Seeligmann, Sigmund, 53 (noot), 87, 91
Simon, Julius, 115-116, 137-138, 141-142
Simons, A. Mzn., 161 (noot)
Simons, M. J., 150 (noot)
Sjemiras Sabbath, 52
Slijper, E., 78
Smit, Adalbert, 169

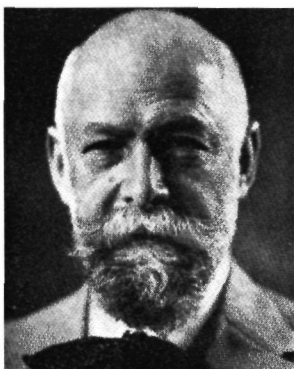
- Sokolow, Nachum, 106, 111
 Sombart, Werner, 78
 Spitz, R J , 81 (noot)
 De Standaard, 72
 Stein, Leonard, 157
 Steinmetz, R S , 208
 Stokvis, J E , 208
 Szold, Robert, 138
- Tak, P , 50, 56, 58
 Tak van Poortvliet, J P R , 21-22, 24
 Tal, Justus, 37, 51
 Tal, Tobias, 9-10, 37
 Teitel, Jacob, 188-189
 De Telegraaf, 57 (noot), 59-60, 84
 Tets van Goudriaan, jhr H C J , 99 (noot)
 Thora Wetsion, 189
 Tikwat Zion, 108
 Tisjbi, 37
 Toynbee, Arnold, 52
 Toynbeehalls, 52-54, 65
 Troelstra, Pieter Jelle, 50, 184
 Tschlenow, Yechiel, 105
 De Tijd, 72
- Unie van Revisionistische Zionisten in Nederland, 183-184
 Ussischkin, Menachem, 138-139, 141, 201, 203
- VARA, 199
 Veershijm, Juliette, 87
 Verband der Deutsche Juden, 47
 Vereeniging ter bevordering van de belangen van het Jodendom, 54
 Vereeniging van Christelijke vrienden van het Zionisme, 100 (noot)
 Vereeniging tot Vakopleiding van Palestina-pioniers in Nederland, 124, 151, 193-197
 Vereeniging van Vrienden van een Joodsche Marne, 196
 Visser, Emile, 194
 Visser, Lodewijk E , 107 (noot), 112, 142, 145, 147-149, 151, 153, 156, 158-159, 161, 207
 de Visser, J Th , 146
- Vleeschhouwer, Wim, 198
 Vliegen, W H , 59
 Het Volk, 48, 50 (noot), 57, 59, 63, 170
 Volksgaardekeuken, 54
 Vredenburg, Joel, 43
 de Vries, Simon Philip, 27, 30-33, 35, 37, 84, 86, 95, 96 (noot)
 van Vriesland, Siegfried, 78, 106-107, 125, 129, 132, 137, 141, 152-153
 van Vriesland, Victor, 79-80
- Wagenaar, Lion, 30-32, 35-37, 43
 Warburg, Felix, 155, 158
 Warburg, Otto, 89
 Wassermann, Oskar, 148
 Weekblad voor Israëlitische Huisgezinnen, 4, 9-10, 34, 36, 45, 118, 123, 175
 Weizmann, Chaim, 25, 72, 81, 90, 98, 106, 111, 121-122, 132-133, 136-137, 139-140, 143-145, 148-149, 153, 155, 159-160, 162, 164, 182, 200, 202-203
 Die Welt, 80, 100 (noot)
 Weltsch, Robert, 164 (noot)
 Wertheim, Abraham Carel, 4, 13, 44
 Wertheim, Hendrik, 142
 Wiessing, Henri, 15
 koningin Wilhelmina, 18, 84 (noot), 98-99, 100 (noot), 118
 Wilson, Woodrow, 122
 Wolf, Johan, 22
 Wolff, M , 36, 41, 84, 86
 de Wolff, Sam, 180, 185-186
 Wolffsohn, David, 19-21, 89, 130, 140
 de Wyckersloot, jhr J L C C , 72
 Wijnkoop, David, 18, 55, 57
- Zangwill, Israel, 4, 8, 12 (noot), 25, 28, 69
 Zentralverein deutscher Staatsbürger jüdischen Glaubens, 166-167
 Zichroun Jangakouv, 86, 96
 Zimmermann, A R , 146
 Zionist Commission, 129, 138-139, 141
 Zionistische Vereinigung für Deutschland, 209
 Zutphensche Courant, 23

Nehemia de Lieme,
bondsvoorzitter van
1912-1918

Dr. A. van Raalte,
bondsvoorzitter van
1926-1928

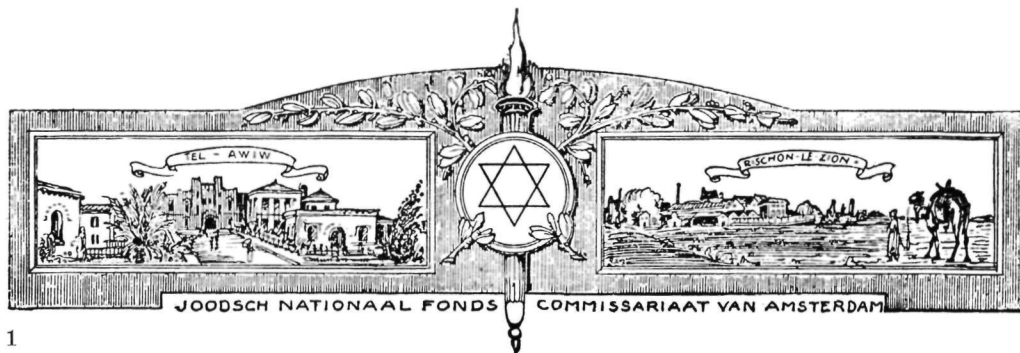
Jacobus Kann,
Eén van de oprichters
van N.Z.B.

F. Bernstein,
bondsvoorzitter van
1930-1934

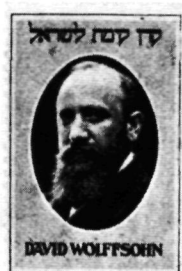
Mr. Abel J. Herzberg,
bondsvoorzitter van
1934-1939

1

2

4

5

1. Briefhoofd van het Joods Nationaal Fonds.
2. Een "boomcertificaat" van het J.N.F.; Vertaling van de Hebreeuwse teksten: boven "certificaat van het schenken van bomen"; links "Keren Kajemeth Lejisrael" (J.N.F.); rechts "certificaat van het schenken van bomen waardoor in het land Israel zich wouden van bomen kunnen verspreiden".
4. en 5. J.N.F.-zegels met bovenaan: "Keren Kajemeth Lejisrael". Op de zegel 5 Herzl met onderaan de bijbeltekst "Als ik U vergeet, Jeruzalem, vergeet mijn rechterhand zichzelf (of: "dan verdorre mijn rechterhand").

„DE JOODSCHE WACHTER”

Halfmaandelijsch Orgaan
voor Groot-Nederlands Jodendom.

Mededeelingen, ingezonden stukken en bijdragen te zenden aan het Secretariaat der Redactie:

Reguliersgraacht 75. te Amsterdam.

Bijdragen van welken aard ook, die terugverlangd worden, moeten vergezeld gaan van eene behoorlijk gefrankeerde, geadresseerde enveloppe voor retourzending.

VRIJDAG

29 Tebeth 5665

6 Januari 1905.

Bureau, Directie en Administratie:
St. Anthoniesbreestraat 39. — Amsterdam.
Telefoon No. 4877.

Abonnement voor Nederland f 0.65 halfjaarlijks
bij vooruitbetaling fr. p. post.
Voor België en Buitenland f 0.85 halfjaarlijks
bij vooruitbetaling fr. p. post.
Advertentien 20 c. per regel.

Het eerste nummer van De Joodsche Wachter

Eerste Blad

APRIL 1925 — NISAN 5685

3e Jaargang No. 6

HET BELOOFDE LAND

MAANDBLAD VAN HET
NEDERLANDSCH
PALESTINA
OPBOUWFONDS

"KEREN-HAJESOD"

HOOFDREDACTEUR: Dr. B. A. KAHN, A'DAM

BUREAU DER REDACTIE.

GEBOUW HIRSCH, LEIDSCHPELEIN 29, AMSTERDAM — TEL. 36243

BUREAU DER ADMINISTRATIE.

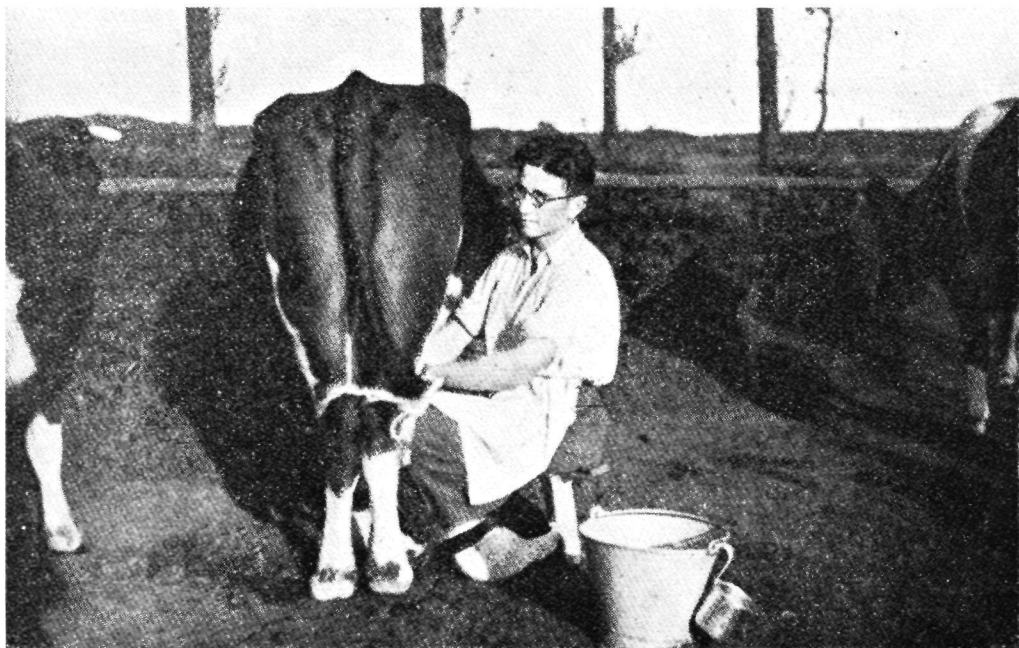
CALPF & MEISCHKE, MARNIXSTRAAT 413, A'DAM, TEL. 36209-36210

Vanaf de tweede jaargang zag de kop van Het Beloofde Land er zo uit

Jacobus Kann op reis van Palestina naar Nederland in 1908 (illustratie uit: Frets Israël - Het Joodsche Land)

Een chaloets die door de Deventer Vereeniging werd opgeleid (illustratie uit: Het Beloofde Land okt. '38)

SUMMARY

ZIONISM IN THE NETHERLANDS 1899-1941

The Nederlandse Zionistenbond – N.Z.B., i.e. Dutch Zionist Federation – was established in 1899. The three most important founders were Amsterdam's chief rabbi J. Dünner, the poet A. van Collem and the Hague banker J. Kann. Dünner was practically the only orthodox leader in the Netherlands to support Zionism. He was a conservative man and to him Zionism was the remedy to stop the threatening deconfessionalisation of Dutch orthodox Jewry. Towards the end of his life – in 1907 – he appealed to the movement not to oppose the orthodox laws. Abraham van Collem was moved by the plight of Russian Jewry in the 1880 pogroms. He was the most important propagandist for Zionism in *Het Centraal Blad voor Israëlieten in Nederland*. He was quick to condemn half-heartedness and indifference in Dutch Jewry. J. Kann was by far the most important person in founding the N.Z.B. He was a wordly, elegant banker who was not a stranger in non-Jewish society. A natural and romantic attachment to Jewish nationalism led to his interest in Zionism. He and his brother Edward were the only Dutch Jews to attend the first Zionist congress. He was won over to Herzl's ideas after this congress. Herzl's successor, David Wolffsohn, whom Kann esteemed more than he did Herzl himself, became his great friend. Kann was one of the hard working founders of the Jewish Colonial Trust, the Zionist bank. Thanks to his contacts with Herzl c.s. he was able to get Nordau to come to Amsterdam in April 1899 to make a propaganda-speech. The real start of the N.Z.B. goes back to this speech. It is striking that Nordau speculated on the fear for Jewish refugees. He also delivered quite a few flattering sentences to Dutch tolerance. In the audience were many Gentiles friends of Kann. So it is no coincidence that the N.Z.B., founded in May had a number of non-Jewish members, mainly liberal and Christian politicians. Besides these people the members were primarily Jews from Eastern Europe, who stayed in the Netherlands on their way west after the big pogroms.

At first the young movement had to fight orthodoxism. The most important opponent in orthodox Jewry was the *Nieuw Israëlietisch Weekblad*, the biggest Dutch Jewish paper. The N.I.W. was very conservative and narrow-minded. It enjoyed abusing the N.Z.B. almost every week. Its remarks were hardly relevant, but

they had a serious theological background. For the N.I.W. and the other fighters for orthodoxism – the most important being Lion Wagenaar who later became Rector of the Seminary for Rabbis in Amsterdam – felt that the future Jewish homeland should be a theocratical society. From their orthodox point of view they could hardly act otherwise. They did acknowledge the fact that Zionism could hardly be anything less than tolerant towards religion and therefore had to be opportunistic in this matter. Notwithstanding the fact that in 1904 the chief rabbis officially rejected Zionism as un-Jewish, the movement at the end of the twenties was accepted by the majority of the Dutch rabbis. By then Zionism had become an integral part of Jewish society in the Netherlands and, in spite of many things, it gave new life to the antiquated orthodoxism in the Netherlands.

In the years before World War I the N.Z.B. did her utmost to create a Zionist popular movement. Most of the Jewish proletarians lived in Amsterdam. The class distinctions had always been very marked in Dutch Jewry and as a result the majority of the proletarians went over to the Socialist movement. The N.Z.B. mainly consisted of middle-class intellectuals who hardly had access to the lower classes of peddlers and labourers. Moreover Socialism was opposed to all national movements in these years. It was symptomatic that the two most popular Zionist propagandists, van Collem and Kleerekoper, turned against the N.Z.B. as a bourgeois organisation after they converted to Socialism. By doing well-fare work similar to that of the British Toynbee halls the Dutch Zionists tried to reach the proletariat. It did not work. The Federation remained a middle-class affair. This was also due to the fact that the Zionists strongly opposed the Jewish Socialists whom they could not forgive for feeling more sympathy with the international proletarians than with the Jewish people.

Dutch Zionism also fought against assimilation. About 1910 this struggle got a quite intolerant character. Assimilation was denounced categorically as cowardice in a way that sometimes seemed anti-Semitic and part of the Federation also developed racial theories. The arguments whether a mixed Jewish marriage was permitted for Zionists was opened in this atmosphere. In 1913 a vote was passed – with a narrow majority – that made it possible to remove a mixed married Zionist from the Federation-rolls. Some of the arguments against mixed marriages were religious.

By the time World War I broke out, the N.Z.B. had become a somewhat closed organisation that had lost her former enthusiastic recruiting power and withdrawn herself in a sterile isolation. She was also isolated in international Zionism for after Herzl's death she preferred political to practical Zionism. This in contrast to most East European Zionists, who were to play the main part in the Zionist World Organisation. During the Great War a lot of East European Jews – mostly from Belgium – fled to the Netherlands. This led Dutch Jews to expect a major refugee problem after the war. The N.Z.B., together with the Alliance and the international Territorial Organisation, prepared for a big congress which had to formulate the Jewish demands for the coming Peace-treaty. In February 1918 the congress of the Dutch Jews – similar to Jewish congresses in other countries assembled. This

was the most important demonstration in Dutch Jewish history, because for the first time a conference of Jewish representatives was brought together. The Alliance had been in favour of a conference of Jewish notables whereas the N.Z.B. insisted on the idea of a representative body and won. The Peace terms formulated at the congress consisted of three items: full civic emancipation for the Jews all over the world, national autonomy for the Jewish groups in Eastern Europe and „national concentration of the Jewish People in Palestine“. For some Zionists this latter phrase was too weak and against the Basle program, because it was not presented as the only solution of the Jewish problem. The congress itself was completely dominated by the Zionists with their boy-scouts and blue-white flags. Anti-Zionist orthodoxy was enraged! The resolution of the congress was presented as a Jewish petition (nearly 50,000 signatures, i.e. 70% of the adult Jewish population) to the Dutch Minister of Foreign Affairs. It was obvious from his speech to the delegation that the Gentile Dutch world considered the congress a Zionist affair. The Dutch Jewish congress did not develop into a permanent body and this is a matter for regret as the Dutch Jewish participation was quite big – bigger than in the U.S.A.

After the Balfour Declaration Palestine attracted all the attention of the N.Z.B. From 1918 onwards a column „Palestine“ appeared in the Joodse Wachter, the N.Z.B. paper. It was written by Fritz Bernstein for many years in succession. He was a former Austrian who had come to the Netherlands in 1915. The tendency of his articles was one of criticism on Zionist colonisation which he considered un-economical as most Dutch Zionists did. Attention was also given to the Arabs. They were regarded as people who happened to pass through Palestine and had to give in to the real owners, the Jews.

During the twenties the N.Z.B. opposed the Zionist Executive in London most vehemently. The heart of this opposition was Nehemia de Lieme. Until his death in 1940 he was by far the most important influence on Dutch Zionism. He was a progressive liberal who wanted to create possibilities for improving the position of the lower classes, but they should also make efforts of their own. This was the key to his opposition against the Executive. In the war de Lieme had successfully managed the Jewish National Fund, a Zionist institution for colonisation. For this he was appointed a member of the Reorganisation Commission in 1920. This Commission was to examine the necessity of reforming the Zionist colonisation in Palestine. De Lieme was horrified by the waste of money and the risks for enterprises the leaders in Palestine took. He strongly rejected the „fait accompli“-system of first starting a project and collecting money later on. He and the other members of the Commission wanted a budget beforehand which remained binding all the way long. These suggestions concerning the reconstruction of the financial policy of the Z.W.O. are now considered as correct. But in 1920 they set off a rage because they were said to lower the idealism of the pioneers. In this year the conflict between de Lieme and the Executive became final. The Executive agreed on the purchase of the Emek Jisraeel contrary to the judgment of de Lieme who was the head of the J.N.F. and could veto this purchase. Quite rightly he considered the price too high and he

was afraid it would cause the prices of land to go up in the future. Moreover the Pica, the rich colonisation association of Rothschild, had already entered into negotiations for buying the Emek. De Lieme resigned in protest from the Reorganisation Commission but kept opposing the waste of money. He was backed up by Kann, Siegfried van Vriesland, who later became Treasurer of the Z.W.O., and other important international Zionists mostly of Herzl's generation. They formed the so-called Hague opposition which petered out in 1922 when Weizmann became the indisputable leader of the Z.W.O. Dutch Zionism, the representative of „business Zionism”, remained the antagonist of Weizmann and the Executive during the twenties. Differences of opinion centered on the activities of the Keren Hajesod, the fund that was to raise large amounts of money for the building of Palestine. The Federation was scandalised over the directors of the K.H. who first asked Jews all over the world to make one single contribution but later changed the fund into a permanent collecting institution. Instead of using the money for new projects, as promised, the K.H. soon used its contributions to cover current expenses in Palestine, thus proving that the Executive was not able to give the colonisation of Palestine a sound economic basis.

The Federation also had the feeling that London wanted to transform her from an organisation with firm Zionist principles into a permanent supply fund. It is certain that the Executive was more concerned with collecting money than with theories. That is why she preferred cooperating with the Dutch K.H. to the difficult, critical N.Z.B. The chairman of the Dutch K.H. was L. E. Visser, who later became President of the Supreme Council in the Netherlands. Thanks to his authority it became fashionable for larger Dutch Jewish circles to contribute to the building of Palestine. The first big campaign began with Weizmann visiting the Netherlands. Everyone, even the critical Zionists, were impressed by his sensitive speech. In his diary Weizmann expressed his appreciation for the Dutch Jews in a somewhat melancholy way. Contributions to the Dutch K.H. were quite large compared with other countries.

The idyll did not last long. The many disagreements between N.Z.B. and K.H. in the twenties centered on the promise of London to the N.Z.B. that part of the money collected in Holland could be used for a special Dutch project in Palestine. The spending of this money was a complete Road to Calvary, because the London main office of the K.H. wanted the project – in aid of the cooperative colony Ramataim – under her own control. New difficulties arose when in 1925 a Dutch representative for the Jewish Agency had to be elected. London wanted the Dutch K.H. to have an important say in this election. The N.Z.B. however did not. Finally the member was chosen by the authorities of the synagogues after fierce resistance of some of the orthodox, led by the chief rabbi of Amsterdam. Most of the leaders of the synagogues had by now accepted the building of Palestine by the Zionists.

In the thirties Zionism in the Netherlands was dominated by the growing anti-Semitism and the English Mandatory policy. As a matter of principle the Federation was opposed against any apologetical defense against anti-Semitism, both abroad

and in the Netherlands. At the same instant Dutch Zionism refused to judge political developments in Galuth because that was no matter of concern for Zionists. The most important spokesman for this attitude was Bernstein. In his book *Der Antisemitismus als Gruppenscheinung* he showed that anti-Semitism was group-hatred of a majority against a minority. No defense could change this as the anti-Semites simply did not want to reconsider their point of view. But the N.Z.B. did defend herself against growing anti-Zionism in Jewish and Gentile circles. Critics of Zionism said Zionists had an exclusive and irrational nationalism. Some Zionists agreed to that. Moreover these opponents held that Zionists could not be proper Dutch citizens because they themselves said Holland was not their country. The N.Z.B. could only assure that they were loyal citizens. But Zionist youth held the same view as the critics. They chose for a break from Dutch culture and said the Dutch national holidays were not theirs. The older generation tried to curb these radical theories.

A second problem was party-formation within the N.Z.B. The majority of the Federation had always stood for „unconditional Zionism” arguing that the Jewish condition was far too serious to allow for ideological differences within the Z.W.O. But in the Netherlands as in international Zionism factions developed: Revisionists, believers in a Jewish State, and Poale Zionists, supporters of a Socialist Palestine. Eventhough the N.Z.B. had an affinity towards the Revisionist program, she rejected the fascistoid outgrowth of this party. She did have hostile feelings towards the Poale Zion for a long time as she opposed to the „spoiling” of the Palestine working men and the class-struggle which would destroy the unity of the Jewish people according to Dutch Zionists. Finally, in 1935, the Poale Zion that had existed for several years joined the Federation.

The training of colonists for Palestine, the chalutsiuth, occupied a special place among Dutch Zionism. As early as 1918 a training program in a horticultural centre in Deventer was set up. Using the traditional Dutch agricultural experience many pioneers were trained, mostly from Eastern Europe. But in the thirties more and more Dutch young Zionists became chalutsiem. Even from Palestine itself pioneers came for re-training. Almost in every kibbutz the so-called „Hollanders”, pioneers trained in Holland, were to be found.

In 1937 because of the proposed partition of Palestine into an Arab and a Jewish part, the N.Z.B. was split in two parties. Neither those in favour nor the opponents of partition were happy with the idea. The opponents had the feeling this was the inevitable result of the lenient policy of the Executive towards England. They doubted whether they were able to carry on Zionist propaganda. De Lieme resigned from the Z.W.O., a severe blow to the Federation’s morale. After a while Zionist discipline prevailed and the Federation remained true to the Z.W.O.

Dutch Zionism was not caught by surprise when World War II broke out. The Federation – some 4,000 members – had a realistic point of view with regard to international politics and the growth of Nazism. When the Netherlands were occupied by the Germans, the N.Z.B. understood that the Jewish emancipation in Holland was at an end. In 1941 the N.Z.B. was suppressed, but Zionist meetings continued until the deportation. Zionism had become a way of spiritual surviving.

STELLINGEN

I.

Het antipapisme in Charlotte Brontë's *The Professor* komt sterker en met minder humor naar voren in haar latere roman *Villette*. Dit zou onder meer kunnen worden verklaard uit de deining die in Engeland ontstond door het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1850, de zogenaamde Papal Aggression.

II.

Het verschijnsel dat Anglo-Amerikaanse t.v.-series in de loop van hun afleveringen kunnen worden aangepast aan de wensen van het publiek heeft zijn voorganger in de serie-uitgaven van populaire Victoriaanse schrijvers.

(vgl. *Kathleen Tillotson, Novels of the Eighteenth-Century. Oxford. 1961*)

III.

De vooroorlogse detectives van Agatha Christie zijn wat betreft haar joodse figuren beïnvloed door antisemitische stereotypen uit de 19de eeuwse Engelse literatuur.

(vgl. *Agatha Christie, The Mystery of the Blue Train (1928); id, Three Act Tragedy (1935)*)

IV.

Wanneer Presser stelt dat de jonge jood door antisemitische ervaringen „een van de weinige dingen, die het geluk der jeugd uitmaken: zijn onbevangenheid” kwijtraakt, verliest hij uit het oog dat ook het niet-joodse kind zelden dat geluk kent en dat kinderen in het algemeen nogal discriminerend staan ten opzichte van elkaar.

(*J. Presser, Het antisemitisme als historisch verschijnsel. In: Schryfsels en Schriften. Amsterdam 1961*)

V.

Terecht signaleert Laqueur dat het vooroorlogse zionisme ten onrechte assimilatie van joden als iets moreel verwerpelyks beschouwde (*Walter Laqueur, History of Zionism. London 1972*). Dit oordeel dient ook te worden toegepast op de zionistische eis na 1948 dat joden moreel tot steun aan de staat Israël verplicht zouden zijn.

VI.

Het is jammer dat Schillebeeckx de joodse literatuur over Jezus in de eerste plaats verklaart uit een na-oorlogse solidariteit met diens martelgang. Dit miskent niet alleen het feit dat al voor de oorlog een niet onbelangrijke joodse literatuur over Jezus was gepubliceerd (zoals *J. Klausner, Jesus of Nazareth. His life, times and teaching. New York 1927*), maar ook de eigen waarde van de joodse visie op de figuur van Christus, onafhankelijk van bovengenoemde solidariteit.

(E. Schillebeeckx, Jezus, het verhaal van een levende. Bloemendaal 1974)

VII.

Het is een merkwaardige, onfeministische gedachte dat ongehuwde vrouwen meer prijs zouden stellen op de betiteling „mevrouw” dan „juffrouw”. Een mevrouw is immers iemand die haar eigen naam en vaak zelfs een stuk van haar eigen identiteit heeft opgegeven. De tendens om ongehuwde vrouwen „mevrouw” te noemen dient dan ook met kracht te worden tegengegaan.

VIII.

De opera dient alleen al om didactisch-historische redenen in ere te worden gehouden.

Stellingen behorende bij L. A. M. Giebels,
De Zionistische beweging in Nederland 1899-1941
Nijmegen, 1975

